АЙН РЕНД

АТЛАНТ РОЗПРАВИВ ПЛЕЧІ

ЧАСТИНА ДРУГА

АБО — АБО

Ayn Rand

Ayn Rand

ATLAS SHRUGGED

Part 2

Either-Or

Айн Ренд

АТЛАНТ РОЗПРАВИВ ПЛЕЧІ

Частина друга

Або – або

НАШ формат
КИЇВ – 2015

УДК 821.111(73)-31.03=161.2
ББК 84(7Спо=Англ)-44
Р 96

Літературно-художнє видання

Керівник проекту: *Інна Корнелюк;* Коректура: *Михайло Бриних, Інна Корнелюк*
Переклад: *Софія Андрухович;* Верстка: *Дмитро Барінов*
Редактура: *Вікторія Стах;* Дизайн обкладинки: *Микола Савчук*
Відповідальний за випуск: *Антон Мартинов*

Айн Ренд
Р 96 Атлант розправив плечі. Частина друга. Або – або / Переклад з англійської Софії Андрухович. – К. : Наш Формат, 2015. – 472 с.
ISBN 978-617-7279-15-9

Країна стрімко летить у прірву: моторошна криза охоплює всі царини людського життя. Псевдовчені наполегливо пропагують: мислення – це ілюзія, пошук будь-якого сенсу – абсурд, і зрештою уряд оголошує мораторій на розум. Талановиті підприємці безслідно зникають, кидаючи своє виробництво напризволяще або знищуючи його. Головні герої роману – Дагні Таґґарт і Генк Ріарден – відчайдушно намагаються відвернути катастрофу. Дагні переконана, що в країні з'явився таємничий Руйнівник, ціль якого – крах економіки і тотальна деградація людей. Жінка не покидає надії відтворити досконалий двигун, але перспективний молодий науковець, який погодився допомогти їй, відмовляється працювати на благо невігласів. Дагні не хоче відмовлятися від свого задуму, тож їде на зустріч зі зневіреним дослідником, а в дорозі знайомиться з волоцюгою. Свого часу він працював там, де й зародилося «чисте зло», яке зараз пожирає країну…

Друга частина роману містить блискучі світоглядні монологи, вкладені в уста Франциско Д'Анконії та Генка Ріардена.

УДК 821.111(73)-31.03=161.2
ББК 84(7Спо=Англ)-44

Всі права захищені, жодна частина цього видання не може бути відтворена, збережена в пошуковій системі або передана в будь-якій формі і будь-якими засобами: електронними, механічними, фотокопіювальними чи іншими – без попереднього письмового дозволу власника авторських прав.

Надруковано в Україні видавництвом «Наш Формат».

ТОВ «НФ», пров. Бєлінського, 5, м. Київ, Україна, 01032, тел.: (044) 222 53 49
e-mail: pub@nashformat.ua, www.nashformat.ua. Свідоцтво ДК № 4722 від 19.05.2014

ISBN 978-617-7279-15-9 (укр.)
ISBN 978-0-451-19114-4 (англ.)

© Ayn Rand, 1957
© The Peikoff Family Partnership LLC
© Curtis Brown Ltd.
© Andrew Nurnberg Associates International Limited
© Andrew Nurnberg Associates Baltic
© Андрухович С., переклад українською, 2015
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2014

ЗМІСТ

Розділ I:
Земний чоловік **6**

Розділ II:
Аристократія протекції **57**

Розділ III:
Доброчесний шантаж **115**

Розділ IV:
Дозвіл жертви **165**

Розділ V:
Перевищення кредиту **209**

Розділ VI:
Дивовижний метал **256**

Розділ VII:
Мораторій на розум **301**

Розділ VIII:
Заради нашої любові **353**

Розділ IX:
**Обличчя без болю,
без страху, без провини** **385**

Розділ X:
Знак долара **411**

Розділ I

Земний чоловік

Доктор Роберт Стадлер перетинав офіс, потерпаючи від холоду. Весна забарилася. Мертвотно-сірий колір пагорбів за вікном здавався фарбою, розтушованим переходом від брудно-білих небес до свинцевої чорноти річки. Зрідка спалахувала сріблясто-жовтим, майже зеленим, віддалена латка схилу, негайно згасаючи. Хмари розтріскувалися від єдиного сонячного променя, а тоді, повільно проціджуючись, змикалися знову. «В офісі не холодно, – подумав доктор Стадлер. – Мене заморожує цей краєвид за вікном».

Сьогодні не було зимно; докторові здавалося, що холод сидить у нього в кістках, накопичившись за зимові місяці, коли від роботи відволікало усвідомлення браку опалення та повсюдні розмови про збереження тепла. Дедалі частіше природні катаклізми втручаються у людські справи – це безглуздо, думав він; такого ніколи досі не було, навіть за суворих зим; якщо повінь змивала частину залізниці, ніхто протягом двох тижнів не мусив перебиватися консервованими овочами; якщо під час грози вибувала з ладу електростанція, такі заклади, як Державний науковий інститут, не залишалися знеструмлені аж на п'ять днів. П'ять заморожених зимових днів, думав він, протягом яких величезні лабораторні двигуни стояли завмерлі; змарновані години, упродовж яких його люди мали би працювати над проблемами, що сягали самої суті всесвіту. Він гнівно відвернувся від вікна, але зупинився і знову повернувся до нього. Доктор не хотів бачити книжку, що лежала на столі.

Добре, якби прийшов доктор Ферріс. Чоловік зиркнув на годинник: доктор Ферріс запізнювався – нечувана річ! Запізнювався на зустріч із ним! Доктор Флойд Ферріс, камердинер науки, якого, здавалося, завжди знічувало те, що, вітаючись, він може зняти лише одного капелюха.

Несамовита погода, як на травень, – дивувався Стадлер, дивлячись на річку; безперечно, доктор так почувався саме через погоду, а не через книжку. Поклав її на найпомітнішому місці, зауваживши, що небажання бачити цей томик більше за звичайну відразу; то була емоція, якої він ніколи не визнає. Переконував

себе, що підвівся з-за столу не через книжку – просто змерз і захотів порухатися. Звільнившись із пастки між столом і вікном, перетнув кімнату. Подумав, що після розмови з доктором Феррісом, викине книжку в смітник, де їй і місце.

Стадлер дивився на латку зелені та сонячного світла на віддаленому пагорбі, що була немов запорука весни у світі, де, здавалося, ніколи вже не проб'ється ні травинки, ні пуп'янка. Нетерпляче всміхнувся, й коли латка зникла, відчув раптовий пронизливий біль через власне завзяття, через ту відчайдушність, із якою прагнув це завзяття вгамувати. Пригадалася розмова торішньої зими з видатним романістом. Письменник прибув із Європи, щоб написати про доктора статтю. Зазвичай Стадлер нехтував інтерв'ю, але тут несподівано заходився говорити охоче й довго, аж занадто довго. Він помітив на письменниковому обличчі натяк на інтелект і відчув безпричинну, відчайдушну потребу розуміння. Стаття вийшла багатослівна, перенасичена дифірамбами, в ній було спотворено кожну докторову думку. Закриваючи журнал, він тоді відчував точнісінько те, що й зараз, коли так потерпав від браку сонячних променів.

«Добре...» – подумав він, відвертаючись від вікна. Доктор був готовий погодитися, що його час від часу охоплювали напади самотності; але це була добровільна самотність, туга за живим, мислячим розумом. Із гіркотою та презирством подумав, як же він утомився від усіх тих людей; він мав справу з космічними променями, натомість решта не здатні були впоратись із грозою.

Його рот судомно сіпнувся, наче від ляпаса, що забороняв такі думки. Чоловік роздивлявся томик на столі. Палітурка яскраво і свіжо лисніла: книжка з'явилася два тижні тому.

– Але я не маю з нею нічого спільного! – вигукнув він сам до себе. Цей покрик, здавалося, розчинився у невблаганній тиші. Докторові ніщо не відповіло – ні луна, ні прощення.

Назва на книжковій обкладинці запитувала: «Чому ти думаєш, начебто думаєш?»

У свідомості Стадлера, схожій на тишу судового залу, не пролунало жодного звуку: ні відгуку жалості, ні слова на захист – нічого, крім абзаців, які врізались у надзвичайну пам'ять: «Думка – це примітивний забобон. Причина – ірраціональна ідея. Дитяче уявлення, начебто ми здатні мислити, стало найдорожчою помилкою людства».

«Те, що ви думаєте, начебто думаєте – ілюзія, спровокована роботою залоз, емоціями та й, урешті-решт, вмістом вашого шлунка».

«Сіра речовина, що ви нею так пишаєтеся, схожа на дзеркало у кімнаті сміху, передаючи викривлені сигнали з реальності, які назавжди будуть недосяжні для розуміння».

«Що більше ви впевнені у раціональності власних висновків, то сильніше помиляєтеся. Ваш мозок – інструмент пересмикування; що активніший мозок – то вагоміші пересмикування».

«Гіганти інтелекту, яких ви так обожнюєте, колись навчили вас, що земля пласка, що атом – найменша частка матерії. Вся історія науки – це послідовність викритих оман, а не досягнень».

«Що більше ми знаємо, то частіше довідуємося, що не знаємо нічого».

«Тільки цілковитий невіглас може дотримуватися старосвітської ідеї, що побачити – означає переконатися. Побаченому не слід вірити насамперед».

«Науковець знає, що камінь – це зовсім не камінь. Ідентична ситуація і з подушкою, набитою пір'ям. Обидва предмети – хмароподібне утворення однакових невидимих обертальних часток. Але ж, скажете ви, неможливо використати камінь замість подушки? Що ж, це лише доводить вашу безпорадність супроти фізичної реальності».

«Останні наукові відкриття – наприклад, приголомшливі досягнення доктора Роберта Стадлера, – остаточно продемонстрували, що наше мислення не здатне осягнути природи всесвіту. Ці відкриття привели науковців до неприпустимих із погляду людської логіки суперечностей, які, проте, існують насправді.

Тож знайте, мої дорогі старосвітські друзі: нині вже доведено, що раціональне – це божевільне».

«Не сподівайтеся на узгодженість. Будь-що є запереченням усього решти. Не існує нічого, крім суперечностей».

«Не шукайте «здорового глузду». Вимагати «глузду» – це абсурд. Природа не має сенсу. Ніщо не має сенсу. Єдині хрестоносці, що воюють за «сенс», – це старанні й інфантильні старі діви, нездатні знайти кавалерів, та старомодні крамарі, які думають, що всесвіт елементарний, мов акуратний переоблік чи їхній рідненький касовий апарат».

«Розірвімо ланцюги упереджень, що звуться Логікою. Невже ми дозволимо, щоб нас зупинили силогізми?»

«Отож, ви думаєте, що впевнені у своїх переконаннях? Ви ні в чому не можете бути впевнені. Чи наражатимете ви на небезпеку злагоду у вашій спільноті, дружбу з сусідами, власне становище, репутацію, добре ім'я та фінансову певність заради ілюзії? Заради того, щоб зануритись у марево і думати, начебто ви думаєте? Чи збираєтеся ризикувати і поневірятися по судах у наш ненадійний час, протиставляючи чинний соціальний лад уявним поглядам, які ви називаєте своїми переконаннями? Кажете, ви певні, що маєте рацію? Ніхто не має рації і навіть не може її мати. Відчуваєте, що весь світ навколо вас помиляється? Ви не маєте можливості знати це напевно. Як на людей – усе неправильно. То навіщо з цим боротися? Не сперечайтеся. Прийміть. Пристосуйтеся. Скоріться».

Книжку написав доктор Флойд Ферріс, видав – Державний науковий інститут.

– Я не маю до неї жодного стосунку! – повторив доктор Роберт Стадлер.

Він нерухомо стояв біля столу, переживаючи неприємне відчуття, ніби пропустив повз увагу якийсь часовий відтинок, і тепер не знає, скільки часу минуло від попередньої миті. Він промовив ці слова вголос, зі злісним сарказмом, скерованим на кожного, хто змусив би його це сказати.

Стадлер стенув плечима. Якщо відштовхуватися від переконання, що самовисміювання – чеснота, цей порух плечима був емоційним відповідником до речення: «Ти, Роберте Стадлер, не поводься, мов неврастенічний старшокласник». Він сів за стіл і зовнішнім боком долоні відштовхнув книжку.

Доктор Флойд Ферріс запізнився на півгодини.

– Вибачте, – мовив він, – моя автівка знову зламалася дорогою з Вашингтона. Довелось згаяти купу часу, щоб знайти майстрів – на дорозі тепер так мало машин, що половину сервісних станцій закрито.

Його тон був більше роздратований, ніж вибачливий. Ферріс сів, не чекаючи запрошення.

Якби доктор Ферріс належав до якогось іншого фаху, його б не вважали таким уже красенем, але у своїй царині зазвичай називали «привабливим науковцем». Він був метр вісімдесят

заввишки і мав сорок п'ять років, але здавався ставнішим і молодшим.

Ферріса огортала атмосфера бездоганної доглянутості, йому була притаманна грація бальних рухів, проте одяг мав стриманий: костюми вбирав зазвичай чорні або опівнічно-сині. Через тонко накреслені вусики і гладке чорне волосся хлопчаки з інститутського офісу жартувати, мовляв, доктор використовує гуталін для догляду за всім тілом. Йому не набридало самоіронічно переповідати, як колись кінопродюсер збирався ухвалити його на роль титулованого європейського жиголо. Свою кар'єру він розпочав як біолог, але про це вже всі давно забули; його знали як головного координатора Державного наукового інституту.

Доктор Стадлер зиркнув на нього вражено – зухвалість і небажання перепросити обурювали. Він сухо мовив:

– Як на мене, ви забагато часу проводите у Вашингтоні.

– Але, докторе Стадлер, хіба не ви колись відважили мені комплімент, назвавши сторожовим псом цього інституту? – люб'язно запитав доктор Ферріс. – Хіба це не найсвятіший мій обов'язок?

– У вас кілька обов'язків перед інститутом. Зокрема, пояснити причину хаосу навколо дефіциту нафти.

Стадлер не зрозумів, чому обличчя доктора Ферріса набуло напруженого і скривдженого виразу.

– Дозвольте мені зауважити, що це неочікувано та необґрунтовано, – мовив Ферріс офіційним тоном, що приховував біль та виявляв мучеництво. – Ніхто з причетних до справи представників влади не давав підстав для критики. Ми щойно подали до Бюро економічного планування та державних ресурсів докладний звіт щодо перебігу роботи на цей момент, і містер Веслі Моуч усе схвалив. Ми вклали в цей проект усі сили. Досі ніхто не називав його «хаосом». Зважаючи на місцеві труднощі та ризик виникнення пожежі, як і на той факт, що минуло тільки півроку, відколи ми...

– Про що це ви? – запитав доктор Стадлер.

– Про проект «Рекультивація Ваятта». Ви ж мене про нього запитували?

– Ні, – відповів доктор Стадлер, – ні, я... Зачекайте. Дозвольте мені розібратися. Здається, я щось пригадую про те, що інститут узявся за проект рекультивації. Що ж ви там рекультивуєте?

– Нафту, – відповів доктор Ферріс. – Нафтові поля Ваятта.

– Але ж там сталася пожежа? У Колорадо? То був... чекайте... то був чоловік, який підпалив власні нафтові свердловини.

– Я схильний вважати, що ці чутки виникли внаслідок публічної істерії, – сухо сказав доктор Ферріс. – Чутки з небажаними, непатріотичними наслідками. Не надто довіряв би тим газетним історійкам. Особисто я вважаю, що то був нещасний випадок, і Елліс Ваятт загинув у вогні.

– А хто теперішній власник тих полів?

– Наразі – ніхто. Немає ні заповіту, ні спадкоємців. Полями сім років вирішив опікуватися уряд – через суспільну необхідність. Якщо протягом цього часу Елліс Ваятт не повернеться, його офіційно визнають мертвим.

– Але навіщо вони прийшли до вас – тобто, до нас, – із таким незвичним завданням, як викачка нафти?

– Бо це складна технологічна проблема, яка потребує підтримки найкращих наукових талантів. Розумієте, йдеться про відновлення спеціального методу видобутку нафти, який застосовував Ваятт. Його обладнання досі на місці, хоч і в жахливому стані; деякі з процесів відомі, проте чомусь немає повного запису всієї технології чи основних принципів. Їх ми повинні відкрити заново.

– І як успіхи?

– Цілком задовільні. Щойно нам перерахували чималу суму. Містер Веслі Моуч задоволений. Так само, як і містер Белч із Комісії з надзвичайних ситуацій, містер Андерсон із Відділу постачання та містер Петтібон із Відділу захисту споживачів. Не розумію, чого ще від нас можна чекати. Проект цілковито успішний.

– Чи видобули ви вже хоч трохи нафти?

– Ні, але нам вдалося викликати потік із однієї свердловини – до шести з половиною галонів. Це, звісно, має лише експериментальне значення, проте слід зважати на той факт, що цілих три місяці ми гасили пожежу, і на цей момент її вже практично приборкали. У нас значно серйозніша проблема, ніж була у Ваятта: він починав із нуля, ми ж натомість маємо справу з понівеченими уламками після акту злісного, антисоціального саботажу, який... Я про те, що проблема складна, але немає сумніву: ми зможемо з нею впоратися.

– Взагалі-то я запитував у вас про брак пального тут, в Інституті. Рівень температури, який всю зиму підтримували у будівлі, жахливий. Мені сказали, пальне треба економити. Ви мусили простежити за адекватним постачанням, – це слід залагоджувати ефективніше.

– О, то ви це мали на думці, докторе Стадлер? Мені так прикро! – ці слова супроводжувались ясною полегшеною усмішкою; до Ферріса знову повернулась його турботлива манера. – Ви про те, що низька температура завдала вам дискомфорту?

– Я про те, що мало не замерз до смерті.

– Це непростимо! Чому вони мені не сказали? Прийміть мої особисті вибачення, докторе Стадлер, і будьте певні, що ви ніколи більше не зазнаєте цих незручностей. Єдине виправдання, яке я можу знайти для нашого Відділу обслуговування, – це те, що нестача пального пояснюється не їхнім недбальством, а... О, я усвідомлюю, що ви не могли про це знати, і такі речі не повинні відвертати вашої безцінної уваги, але, розумієте, брак пального минулої зими спричинив загальнодержавну кризу.

– Чому? Заради Бога, не кажіть мені, що ці Ваяттівські поля були єдиним джерелом нафти у країні!

– Ні, ні, але раптове припинення постачання з головного джерела спустошило весь нафтовий ринок. Тому урядові довелося взяти на себе контроль і нав'язати країні програму економії нафти, щоб захистити основні підприємства. Я здобув для Інституту надзвичайно високу квоту – і тільки завдяки особливій послузі, завдяки дуже особливим контактам. І почуваюся страшенно винним, що цього виявилося недостатньо. Будьте певні, таке більше не повториться. Це лише тимчасовий аварійний захід. До наступної зими ми повернемо поля Ваятта у виробництво, і умови знову нормалізуються. До того ж, коли вже йдеться про Інститут, я домовився про переобладнання всіх печей на вугілля. Це мали зробити наступного місяця, проте ливарня Стоктона в Колорадо несподівано, якось непомітно закрилася. Вони виготовляли деталі для наших печей, але Ендрю Стоктон геть неочікувано пішов у відставку, і тепер нам доведеться зачекати, аж поки його племінник знову запустить завод.

– Розумію. Що ж, вірю, ви з усім упораєтеся, – доктор Стадлер роздратовано знизав плечима. – Це вже просто смішно:

наукова установа змушена залагоджувати стільки технологічних авантюр для уряду.

– Але, докторе Стадлер...

– Знаю, знаю, цього не уникнути. До речі, що таке проект «Х»?

Доктор Ферріс вистрелив у нього поглядом – чудним, пронизливим і настороженим, дещо здивованим, але не наляканим.

– Докторе Стадлер, де ви почули про проект «Х»?

– О, я почув, як кілька ваших молодших працівників щось говорили про нього так таємничо, мов детективи-аматори. Сказали, це щось несамовито секретне.

– І це правда, докторе. Це надзвичайно таємний дослідницький проект, що його нам довірив уряд. І найважливіше, щоб у газети про нього не виточилося жодного слова.

– А що таке «Х»?

– «Ксилофон». Проект «Ксилофон». Це кодова назва, звісно. Робота пов'язана зі звуком. Але я певен, вас це не зацікавить. Цей почин цілковито технологічний.

– Так, не хочу нічого знати. Я не маю часу на ваші технологічні ініціативи.

– Чи можу я порадити, докторе Стадлер, що словосполучення «Проект Х» бажано не вживати перед будь-ким?

– Добре, добре. Правду кажучи, мене такі розмови не надихають.

– Звісно ж! Та і я не пробачив би собі, якби дозволив відібрати у вас час. Будь ласка, не сумнівайтесь, що можете перекласти це на мене, – він зібрався вставати. – Якщо це й була причина, з якої ви хотіли мене бачити, то прошу, повірте, я...

– Ні, – повільно мовив доктор Стадлер. – Я хотів вас бачити через інше.

Доктор Ферріс не ставив жодних запитань, не виявляв щонайменшого бажання прислужитися; він сидів і чекав.

Доктор Стадлер простягнув руку і зневажливим рухом пересунув книжку з кутка столу до його центру.

– Чи можете пояснити, що це за непристойність? – запитав він.

На книжку доктор Ферріс і не глянув – він не зводив очей зі Стадлера. Потім відхилився назад і з дивною посмішкою промовив:

– Яка велика честь, що ви зробили заради мене такий винятоk і прочитали популярну книжку. Цих примірничків протягом останніх двох тижнів продалося двадцять тисяч.

– Я її прочитав.

– І?

– Сподіваюсь почути пояснення.

– Текст вас збентежив?

Доктор Стадлер поглянув на нього здивовано:

– Чи усвідомлюєте ви, яку тему обрали? Взяти лише стиль, тільки стиль, цей бульварний підхід – для такого предмета!

–У такому разі, чи вважаєте ви, що зміст заслуговував на поважніше висвітлення? – голос лунав так невинно і гладко, що доктор Стадлер не зміг розгледіти у ньому знущання.

– Чи усвідомлюєте ви, що саме проповідуєте в цій книжці?

– Оскільки ви, докторе Стадлер, здається, її не схвалюєте, вважайте, що я написав книжку несвідомо.

Доктор Стадлер подумав про цю незбагненну Феррісову манеру: поки йому здавалося, що вистачить самого несхвалення, Феррісові на все було начхати.

– Якби п'яний хам виразив себе на папері, – сказав доктор Стадлер, – якби вічний дикун, що злісно виливає ненависть до інтелекту, відшукав відображення своєї сутності – саме такої книжки я від них чекав би. Але отримати її від науковця, з вихідними даними цього Інституту!..

– Але, докторе Стадлер, це книжка не для науковців. Її написано саме для того п'яного хама.

– Тобто?

– Для широкого загалу.

– Але ж заради Бога! Найнікчемніший недоумок здатен розгледіти разючі протиріччя у кожнісінькому вашому твердженні.

– Скажімо так, докторе Стадлер: той, хто цього не побачить, заслуговує на те, щоб вірити усім моїм твердженням.

– Але ви прикриваєте ці нечувані речі престижем науки! Нормально, коли ганебна посередність на кшталт Саймона Прітчетта верзе нісенітниці, видаючи їх за одурманливий містицизм – ніхто його не слухає. Але ж ви змусили їх думати, що це наука. Наука! Ви використали досягнення розуму, щоб його ж таки і зруйнувати. За яким правом ви скористалися моєю роботою і здійснили самовільний, безглуздий перехід в іншу царину,

витягнули непридатну метафору і зліпили страхітливе узагальнення з того, що є всього лише математичною проблемою? За яким правом ви надали цьому такого звучання, ніби я – Я! – дозволив видати цю книжку?

Ферріс не робив нічого, просто спокійно дивився на доктора Стадлера. Однак спокій надавав йому майже поблажливого вигляду.

– Ну ось, розумієте, докторе Стадлер, ви говорите так, ніби книжку призначено для публіки, здатної мислити. Але це не так, тому не варто непокоїтися щодо точності, законності, логіки та престижу науки. Її адресовано масам. А ви перший завжди вважали, що маси не мислять.

Він зробив паузу, але доктор Стадлер не сказав нічого.

– Ця книжка може не мати жодної філософської цінності, зате має значну психологічну.

– Яку це?

– Розумієте, докторе Стадлер, люди не хочуть думати. І що глибше вони вгрузають у проблеми, то менше бажають думати. Але завдяки певному інстинкту вони відчувають, що таки мусять думати – отже, почуваються винними. Тому благословлятимуть і йтимуть слідом за кожним, хто виправдовує їхню безмозкість. За кожним, хто перетворить на чесноту – високоінтелектуальну чесноту – те, що вони завжди вважали своїм гріхом, слабкістю і провиною.

– Ви пропонуєте цьому потурати?

– Це шлях до популярності.

– Навіщо вам популярність?

Очі Ферріса мимохідь ковзнули обличчям доктора Стадлера.

– Ми – публічна установа, – незворушно відповів він. – Нас підтримують публічні фонди.

– Тому ви розповідаєте людям, що наука – звичайне шахрайство – і її слід знищити!

– За логікою, такий висновок можна винести з моєї книжки. Але народ дійде інакших висновків.

– А як щодо зневаження Інституту в очах інтелектуалів, якщо вони ще залишилися?

– Навіщо ними перейматися?

Доктор Стадлер міг зрозуміти цю фразу, якби її було вимовлено з ненавистю, заздрістю чи злістю; але відсутність будь-якої

з цих емоцій, буденна легкість голосу, якась аж сміхотливість, різонули його, наче миттєвий проблиск зі сфери, що не могла бути частиною реальності; внизу живота розлився холодний жах.

– Докторе Стадлер, ви помітили реакцію на мою книжку? Її сприйняли доволі схвально.

– Так. І саме у це я не можу повірити.

Стадлер мусив спілкуватися так, наче це була цивілізована дискусія, йому не слід було зупинятися, дослухаючись до власних почуттів.

– Я не здатен збагнути, чому вас обдарували такою увагою поважні академічні журнали, як не розумію і того, що вони дозволили собі всерйоз обговорювати цю книжку. Якби Г'ю Акстон був живий, у жодній академічній публікації ні в кого не піднялась би рука означити це як філософську працю.

– Але його вже немає.

Доктор Стадлер відчув, що от-от вимовить слова, які від нього хочуть почути, і прагнув завершити розмову, перш ніж зрозуміє, що то за слова.

– До того ж, – продовжував доктор Ферріс, – анонси моєї книжки – о, я певен, що ви не зважаєте на такі дрібниці, як анонси, – містили цитати схвального листа, що надійшов мені від містера Веслі Моуча.

– Що за чортовий містер Веслі Моуч?

Доктор Ферріс усміхнувся:

– Докторе Стадлер, наступного року навіть ви такого не запитуватимете. Скажімо так: містер Моуч – це людина, яка опікується розподілом нафти – поки що.

– Тоді я раджу вам триматися за свою роботу. Співпрацюйте з містером Моучем і залиште йому сферу мазутних печей, але сфера ідей належить мені.

– Цікаво було б визначити лінію розмежування, – недбало, тоном викладацького напучування, зауважив доктор Ферріс. – Але ж говоримо про мою книжку, отже – про царину зв'язків із громадськістю.

Він обернувся і турботливим жестом указав на математичні формули, виведені крейдою на дошці:

– Докторе Стадлер, це була б катастрофа, якби ви дозволили, щоб галузь зв'язків із громадськістю відволікла вас від праці, на яку не здатен більше ніхто на світі.

Він це мовив так улесливо і догідливо, що доктор Стадлер ніколи не зміг би пояснити, чому насправді почув: «Сиди біля своєї дошки!»

Вченого охопило пекуче роздратування, що він раптом обернув його сам проти себе, розлючено подумавши, що мусить позбутися цих підозр.

– Зв'язки з громадськістю? – презирливо мовив він. – Не бачу практичної потреби у вашій книжці. Не розумію, чого саме за її допомоги можна досягнути.

– Не розумієте? – погляд доктора Ферріса швидко ковзнув по обличчю співрозмовника; полиск зухвальства був занадто швидкий, щоб його можна було з певністю ідентифікувати.

– Я не можу собі дозволити думки, що цивілізоване суспільство здатне на такі речі, – суворо проказав доктор Стадлер.

– Це блискуче і точно, – радісно підхопив доктор Ферріс. – Ви не можете собі дозволити.

Доктор Ферріс підвівся, поквапившись першим показати, що розмову закінчено.

– Докторе Стадлер, у разі будь-якого дискомфорту прошу звертатися до мене, – сказав він. – Це мій привілей – завжди бути до ваших послуг.

Знаючи, що мусить убезпечити свою зверхність, притлумлюючи ганебне усвідомлення, до якого засобу змушений вдаватися, доктор Стадлер владно і наголошено саркастично, майже брутально, мовив:

– Наступного разу, коли я вас викличу, завчасно подбайте про той свій автомобіль.

– Авжеж, докторе Стадлер, докладу всіх зусиль, щоб більше ніколи не запізнюватись, і благаю вас мені пробачити.

Доктор Ферріс відповів, ніби за командою відіграв свою роль; наче йому лестило, що доктор Стадлер нарешті збагнув сучасний стиль спілкування.

– Моя машина завдає мені жахливого клопоту, розпадається на шматки, я вже навіть замовив був нову, найкращу на ринку, «гаммонд» із відкидним верхом – але Лоуренс Гаммонд минулого тижня відійшов від справ, без жодної причини і попередження, тому все зависло. Складається враження, що ті негідники розчиняються у повітрі. На це потрібно знайти якусь раду.

Коли Ферріс пішов, доктор Стадлер сів за стіл, звівши плечі, свідомий лише одного відчайдушного бажання: від усіх сховатись. Із болючого туману, який би він не зміг окреслити словами, виринало відчайдушне відчуття, що ніхто – ніхто з тих, кого він цінував, – уже ніколи не захоче його бачити.

Він знав, яких саме слів не вимовив: не сказав, що осудить книжку публічно та відречеться від неї в ім'я Інституту. Не сказав цього, боячись виявити, що ця погроза не зачепить Ферріса, що Ферріс у безпеці, що слово доктора Роберта Стадлера більше нічого не важить. І подумки переконуючи себе, що згодом обміркує, як розпочати публічний протест, хоча насправді вже знав, що не зробить цього.

Він узяв книжку і кинув її у смітник.

Несподівано і дуже чітко в його свідомості проступило обличчя. Стадлер наче побачив кожну рису молодого лиця, яке протягом років не дозволяв собі згадувати. Доктор подумав: «Ні, він не читав цієї книжки, він її не побачить, він мертвий, він мав померти дуже давно...» Шок від усвідомлення, що саме цього чоловіка він прагнув побачити дужче за всіх на світі, й водночас сподівався, що він мертвий, відгукнувся різким, аж фізичним болем.

Стадлер не знав, чому його рука затремтіла, коли він жадібно вхопив слухавку: задзвонив телефон, і його секретарка сказала, що на лінії міс Даґні Таґґарт. Понад рік він вважав, що ця жінка ніколи більше не захоче його бачити. Вона просила про зустріч. Її голос був чистий і рівний.

– Так, міс Таґґарт, звісно, так, справді... У понеділок вранці? Так... Послухайте, міс Таґґарт, у мене сьогодні зустріч у Нью-Йорку, я можу підскочити до вашого офісу після обіду, якщо бажаєте... Ні, ні, жодних клопотів, мені буде приємно... Сьогодні близько другої, міс Таґґарт...Тобто, близько четвертої.

Не було у нього ніякої зустрічі в Нью-Йорку. Він навіть не дав собі можливості зрозуміти, що спонукало його таке сказати. Нетерпляче всміхався, вдивляючись у клапоть сонячного світла на віддаленому пагорбі.

Чорною лінією Даґні закреслила потяг номер дев'яносто три на розкладі й відчула миттєве задоволення, зауваживши, що зробила це спокійно. Протягом минулих півроку вона безліч разів таке робила. Спершу було складно, але ставало дедалі простіше.

Подумала, що надійде день, коли вона зможе виводити такі смертельні перекреслення без щонайменшого зусилля. Потяг номер дев'яносто три був вантажний, возив продовольство до Гаммондсвіля, в Колорадо.

Даґні знала, що далі: по-перше, зникнуть спеціальні товарняки, потім буде скорочено кількість вагонів до Гаммондсвіля, прикріплених, наче бідні родичі, ззаду до вантажних, і призначених для інших міст; тоді поступово зменшиться тривалість зупинок на станції Гаммондсвіль у розкладах пасажирських потягів, а далі настане день, коли вона викреслить Гаммондсвіль із мапи. Саме так усе сталося зі станцією Ваятт і містечком Стоктон.

Щойно з'ясувалось, що Лоуренс Гаммонд пішов у відставку, Даґні зрозуміла: марно чекати, сподіватись і міркувати, чи його двоюрідний брат, адвокат або комітет місцевих мешканців запустять завод знову. Пора урізати графіки.

Минуло трохи менш як півроку, відколи зник Елліс Ваятт. Період, радісно названий якимось журналістом «знаменним днем маленької людини». Кожен власник нафтового бізнесу в країні, який володів бодай трьома свердловинами і бідкався, що Елліс Ваятт не залишив йому шансу вижити, кинувся заповнювати зяючу широку продухвину, покинуту Ваяттом. Вони формували ліги, кооперативи, асоціації; стягували докупи свої ресурси та друковані бланки. «Маленька людина вийшла на сонячне світло», – написав журналіст. Їхнє сонце було тим полум'ям, що танцювало навколо бурових вишок «Нафти Ваятта». У сліпучому сяйві цього вогню вони надбали такі статки, про які мріяли, статки, що не вимагають жодних здібностей чи зусиль. Тоді їхні найбільші клієнти – скажімо, енергетичні компанії, які п'ють нафту цілими потягами і не зважають на людську вразливість, узялися переходити на вугілля, а дрібніші й толерантніші клієнти почали випадати з бізнесу. Хлопці у Вашингтоні наклали обмеження на нафту і надзвичайний податок на працедавців, щоб підтримати безробітних на нафтових родовищах. Згодом зачинилося кілька великих нафтових компаній, а маленькі люди, пізнавши сонячне світло, раптом виявили, що бурове долото, яке досі коштувало сотню доларів, зараз коштує п'ятсот, ринку для обладнання нафтових родовищ немає, тому постачальники мусять заробляти на одному долоті те, що раніше заробляли на п'яти, – або зникати. Почали

закривати трубопроводи, бо ніхто не здатен був їх утримувати. Залізницям забезпечили дозвіл підняти вантажні тарифи; нафти для перевезення було небагато, тому вартість робочого потяга з цистернами вивела з гри дві маленькі транспортні лінії. А коли сіло сонце, з'ясувалося, що експлуатаційні витрати, які раніше дозволяли жити на їхніх шістдесятиакрових полях і могли існувати завдяки милям Ваяттових пагорбів, – розвіялись у просторі разом із кільцями диму. Аж доки їхні статки розчинились, а насоси перестали працювати, маленькі люди не усвідомлювали, що жоден бізнес у цій країні не може дозволити собі купувати нафту за такою ціною, за якою вони тепер змушені її видобувати. Тоді хлопці у Вашингтоні забезпечили операторам нафтового промислу дотації; але не всі мали друзів у Вашингтоні, тому ніхто не прагнув надто ретельно вивчати чи обговорювати ситуації, що склалася потому.

Становищу Ендрю Стоктона заздрили більшість бізнесменів. Гарячковий перехід на вугілля ліг на його плечі вагою золота: завод працював цілодобово, ведучи перегони з черговою зимовою хурделицею, виливаючи деталі для вугільних печей та горен. Залишилося не так і багато ливарень; він став одним із найбільших стовпів, що забезпечував льохи і кухні країни. Стовп упав без попередження. Ендрю Стоктон оголосив, що згортає свою справу, закрив завод, а сам зник. Він не залишив жодного слова про те, що слід робити із заводом, і чи зможуть родичі Стоктона повторно його запустити.

На дорогах країни досі траплялися машини, але вони пересувались, наче мандрівники у пустелі, обминаючи вибілені сонцем кістяки коней: проїздили повз скелети авто, зламані й покинуті в рівчаках край доріг. Люди більше не купували машин, автомобільні фабрики закривались. Але були чоловіки, які досі могли роздобути бензин завдяки дружнім стосункам, суть яких нікого не обходила. Вони купували машини за будь-яку ціну. Гори Колорадо були залиті світлом із великих вікон заводу, звідки конвеєрні стрічки Лоуренса Гаммонда переміщали вантажівки й легкові автомобілі на запасні колії «Tarґарт Трансконтинентальґ». Звістка про те, що Лоуренс Гаммонд пішов у відставку, прийшла у найменш очікуваний момент, коротка й раптова, наче самотній удар дзвону серед важкої тиші. Комітет місцевих мешканців транслював тепер звернення по радіо, благаючи Лоуренса

Гаммонда, хоч де б він був, дозволити їм відкрити завод. Гаммонд не озивався.

Коли пішов Елліс Ваятт, Даґні скрикнула. Коли звільнився Ендрю Стоктон – зойкнула. Почувши про відставку Лоуренса Гаммонда, вона знеохочено запитала:

– Хто наступний?

– Ні, міс Таґґарт, я не можу цього пояснити, – сказала їй під час останньої подорожі до Колорадо, два місяці тому, сестра Ендрю Стоктона. – Він навіть словом не обмовився, і я не знаю, живий він чи мертвий, як і Елліс Ваятт. Ні, напередодні його відставки нічого особливого не сталося. Пам'ятаю тільки, що останнього вечора до нього приходив якийсь чоловік. Незнайомець, якого я ніколи досі не бачила. Вони розмовляли до пізньої ночі: коли я пішла спати, в кабінеті Ендрю і далі горіло світло.

У містах Колорадо люди мовчали. Даґні бачила, як вони ходять вулицями, повз свої маленькі аптеки, господарчі та продуктові магазини: так, наче сподівалися, що заклопотаність порятує від роздумів про майбутнє. Вона також ходила тими вулицями, намагаючись не підводити голови, не бачити пластів закіптюженого каменю та деформованої сталі – нафтових полів Ваятта. Їх можна було розгледіти з багатьох містечок; дивлячись уперед, Даґні бачила їх удалечині.

Одна свердловина на гребені пагорба досі горіла. Нікому не вдавалось її загасити. Ідучи вулицями, Даґні помічала вогонь: полум'я судомно звивалося на тлі неба, немов силкуючись вирватися на волю. Вона бачила його вночі з вікна потяга, на відстані сотень чистих, темних кілометрів: крихітний непокірний вогник тріпотів на вітрі.

Люди називали його Ваяттовим Смолоскипом.

Найдовший потяг на «Лінії Джона Ґолта» мав сорок вагонів. Найшвидший їхав зі швидкістю вісімдесят кілометрів на годину. Двигуни доводилося берегти: вони працювали на вугіллі, а термін їхньої експлуатації вже давно минув. Джим діставав пальне для дизелів, що тягнули «Комету», та для кількох трансконтинентальних вантажних потягів. Єдине джерело пального, на яке вона могла розраховувати, і єдиний, з ким могла працювати, був Кен Данаґґер із «Вугілля Данаґґера» у Пенсильванії.

Порожні потяги гриміли через чотири штати, що географічно були прив'язані до горлянки Колорадо. Кілька вагонів,

завантажених вівцями, кукурудзою, динями та фермерською занадто урочисто вбраною родиною, яка мала друзів у Вашингтоні. На кожен робочий потяг Джим отримав дотації з Вашингтона – не як перевізник, що має прибутки, а як служба забезпечення «суспільної рівності».

Даґні вкладала всю свою енергію, щоб потяги й далі рухалися ділянками, де вони досі були потрібні, територіями, де тривало виробництво. Але у балансовому звіті «Таґґарт Трансконтинентал» чеки Джимових дотацій на порожні потяги містили більші показники, ніж прибуток від найкращих вантажних потягів найжвавіших індустріальних відрізків.

Джим хизувався, що останні півроку були найсприятливіші за всю історію Таґґартів. На лискучих сторінках його звіту як прибуток акціонерам значилися гроші, що він їх не заробив – дотації за порожні потяги; і гроші, які йому не належали, – суми, що мали відійти на сплату відсотків та списання Таґґартівських облігацій, боргу, який, з волі Веслі Моуча, йому було дозволено не виплачувати. Він хвалився більшим об'ємом вантажних вагонів, що тягнули Таґґартові локомотиви в Арізоні (Ден Конвей закрив останню лінію «Фенікс – Дюранґо» і пішов у відставку) та у Міннесоті, де Пол Ларкін переправляв колією залізну руду, після чого останні судна на Великих Озерах, що її перевозили, пішли у небуття.

– Ти завжди вважала вміння заробляти гроші важливою чеснотою, – з химерною напівусмішкою звернувся до неї Джим. – Що ж, здається, я в цьому успішніший за тебе.

Ніхто не вдавав, що розуміє ситуацію з замороженими залізничними облігаціями; можливо, тому що всі занадто добре її розуміли. Спершу проступили ознаки паніки серед власників облігацій та небезпечне обурення громадськості. Далі Веслі Моуч видав чергову директиву, в якій ішлося, що люди зможуть «розморозити» свої облігації в разі «нагальної необхідності»: уряд викупить облігації, якщо визнає підставу переконливою. Було три запитання, на які ніхто не відповідав, але яких ніхто і не ставив: що є доказом? Що є необхідністю? Нагальна – для кого?

Тоді стало ознакою поганого тону обговорювати, чому хтось один отримав дозвіл на розмороження його грошей, а іншому відмовили. Якщо хтось запитував: «Чому?», люди відверталися,

замуруавши роти. Це просто слід було описувати, а не пояснювати, каталогізувати факти, а не оцінювати їх: кошти містера Сміта розморозили, а містера Джонса – ні; це й усе. І коли містер Джонс наклав на себе руки, люди казали: «Хтозна, якби йому справді аж так потрібні були гроші, уряд дав би йому, але він просто занадто жадібний».

Не варто було розводитися і про людей, що, отримавши відмову, продавали свої облігації за третину вартості людям з переконливими «потребами»: за їхньої участі тридцять три заморожених центи перетворювалися на цілий долар; або про нові професії, що їх опановували світлі, допіру з коледжу, юнаки. Вони називали себе «розморожувачами» і пропонували послуги: «Заповнення анкет із сучасними формулюваннями». Юнаки мали друзів у Вашингтоні.

Дивлячись із платформи котроїсь сільської станції на залізницю Таґґарта, Даґні відчувала не осяйні гордощі, як колись, а імлистий сором із присмаком провини, схожий на смердючу іржу, якою поріс метал, чи навіть гірше: іржу з відтінком крові. Але згодом, у вестибюлі Термінала, вона поглянула на статую Ната Таґґарта і подумала: «Це була твоя залізниця, ти зробив, ти боровся за неї, тебе не спиняли страх і відраза, і я не віддам її людям із накипом кровавої іржі, я – єдина, хто залишився її охороняти».

Вона й далі шукала чоловіка, який винайшов двигун.

Це була єдина частина роботи Даґні, що дозволяла витримувати решту. Єдина зрима мета, що надавала сенсу боротьбі. Часом наставали періоди, коли вона розмірковувала про те, навіщо хотіла переконструювати той двигун.

«Навіщо?» – здавалося, запитував у неї якийсь голос. «Бо я досі жива», – відповідала вона. Однак пошуки були марні. Двоє її інженерів нічого не відшукали у Вісконсині. Вона відправила їх через усю країну, щоб знайти чоловіка, який працював на «Двадцяте століття», – довідатись ім'я винахідника. Вони так нічого і не знайшли. Даґні відрядила їх перевірити документи в Бюро патентів; з'ясувалося, що жодного патенту на двигун ніколи не було зареєстровано.

Єдиним слідом у її особистих пошуках був недопалок цигарки зі знаком долара. Вона про нього вже й забула, аж раптом недавно, якось увечері, знайшла у шухляді свого столу і передала

своєму знайомому з кіоску у вестибюлі. Оглядаючи недопалок, обережно стискаючи його двома пальцями, старий був вражений; він ніколи досі не чув про таку марку і дивувався, як міг її не знати.

– Міс Таґґарт, вона була хорошої якості?

– Найкраща з усіх, що я курила.

Він збентежено кивнув, пообіцявши довідатися про виробника і дістати блок.

Даґні намагалася знайти науковця, який міг би спробувати реконструювати двигун. Поговорила з фахівцями, яких їй порекомендували як найкращих у цій царині. Перший, вивчивши залишки двигуна та рукопис, тоном сержанта-інструктора зі стройової підготовки сказав, що ця штука не може працювати, не працювала ніколи і він доведе, що жоден двигун такого типу не здатен діяти в принципі. Другий промимрив, немов складаючи нудний залік, що не знає, чи можна таке зробити, і довідуватися не збирається. Третій агресивно-зверхньо сказав, що спробує виконати завдання, якщо отримає контракт на десять років по двадцять п'ять тисяч доларів на рік: «Зрештою, міс Таґґарт, якщо ви сподіваєтеся заробити на цьому двигуні величезні кошти, то час, яким я ризикую, маєте оплачувати саме ви». Четвертий, наймолодший, якусь мить мовчки дивився на неї, а потім вираз його обличчя змінився з безвиразного на презирливий:

– Знаєте, міс Таґґарт, не думаю, що такий двигун у принципі слід складати, навіть якби хтось і довідався, як це робиться. Це було б настілки досконаліше від усього створеного досі, що стало б виявом несправедливості до дрібніших науковців, адже не залишило б простору для їхніх здобутків та вмінь. Не думаю, що у сильного є право похитнути самоповагу слабкого.

Даґні наказала йому покинути кабінет, а сама застигла, охоплена недовірою і жахом перед фактом, що найпомилковіше твердження, яке їй випало чути за життя, було подано як моральну чесноту.

Рішення поговорити з доктором Робертом Стадлером вона сприймала як свій останній шанс.

Долаючи внутрішній опір, наче супроти гальм, витиснутих до межі, Даґні змусила себе йому зателефонувати. Вона сперечалася сама з собою. Думала: я маю справу з чоловіками штибу

Джима та Оррена Бойла, а Стадлерова провина менша за їхні, – чому я не можу з ним розмовляти?

Відповіді вона не знайшла, відчувала лише спротив і певність, що з усіх чоловіків на світі доктор Роберт Стадлер був єдиним, кому вона не повинна телефонувати.

Сівши за стіл над розкладами «Лінії Джона Ґолта» і чекаючи на доктора Стадлера, вона міркувала, чому впродовж стількох років у царині науки не з'явилося жодного першорядного таланту. Знайти відповідь їй не вдавалося. Даґні дивилась на чорну риску, що позначала на розкладі перед нею дев'яносто третій потяг.

«Потяг має два великих атрибути життя, – думала вона, – рух і мету; раніше він був, наче жива істота, але тепер це тільки певна кількість мертвих вантажних вагонів та двигунів. Не давай собі можливості відчувати, якнайшвидше розчленуй каркас, двигуни потрібні у всій системі; Кенові Данаґґеру в Пенсильванії потрібні потяги, більше потягів, якби лишень...»

– Доктор Роберт Стадлер, – промовив голос із комутатора на її столі.

Він увійшов, усміхаючись; усмішка, здавалось, увиразнювала його слова:

– Міс Таґґарт, чи можете ви повірити, як я безмежно радий знову вас бачити?

Вона не всміхнулася: відповідала серйозно та ввічливо:

– Дуже приємно, що ви прийшли сюди.

Вона вклонилась, її струнка постать напружено завмерла, якщо не зважати на офіційний порух голови.

– А якщо я зізнаюся, що чекав лише на переконливий привід сюди прийти? Чи це вас вразить?

– Постараюся не зловживати вашою люб'язністю, – штивно промовила вона. – Прошу сідати, докторе Стадлер.

Він радісно роззирнувся:

– Ніколи не випадало бачити офісу виконавчого директора залізниці. Не знав, що це таке... таке імпозантне місце. Це характеризує стиль вашої роботи?

– Докторе Стадлер, справа, про яку я хочу порадитися, не надто відповідає вашим зацікавленням. Можливо, це дивно, що я до вас звертаюся. Дозвольте, будь ласка, пояснити.

– Те, що ви побажали до мене звернутися – цілком достатній мотив. Якщо можу вам чимось прислужитися, будь-чим... Навіть не знаю, чи зараз щось може втішити мене дужче.

Його усмішка вабила – то була емоція земної людини, спрямована не вуалювати слова, а увиразнювати сміливість висловлювати щирі почуття.

– Моя проблема стосується технології, – сказала Даґні з чистою, безбарвною інтонацією молодого механіка, що обговорює складне завдання. – Я цілком усвідомлюю вашу зневагу до цієї царини науки. Не сподіваюся, що ви розв'яжете мою проблему, – ця робота навряд чи належить до ваших інтересів і обов'язків. Хочу лише викласти суть, а потім поставлю два запитання. Я мусила до вас звернутися, бо це стосується розуму певної особи, видатного розуму, а... – рівним тоном проказала вона, намагаючись якнайточніше формулювати, – а ви зараз єдина світла голова у цій царині.

Даґні не зрозуміла, чому її слова так зачепили Стадлера. Вона помітила, як застигло його обличчя, а очі набули раптом серйозного виразу, що здавався нетерплячим і майже благальним. Скромно й просто він запитав (хоча голос його лунав понуро, наче притиснутий вагою якоїсь емоції):

– Міс Таґґарт, яка у вас проблема?

Даґні розповіла про двигун та про місце, де його знайшла, й, оминувши деталі пошуків, сказала, що не вдалося довідатися ім'я винахідника. Простягнула йому фотографії двигуна та залишки рукопису.

Спостерігала, як він читав. Спершу його очі швидко, з фаховою впевненістю пробіглися документом, далі виникла пауза, потім дедалі чіткіше почала проступати напружена увага, заворушилися губи – хтось інший на його місці присвиснув би чи судомно хапонув повітря. Він надовго завмер і відвів погляд; здавалося, що його розум мчить карколомними стежками, намагаючись не втратити жодної думки. Вона бачила, що він прогортав рукопис назад, потім зупинився, знову примусив себе читати, наче його розривало між жадобою продовжувати та охопити всі варіанти, що розкриваються перед його внутрішнім зором. Даґні бачила його мовчазне захоплення, знала, що він забув про її офіс, її існування, геть про все, крім документа; вражена з цієї

реакції, пошкодувала, що не може симпатизувати доктору Робертові Стадлеру.

Понад годину тривала мовчанка. Потім він закінчив читати і поглянув на неї.

– Але ж це надзвичайно! – сказав він радісно і зачудовано, ніби повідомляючи несподівані для неї новини.

Вона хотіла б усміхнутися та подарувати йому радість спільного тріумфу, натомість просто кивнула і прохолодно погодилася:

– Так.

– Але ж, міс Таґґарт, це грандіозно!

– Так.

– Ви сказали, це стосується технологій? Це набагато, набагато, набагато більше. Сторінки, де він пише про свій трансформатор... Можете побачити, з чого він виходить. Він дійшов до нової концепції енергії. Він відкинув всі наші старі припущення, згідно з якими його двигун не міг би існувати. Він сформулював власні передумови і розкрив таємницю перетворення статичної енергії на кінетичну. Чи знаєте ви, що це означає? Чи усвідомлюєте, який подвиг чистої, абстрактної науки довелося йому здійснити, перш ніж створити свій двигун?

– Хто? – тихо запитала вона.

– Перепрошую?

– Це перше з двох запитань, які я хотіла вам поставити, докторе Стадлер: чи спадає вам на думку молодий науковець, якого ви могли знати десять років тому, і який був би на таке спроможний?

Стадлер уражено завмер. Він не мав часу, щоб обміркувати це запитання.

– Ні, – насупившись, повільно сказав він. – Ні, нікого не можу пригадати... І це дивно... Бо такий хист неможливо було б не помітити... Хтось привернув би до нього мою увагу... До мене завжди присилають перспективних молодих фізиків. Ви сказали, що знайшли це в дослідницькій лабораторії звичайної комерційної фабрики двигунів?

– Так.

– Дивно. Що він робив у такому місці?

– Створював двигун.

– Саме про це мені і йдеться. Людина з геніальними задатками видатного науковця, яка вирішила стати комерційним винахідником? Як на мене, це обурливо. Йому хотілося зробити двигун, тому він тихо здійснив революцію в енергетиці, досягнув мети – і навіть не подбав, щоб опублікувати свої знахідки, а просто сконструював механізм. Чому він прагнув марнувати свій інтелект на практичні прилади?

– Можливо, тому що йому подобалося жити у цьому світі, – вихопилось у неї.

– Даруйте?

– Ні, я... Вибачте, докторе Стадлер. Я не збиралася обговорювати жодних тем... не дотичних...

Стежачи за власними думками, він проігнорував її слова:

– Чому він не прийшов до мене? Чому не приєднався до важливих наукових кіл, до яких належу я? Якщо йому вистачило розуму на це, то він, безсумнівно, мав достатньо тями, щоб розуміти важливість свого винаходу. Чому він не опублікував доповідь про своє визначення енергії? Я бачу загальний напрямок, яким він рухався, але ж – чорт забирай! – найважливіших сторінок бракує, немає офіційного звіту! Хтось із його оточення стовідсотково мусив бути достатньо обізнаний, щоб оголосити про цю роботу всьому науковому світові. Чому вони цього не зробили? Як вони могли занедбати, просто-таки занехаяти річ такого рівня?

– Це запитання, на які я не можу знайти відповідей.

– І, крім цього, суто з практичного погляду, чому цей двигун покинули в купі сміття? Перший-ліпший телепень-промисловець віддав би усе, щоб заробити на ньому статки. Жодного інтелекту не треба, щоб побачити його комерційну цінність.

Вона вперше всміхнулась усміхом, сповненим гіркоти. І промовчала.

– Думаєте, неможливо виявити винахідника? – запитав він.

– На цей момент – абсолютно неможливо.

– Вважаєте, він досі живий?

– Сподіваюся на це. Але не впевнена.

– Припустімо, я спробую опублікувати про нього оголошення?

– Ні. Не робіть цього.

– Але якби я дав оголошення у наукових виданнях і попросив доктора Ферріса... – він замовк. Їхні погляди блискавично зустрілися. Даґні не сказала нічого, але витримала його погляд. Він відвів очі й холодно та рішуче закінчив речення:

– ...попросив доктора Ферріса передати по радіо, що я бажаю його бачити, чи відмовиться він прийти?

– Так, докторе Стадлер, мабуть, він відмовиться.

Він не дивився на Даґні. Вона помітила легке напруження його лицевих м'язів на водночас якомусь млявому обличчі; жінка не могла б пояснити ні того, яке світло вигасало у ньому, ні що саме спонукало її подумати про це вгасання.

Він кинув рукопис на стіл звичним для себе зневажливим жестом:

– Люди, достатньо ділові, щоб продавати свій розум за гроші, повинні володіти знаннями про обставини практичної реальності.

Він дивився на неї дещо виклично, ніби очікуючи різкої відповіді. Проте Даґні відреагувала ще гірше: безсторонньо, ніби істинність чи хибність його обвинувачень її не обходили. Вона ввічливо промовила:

– Друге моє запитання таке: чи погодитеся ви назвати ім'я будь-якого знайомого фізика, який, на ваш погляд, здатен спробувати реконструювати цей двигун.

Він поглянув на неї і тихо засміявся; цей сміх лунав зболено.

– Міс Таґґарт, невже це мучить і вас? Неможливість знайти розумну людину?

– Я спілкувалася з кількома фізиками, яких мені палко рекомендували, і виявила, що вони безнадійні.

Він енергійно потягнувся вперед.

– Міс Таґґарт, – запитав він, – ви розраховували на мене, бо довіряєте цілісності моїх наукових суджень?

У запитанні вчувалося оголене благання.

– Так, – стримано відповіла Даґні. – Я довіряю цілісності ваших наукових суджень.

Чоловік відкинувся назад. Здавалося, внутрішня усмішка знімає напруження з його обличчя.

– Хотів би я вам допомогти, – промовив він, наче звертався до товариша. – Я хотів би вам допомогти з егоїстичних міркувань, тому що, розумієте, серед моїх найбільших проблем – намагання

знайти талановиту людину для власного колективу. Талановиту, чорта з два! Та мене б утішила навіть видимість такої перспективи! Але про тих, кого до мене присилають, не можна навіть сказати, що вони мають потенціал вирости бодай у хороших автомеханіків. Не знаю, чи це я старішаю і починаю вимагати забагато, чи це людська раса вироджується, але за часів моєї молодості здавалося, що світ не аж такий позбавлений розуму. Сьогодні, якби ви побачили тих чоловіків, із якими я розмовляв, ви б...

Він різко замовк, наче від раптового спогаду. Певний час мовчав: здавалося, доктор розмірковує над чимось, що добре знає, але не хоче їй розповідати. У цьому Даґні переконалася, коли Стадлер грубо й обурено підсумував (ця інтонація підтверджувала, що він ухиляється від теми):

– Ні, я не знаю людини, яку міг би вам порекомендувати.

– Докторе Стадлер, це все, про що я хотіла у вас запитати, – сказала вона. – Дякую, що присвятили мені свій час.

Якусь мить він сидів мовчки і нерухомо, ніби не міг примусити себе піти.

– Міс Таґґарт, – запитав він, – чи не могли б ви мені показати цей двигун?

Даґні здивовано поглянула на нього:

– Ну, так... Якщо хочете. Але він у підземному сховищі, в тунелях Термінала.

– Я б спустився, якщо ви не проти мене туди повести. У мене немає жодних особливих мотивів. Виняткова особиста цікавість. Я хотів побачити його... Ото й усе.

Коли вони стояли у гранітному сховищі над скляним ящиком із купою брухту, доктор повільно і відсторонено зняв капелюха – і Даґні не могла сказати, чи це був звичний жест поваги перед жінкою, яка перебуває з ним в одній кімнаті, чи потреба оголити голову перед труною.

Вони мовчки стояли у світлі єдиної лампи, що, заломлюючись у скляній поверхні, відбивалося на їхніх обличчях. Звіддалік перестукували колеса потяга, і часом здавалося, що котрийсь із раптових та різких поштовхів витягне відповідь із трупа, схованого в скляному ящику.

– Це так дивовижно! – стишено мовив доктор Стадлер. – Дивовижно бачити визначну, нову, грандіозну ідею, що належить не мені!

Вона дивилася на нього, прагнучи повірити, що правильно його зрозуміла. Він говорив щиро і пристрасно, ігноруючи умовності, відкинувши сумніви, чи взагалі припустимо дозволяти їй бути свідком того, як він звіряється у своєму болю, бачачи перед собою жінку, здатну зрозуміти:

– Міс Таґґарт, чи знаєте, яка головна ознака посередності? Неприйняття чужих досягнень. Ці дратівливі лицеміри, які сидять і тремтять, щоб чиясь робота не стала видатнішою за їхню власну, – вони й гадки не мають про самотність, яка виникає, коли ти досягаєш вершини. Самотність без рівних тобі – без людей, розум яких можна поважати, а досягненнями захоплюватися. Зі своїх щурячих нір вони шкірять на тебе зуби, думаючи, що ти дістаєш задоволення, дозволяючи своєму сяйву їх затьмарювати, – тим часом, як ти цілий рік свого життя віддав, намагаючись розгледіти серед них бодай промінчик таланту. Вони заздрять досягненням, а їхня мрія про велич – це світ, у якому кожен із них переконаний, що всі решта – нижчі за них. Вони не знають навіть, що ця мрія – безпомилковий доказ їхньої посередності, тому що світ такого типу був би нестерпний для людини досягнень. Їм невідомо, які почуття виникають, коли навколо – нижчі за тебе. Ненависть? Ні, не ненависть, а нудьга: жахлива, безнадійна, виснажлива нудьга, що паралізує. Хіба важливі похвала та лестощі від людей, яких не поважаєш? Чи доводилося вам коли-небудь тужити за тим, ким можна було б захоплюватися? За тим, на кого можна дивитися не вниз, а вгору?

– Я відчуваю це все своє життя, – сказала вона. Цього вона не могла йому не сказати.

– Знаю, – мовив він, і знеособлена ніжність його голосу відлунювала красою. – Я знав це ще з нашої першої бесіди. Ось чому я сьогодні прийшов...

Він на мить замовк, але Даґні не відгукнулася на його поклик, тому доктор завершив думку з тією ж тихою ніжністю в голосі:

– Ось чому я хотів побачити цей двигун.

– Розумію, – м'яко сказала Даґні. Її інтонація була єдиною формою визнання.

– Міс Таґґарт, – сказав він, опустивши голову і дивлячись на скляний ящик, – я знаю людину, яка може спробувати відновити цей двигун. На мене він би не працював – тому, можливо, це саме той чоловік, який вам потрібен.

Ще не звівши голови і не побачивши захвату в її очах, відкритого погляду, про який він благав, погляду прощення, він зруйнував єдину мить примирення, надавши своєму голосу дешевого сарказму:

– Очевидно, той молодик не бажав працювати на благо суспільства чи задля процвітання науки. Сказав мені, що не працюватиме на урядовій роботі. Припускаю, він хотів вищої платні – такої, яку сподівався отримувати від приватного працедавця.

Стадлер відвернувся, щоб не побачити виразу, який сходив із її обличчя, і не дозволяючи собі зрозуміти його значення.

– Так, – мовила вона сухо, – мабуть, це саме той типаж, який мені потрібен.

– Це молодий фізик із Технологічного інституту в Юті, – стримано пояснив він. – Звати його – Квентін Деніелс. Кілька місяців тому його прислав до мене мій друг. Він прибув на зустріч, але відмовився від запропонованої роботи. Я хотів узяти його у колектив. У нього розум науковця. Не знаю, чи впорається він із вашим двигуном, але, принаймні, може спробувати. Думаю, він і досі в Технологічному інституті. Хоча й не знаю, що він там зараз робить, – Інститут ліквідовано рік тому.

– Дякую, докторе Стадлер. Я з ним сконтактуюся.

– Якщо... Якщо забажаєте, я залюбки допоможу йому з теоретичною частиною. Я би сам виконав певну роботу, почавши з орієнтирів у цьому рукописі. Я хотів би розгадати головну таємницю енергії, яку вдалося знайти авторові. Ми повинні виявити його засадничий поштовх. Якщо нам це вдасться, містер Деніелс може закінчити роботу: те, що стосується вашого двигуна.

– Я вдячно прийму від вас будь-яку допомогу, докторе Стадлер.

Вони мовчки йшли – крізь мертві тунелі Термінала, по шпалах іржавої колії під низкою блакитних ламп до віддаленого відблиску платформ.

Біля виходу з тунелю побачили вкляклого на колії чоловіка, який молотом бив по стрілці: неритмічно, роздратовано та невпевнено. Поруч стояв інший чоловік і нетерпляче за ним спостерігав.

– То що там із цією клятою штукенцією? – запитав спостерігач.

– Не знаю.

– Ти вже годину біля неї.

– Ага.

– І скільки ще?

– А хто такий Джон Ґолт?

Доктор Стадлер скривився. Вони саме проходили повз чоловіків, аж він мовив:

– Не люблю цього виразу.

– І я не люблю, – відповіла вона.

– Звідки він?

– Цього ніхто не знає.

Вони помовчали, а потім він сказав:

– Колись я знав Джона Ґолта. Тільки він давно уже помер.

– Ким він був?

– Я думав, що він досі живий. Але тепер певен: він помер. Мав такий розум, що, якби жив, зараз про нього говорили б у всьому світі.

– Але весь світ про нього й говорить.

Він завмер як укопаний.

– Справді... – промовив поволі, перетравлюючи думку, яка ще ніколи в нього не виникала. – Так... Але чому?

Здавалося, слова обважніли від жаху.

– Докторе Стадлер, ким він був?

– Чому про нього говорять?

– Ким він був?

Затремтівши, він стріпнув головою і різко мовив:

– Це просто збіг. Це поширене ім'я. Це безсенсовий збіг. Це не пов'язано з чоловіком, якого я знав. Той чоловік помер.

Доктор не дозволив собі достоту усвідомити значення слів, якими закінчив:

– Він мусив померти.

Наказ, який лежав на його столі, було позначено словами: «Конфіденційно. Терміново. Пріоритет. Нагальна потреба, засвідчена офісом головного координатора. На потреби проекту «Х». У ньому йшлося про затверджену вимогу продати десять тисяч тонн ріарден-металу Державному науковому інституту.

Ріарден прочитав це і звів погляд на виконавчого директора свого заводу, який застиг навпроти. Чоловік увійшов і поклав на стіл цей наказ, не мовивши жодного слова.

– Я подумав, ви захочете це побачити, – відповів він на Ріарденів погляд. Ріарден натиснув кнопку, викликаючи міс Айвз. Він простягнув наказ їй і мовив:

– Відішліть це туди, звідки прийшло. Скажіть, що я не продаватиму ріарден-металу Державному науковому інституту.

Ґвен Айвз та директор глянули на нього, одне на одного, а потім знову на нього. В їхніх поглядах він прочитав радість.

– Так, містере Ріарден, – офіційним тоном відповіла Ґвен Айвз, беручи конверт так, ніби це був звичайний собі діловий документ. Вона кивнула і вийшла з кімнати. Виконавчий директор рушив за нею.

Ріарден ледь усміхнувся, розділяючи їхні почуття. Він без жодних емоцій сприймав що цей документ, що імовірні наслідки його дії.

Через певне внутрішнє потрясіння, внаслідок якого в ньому зірвало пломбу, що стримувала емоції, півроку тому Ріарден сказав собі: «Спершу дій, підтримуй роботу заводу, а відчувай потім». Це дозволило йому безсторонньо спостерігати, як діє закон про зрівняння можливостей.

Ніхто не знав, як цього закону слід дотримуватися. Спершу йому сказали, що він не може виробляти ріарден-металу в обсягах, що перевищують тоннаж найкращого спеціального сплаву, відмінного від сталі, виробленого Орреном Бойлом. Але найкращий спеціальний сплав Оррена Бойла був якоюсь ламкою сумішшю, якої ніхто не хотів купувати. Потім йому дозволили виплавляти свій метал у кількостях, що їх міг би виробити Оррен Бойл, якби він був на це здатен. Але ніхто не знав, як це вирахувати. Хтось із Вашингтона озвучив дозволену кількість тонн на рік, жодним чином її не обґрунтувавши. Всі вирішили прийняти це і не загострювати ситуації.

Він не знав, у який спосіб надавати кожному клієнтові, який цього потребував, однакову частку ріарден-металу. Всіх заявок неможливо було виконати і за три роки, навіть якби він дозволив працювати на повну потужність, а заявки надходили щодня. Це вже не були чесні замовлення; це були вимоги. Закон передбачав, що кожен клієнт, який не отримає свого паю ріарден-металу, має право судитися.

Ніхто не знав, як визначити розмір чесної частки. Тоді з Вашингтона на посаду заступника директора розповсюдження до

нього прислали світлого юнака, щойно з коледжу. Після безлічі телефонних конференцій зі столицею хлопчик повідомив, що кожен клієнт повинен отримувати п'ять сотень тонн металу, згідно з датою подання. Ніхто не сперечався з цими цифрами.

Неможливо було сформулювати заперечення. Кількість могла становити півкілограма чи мільйон тонн, маючи однакову чинність. Хлопець улаштував собі офіс на Ріарденовому заводі: у ньому четверо дівчат збирали заявки на паї ріарден-металу. За теперішнього рівня виробництва заявки добряче сягали аж у наступне століття.

П'ять сотень тонн ріарден-металу не могли забезпечити п'яти кілометрів залізниці для «Таґґарт Трансконтиненталь»; не могли забезпечити кріплень для однієї з вугільних копалень Кена Данаґґера. Найбільшим промисловим підприємствам, найкращим клієнтам Ріардена, було відмовлено у використанні його металу. Водночас на ринку несподівано з'явилися кийки для гольфа з ріарден-металу, а також кавники, садовий реманент і водогінні крани. Кенові Данаґґеру, який, розуміючи цінність металу, наважився подати заявку на нього (попри лють громадської думки), відмовили. Його замовлення без пояснень відкинули – згідно з новими законами. Містер Моуен, який зрадив «Таґґарт Трансконтиненталь» у найскрутніший момент, тепер виготовляв залізничні стрілки з ріарден-металу та продавав їх у «Південний Атлантик». Ріарден спостерігав, вимкнувши емоції.

Він відвертався, не пустивши й пари з вуст, коли хтось починав мову про загальновідомі речі: швидкі статки, що їх наживали на його металі.

– Але ж ні, – просторікували у салонах, – не варто називати це чорним ринком, бо це ж насправді не так. Ніхто не продає метал нелегально. Продають право на нього. До того ж, це не справжній продаж, а лише спільний розподіл паїв.

Він не хотів занурюватися ні в комашину вигадливість угод, за якими «паї» продавали і ділили, ні в те, як вдалося виробнику з Вірджинії протягом двох місяців виготовити п'ять тисяч тонн литва з ріарден-металу, а також у те, хто саме з Вашингтона був партнером не зазначеного у списку продуцента.

Ріарден знав, що їхній прибуток на тонні металу був уп'ятеро вищий за його власний. Але мовчав. Усі мали право на метал, крім нього самого.

Юнак із Вашингтона – сталевари дали йому прізвисько Годувальниця – вився навколо Ріардена, виявляючи примітивну зачудовану цікавість, що виражала якусь збочену форму захоплення. Ріарден спостерігав за ним із гидливою втіхою. Хлопчина й гадки не мав про моральність; це поняття витруїли з нього у коледжі, зробивши юнака химерно-чесним, наївним та цинічним водночас – таким невинним, яким може бути дикун.

– Містере Ріарден, ви мене зневажаєте, – заявив якось він без жодної образи. – Це непрактично.

– Чому непрактично? – поцікавився Ріарден.

Хлопець розгубився і не знайшов, що сказати. Він ніколи не мав відповідей на різні «чому?» Висловлювався зазвичай пласкими твердженнями. Людей характеризував так: «він старомодний», «він непристосований», «він не перелаштувався», – без жодного вагання чи пояснення. Хоч і вивчав металургію, міг сказати: «Думаю, виплавка заліза мала би потребувати високих температур». Винятково невпевнено висловлювався про неживу природу і максимально категорично – про людей.

– Містере Ріарден, – якось сказав він, – якщо ви маєте бажання передати більшу кількість металу вашим друзям – я про вищі порції – це можна влаштувати, ви ж знаєте. Чому б нам не попросити про спеціальний дозвіл на підставі нагальної потреби? У мене є друзі у Вашингтоні. Ваші друзі – важливі люди, великі бізнесмени, тож нескладно буде утнути цей фокус із нагальною потребою. Звісно, це потребуватиме певних витрат. На деякі речі у Вашингтоні. Ви ж знаєте, як воно: таке завжди вимагає витрат.

– Які речі?

– Ви розумієте, про що я.

– Ні, – відповів Ріарден, – не розумію. Може, поясните?

Хлопець нерішуче подивився на нього, подумки все зважуючи, і видав:

– Це погана психологія.

– Яка?

– Знаєте, містере Ріарден, не обов'язково вживати таких слів.

– Яких?

– Слова відносні. Це просто символи. Якщо ми не будемо послуговуватися потворними символами, то й потворності уникнемо. Чому ви хочете, щоб я висловився інакше, якщо я вже сказав усе так, як сказав?

– І як же саме я хочу, щоб ви висловилися?

– Чому ви від мене цього хочете?

– З тієї ж причини, з якої ви не хочете.

Якийсь час юнак мовчав, а потім сказав:

– Знаєте, містере Ріарден, абсолютних стандартів не існує. Ми не можемо послуговуватися суворими принципами, ми мусимо бути гнучкі, пристосовуватися до реалій цього дня і чинити згідно з доцільністю моменту.

– То біжи, шмаркачу! Спробуй вилити тонну сталі без суворих принципів, згідно з доцільністю моменту.

Дивна емоція, що була практично чуттям стилю, змушувала Ріардена ставитися до юнака презирливо, але не ображатися на нього. Здавалося, хлопець відповідає духові довколишніх подій. Так, наче їх перенесло назад крізь століття, у той час, якому належить цей юнак, а він, Ріарден, не звідти. «Замість того, щоб будувати нові печі, – думав Ріарден, – доводиться брати участь у програшних перегонах: примушувати працювати старі; замість того, щоб починати нові авантюри, нові дослідження, нові експерименти з використанням ріарден-металу, він усю свою енергію витрачає на пошуки джерел залізної руди: як люди на світанку Залізного віку, тільки з меншою надією на успіх».

Ріарден намагався уникати таких думок. Старався пильнувати власні почуття – так, ніби якась частина його перетворилася на чужинця, який мусив залишатися німим, а його воля мала виконувати роль постійного, ретельного знеболювального. Ця частина була тим невідомим, про яке він знав тільки, що не повинен ніколи бачити його коренів і не чути голосу. Ріарден уже пережив був один небезпечний момент і не міг дозволити йому повторитися.

Це був момент, коли одного зимового вечора він самотньо сидів у своєму офісі, паралізований розстеленою на столі газетою з довгою колонкою директив на першій сторінці; саме почув по радіо новини про палаючі нафтові поля Елліса Ваятта. Тоді його першою реакцією – ще до того, як виникли будь-які думки про майбутнє, будь-яке відчуття катастрофи, шок, жах чи протест, – став вибух сміху. Він реготав тріумфально, ніби від чогось звільняючись, охоплений пружним живим тріумфом. І слова, що він їх не промовив, але відчув, були такі: «Благослови тебе Боже, Еллісе, хоч би що ти накоїв!»

Збагнувши підтекст свого сміху, він уже знав, що приречений повсякчас пильнувати себе; наче людина, яка пережила серцевий напад, він сприйняв це як попередження, що носить у собі небезпеку, яка може вразити його кожної миті.

Відтоді йому доводилося триматись осібно. У внутрішніх рухах мусив дотримуватися рівномірного, обережного, суворо контрольованого темпу. Але на якусь мить небезпека підступила знову. Поглянувши на наказ про Державний науковий інститут на своєму столі, відчув, що сяйво, яке ковзало документом, іде не з печей знадвору, а з полум'я зайнятого нафтового поля.

– Містере Ріарден, – мовив Годувальниця, почувши про відхилений наказ, – ви не повинні були цього робити.

– Чому ні?

– Матимете проблеми.

– Які ще проблеми?

– Це урядовий наказ. Урядових наказів відхиляти не можна.

– Чому не можна?

– Це проект нагальної потреби, до того ж, таємний. Це дуже важливо.

– І що ж це за проект?

– Не знаю. Він таємний.

– То звідки знаєте, що він важливий?

– Так сказано.

– Хто це сказав?

– Не можна сумніватися щодо таких речей, містере Ріарден!

– Чому ні?

– Бо не можна.

– Якщо не можна, тоді це – абсолют, а ви казали, що жодного абсолюту не існує.

– Це інше.

– Чому інше?

– Йдеться про уряд.

– Хочете сказати, що немає жодного абсолюту, крім уряду?

– Я хочу сказати: коли вони кажуть, що це важливо, то так воно і є.

– Чому?

– Я не хочу, щоб ви вскочили в халепу, містере Ріарден, а ви впевнено збираєтеся це зробити. У вас забагато «чому». Нащо ви це робите?

Ріарден зиркнув на нього і засміявся. Юнак усвідомив, що змолов, і на його безрадісному обличчі з'явився дурнуватий вишкір.

Чоловік, який наступного тижня прийшов до Ріардена, мав молодявий та витончений вигляд, однак не такий юний та досконалий, яким хотів видаватися. На ньому було цивільне вбрання та шкіряні гетри регулювальника руху. Ріарден не міг зрозуміти, звідки він: із Державного наукового інституту чи з Вашингтона.

– Містере Ріарден, – сказав він м'яко та конфіденційно, – як я зрозумів, ви відмовилися продавати метал Державному науковому інституту.

– Так і є, – відповів Ріарден.

– Хіба це не вияв навмисної непокори закону?

– Вирішуйте самі.

– Чи можу я поцікавитись, які у вас на це підстави?

– Моїми підставами можете не перейматися.

– Ще й як перейматимемося! Ми вам не вороги, містере Ріарден. Ми хочемо бути з вами чесні. Не слід боятися того факту, що ви – значний промисловець. Ми вам цим не дорікатимемо. Прагнемо бути з вами такі ж чесні, як із найнижчим робітником. Тому нам варто знати ваші підстави.

– Надрукуйте мою відмову в газетах, і кожен читач пояснить вам мої підстави. Про це вже писали трохи більше, ніж рік тому.

– О ні, ні, ні! До чого тут газети? Невже ми не можемо залагодити це дружньо і приватно?

– Це залежить від вас.

– Ми не хочемо, щоб це потрапило до преси.

– Ні?

– Ні. Ми не хочемо вас кривдити.

Ріарден поглянув на нього і запитав:

– Навіщо Державному науковому інституту десять тисяч тонн металу? Що таке «Проект Х»?

– Ах, це? Це дуже важливий проект наукових досліджень, видатна соціальна ініціатива неоціненної суспільної ваги, але, на жаль, регламент найвищої політики не дозволяє мені докладніше розкрити вам його суть.

– Знаєте, – сказав Ріарден, – я міг би сказати вам, подавши це як мою підставу, що не бажаю продавати свого металу тим, хто приховує від мене свої цілі. Ріарден-метал створив я. І моя моральна відповідальність – знати, з якою метою я дозволяю його використовувати.

– Але, містере Ріарден, вас це не має непокоїти! Ми знімаємо з вас будь-яку відповідальність.

– Я не хочу, щоб із мене її знімали.

– Але ж... Але ж це такий старомодний і... і геть теоретичний підхід.

– Я сказав, що можу назвати це підставою для відмови. Але не назву, бо, у цьому разі, у мене є інша підстава, що включає і попередню. Я не продаватиму ріарден-металу Державному науковому інституту на жодних умовах, хоч які б вони були: хороші чи погані, таємні чи відкриті.

– Але чому?

– Послухайте, – повільно проказав Ріарден, – існують якісь виправдання для дикунських суспільств, де людина очікувала, що вороги будь-якої миті можуть її убити, тому змушена була захищатися всіма доступними способами. Але для суспільства, в якому від людини очікують, що вона вироблятиме зброю для своїх власних убивць, виправдання немає.

– Містере Ріарден, навряд чи доцільно послуговуватися такими словами. Сумніваюся, що використовувати такі порівняння – практично. Зрештою, уряд не може, керуючись широкими державними інтересами, брати під власну юрисдикцію вашу особисту образу на якусь одну окрему установу.

– То не беріть це під юрисдикцію.

– Ви про що?

– Не запитуйте про мої підстави.

– Але, містере Ріарден, ми не можемо не помітити відмови коритися законові. Яких дій ви від нас очікуєте?

– Яких самі забажаєте.

– Але це абсолютно безпрецедентно. Ніхто ніколи не відмовлявся продавати урядові необхідної продукції. Власне кажучи, закон забороняє вам відмовлятися продавати свій метал будь-якому покупцю, не лише урядові.

– То чому ж ви мене не арештуєте?

– Містере Ріарден, це мирна розмова. Навіщо говорити про арешт?

– Хіба це не остаточний аргумент проти мене?

– Нащо до нього вдаватися?

– Хіба він не вчувається у кожному реченні цієї розмови?

– Навіщо це озвучувати?

– Чому ні? – візитер промовчав. – Невже ви намагаєтеся приховати той факт, що, якби не ця ваша козирна карта, я взагалі не дозволив би вам увійти до цього кабінету?

– Але я не кажу про арешт.

– Я кажу.

– Містере Ріарден, не розумію вас.

– Я не збираюся допомагати вам, вдаючи, що ця розмова бодай трохи дружня. Це не так. І робіть, що завгодно.

Ріарден відчув дивний захват. Так, ніби от-от осягне щось, чого досі не розумів, наче підійшов до відкриття, занадто віддаленого, щоб його пізнати, хіба збагнути, що важливість цього відкриття переважає всі його давніші здобутки.

– Містере Ріарден, – озвався чоловік, – урядові потрібен метал. Ви повинні продати його нам, адже, безперечно, усвідомлюєте, що ваша незгода не може змінити державних планів.

– Продаж, – повільно промовив Ріарден, – вимагає згоди продавця.

Він підвівся і підійшов до вікна:

– Я скажу вам, що ви можете зробити.

Указав на запасну колію, де злитки металу вантажили до вагонів:

– Це ріарден-метал. Підженіть туди вантажівки – як звичайні грабіжники, але не ризикуючи нічим, бо я у вас не стрілятиму, адже, як самі знаєте, не можу цього зробити, – беріть стільки металу, скільки потрібно, і забирайтеся. Не намагайтеся надіслати мені за нього гроші. Я їх не візьму. Не виписуйте для мене чек. Я не перетворю його на готівку. Якщо вам потрібен метал – маєте зброю, щоб його захопити. Вперед.

– О, Господи, містере Ріарден, що подумає громадськість!

Це був інстинктивний, мимовільний вигук. М'язи на Ріарденовому обличчі смикнулися від беззвучного сміху. Обидва розуміли значення цього викрику. Поважним та невимушеним тоном Ріарден спокійно підсумував:

– Вам потрібна моя допомога, щоб зробити це схожим на продаж – на безпечну, справедливу, моральну угоду. Я вам не допомагатиму.

Чоловік не сперечався. Він підвівся, щоб піти геть. Тільки промовив:

– Ви пошкодуєте про обрану позицію, містере Ріарден.

– Не думаю.

Він розумів, що інцидент не вичерпано. Як і те, що секретність «Проекту X» – не головна причина, через яку ці люди боялись оприлюднити справу. Але почувався дивно, приємно і безтурботно впевнено. І знав, що правильно рушив шляхом, який йому пощастило розгледіти.

Даґні, заплющивши очі, випросталася на кріслі в своїй вітальні. День видався складний, але вона знала, що увечері побачиться з Генком Ріарденом. Думка про це, мов підіймач, знімала з неї тягар безсенсових та осоружних годин.

Вона лежала нерухомо, насолоджуючись відпочинком і маючи єдину мету: тихо чекати на звук ключа в замку. Він не телефонував, та вона чула, що сьогодні Генк приїздив до Нью-Йорка на консультацію з виробниками міді, а він ніколи не покидав міста, не переночувавши з нею. Їй подобалося чекати на нього. Їй потрібен був цей часовий міст між її днями та ночами з ним.

«Прийдешні години, як і решта ночей із ним, підуть на ощадний рахунок життя, – подумала вона, – де зберігаються прожиті миті, якими ти пишаєшся». Єдиною гордістю її робочого дня було не те, що вона прожила його, а те, що вижила.

«Як неправильно, – думала вона, – як же страшенно неправильно, що людина змушена так казати про відтинки свого життя. Але зараз не слід про це міркувати». Вона думала про нього, про боротьбу, за якою стежила всі ці місяці спільної історії, – його боротьбу за визволення; вона знала, що може допомогти йому перемогти, але повинна вдаватися до будь-яких засобів, крім слів.

Пригадала той вечір минулої зими, коли він увійшов, вийняв із кишені маленьку коробочку і простягнув їй, мовивши: «Я хочу, щоб це належало тобі». Вона відкрила її і недовірливо та збентежено витріщилася на підвіску із цільного рубіна у формі груші, що відкидала несамовите сяйво на білий атлас скриньки. Це був знаменитий камінь, володіти яким могли собі дозволити тільки з десяток людей на світі; він до них не належав.

– Генку... чому?

– Просто так. Хотів побачити це на тобі.

– О ні, не таку річ! Навіщо її марнувати? Я так рідко буваю на подіях, куди треба красиво вбиратися. Де я її носитиму?

Він поглянув на неї, поволі ковзнувши поглядом від ніг до обличчя. Мовив:

– Я тобі покажу.

Повів до спальні й без жодного слова, у манері власника, який роздивляється особу, чий дозвіл не обов'язковий, роздягнув її. А потім застібнув на ній підвіску. Оголена, вона стояла і дивилась на камінь поміж своїх грудей, схожий на блискучу краплю крові.

– Думаєш, чоловік повинен дарувати коштовності своїй коханці, керуючись чимось іншим, крім власного задоволення? – запитав він. – Ось як я хочу, щоб ти його носила. Тільки для мене. Мені подобається дивитися на цей камінь. Він прекрасний.

Даґні засміялась. Це був м'який, низький звук, – звук тамованого подиху. Вона не могла ні говорити, ні рухатися, тільки мовчки кивати, приймаючи та підкоряючись. Вона кивнула кілька разів, волосся гойдалось широким круговим рухом услід за головою, а потім нерухомо повисло, поки вона стояла перед ним, схиливши голову.

Вона впала на ліжко. Лежала, ліниво випроставшись, відкинувши назад голову, руки – вздовж тіла, долоні притиснуті до шкарубкої текстури покривала на ліжку, одна нога зігнута, видовжена лінія другої простягається через темно-синій льон покривала, камінь мерехтить у напівтемряві, немов рана, відкидаючи на її шкіру променисту зірку.

Крізь напівзаплющені очі просвічувався насмішкуватий тріумф, усвідомлення того, що її обожнюють; водночас рот був безпорадно й очікувально-благально розтулений. Чоловік стояв посеред кімнати і дивився на неї: на плаский живіт, що втягувався, коли вона вдихала повітря, на чуттєве тіло, сповнене плотської свідомості. Низьким, напруженим та незвично тихим голосом він проказав:

– Даґні, якби якийсь художник намалював тебе такою, яка ти зараз, чоловіки приходили б подивитися на картину, щоб пережити мить, якої ніщо в їхніх власних життях не може подарувати. Вони б називали це великим мистецтвом. Вони не розуміли б природи своїх почуттів, але картина демонструвала б

їм усе – навіть те, що ти не якась класична Венера, а виконавчий віце-президент залізниці, адже це частина цілого; і навіть те, хто я такий, бо це також його частина. Даґні, вони відчули б це, пішли геть і переспали з першою-ліпшою буфетницею, але ніколи не намагались би досягнути того, що зійшло на них. Я не хотів би шукати того, що на картині. Я хочу того, що існує в реальності. Не бачу жодної величі у безнадійній тузі. Я не міг би втриматися за мертвонароджене прагнення. Я хотів би мати його, втілити його, жити ним. Розумієш?

– О, так, Генку, я розумію! – відповіла вона.

«А ти, мій любий? Чи ти це розумієш цілком?» – подумала вона, але вголос цього не сказала.

Увечері вона з хуртовини прийшла додому і знайшла шалений розсип тропічних квітів у своїй вітальні перед темною, обліпленою сніжинками шибою. То були стебла гавайської воскової квітки, майже метрові заввишки; конуси з пелюсток в'язалися в об'ємні голівки, що мали чуттєву текстуру м'якої шкіри і колір крові.

– Я побачив їх у вікні квітникаря, – пояснив він, прийшовши того вечора. – Мені сподобалося дивитись на них крізь віхолу. Та немає нічого змарнованішого, ніж речі у вітринах.

Вона почала знаходити квіти в помешканні у найнесподіваніший час – квіти, надіслані без картки, але з підписом відправника, втіленим у фантастичні форми, несамовиті кольори, екстравагантні ціни. Він приніс їй золоте намисто із маленьких рухомих квадратів, вкладених у суцільну золоту смугу, що вкривало шию та плечі, наче комір лицарського обладунку. Наказав: «Носи його з чорною сукнею». Приніс набір склянок – високих, тонких блоків із кришталю, вирізаних у формі квадратів; їх створив відомий ювелір. Вона спостерігала, як він тримав одну зі склянок, поки вона наливала йому напій: так, ніби доторк пальців, смак напою та її обличчя були єдиною формою цілісної миті задоволення.

– Я звик дивитися на речі, що мені подобаються, – сказав він, – але ніколи досі їх не купував. Не бачив у цьому сенсу. Тепер бачу.

Одного зимового ранку він зателефонував їй до офісу і мовив тоном, що ним не вітаються, а дають розпорядження:

– Сьогодні ми йдемо вечеряти. Хочу, щоб ти відповідно вбралася. Маєш якусь синю вечірню сукню? Вдягни її.

Вона вбрала вузьку туніку сіро-синього кольору, що надавав їй беззахисності та простоти, вигляду статуї у синіх тінях саду під літнім сонцем. Він приніс і накинув їй на плечі накидку з хутра полярної лисиці, що повністю заковтнула її від лінії підборіддя до кінчиків сандалів.

– Генку, це ж безглуздо, – засміялась вона. – Це не в моєму стилі!

– Хіба? – запитав він, притягуючи її до дзеркала.

Велетенська хутряна попона робила її схожою на дитину, закутану від завірюхи; розкішна текстура перетворювала невинність вайлуватого клунка на елегантність навмисно викривленого контрасту, підкреслену чуттєвість. Хутро мало м'який коричневий відтінок, що, переливаючись, мінився блакитним, яке неможливо було розгледіти, а радше відчути, як навколишній туман, ніби натяк на колір, схоплений не поглядом, а дотиком, так, як людина, не торкаючись, здатна відчути занурення долонь у ніжну м'якість. Попона не дозволяла розгледіти Даґні – хіба що її каштанове волосся, синьо-сірі очі, форму рота.

Спершу вона остовпіла, а потім безпорадно обернулась до нього:

– Я... Я не знала, що це буде так...

– А я знав.

Сиділи мовчки, поки він вів машину темними вулицями міста. Час од часу, проминаючи ліхтарі на поворотах, перед очима спалахувало мерехтливе снігове павутиння. Вона не запитувала, куди вони їдуть. Коли Генк розганявся, Даґні відкидалась на спинку і з'їжджала нижче на сидінні, задивляючись на сніжинки вгорі. Накидка щільно її обгортала; сукня під нею здавалася легка, мов нічна сорочка, а дотик хутра скидався на обійми.

Вона дивилася на бічні фари, світло яких пробивалося крізь снігову завісу; глянувши на Генка, на те, як тримають кермо його руки в рукавичках, на чітку, витончену елегантність постави в чорному пальті та білому кашне, вона подумала, що він належить великому місту, цим лискучим хідникам та різьбленому каменю.

Машина пірнула в тунель, промайнула лункою кахляною трубою, що пролягала під річкою, і випурхнула на обручі високої автомагістралі під чорним небом. Тепер світло було під ними, розтягнуте на багато пласких кілометрів блакитних вікон, димових труб, похилих кранів, червоних спалахів вогню і довгих

тьмяних променів, що окреслювали викривлений силует промислового району. Даґні згадала, що колись вона бачила Генка на заводі з вимащеним кіптявою чолом, у поїденому кислотою комбінезоні; він носив його так само природно, як і свій офіційний одяг. «Він належить цьому середовищу, – подумала вона, дивлячись униз, на рівнини Нью-Джерсі, – цим кранам, вогням, скреготу й стукоту зубчастих коліщат».

Коли вони мчалися темною дорогою крізь порожню сільську місцевість, і пасма снігу мерехтіли у світлі фар, вона пригадала його влітку, під час відпустки, коли він розтягнувся у своїх широких штанях у віддаленому виярку, підім'явши під собою траву, а на його оголених руках мерехтіло сонячне світло. «Генк належить також і сільській місцевості, – подумала вона. – Він належить усьому; він – чоловік, який належить землі». А потім їй на думку спали точніші слова: «Це чоловік, якому належить земля, чоловік, який тут – удома, і він контролює цю землю». Чому ж тоді мусив нести тягар трагедії, яку цілковито прийняв на себе із такою мовчазною витривалістю, що навіть сам цього не усвідомлював? Даґні частково знала відповідь; вона почувалася так, ніби остаточне знання уже зовсім близько і якогось дня вона його осягне. Але зараз їй не хотілося про це думати, бо вони їхали геть від тягаря, бо у просторі швидкісної машини вони утримували непорушність цілковитого щастя. Вона ледь схилила голову, і на якусь мить торкнулася до його плеча.

Машина з'їхала з основної дороги і повернула в напрямку віддалених квадратів освітлених вікон, що висіли у повітрі над сніговою рівниною за ґратами оголених гілок. Потім, у м'якому приглушеному світлі, вони сиділи за столом біля вікна, вдивляючись у темряву й дерева. Готель притулився на лісовому пагорбі; його розкіш полягала у високій ціні та приватності, а зроблена зі смаком обстановка свідчила, що це місце ще не відкрили шукачі високих цін та публічності. Вона майже не усвідомлювала, що сидить у ресторані; це усвідомлення розчинилося у відчутті найвищого затишку, і єдиний візерунок, що привертав її увагу, – це полиск укритих льодом гілок за шибкою.

Даґні сиділа, дивлячись надвір, блакитне хутро наполовину сповзло з її оголених рук та плечей. Крізь примружені очі Генк стежив за нею із вдоволенням чоловіка, який вивчає власний виріб.

– Мені подобається дарувати тобі речі, – сказав він, – бо вони тобі непотрібні.

– Ні?

– І не тому, що хочу, щоб вони у тебе були. Я хочу, щоб вони були в тебе від мене.

– Саме так вони мені й потрібні, Генку. Від тебе.

– Чи розумієш ти, що з мого боку – це порочне потурання власним слабкостям? Я роблю це не задля твого задоволення, а задля свого.

– Генку! – крик вирвався мимовільно; у ньому крилися здивування, розпач, обурення та жаль. – Якби ти дарував мені ці речі лише для мого задоволення, я б кинула їх тобі в обличчя.

– Так... Так, ти б кинула... і правильно зробила б.

– То це ти називаєш порочним потуранням слабкостям?

– Вони так це називають.

– О, так! Вони так це називають. А як називаєш ти?

– Не знаю, – байдужо мовив він і зосереджено продовжив: – Знаю тільки, що, коли це порочно, то й чорт із ним, але це саме те, що я хочу робити понад усе на світі.

Вона не відповіла; сиділа, дивлячись на нього, ледь усміхаючись, наче просячи прислухатись до значення його ж таки слів.

– Я завжди хотів насолоджуватися власним багатством, – сказав він. – Але не знав, як це робиться. У мене навіть не було часу зрозуміти, як я цього хочу. Я знав, що вся вилита сталь повертається до мене рідким золотом, а золото здатне набувати бажаної мені форми, і саме я мав би цим насолоджуватись. Але я не міг. Не міг знайти для цього жодної нагоди. А тепер знайшов. Саме я створив це багатство, саме я збираюся придбати за нього будь-яке задоволення – зокрема й насолоду бачити, яку високу ціну здатен заплатити, включно з безглуздим подвигом перетворити тебе на розкішний предмет.

– Але ж я – той розкішний предмет, за який ти заплатив уже давно, – мовила вона без тіні усмішки.

– Як це?

– За допомогою коштів, вкладених у твій завод.

Даґні не знала, чи зрозумів він це остаточно, одначе була переконана, що тієї миті сказане відбилось у ньому. В Генкових очах Даґні побачила стишену невидиму усмішку.

– Я ніколи не гребував розкішшю, – сказав він, – але зневажав тих, хто нею насолоджується. Я дивився на те, що вони називають своїми втіхами, і це видавалось мені нікчемним та безсенсовим порівняно з тим, що я пережив на заводі. Я звик спостерігати, як виливають сталь, як тонни рідкого металу течуть так, як мені цього хочеться, куди я забажаю. А потім я іду на банкет і бачу людей, які благоговійно тремтять над своїми золотими тарелями та гаптованими скатертинами, наче їхні їдальні – це господарі, а вони самі – просто об'єкти, що все це обслуговують; об'єкти, створені діамантовими запонками для сорочок та намистами, а не навпаки. І ось я потрапляю на очі першій-ліпшій купі шлаку, а вона раптом каже, що я не вмію насолоджуватись життям, бо єдине, чим я цікавлюся, – це робота.

Він окинув поглядом тьмяну різьблену красу кімнати і людей, які сиділи за столами. Вони сиділи в незручних демонстративних позах, так, ніби величезна ціна їхнього одягу та надмірне піклування про власну зовнішність мали б переплавлятись у розкіш, але цього не ставалося. На їхніх обличчях відбилася злісна тривога.

– Даґні, поглянь на цих людей. У цьому житті вони мали б бути плейбоями, шукачами розваг та любителями розкоші. І ось вони сидять тут, чекаючи, що це місце надасть їм сенсу, а не навпаки. Але нам їх завжди ставлять за приклад як поціновувачів матеріальних насолод, тож ми вчимося, що радість від матеріального – це зло. Насолода? Хіба вони насолоджуються? Хіба у тому, чого нас вчили, немає якогось перекручування, якоїсь лихої та дуже суттєвої помилки?

– Так, Генку... Дуже лихої і дуже, дуже суттєвої.

– Вони плейбої, а ми – торговці, ти і я. Чи усвідомлюєш, що ми набагато спроможніші насолоджуватися цим місцем, ніж вони можуть бодай собі мріяти?

– Так.

Повільно, наче промовляючи цитату, він сказав:

– Чому ми віддали все цим дурням? Це все мало бути наше.

Вона вражено дивилася на нього. Він усміхнувся:

– Я пам'ятаю кожне твоє слово на тій вечірці. Тоді я тобі не відповів, бо єдина відповідь, що в мене була, єдині слова, що мали для мене бодай якийсь сенс, викликали б твою ненависть, – так я тоді думав; це слова про те, що я тебе хочу.

Він поглянув на неї:

– Даґні, тоді ти не мала такого наміру, але те, що ти казала, означало, що ти хочеш зі мною переспати, правда?

– Так, Генку. Правда.

Він довго дивився їй в очі, потім відвернувся. Тривалий час вони мовчали. Він оглянув м'які сутінки навколо, зиркнув на полиск двох келихів для вина, що стояли на столі.

– Даґні, в молодості, працюючи у копальнях Міннесоти, я думав, що хочу колись пережити такий вечір, як сьогодні. Ні, працював я не заради цього, і взагалі не так уже й часто про це думав. Але іноді, у зимові вечори, коли сяяли зорі й було дуже холодно, коли я був втомлений, відпрацювавши дві зміни, і не хотів нічого, крім як заснути просто там, на виступі копальні, – я думав, що одного дня сидітиму ось у такому місці, де один келих вина коштуватиме більше за всю мою денну платню, що я таки зароблю на кожну хвилину цього вечора, на кожну краплю, кожну квітку на столі, і я сидітиму там без жодної причини, а задля власного задоволення.

Усміхаючись, Даґні запитала:

– Зі своєю коханкою?

Помітила відголос болю у його очах і відчайдушно пошкодувала про свої слова.

– З... жінкою, – відповів він. Вона знала, яке слово він пропустив.

Генк продовжував, його голос лунав м'яко та рівно:

– Розбагатівши і побачивши, що роблять товстосуми для власної втіхи, я подумав, що мого омріяного місця не існує. Я й сам чітко його не уявляв. Не знав, яким воно має бути, знав тільки, що відчуватиму. Багато років тому я облишив свої сподівання. Але сьогодні відчуваю те, про що мріяв.

Дивлячись на неї, він підняв келих.

– Генку, я... Я могла б відмовитися від усього, що мала колись у житті, задля того, щоб бути... розкішним об'єктом твого задоволення.

Він бачив, як тремтить її рука з вином. Спокійно мовив:

– Я це знаю, найдорожча.

Вона сиділа, шокована й заціпеніла: ніколи досі Генк не вживав цього слова. Відкинувши голову назад, він усміхнувся найяскравішою веселою усмішкою, яку їй випадало бачити на його обличчі.

– Твій перший момент слабкості, Даґні, – зауважив він.

Даґні засміялась і похитала головою. Генк простягнув руку через стіл і накрив долонею її оголене плече, як для негайної підтримки. Стиха сміючись, вона, наче випадково, ковзнула губами по його пальцях; якусь мить її обличчя було схилене, і він розгледів, що мерехтіння в її очах – це сльози.

Коли Даґні поглянула на нього, її усмішка відповідала його усмішці, й решту вечора тривало це святкування – за всі його роки, ще з тих ночей на виступі шахти, за всі її роки, від першого балу, коли, у невгамовній тузі за неокресленим уявленням про радість, вона думала про людей, які сподівалися, що прожектори та квіти зроблять їх просвітленими.

«А, може... те, чого нас учили... це дуже лиха і дуже суттєва помилка?» – пригадала вона його слова, відкинувшись на м'якому кріслі у своїй вітальні й чекаючи на його прихід того гнітючого весняного вечора... «Ще трохи далі, моя дорога, – думала вона, – зазирни-но ще трохи далі, й ти звільнишся від помилок і від усього марного болю, що його ніколи не мусила зазнати...»

Однак Даґні відчувала, що й вона не бачить усієї дороги, і запитала в себе, що ж іще чекає на неї попереду...

Прямуючи темними вулицями до її помешкання, Ріарден тримав руки в кишенях пальта, притискаючи долоні до боків, бо не хотів ні до чого торкнутися чи когось зачепити. Він ніколи досі не переживав такого: раптової безпричинної зміни, що, здавалося, затопила все навколо, зробивши місто якимось глевким. Він міг зрозуміти відразу до якоїсь окремої речі й міг подолати це за допомогою здорового обурення та знання, що ця річ не належить світові; однак це було щось нове: відчуття, що світ – огидне місце, до якого він не хоче мати стосунку.

Він провів нараду з виробниками міді, яких щойно обібрали за допомогою серії директив, що позбавляли їх можливості існувати протягом наступного року. Він не знав на це ради, не мав рішення, що міг би запропонувати; кмітливість, що прославила його – чоловіка, який завжди знайде спосіб, щоб виробництво тривало, – не допомогла відшукати для них порятунку. Та всі вони й самі знали, що це неможливо; винахідливість – чеснота розуму, а в тому, якими засобами протистояли виробникам, глузд давно вже було відкинуто.

– Це угода між хлопцями з Вашингтона та імпортерами міді, – сказав один із присутніх, – переважно «Міддю д'Анконій».

«Це всього лише незначний, побічний напад болю, – подумав він, – розчарування в очікуваннях, на які ніколи не мав права». Він мусив знати, що саме так і могла повестися людина штибу Франциско д'Анконії, – і він подумав злісно, чому почувається так, ніби яскравий крихітний вогник загас у світі цілковитої темряви.

Ріарден не знав, чи це неможливість діяти викликала огиду, чи огида позбавила його бажання діяти. «І те, й те...» – подумав він; бажання передбачає можливість діяти, яка допоможе його реалізувати; дія передбачає мету, що її варто досягнути. Якщо єдина можлива мета – випрошувати сумнівну короткочасну послугу від озброєних людей, то жодна дія чи бажання більше не можуть існувати.

«То чи може тоді існувати життя?» – байдужо запитав він у себе. «Життя, – подумав він, – окреслене як рух; життя людини – рух цілеспрямований; який же стан буття тих, кому заборонено намір і рух, кого тримають у ланцюгах, але дозволяють дихати і бачити всю велич можливостей, що їх можна було б досягнути, дозволяють кричати: «Чому?», але як єдине пояснення показують дуло пістолета?» Він здригнувся, продовжуючи йти; йому навіть не хотілось знайти відповіді.

Знеохочено оглянув руйнування, завдані цією його байдужістю. Хоч крізь яку складну боротьбу доводилося проходити в минулому, він ніколи не опускався до такої остаточної та потворної відмови діяти. У моменти страждання Ріарден ніколи не дозволяв болю завоювати беззастережну перемогу: ніколи не дозволяв собі втратити бажання радіти. Він не сумнівався у походженні цього світу чи у величі людини, що є його рушійною силою та ядром. Багато років тому зневажливо та недовірливо міркував про секти фанатиків, які з'являлися серед людей у темних закутках історії; про секти, які вірили, що людину ув'язнено в пастці неприязного всесвіту, яким керує зло з єдиною метою – завдавати страждань. Сьогодні він осягнув своє бачення світу та проаналізував власні відчуття. Якщо те, що він споглядав навколо, було світом, у якому він жив, то йому не хотілося торкатися до жодної частини цього світу, не хотілось із ним боротися, він був

аутсайдером, який не мав, що ставити на карту, і без щонайменшого бажання жити далі.

Даґні та потреба її побачити були єдиним винятком.

Потреба залишилася. Проте у стані раптового шоку він усвідомив, що не почував жодного бажання сьогодні з нею переспати. Жагу, яка досі не давала йому й миті спочинку, яка повсякчас зростала, підживлюючись отриманим задоволенням, було стерто. Дивна імпотенція, що не належала ні розумові, ні тілу. Він відчував – як ніколи, пристрасно, – що вона була найжаданішою жінкою на світі; але все, що з цього виникало, – лише хотіння її прагнути, бажання відчувати, а не відчуття. Ця німота здавалась безособовою, наче корені її не належали ні йому, ні їй; так, наче сексуальний акт належав тепер до покинутої царини.

– Не підводься, залишайся там; те, що ти чекаєш на мене, так очевидно, що я хочу трохи довше на це подивитися.

Він промовив це, завмерши у дверях її помешкання, дивлячись на неї, простягнуту на м'якому кріслі, зауваживши квапливий порив, із яким її плечі підкинуло вперед, наче вона збиралась підвестися. Він усміхався.

Зауважив, начебто якась його частина немов би спостерігала за власними реакціями з відстороненим зацікавленням, і що його усмішка та раптове відчуття радості – справжні. Він уловив відчуття, яке завжди переживав, але ніколи не ідентифікував, оскільки воно повсякчас було абсолютне і негайне: відчуття, що завжди забороняло зіткнутись віч-на-віч зі своїм болем. Це було щось набагато більше за гординю, виражену бажанням приховати страждання: це було відчуття, що страждання в її присутності не варте розпізнавання, що жодна форма брехні між ними не повинна бути мотивована болем і мати за мету жалість. Не жалість він приніс сюди з собою, не жалість сподівався тут і відшукати.

– Невже тобі ще потрібні докази, що я завжди на тебе чекаю? – запитала вона, покірно відкидаючись назад на спинку крісла; її голос не був ніжний чи благальний, радше бадьорий та насмішкуватий.

– Даґні, чому те, чого більшість жінок ніколи не визнає, ти завжди визнаєш?

– Бо вони ніколи не впевнені в тому, що їх можна жадати. А я впевнена.

– Обожнюю самовпевненість.

– Генку, самовпевненість – це лише частина того, про що я сказала.

– А що решта?

– Впевненість у своїй цінності та у твоїй.

Він зиркнув на неї, наче вловив спалах раптової думки, а вона засміялася і додала:

– Я не змогла б упевнено триматися за такого чоловіка, як, скажімо, Оррен Бойл. Він би мене не жадав. На відміну від тебе.

– Ти про те, – повільно почав він, – що почала цінувати мене більше, довідавшись, що я тебе жадаю?

– Звісно.

– Більшість людей, довідавшись, що їх жадають, реагують інакше.

– Так.

– Більшість людей починають самі себе цінувати більше, коли їх жадають.

– Ті, хто жадає мене, зростають у моїх очах. Те саме й ти відчуваєш, Генку, – визнаєш це чи ні.

«Не те я сказав тобі тоді, першого ранку...» – подумав він, дивлячись на неї згори. Вона лежала, ліниво випроставшись, обличчя здавалося беземоційним, однак очі весело іскрилися. Він знав, що вона обмірковує сказане, і що знає: він робить те саме. Генк усміхнувся, але промовчав.

Умостившись і напіввитягнувшись на дивані, милуючись нею, він відчув усередині спокій: так, наче хтось тимчасово звів стіну між ним та усім, що він почував дорогою сюди. Генк розповів їй про зустріч із чоловіком із Державного наукового інституту, бо, незважаючи на усвідомлення небезпеки, яку чаїла в собі ця подія, його свідомість і далі наповнювало сяйливе вдоволення.

Засміявся, зауваживши обурення на її обличчі.

– Не варто на них злитися, – сказав він. – Це не гірше за решту вчинків, що вони їх скоюють щодня.

– Генку, хочеш, щоб я поговорила про це з доктором Стадлером?

– Ні!

– Він здатен покласти цьому край. Міг би зробити принаймні це.

– Я охочіше піду до в'язниці. Доктор Стадлер? У тебе ж із ним немає нічого спільного, правда?

– Я бачилась із ним кілька днів тому.

– Чому?

– Через двигун.

– Двигун? – він вимовив це повільно і якось дивно, ніби думка про двигун раптово перенесла його до реальності, про яку він забув. – Даґні... Той чоловік, який винайшов двигун... Він існував, справді?

– Авжеж, існував. Що ти маєш на думці?

– Тільки те, що... що це приємна думка. Навіть якщо він уже мертвий, то колись був живий... Такий живий, що спроектував двигун...

– Генку, що сталося?

– Нічого. Розкажи мені про двигун.

Вона почала розповідати йому про зустріч із доктором Стадлером. Підвелась і, продовжуючи говорити, міряла кроками кімнату; лежати нерухомо вона не могла, Даґні завжди відчувала прилив надії та жадобу діяти, коли мова заходила про двигун.

Перше, що він помітив, – це міські ліхтарі за вікном; відчув, як вони вмикаються один по одному, утворюючи той величний обрій, який він так любив; відчув це, хоча й знав, що ліхтарі горіли весь час. Тоді Генк зрозумів: те, що поверталося до нього, насправді перебувало всередині – форма, відновлюючись по краплі, була його любов'ю до цього міста. Далі до нього дійшло, що любов повертається, оскільки він дивиться на місто повз підтягнуту струнку постать жінки з нетерпляче піднятою головою, наче Даґні оцінювала відстань, а невгамовні кроки заміняли собою політ. Він дивився на неї, наче на незнайомку, практично не усвідомлюючи, що вона – жінка; бачене перетікало у почуття, а ті – у слова: цей світ і його осердя – ось що складає місто; вони йдуть у парі, кутасті форми будівель та чіткі лінії обличчя, позбавленого всього, крім мети; летючі кроки сталі та кроки цілеспрямованості – ось якими вони були, люди, які жили, щоб винаходити світло, сталь, меблі, двигуни; вони й були цим світом, вони, а не чоловіки, скорчені в темних кутках, у напівблаганні-напівпогрозі, у хвалькуватому демонструванні відкритих виразок як своєї єдиної претензії на життя і доброчесність. Поки він знав, що існує бодай одна людина, сповнена світлої відваги нової думки, невже він міг віддати світ на поталу? Поки він здатен був віднайти бодай одне свідчення, що примушувало його

відчути життєдайний поштовх захоплення, невже він міг повірити, що світ належить ранам, стогонам і пістолетам? Винахідники двигунів існували насправді, він ніколи не сумнівався у їхній реалістичності, через це його сприйняття було практично неможливо витримувати контраст, тому навіть відраза стала даниною його відданості цим людям та світові, що належав їм і йому.

– Дорога... – сказав він, – дорога... – наче людина, яка раптово прокинулась, зауваживши, що вона замовкла.

– Генку, що таке? – м'яко запитала вона.

– Нічого... Тільки ти не повинна була кликати Стадлера.

Його обличчя ясніло впевненістю, голос звучав весело, турботливо та м'яко; більше нічого їй не вдавалося виявити, він був такий, як завжди, тільки ота м'якість здавалася дивною і новою.

– Мене теж не покидає відчуття, що я не повинна була, – погодилася вона, – але не розумію, чому.

– Я поясню тобі, чому, – він нахилився вперед. – Те, чого він від тебе хотів – це визнати, що він досі той доктор Роберт Стадлер, яким повинен бути, але не є такий, і сам про це знає. Він хотів, щоб ти гарантувала йому повагу, незважаючи на його дії та всупереч їм. Він хотів, щоб ти підтасувала для нього реальність, щоб його велич залишилась, а Державний науковий інститут було стерто назавжди, наче його ніколи й не було, – і ти єдина, хто може для нього це зробити.

– Чому я?

– Бо ти жертва.

Вона вражено дивилася на нього. Він говорив зосереджено, відчувши раптову різку чіткість сприйняття, наче приплив енергії загострив зір, поєднавши в єдину форму й задавши напрямок спроможності бачити та розуміти.

– Даґні, вони роблять те, чого ми ніколи не розуміли. Вони знають те, чого ми не знаємо, але повинні збагнути. Повністю я ще цього не бачу, але починаю роздивлятися окремі частини. Цей грабіжник із Державного наукового інституту злякався, коли я відмовився допомогти йому створити видимість, начебто він – всього лише чесний покупець мого металу. Він був страшенно наляканий. Чого він боявся? Не знаю... Громадська думка була його відмовкою, але це не повне пояснення. Які могли бути його причини для страху? У нього є зброя, в'язниці, закони; якби забажав, він міг би цілком відібрати у

мене завод, і ніхто не піднявся б, щоб мене захистити, він це добре знає. То чому для нього так важить моя думка? Бо таки ж важить.

Саме я мусив сказати, що він не грабіжник, а мій покупець і друг. Ось чого він від мене потребував. Цього ж хотів від тебе доктор Стадлер – саме ти мусила поводитися так, начебто він чудова людина, яка ніколи не намагалася знищити твоєї залізниці й мого металу. Не знаю їхньої конкретної мети, але вони хочуть, щоб ми вдавали, що бачимо світ таким, яким і вони його начебто бачать. Їм потрібне від нас щось на кшталт санкції. Я не розумію значення цієї санкції, але натомість, Даґні, знаю таке: якщо ми цінуємо наші життя, то не повинні їх їм віддавати. Не віддавай навіть, якщо тебе прив'яжуть на дибу для тортур. Нехай вони руйнують твою залізницю і мій завод, але не віддавай їм життя. Бо я знаю лише те, що це наш єдиний шанс.

Вона й далі нерухомо стояла навпроти нього, уважно вдивляючись у слабкий контур тієї форми, яку вона теж намагалася вловити.

– Так... – сказала вона. – Так, я знаю, що ти побачив у них... Я теж це відчула, але так, ніби щось ковзнуло повз і зникло, перш ніж я встигла побачити, мов дотик холодного повітря, після якого залишилось відчуття, що я повинна була те «щось» зупинити... Я знаю, що ти маєш рацію. Не можу зрозуміти їхньої гри, але це правда: нам не слід бачити світ таким, яким хочуть вони. Це якесь шахрайство, прадавнє та незбагненне, і ключ для того, щоб його зламати, – перевірити всі передумови, яких вони нас навчають, засумніватися в кожному приписі...

Вона метнулась до нього, під'юджена раптовою думкою, але наступної ж миті стрималася: не хотіла казати йому тих слів. Даґні дивилась на нього, на її устах грала ясна та легка зацікавлена усмішка.

Десь усередині він знав її неозвучені думки, але знав їх лише у пренатальній формі, що лише в майбутньому має віднайти слова. Він хотів негайно упіймати їх, бо серед яскравих почуттів, що його заполонили, чітко проступила попередня думка, яка не відпускала чимало хвилин.

Він підвівся, наблизився до неї і обхопив руками. Генк притиснув до себе її витягнуте тіло, наче тіла їхні були двома

течіями, що одночасно встали сторч, зустрівшись у єдиній точці, і кожне несло власну свідомість назустріч до вуст одне одного.

Даґні відчувала, що одна з безіменних часток, які містила у собі та мить, це знання про красу пози його тіла, коли він її обіймав, поки вони стояли посеред кімнати високо понад ліхтарями міста.

Сьогодні ввечері Генк виявив, що його віднайдена любов до існування прийшла не через жагу до Даґні – жага повернулася, коли він відшукав власний світ, любов, ціну та сенс свого буття, і що ця жага була не відповіддю на заклик її тіла, а оспівуванням себе самого та своєї волі до життя.

Він не знав цього, про це не думав; потреба слів залишилась позаду, однак у мить, коли він відчув відповідь її тіла, до Генка прийшло невизнане усвідомлення, що риса, яку він називав розбещеністю, була найвищою чеснотою Даґні – умінням відчувати насолоду від буття так, як відчував її він.

Розділ II

Аристократія протекції

Електронний календар у небі за вікном її офісу сповіщав, що сьогодні 2 вересня. Даґні втомлено оперлась на стіл. Коли перед сутінками вмикали світло, насамперед воно заливало календар; від білого сяйва сторінки, що з'являлася над дахами, обриси міста розпливались і темрява западала швидше.

Даґні дивилася на цю віддалену сторінку щовечора впродовж усіх минулих місяців. Здавалося, вона промовляла: твої дні полічено – наче позначала рух до чогось, про що знав календар, а Даґні не знала. Він відраховував її перегони, коли будувалася «Лінія Джона Ґолта»; тепер вів лік у перегонах із невідомим руйнівником.

Один по одному чоловіки, які збудували нові міста в Колорадо, вирушили в якусь мовчазну невідомість, з якої ще не долинув жоден голос і не повернулась жодна людина. Міста, покинуті ними, гинули. Деякі з їхніх фабрик, залишившись без власників,

стояли зачинені; решту захопила місцева влада; машини і в тих, і в тих не працювали.

Даґні відчула, наче темна мапа Колорадо розстелилася перед нею, мов панель управління дорожнім рухом, і лише кілька вогників було де-не-де розсипано в горах. Вогники згасали один по одному. Один за одним зникали чоловіки. У цьому була якась схема, відчувала вона, проте не могла її визначити; здатна була майже точно передбачити, хто зникне наступний і коли, та не могла збагнути: чому?

З чоловіків, які колись вітали її сходження з кабіни паротяга на платформу станції Ваятт, залишився тільки Тед Нільсен, який досі керував заводом «Нільсен Моторс».

– Теде, ти не будеш тим, хто зникне наступним? – запитала вона під час його недавнього візиту до Нью-Йорка; запитувала, намагаючись усміхатися.

Він понуро відповів:

– Сподіваюся, ні.

– Тобто – сподіваєшся? Певності ти не маєш?

Він відповів повільно і важко:

– Даґні, я завжди думав, що радше помру, ніж покину роботу. Але так само вважали всі зниклі. Мені здається, що неможливо захотіти її колись покинути. Але рік тому видавалось неможливим, що вони це зроблять. Ці люди були моїми друзями. Вони знали, що зробить із нами – тими, хто залишиться, – їхній відхід. Вони б не пішли отак, не мовивши й слова, додавши нам жаху перед непоясненним, – хіба що віднайшли причину надзвичайної ваги. Місяць тому Роджер Марш із «Марш Електрик» сказав, що прикував себе ланцюгом до столу, щоб не мати змоги його покинути, незалежно від того, яка жахлива спокуса його охопить. Він аж не тямився від люті через тих зниклих. Клявся, що ніколи цього не зробить. «І якщо це буде щось, проти чого я не зможу встояти, – сказав він, – присягаюся, мені вистачить розуму залишити тобі листа з підказкою, що саме це було, щоб ти не мордувався тим жахіттям, яке ми зараз обидва переживаємо». Ось, що він обіцяв. Два тижні тому він зник. Не залишив мені жодної записки... Даґні, я не можу передбачити, що зроблю, побачивши те... що всі ці люди бачили, перш ніж зникнути.

Їй здавалося, що якийсь руйнівник безшелесно пересувається країною і від його доторку гасне світло. «Це був

хтось, – із гіркотою думала вона, – хто перевернув принципи двигуна двадцятого століття, перетворюючи тепер кінетичну енергію на статичну».

Це був той її ворог, подумала вона, сідаючи за стіл у сутінках, що густішали, з яким вона змагалась у перегонах. На столі лежав щомісячний звіт від Квентіна Деніелса. Вона не могла зараз бути певна, що Деніелс розкриє таємницю двигуна; однак руйнівник, думалось їй, рухався швидко, впевнено, у наростальному темпі; тож вона міркувала, чи на той момент, коли їй вдасться відтворити двигун, навколо ще існуватиме світ, у якому ним можна буде скористатися?

Квентін Деніелс сподобався їй відразу, щойно увійшов до кабінету на першу співбесіду. Це був довготелесий чоловік тридцяти з гаком років, з худим і звичайним обличчям та привабливою усмішкою – натяк на неї весь час зберігався в його рисах, особливо, коли він слухав; це був вираз доброзичливої радості, ніби він квапливо, але терпляче відкидав невідповідності у почутих словах і доходив до фінішу за мить перед мовцем.

– Чому ви відмовилися працювати на доктора Стадлера? – запитала вона.

Натяк на усмішку дедалі чіткішав і ставав промовистіший. Так, ніби він от-от збирався виявити емоцію, і цією емоцією була злість. Натомість чоловік відповів рівно і неспішно:

– Знаєте, доктор Стадлер якось був сказав, що перше слово у виразі «незалежне наукове дослідження» – зайве. Здається, згодом він про це забув. А я скажу лише, що вислів «державне наукове дослідження» містить суперечність термінів.

Вона запитала його, яку посаду він обіймав у Технологічному інституті Юти.

– Нічного наглядача, – відповів він.

– Що? – видихнула вона.

– Нічного наглядача, – ввічливо повторив він, наче вона не розчула його слів, наче причини для здивування в них не було.

Відповідаючи на її розпитування, чоловік пояснив, що йому не подобається жодна з наукових фундацій, які ще залишилися, що йому припала б до душі робота у дослідницькій лабораторії якогось великого промислового концерну.

– Але який із них здатен дозволити собі затіяти якусь довготривалу роботу? Нащо це їм?

Отож, коли Технологічний інститут Юти закрили через брак коштів, він залишився там як нічний наглядач і єдиний мешканець того місця. Зарплатні на власні потреби вистачало, а під рукою була ще й неушкоджена інститутська лабораторія – для його особистого, ніким не потривоженого користування.

– То ви самотужки провадите дослідницьку роботу?

– Так.

– З якою метою?

– Для власного задоволення.

– А що робитимете, виявивши щось науково вагоме або комерційно цінне? Оприлюдните своє відкриття?

– Не знаю. Навряд.

– Чи маєте ви бодай найменше бажання послужити людству?

– Міс Таґґарт, я не мислю такими категоріями. Не думаю, що і вам це притаманно.

Вона засміялась:

– Думаю, ми з вами порозуміємося.

– Так і буде.

Даґні розповіла йому історію двигуна, і коли він вивчив рукопис, то, не зробивши жодного зауваження, просто сказав, що візьметься за роботу на будь-яких запропонованих умовах.

Вона запропонувала йому окреслити власні побажання. Вражена, запротестувала проти низької щомісячної зарплатні, яку він назвав.

– Міс Таґґарт, – сказав чоловік, – я не погоджуся брати гроші за «нічого». Не знаю, як довго ви захочете мені платити і чи отримаєте бодай щось натомість. Я сам ставлю на власний розум. І нікому іншому робити цього не дозволю. Я не беру грошей за намір. Однак, безперечно, збираюся заробити, коли з'являться результати. Якщо я досягну успіху, то здеру з вас шкіру живцем, бо вимагатиму відсотків, і вони будуть високі, але все це виправдає витрачений вами час на очікування результату.

Коли він назвав відсотки, яких хотів, вона засміялась.

– Це обдирання з мене шкіри живцем і виправдає витрачений час. Добре.

Вони домовились, що це буде її перший проект, а він – її приватний працівник. Ніхто із них не хотів мати справу з відділом досліджень «Таґґарт Трансконтиненталь». Він попросив дозволу залишитися в Юті на своїй посаді наглядача, де мав усе

необхідне лабораторне устаткування та цілковиту приватність. Проект мав зберігатися в таємниці аж до моменту – і в разі – успішного завершення.

– Міс Таґґарт, – насамкінець сказав чоловік, – не знаю, скільки років мені на це знадобиться, якщо взагалі коли-небудь вдасться. Але впевнений, що, витративши решту свого життя на цей проект і досягнувши успіху, я буду задоволений.

І додав:

– Є лише одне, чого я хочу більше, ніж розв'язати цю задачу: зустрітись із людиною, якій це вдалося зробити.

Раз на місяць, відколи він повернувся до Юти, вона надсилала йому чек і отримувала від нього звіт про роботу. Було надто рано на щось сподіватись, але ці його звіти були єдиними світлими вкрапленнями у застояному тумані її офісних днів.

Вивчивши папери, вона звела голову. Календар вдалині повідомляв: 2 вересня. Під ним розростались вогні міста, що дедалі дужче мерехтіли і ширилися. Вона подумала про Ріардена. Захотілося, щоб він був тут. Захотілося побачити його сьогодні.

А потім, зауваживши дату, Даґні раптом пригадала, що потрібно поспішити додому перевдягнутися, бо мусить сьогодні йти на весілля до Джима.

Вона вже понад рік не бачилась із Джимом поза офісом. Його нареченої особисто не знала, але чимало читала про їхні заручини в газетах. Втомлено, з неприємним відчуттям покірності, Даґні підвелась: простіше було прийти на весілля, ніж згодом витрачати зусилля, пояснюючи свою відсутність.

Поспіхом перетинаючи вестибюль Термінала, почула, як хтось її гукає:

– Міс Таґґарт! – у цьому голосі дивним чином сплелись нотки нетерплячості й нехоті. Вона різко спинилася. Минуло кілька секунд, перш ніж усвідомила, що її кликав старий із цигаркового кіоску.

– Міс Таґґарт, я чекаю на вас уже кілька днів. Мені вкрай необхідно з вами поговорити, – на його обличчі проступав химерний вираз, ніби він щосили намагався приховати переляк.

– Вибачте, – мовила вона, усміхнувшись. – Я цілими днями бігала туди й назад і не мала часу зупинитися.

Він не усміхнувся.

– Міс Таґґарт, та цигарка зі знаком долара, що ви дали мені кілька місяців тому, – де ви її взяли?

На мить вона завмерла.

– Це довга і заплутана історія, – відповіла врешті.

– Чи можете ви зв'язатися з людиною, яка вам її дала?

– Думаю, так, хоча цілком не впевнена. А що?

– Чи розповість він вам, де він її взяв?

– Не знаю. Чому ви думаєте, що не розповість?

Старий завагався, але таки відповів:

– Міс Таґґарт, що ви робите, коли мусите казати комусь речі, про які знаєте, що вони неможливі?

Вона тихо засміялась:

– Чоловік, який дав мені цигарку, сказав, що у такому разі слід вивчити передумови.

– Він так сказав? Про цигарку?

– Не зовсім про неї. Але чому ви запитуєте? Про що ви хочете мені розповісти?

– Міс Таґґарт, я навів довідки по всьому світу. Перевірив усі ймовірні джерела інформації щодо тютюнової промисловості. Зробив хімічний аналіз цього недопалка. Не існує заводу, який виготовляє такий папір. Ароматичні елементи, що містить тютюн, ніколи не використовувались у сумішах для куріння, які я зміг знайти. Це автоматично скручена цигарка, але на жодній із фабрик, що я їх знаю, а я знаю всі, – таких не роблять. Міс Таґґарт, наскільки вистачає моїх знань, мушу стверджувати, що цю цигарку було виготовлено не на землі.

Ріарден стояв поруч, із відсутнім поглядом, поки офіціант викочував обідній столик із його готельного номера. Кен Данаґґер пішов. У кімнаті панувала напівтемрява: за невисловленою згодою чоловіків обід тривав у приглушеному світлі ламп, щоб офіціанти не зауважили і, можливо, не впізнали обличчя Данаґґера.

Їм довелось зустрітися крадькома, немов злочинцям, яких не слід бачити разом. Вони не могли зустрічатись у своїх офісах чи домівках, лише у велелюдній анонімності міста, в номері «Вейн Фолкленду». Якби стало відомо, що Генк погодився доставити Данаґґеру чотири тисячі тонн конструкційних профілів

ріарден-металу, кожному з них загрожував би штраф у десять тисяч доларів і десять років ув'язнення.

Під час обіду вони не обговорювали цього закону, власних мотивів чи ризиків. Вони просто спілкувалися про бізнес.

Чітко і сухо, як на конференції, Данаґґер пояснив, що половини замовлення вистачить для зміцнення тунелів, які от-от зруйнуються, якщо він бодай трохи забариться, а також – на оновлення копальні збанкрутілої Об'єднаної вугільної компанії, що він купив її три тижні тому...

– Це чудове майно, хоч і в жахливому стані; минулого місяця у них стався страшний випадок: вибух газу, обвалення, сорок людей загинуло.

Монотонно, ніби цитуючи щось безособове, якийсь статистичний звіт, він додав:

– Газети верещать, що вугілля сьогодні – найважливіший товар у країні. Верещать також, що вугільні промисловці наживаються на нестачі нафти. Одна банда у Вашингтоні кричить, начебто я занадто швидко розширююсь, тому це слід зупинити, бо я перетворююсь на монополію. Інша банда у Вашингтоні кричить, що я розширююсь повільно, тому уряд має відібрати в мене копальні, бо я жадібний до прибутків і не хочу задовольняти потреб громадськості у пальному. За теперішнього рівня моїх прибутків Об'єднана вугільна компанія поверне кошти, що я в неї вклав, через сорок сім років. Дітей у мене немає. Я купив її, бо є клієнт, що я не наважуюсь залишити його без вугілля, – це «Таґґарт Трансконтиненталь». Я весь час думаю про те, що станеться, якщо залізниця зазнає краху.

Він замовк, а потім додав:

– Хтозна, чому я досі про це думаю, але так воно є. Здається, люди у Вашингтоні не мають чіткої гадки про те, що станеться далі. А я маю.

– Я доставлю метал, – сказав Ріарден. – Повідомте мене, коли буде потрібна друга половина замовлення. Доставлю і її.

Наприкінці обіду Данаґґер мовив так само чітко і безбарвно – тоном людини, яка впевнена в значенні власних слів:

– Якщо будь-хто із ваших або моїх працівників виявить нашу угоду і спробує мене шантажувати – я заплачу, у межах розумного. Але не платитиму, якщо він має друзів у Вашингтоні. Якщо хтось із цих з'явиться поруч, я іду до в'язниці.

– Підемо разом, – сказав Ріарден.

Самотній, посеред напівтемної кімнати, Ріарден подумав, що перспектива ув'язнення геть його не бентежить. Колись, чотирнадцятирічний, ослаблий від голоду, він не дозволяв собі вкрасти з вуличних лотків жодного фрукта. Сьогодні перспектива опинитися за ґратами – а цей обід був кримінальним злочином – означала для нього не більше, ніж імовірність бути розчавленим вантажівкою: потворний випадок, позбавлений будь-якої моральної ваги.

Ріарден подумав, що його змусили ховати, як брудну таємницю, єдину бізнесову угоду цього року, від якої він отримав насолоду; так само, як він мусив, наче брудну таємницю, ховати ночі з Даґні – єдині, що тримали його в цьому житті. Він відчував, що між цими двома таємницями існує важливий зв'язок, який він іще має дослідити. Він не міг його вловити, не міг дошукати слів, щоб його означити, але відчував, що того дня, коли це зробить, знайде відповідь на всі запитання свого життя.

Він стояв, схилившись на стіну, відкинувши назад голову, заплющивши очі, й думав про Даґні. Аж раптом відчув, що всі запитання вже нічогісінько для нього не значать. Подумав, що побачить її сьогодні, майже відчуваючи до цього ненависть, бо завтрашній ранок, коли йому доведеться її покинути, здавався такий близький; Генк міркував: залишитись у місті ще й на завтра чи краще поїхати звідси негайно, не побачивши її, щоб мати змогу чекати, щоб ця подія завжди була попереду: мить, коли він обхопить її за плечі та зазирне в очі. «Ти божеволієш...» – подумав він, знаючи, що, якби вона була поруч щогодини кожного з його днів, усе залишалось би так само, він ніколи не мав би її достатньо, йому б довелося винайти якусь безглузду форму катування, щоб витримувати таке життя. Генк знав, що побачить її сьогодні, й думки про можливість поїхати з міста негайно посилювали його задоволення; одна мить катування, що увиразнила певність його майбутніх годин. Він не вимикатиме світла в її вітальні, подумав Генк, він розпластає її на ліжку і не бачитиме нічого, тільки вигин смуги світла, що збігатиме від її талії до кісточки на нозі; єдина лінія, яка випише в темряві цілісну форму її довгого, тонкого тіла; тоді він поверне її голову до світла, щоб роздивитись обличчя, побачити його, закинуте назад, позбавлене опори, дивитиметься, як її волосся спадає йому по руці, очі

заплющені, лице промальоване ніби виразом болю, губи відкриті йому назустріч.

Він стояв біля стіни, очікуючи, коли всі події сьогоднішнього дня зісковзнуть із нього, коли він відчує себе вільним і знатиме, що наступний часовий інтервал належить йому.

Коли двері його номера несподівано розчахнулись, він навіть виразно не почув цього і спершу не повірив. Побачив силует жінки, потім коридорного, який поставив додолу валізу і зник. Голос, що пролунав, належав Ліліан:

– Ну що ти, Генрі! Зовсім сам і в темряві?

Вона клацнула вимикачем біля дверей. Стояла там, вишукано підстрижена, у блідо-бежевому костюмі для подорожей, на вигляд такому, ніби вона подорожувала під склом. Усміхнулась і стягнула рукавички так, ніби нарешті дісталась дому.

– Ти тут, любий, щоб провести вечір? – запитала вона. – Чи навпаки кудись ідеш?

Він не знав, скільки часу минуло, перш ніж він відповів:

– Що ти тут робиш?

– Хіба ти забув, що Джим Таґґарт запросив нас до себе на весілля? Воно сьогодні.

– Я не збирався до нього на весілля.

– Зате я збиралась!

– Чому ти не сказала про це сьогодні вранці, коли я їхав?

– Щоб здивувати тебе, дорогенький, – весело засміялась вона. – Тебе ж майже неможливо витягнути на жоден публічний захід, але я подумала, що ти міг би зробити це отак, спонтанно, просто піти разом і розважитись, як і годиться подружжям. Я подумала, ти не заперечуватимеш – ти ж так часто залишаєшся на ніч у Нью-Йорку!

Він зауважив швидкий погляд, який вона кинула на нього з-під крисів по-модному скошеного капелюха. Генк нічого не відповів.

– Звісно, я ризикувала, – мовила вона. – Ти ж міг вести когось на вечерю.

Він знову промовчав.

– Чи, може, ти збирався сьогодні додому?

– Ні.

– Ти маєш на цей вечір якусь домовленість?

– Ні.

– Це добре, – вона вказала на валізу. – Я привезла свій вечірній одяг. Поб'єшся зі мною об заклад на бутоньєрку з орхідей, що я одягнусь швидше від тебе?

Він подумав, що Даґні буде сьогодні на весіллі у брата. Вечір більше нічого для нього не важив.

– Можемо піти кудись, якщо хочеш, – сказав він, – тільки не на те весілля.

– Ох, але ж я хочу піти саме туди! Це найбезглуздіша подія сезону, всі чекали на неї тижнями, всі мої друзі. Та я б у житті її не пропустила. Це нині найкраще у місті шоу! Чи принаймні найрозкрученіше. Це досконало дурнуватий шлюб – саме те, чого можна очікувати від Джима Таґґарта.

Вона буденно походжала кімнатою, роззираючись, ніби знайомлячись із незнайомим місцем.

– Я вже стільки років не була в Нью-Йорку, – сказала вона. – Тобто – не була з тобою. На жодній офіційній події.

Він зауважив, як її погляд, що до того безцільно блукав навколо, на мить спинився на переповненій попільничці – і поволікся далі. І відчув напад огиди.

Вона прочитала це на його обличчі й весело засміялась.

– Але, дорогенький, я не почуваю полегшення! Я розчарована. Сподівалася знайти кілька недопалків, вимащених помадою.

Генк віддав їй належне, що визнала шпигування, хоч і прикрила це жартом. Щось у показній щирості її манери змусило його засумніватися, що вона жартувала. Тієї ж миті він відчув: вона казала правду. Відкинув це враження, бо не міг вважати його вірогідним.

– Боюсь, ти ніколи не станеш людиною, – сказала вона. – Я певна, що не маю суперниці. І навіть якби мала – в чому я сумніваюся, дорогенький, – не думаю, що мені слід цим перейматися, бо якщо ця особа доступна після виклику, без попередньої домовленості, то всім ясно, до якого типу вона належить.

Генк подумав, що йому слід бути обачним: він був готовий от-от дати їй ляпаса.

– Ліліан, ти ж знаєш, – сказав він, – що гумор такого штибу – це більше, ніж я можу витримати.

– Ох, ти такий серйозний! – засміялась вона. – Я весь час про це забуваю. Ти такий серйозний у всьому – надто, що стосується тебе.

Раптово вона метнулась до нього, усмішка зникла. Мала дивний, благальний вигляд, який часом проступав на її обличчі: вигляд, що поєднував щирість і відвагу.

– Хочеш серйозно, Генрі? Добре. Скільки ти збираєшся, щоб я існувала десь у підвалах твого життя? Якою самотньою ти хочеш мене бачити? Я не просила тебе бути поруч. Дозволяла жити, як тобі заманеться. Невже ти не можеш подарувати мені один вечір? Я знаю, що ти ненавидиш вечірки і тобі буде нудно. Але для мене це так багато означає. Називай це порожньою світською метушнею – я хочу бодай раз з'явитися там зі своїм чоловіком. Думаю, ти ніколи не дивився на це з цієї точки зору, але ти важлива людина, тобі заздрять, тебе ненавидять, поважають і бояться, будь-яка жінка вважала б за честь мати такого чоловіка.

Ти можеш назвати це примітивним жіночим хизуванням, але насправді це прагнення будь-якої жінки бути щасливою. Ти не живеш за такими стандартами, але я живу. Невже ти не можеш це мені подарувати коштом кількох годин власної нудьги? Чи здатен ти бути достатньо сильним, щоб виконати свої зобов'язання та продемонструвати подружній обов'язок? Невже ти не можеш піти туди не для власного блага, а заради мого, не тому, що ти хочеш туди піти, а лише тому, що я цього хочу?

Даґні – з відчаєм подумав він, – Даґні, яка й словом ніколи не обмовилася про його життя вдома, ніколи не висловлювала претензій, не докоряла, не запитувала – він не міг з'явитися перед нею разом зі своєю дружиною, не міг дозволити, щоб вона побачила, як його пихато виставляють у ролі чоловіка, він волів би померти цієї ж миті, перш ніж встигне таке вчинити, бо вже знав, що таки вчинить це.

Прийнявши свою таємницю, як провину, і пообіцявши взяти на себе її наслідки, вважаючи очевидним, що правда на боці Ліліан, а він здатен витримати будь-яку форму осуду, але не спроможний опиратися заявленому на нього закону, знаючи, що причина для його відмови не давала йому права відмовлятись, і чуючи у голові благання і плач («О, Боже, Ліліан! Усе, що завгодно, тільки не ця вечірка!») – він не дозволив собі просити про помилування, тому спокійним, непохитним і безживним голосом сказав:

– Добре, Ліліан, я піду.

Весільна вуаль із розцяцькованого трояндами мережива зачепилася за скалку на підлозі орендованої спальні. Шеріл Брукс

обережно відчепила її, підходячи, щоб розгледіти себе у вигнутому дзеркалі на стіні. Її фотографували тут увесь день, – і взагалі багато фотографували протягом останніх двох місяців. Вона й далі скептично посміхалася, коли люди з газет хотіли її сфотографувати, але воліла, щоб вони робили це не так часто.

Підстаркувата журналістка, авторка сенсаційних матеріалів, яка вела сентиментальну любовну колонку в газеті, а в особистому спілкуванні виявляла гірку мудрість працівниці поліції, кілька тижнів тому взяла Шеріл під своє крило, коли дівчину вперше кинули у вир інтерв'ю, наче в м'ясорубку. Сьогодні журналістка вигнала решту репортерів, гавкнула на сусідів: «Добре, добре, відваліть!», захряснула перед їхніми обличчями двері й допомогла Шеріл одягнутися. Мала відвезти її на весілля; з'ясувалося, що крім неї, більш нікому було це зробити.

Весільна вуаль, біла атласна сукня, делікатні черевички та разок перлин на шиї – все це коштувало у п'ятсот разів більше за увесь вміст кімнати Шеріл. Ліжко займало майже весь простір кімнати, решту – комоди, одне крісло і кілька її суконь, що звисали за вицвілою завісою. Коли дівчина рухалась, велетенська спідниця з обручами, частина весільної сукні, зачіпала стіни, її тонка постать гойдалася над спідницею, що творила драматичний контраст з тісним, строгим корсажем із довгими рукавами. Сукню пошив найкращий дизайнер міста.

– Розумієте, отримавши роботу в крамниці дешевих товарів, я мала змогу переїхати до кращої кімнати, – ніби вибачаючись, пояснила вона журналістці. – Але не думаю, що аж так багато важить, де ти ночуєш, тому я заощаджувала гроші, бо вони знадобляться мені у майбутньому для чогось важливішого...

Вона замовкла і всміхнулась, вражено хитаючи головою:

– Я думала, вони будуть мені потрібні.

– Ти маєш гарний вигляд, – сказала журналістка. – Тобі не видно в цьому так званому дзеркалі, але вигляд у тебе нормальний.

– Те, як усе це сталось, я... У мене не було часу, щоб це усвідомити. Але, розумієте, Джим чудесний. Йому не залежить на тому, що я всього лише продавчиня в крамниці дешевих товарів, яка живе у такому місці. Він цим не переймається.

– Угу, – мовила журналістка. Її обличчя було похмуре.

Шеріл пам'ятала те диво, коли Джим Таґґарт уперше сюди прийшов. Він завітав без попередження одного вечора, коли вона вже не сподівалася побачити його коли-небудь знову. Вона почувалась жалюгідно зніченою, наче намагалася втримати схід сонця у багнюці, але Джим усміхнувся, сідаючи в її єдине крісло, роздивляючись кімнату і спостерігаючи, як вона зашарілась. Тоді він сказав їй одягнути пальто і повів на вечерю до найдорожчого ресторану міста.

Він усміхався, стежачи за її зніяковінням, незграбністю, страхом взяти не ту виделку, за виразом зачарованості в її очах.

Не знала, що він собі думає. Він, натомість, добре знав, що вона вражена, – не самим місцем, а тим, що він її сюди привів, що вона майже не торкнулася до вишуканої їжі, що вечерю сприйняла не як трофей від багатого нероби (як поставились би до цього всі його знайомі дівчата), а як осяйну нагороду, що вона її ніколи не сподівалась.

Через два тижні він повернувся знову, і відтоді їхні побачення почастішали. Під'їздив до крамнички перед закінченням робочого дня, і вона помічала, як подружки-продавчині витріщаються на неї, на його лімузин, на водія в уніформі, якій відчиняв перед нею дверцята. Він водив її до найкращих нічних клубів, а, представляючи своїм друзям, казав:

– Міс Брукс працює в крамниці дешевих речей на Медісон-сквер.

Вона помічала дивний вираз на їхніх обличчях, а Джим стежив за ними зі знущальним блиском в очах. Він хотів позбавити її ніяковості й штучності, – вдячно думала вона. Він мав достатньо сили для того, щоб бути чесним і не перейматися тим, схвалюють його інші чи ні, – захоплено думала вона. Проте дівчина відчула не знаний досі чудний пекучий біль, коли одного вечора якась жінка за сусіднім столом, яка працювала на високочолий політичний журнал, сказала своєму компаньйонові:

– Як великодушно з боку Джима!

Якби він забажав, вона віддала б йому єдине, що могла запропонувати. Вона була вдячна, що Джим цього не просив. Проте дівчина відчувала, що їхні стосунки – величезний борг, що їй нічим його оплатити, крім мовчазного поклоніння. Йому не потрібне моє поклоніння, думала вона.

Бували вечори, коли він приходив, щоб кудись її повести, але натомість залишався у неї і говорив, а вона мовчки слухала. Це завжди ставалося несподівано, зі своєрідною різкістю, наче він насправді не мав наміру цього робити, але щось усередині в нього вибухало і він мусив вибалакатися. Після цього важко опускався на її ліжко, несвідомий, де перебуває, і що вона із ним поруч, і все ж час від часу звертав погляд на її обличчя, наче хотів переконатися, що його чує якась жива істота.

– ...це не для себе було, це було взагалі не для себе – чому вони мені не вірять, усі ті люди? Я мусив гарантувати вимоги спілок, мусив скоротити кількість потягів – і мораторій на облігації був єдиним способом, у який я міг це зробити, ось чому Веслі дав їх мені – для працівників, не для мене. Газети написали, що я – чудовий приклад для наслідування усім бізнесменам, бізнесмен із відчуттям соціальної відповідальності. Ось що вони написали. Це ж правда?.. Хіба ж не так?..

А що поганого в мораторії? Що з того, коли ми оминули кілька формальностей? Це було заради хорошої справи. Всі погоджуються: поки те, що ти робиш, – не для себе, це добре... Але вона не хоче давати мені кредит для хорошої справи. Вона ні про кого добре не думає, крім себе. Моя сестра – безжалісна, марнославна сука, яка не приймає ідей інших, тільки свої... Чому вони й далі так до мене ставляться – вона, Ріарден, усі ті люди? Чому вони такі впевнені у своїй правді?.. Якщо я визнаю їхню вищість у царині матеріального, чому вони не визнають моєї в царині духовного?

У них є мозок, але у мене є серце. Вони спроможні виробляти багатство, натомість я здатен любити. Хіба це не вище? Хіба цю здатність не визнано найвеличнішою за всі століття людської історії? Чому вони її не визнають?.. Чому такі впевнені у своїй перевазі?.. І якщо вони величні, а я – ні, то чи не повинні мені вклонитися, тому що я не величний?

Хіба не це було б актом істинної людяності? Жодного благочестя не треба, щоб поважати людину, яка варта поваги, – це всього лише платня за те, що вона заслужила. Найвищий жест милосердя – виявити незаслужену повагу.

...Але вони не здатні на милосердя. Вони не люди. Їх не хвилюють потреби інших... чи слабкості. Жодного зацікавлення... і жодного жалю...

Вона мало що з цього могла второпати, але добре розуміла те, що він нещасливий і скривджений. Він бачив на її обличчі потрясіння, біль обурення щодо його ворогів, бачив погляд, який адресують героям: погляд, дарований йому людиною, здатною пережити емоцію, якій такий погляд відповідає.

Дівчина не знала, звідки ця певність, що вона була єдина, кому він міг звірити свої страждання. Вона приймала це, як особливу честь, як іще один дар.

«Єдиний спосіб бути гідною його, – думала вона, – це ніколи ні про що не запитувати». Якось він запропонував їй гроші, й вона відмовилась із таким ясним і болісним палахкотінням люті в очах, що більше він не намагався цього зробити. Її лють була адресована собі самій: вона міркувала, чи зробила щось таке, що змусило його думати, начебто вона належить до людей відповідного типу.

Однак дівчина не хотіла бути невдячною за його турботу чи викликати у нього зніяковіння своєю потворною бідністю. Вона прагнула показати своє бажання піднятись і виправдати його прихильність; тому якось сказала, що він може їй допомогти, якщо хоче, знайшовши для неї кращу роботу. Він не відповів. Вона чекала багато тижнів, але він так і не повернувся до тієї теми.

Вона обвинувачувала себе: думала, що образила його, що він сприйняв це за спробу його використати.

Коли він подарував смарагдовий браслет, вона була надто шокована, щоб це зрозуміти. Відчайдушно намагаючись його не скривдити, вона палко пояснювала, що не може прийняти подарунок.

– Чому ні? – запитував він. – Ти ж не погана жінка, яка платить за подарунок звичну ціну. Невже ти боїшся, що я почну висловлювати вимоги? Невже ти мені не довіряєш?

Він голосно розсміявся, коли вона почала знічено затинатися. А потім весь вечір усміхався з якимось химерним задоволенням, коли вони пішли до нічного клубу, і вона до своєї зношеної чорної сукні наділа той браслет.

Він змусив її знову надіти браслет, коли взяв із собою на вечірку, велике прийняття у місіс Корнеліас Поп. Якщо він вважає її гідною повести в гості до своїх друзів, подумала вона, визначних друзів, що їхні імена бачила на недосяжних гірських

вершинах – у газетних колонках, – вона не мала права осоромити його своєю старою сукнею. Дівчина витратила річні заощадження на вечірню сукню з яскраво-зеленого шифону з низькою горловиною, пасок із жовтих троянд і пряжки з гірського кришталю. Опинившись у строгому маєтку з холодним діамантовим освітленням і терасою, що нависала над дахами хмарочосів, вона зрозуміла, що її сукня не пасує до події, хоч і не могла пояснити, чому саме. Попри це, вона трималась рівно і з гідністю, усміхаючись із хороброю довірою кошеняти, яке бачить простягнуту для гри руку: люди зібралися добре провести час, вони нікого не кривдитимуть, думала вона.

Уже за годину її намагання всміхатися перетворилось на безпорадне, нестямне благання. Потім усмішка і геть зникла, коли вона побачила людей навколо. Чепурні та впевнені в собі дівчата поводилися жахливо нахабно, звертаючись до Джима, наче не поважали його – ні тепер, ні будь-коли. Надто одна з них, Бетті Поп, донька господині. Вона відпускала шпильки, яких Шеріл не зрозуміла, бо не могла повірити, що розуміє їх правильно.

Спершу ніхто не звертав на неї уваги, якщо не враховувати кількох здивованих поглядів на її сукню. За якийсь час вона зауважила, що на неї дивляться. Дівчина почула, як старша жінка звернулася до Джима – так стривожено, ніби згадувала когось із далеких родичів, якого їй не довелось знати:

– Ви сказали – міс Брукс із Медісон-сквер?

Шеріл помітила, як Джим чудернацько всміхнувся і, старанно артикулюючи, відповів:

– Так, косметичний прилавок у магазині «Роліз», дешеві товари.

Тоді вона зауважила, що деякі люди стають із нею надмірно ввічливі, а інші демонстративно віддаляються, тимчасом як більшість гостей через зніяковіння поводяться безглуздо та незграбно, а Джим спостерігає за цим усім зі своєю дивною посмішкою.

Вона спробувала втекти звідти, зникнути з поля зору. Вислизнула з кімнати – і почула, як якийсь чоловік, стенувши плечима, сказав:

– Джим Таґґарт – один із найвпливовіших людей у Вашингтоні на цей момент.

У голосі його не було поваги.

На терасі, де було темніше, дівчина почула розмову двох чоловіків і здивувалася з власної впевненості, що говорять вони про неї.

Один із них сказав:

– Таґґарт може собі це дозволити, якщо йому хочеться.

А інший відповів щось про коня римського імператора на ім'я Каліґула.

Шеріл подивилася на самотній прямий стовп будівлі «Таґґарт Трансконтиненталь», що височів удалині; їй здалось, що вона розуміє: ці люди ненавидять Джима, бо заздрять йому. Хоч ким вони є, думала вона, хоч які мають імена, хоч якими володіють статками, – ніхто з них не міг дорівнятися досягненнями до Джимових досягнень, ніхто не кинув виклик цілій країні й не збудував залізниці; всі вважали, що це неможливо. Вперше зрозуміла: вона таки має що запропонувати Джимові. Ці люди були злі й дрібні, як і ті, від кого вона втекла з Буффало; він був такий же самотній, як і вона завжди, і щирість її почуттів виявилась єдиним визнанням, що він знайшов.

Дівчина повернулась до бальної зали, врізаючись просто в натовп, і єдиним свідченням сліз, які вона намагалась стримувати у темряві тераси, був шалений блиск її очей. Якщо він хотів відкрито стояти поруч із нею, незважаючи на те, що вона – лише продавчиня, якщо він бажав виставляти це на людські очі, якщо привів її сюди, щоб обурити своїх друзів, – то це був жест відважного чоловіка, який нехтує думкою юрби, а вона прагнула відповідати його відвазі, хай навіть у ролі опудала.

Та коли все закінчилося, вона дуже зраділа, що знову сидить поруч із ним у машині, поки вони крізь темряву їхали додому. Шеріл відчувала понуре полегшення. Її войовничий виклик відступив і перетворився на дивне безрадісне почуття, якому дівчина намагалась не давати волі. Джим говорив мало. Він сидів, похмуро вдивляючись у вікно машини; Шеріл переживала, чи не розчарувала його чимсь.

На ґанку мебльованих кімнат вона жалібно мовила:

– Мені прикро, якщо я тебе підвела...

Якусь мить він мовчав, а потім запитав:

– Що б ти сказала, якби я попросив тебе вийти за мене заміж?

Вона поглянула на нього, роззирнулася; з чийогось підвіконня звисав брудний матрац, через дорогу виднівся ломбард, біля

них, на ґанку, лежала купа сміття; про це не запитують у такому місці, вона не знала, як сприймати його слова, і тому мовила:

– Мабуть, я... не маю почуття гумору.

– Це пропозиція, моя дорога.

У такому антуражі й відбувся їхній перший поцілунок: по її щоках текли сльози, не пролиті на вечірці, сльози шоку, благодаті, думок про те, що це, мабуть, і є щастя, але й сльози, спричинені низьким і понурим голосом, що промовляв до неї: їй би хотілося, щоб це сталось інакше.

Про газети Шеріл не думала доти, доки Джим попросив її прийти до нього додому, і вона виявила там цілий натовп людей із блокнотами, камерами та спалахами. Вперше побачивши свою фотографію у газеті (світлина, на якій вони були удвох; Джимова рука обхоплювала її стан), вона вдоволено загиготіла, пихато прикидаючи, чи кожен мешканець міста це бачив. Та незабаром задоволення вивітрилось.

Її фотографували за прилавком крамнички дешевих товарів, у метрополітені, на ґанку мебльованих кімнат, в її власній жалюгідній спальні. Тепер вона погодилась би взяти у Джима гроші, щоб усамітнитися на всі ці тижні після їхніх заручин у якомусь захованому від людських очей готелі, але він не пропонував.

Здавалося, він хотів, щоб Шеріл залишилася там, де була. Газети друкували фотографії Джима за столом, у вестибюлі Термінала «Таґґарт Трансконтиненталь», біля сходинок до його приватного вагона, на офіційному бенкеті у Вашингтоні.

Величезні газетні шпальти, статті в журналах, голоси на радіо, кінохроніка – все це злилось у суцільний, протяжний, тривалий крик про «Попелюшку» та «демократичного бізнесмена».

Вона вмовляла себе не впадати в підозри, коли її охоплювала тривога. Переконувала не бути невдячною, коли почувалась скривдженою. Такі почуття навідували її лише кілька разів, коли вона прокидалась посеред ночі й мовчки лежала у своїй кімнаті, не в змозі заснути. Шеріл знала, що їй знадобиться багато років, щоб відновитися, повірити, зрозуміти. Крізь дні свої вона брела, хитаючись, наче людина, яка зазнала сонячного удару. Перед очима була тільки постать Джима Таґґарта, така, якою побачила його вперше у вечір великого тріумфу.

– Послухай-но, дитино, – звернулась до неї авторка колонок про любов, коли Шеріл востаннє стояла посеред своєї кімнати,

стрічки весільної вуалі струменіли, немов кришталева піна, від волосся і аж до вкритих плямами дощок підлоги. – Тобі здається, коли в житті хтось зазнає кривди, це стається через його власні гріхи, – за великим рахунком, це таки правда. Та існують люди, які намагатимуться скривдити через те добре, що побачать у тобі, знаючи про те, що це добро, потребуючи його і за це тебе ж караючи. Зіткнувшись із цим, не дозволь собі зламатися.

– Не думаю, що я боюсь, – сказала вона, зосереджено дивлячись поперед себе, тимчасом як сяйво усмішки розтоплювало серйозність її погляду. – У мене немає права чогось боятись. Я надто щаслива. Розумієте, я завжди думала: немає сенсу в людях, які вважають, ніби все, що залишається робити в цьому житті – це страждати. Я не збиралася цьому коритися і здаватись. Я думала, що можуть відбуватися речі прекрасні та величні. І не очікувала, що це станеться зі мною: не так багато і не так швидко. Але я постараюсь бути достойною цього.

– Гроші – це корінь зла, – сказав Джеймс Таґґарт. – За гроші щастя не купиш. Любов подолає будь-які бар'єри та соціальні перешкоди. Можливо, це банально, хлоп'ята, але саме так я почуваюсь.

Він стояв у яскравому світлі бальної зали готелю «Вейн-Фолкленд» серед репортерів, які оточили його, щойно закінчилась весільна церемонія. Чув, як за межами кола, наче прибій, вирував натовп гостей. Шеріл стояла поруч, її рука у білій рукавичці лежала на чорній тканині його рукава. Вона намагалася пригадати слова церемонії, досі не вірячи, що насправді їх чула.

– Міс Таґґарт, як ви почуваєтеся?

Запитання долинуло до неї звідкілясь із кола репортерів. Вона немов опритомніла: два слова несподівано повернули її до реальності. Шеріл усміхнулась і, глитнувши, прошепотіла:

– Я... Я дуже щаслива...

З протилежного краю зали Оррен Бойл, який здавався занадто опецькуватим для свого парадного вечірнього костюма, та Бертрам Скаддер, занадто кістлявий для свого, вивчали натовп гостей із однією думкою, хоча жоден із них цього б не визнав. Оррен Бойл частково пояснив собі, що шукає обличчя друзів, а Бертрам Скаддер вважав, що збирає матеріал для статті. Проте обидва, незалежно один від одного, подумки малювали схему

облич, які бачили, класифікуючи їх на дві категорії: «Прихильність» і «Страх». Тут були люди, присутність яких свідчила про особливу протекцію, що сягала Джеймса Таґґарта, і люди, що їхнє тут перебування видавало бажання уникнути його ворожості; одні уособлювали руку, опущену для того, щоб підтягнути його вгору, а інші – спину, зігнуту, щоб він міг видряпатися. За тодішнім неписаним кодексом ніхто не отримав і не прийняв запрошення від людини, яка посідала важливе суспільне становище, якщо не був позначений тим чи тим із вказаних мотивів.

Люди з першої категорії – здебільшого молоді. Вони прибули з Вашингтона. Старші за віком, із другої категорії, були бізнесмени.

І Оррен Бойл, і Бертрам Скаддер використовували слова, як інструмент, що допомагав їм уникати власних думок.

Слова здавались їм зобов'язанням, з наслідками якого вони не хотіли зіштовхуватися. Щоб складати схеми, слова не були їм потрібні. Класифікація здійснювалась за допомогою фізичних засобів: сповненого пошани поруху брів, що дорівнював емоційності слів: «О, так!», адресованій першій групі, та саркастичному здриганню губ, що ілюструвало емоцію: «Ну-ну!» – для другої групи. Одне обличчя на якусь мить збило бездоганну роботу їхніх механізмів вирахунку; коли вони побачили холодні сині очі та біляве волосся Генка Ріардена, їхні м'язи мало не розірвалися від емоції, рівноцінної до вигуку: «Ого-го!» Повна сума всієї схеми приблизно дорівнювала могутності Джеймса Таґґарта. Це додавало переконливості загальній картині.

Вони знали, що Джеймс Таґґарт цілком свідомий того, що відбувалося, коли побачили, як він ходить серед гостей. Рухався жваво, його хода нагадувала азбуку Морзе і складалась із нетривалих просувань та коротких зупинок, з натяком на легке роздратування, ніби знав, скількох людей його невдоволення може непокоїти. Ледь помітна посмішка на його обличчі була позначена зловтіхою; він наче знав, що, прийшовши сюди його уславити, люди принижувалися; і від усвідомлення цього нібито діставав задоволення.

Позаду нього продовжував рухатися слідом цілий почет, учасники якого мовби вважали своєю функцією дарувати йому окреме задоволення, дозволяючи себе ігнорувати. Містер

Моуен стрімко прошмигнув серед цього почту, і доктор Прітчетт, і Бальф Юбанк.

Найбільш наполегливий був Пол Ларкін. Він і далі нарізав кола навкруги Таґґарта, наче намагався засмагнути, підставляючись під випадкові сонячні промені; його тужлива посмішка аж волала про увагу.

Очі Таґґарта швидко і крадькома ковзали юрбою, як ковзає промінь злодієвого ліхтарика. Це, згідно з м'язовою абеткою, очевидною для Оррена Бойла, означало, що Таґґарт шукає когось, але не хоче, щоб це помітили. Пошуки закінчилися, коли Юджин Лоусон підійшов потиснути Таґґартові руку і сказав, бгаючи вологі губи, наче подушку для пом'якшення удару:

– Містер Моуч не зміг прийти, Джиме, містерові Моучу прикро, він мав прилетіти спеціальним чартерним рейсом, але останньої миті виникли непередбачувані обставини, нагальні державні проблеми, – ти ж знаєш.

Таґґарт, нічого не відповідаючи і насупившись, стояв нерухомо.

Оррен Бойл вибухнув реготом. Таґґарт так різко обернувся до нього, що всі решта зникли з-перед його очей, не чекаючи команди.

– І що це ти робиш, скажи будь ласка? – гаркнув Таґґарт.

– Розважаюсь, Джиммі, просто розважаюсь, – сказав Бойл. – Веслі – твій хлопчина, правда?

– Я знаю, хто мій хлопчина, і краще б йому про це не забувати.

– Хто? Ларкін? Ні, не думаю, що ти кажеш про Ларкіна. А якщо не про Ларкіна, то чому мені здається, що тобі слід бути обережним, використовуючи присвійні займенники. Я не проти вікової класифікації, знаю, що я виглядаю молодо, як на свій вік, але у мене алергія на займенники.

– Дуже розумно, але ти на межі, коли це вже стане занадто.

– Якщо стане, то не соромся і скористайся цим, Джиммі. Якщо.

– Проблема людей, які себе переоцінюють, у короткій пам'яті. Краще пригадай, хто витіснив для тебе з ринку ріарден-метал.

– Я пам'ятаю, хто це обіцяв зробити. Це був той, хто згодом тягнув за кожну струну, яку міг ухопити, щоб запобігти цій конкретній директиві, бо зрозумів, що в майбутньому йому може знадобитися колія з ріарден-металу.

– Тому що ти розтринькав десять тисяч доларів, поливаючи алкоголем тих, хто обіцяв запобігти директиві про мораторій на боргові зобов'язання, на що ти і сподівався!

– Це правда. Поливав. Я маю друзів із залізничними борговими зобов'язаннями. До того ж, у мене є ще й друзі у Вашингтоні, Джиммі. Що ж, твої друзі перемогли моїх щодо мораторіїв, зате мої обскакали твоїх із ріарден-металом – і цього я не забуваю. Ну, і хай їм чорт! – я не проти, так усе це вирішується, тільки не намагайся мене обдурити, Джиммі. Обдурюй телепнів.

– Якщо не віриш, що я завжди старався для твого блага...

– Аякже. Для найбільшого блага, на яке тільки можна сподіватись, усі деталі обумовлено. І ти робитимеш це, поки я матиму для тебе потрібних людей – і ні хвилиною довше. Тому я просто хотів тобі нагадати, що у мене теж є друзі у Вашингтоні. Друзі, яких не можна купити за гроші – так само, як і твоїх, Джиммі.

– Про що це ти?

– Саме про те, про що ти подумав. Друзі, яких купуєш, насправді ні чорта не варті, бо хтось завжди може запропонувати їм більше, а поле для можливостей дуже широке і доступне будь-кому, тому все це знову перетворюється на старосвітські змагання. Але якщо у тебе є про людину певна інформація, то вона належить тобі, ніхто інший не зможе заплатити вищої ціни, тож ти можеш розраховувати на вашу дружбу. Ти маєш своїх друзів, а я своїх. Ти маєш друзів, яких я можу використати – і vice versa. Мене це влаштовує. Якого біса! Людина мусить щось виторгувати. Якщо не вдається виторгувати грошей – адже пора грошей минула, – тоді можна виторгувати людей.

– До чого ти ведеш?

– Ні до чого, просто ділюсь кількома фактами, які тобі слід запам'ятати. Візьми хоча б Веслі. Ти обіцяв йому роботу асистента в Бюро державного планування – для того, щоби з двох боків підкопатися під Ріардена. У тебе були необхідні зв'язки, і саме про це я в тебе просив – в обмін на закон пес-пса-не-з'їсть. Веслі виконав свою частину, і ти отримав усе на папері; авжеж, я знаю, ти мав паперові докази повернутих ним угод, покликаних допомогти протягнути закон, щоб зупинити Ріардена і водночас спробувати уникнути його ув'язнення. Все це були по-справжньому бридкі справи. Містер Моуч був би вимащений по вуха, якби вони спливли. Ти дотримався своєї обіцянки і влаштував

його на роботу, бо думав, що він твій. Так воно й було. Він же непогано платив, правда? Але все це явище тимчасове. Невдовзі містер Веслі Моуч може стати такий впливовий, а скандал такий давній, що ніхто вже не дбатиме про те, кому він свого часу перейшов дорогу. Ніщо не вічне. Веслі був людиною Ріардена, а потім став твоєю людиною, а завтра може стати людиною когось іншого.

– Ти на щось натякаєш?

– Ні на що, просто застерігаю по-дружньому. Ми ж давні друзі. Джиммі, я думаю, ми повинні залишитися друзями. Сподіваюся, ми можемо бути по-справжньому корисні один одному, ти і я, за умови, що у тебе не почнуть виникати неправильні ідеї щодо дружби. А я вірю у баланс влади.

– Це ти подбав, щоб Моуч сюди сьогодні не дістався?

– Може я, а може, не я. Нехай це залишиться для тебе таємницею. Якщо я – добре, а якщо ні – тим краще для мене.

Очі Шеріл стежили за Джеймсом Таґґартом крізь гущу натовпу. Обличчя, які рухались навколо і завмирали, здавалися такими привітними, а їхні голоси – палкими і теплими, що в неї не було найменшого сумніву: у цьому приміщенні немає жодного зла. Вона не розуміла, чому дехто з них говорив про Вашингтон у довірливій, сповненій сподівань манері недомовок та манівців, наче шукаючи від неї допомоги у чомусь таємному, що вона мала б розуміти. Вона не знала, що їм відповідати, але усміхалась і казала, що спадало на думку. Шеріл не могла зганьбити особу «місіс Таґґарт» жодним натяком на страх.

А потім вона побачила свою супротивницю. Це була висока, тонка постать у сірій вечірній сукні – сестра її чоловіка.

Лють, яку породжували в її свідомості збережені там відголоски Джимових страждань, тиснула на неї. Вона відчувала уїдливий поклик невиконаного обов'язку. Погляд її весь час повертався до ворогині, вона зосереджено вивчала її. Фотографії Даґні Таґґарт у газетах зображали або жінку в широких штанях, або обличчя, прикрите косими крисами капелюха та піднятим коміром пальта. Зараз вона була у вечірній сукні, що справляла враження непристойної, оскільки була занадто скромна і навіть аскетична, така скромна, що вислизала з поля уваги і залишала тільки пам'ять про тонке тіло, яке начебто прикривала. У сірій тканині проступав синій відтінок, який пасував до

сірувато-бронзового кольору її очей. Вона не мала на собі жодних прикрас, тільки браслет на зап'ястку: ланцюг із важких металевих ланок із сіро-зеленим відливом.

Шеріл дочекалася, поки Даґні залишиться сама, а потім рвонула вперед, рішуче перетинаючи кімнату. Підійшовши впритул, вона зазирнула у сіро-бронзові очі, які здавалися водночас холодними та зосередженими, очі, що дивилися безпосередньо на наречену з виразом увічливого, неупередженого зацікавлення.

– Я хочу дещо сказати вам, – сухо і напружено мовила Шеріл, – щоб між нами не було жодної удаваності. Я не збираюся чинити солодких родинних жестів. Знаю, що ви зробили з Джимом і як змусили його все життя почуватися нещасним. Я збираюсь захистити його від вас. Я поставлю вас на місце. Я – місіс Таґґарт. Тепер жінка цієї родини – я.

– Все правильно, – мовила Даґні. – Бо я – чоловік.

Шеріл спостерігала, як вона іде геть, і думала, що Джим цілком має рацію: його сестра – творіння холодного зла, яке не дає жодної відповіді, жодного підтвердження, жодної емоції, лише дотик якогось задоволення, ледь забарвленого байдужістю та здивуванням.

Ріарден весь час був поруч із Ліліан і скрізь її супроводжував.

Вона прагнула, щоб її бачили разом із чоловіком; він підкорявся. Генк не знав, дивиться на нього хтось чи ні. Його не цікавила жодна людина навколо, крім тієї, зустрічі з якою він не міг собі дозволити.

Усю його свідомість заполонила та мить, коли він увійшов до цього приміщення разом із Ліліан і побачив, що на нього дивиться Даґні. Він подивився просто на неї, готовий прийняти будь-який удар, який вона вирішить завдати йому поглядом. Хоч які були б наслідки для Ліліан, він публічно визнає зраду, тут і негайно, а не здійснюватиме немислиме, – уникаючи погляду Даґні, ховаючи обличчя у боягузливій беземоційності, вдаючи перед нею, що не розуміє причини своїх дій.

Однак удару не сталося. Він знав кожен відтінок відчуттів, що будь-коли відображались на обличчі Даґні; він зрозумів, що жодного шоку вона не відчула і не побачив нічого, крім безхмарної ясності. Її очі немов підтверджували повне розуміння цієї зустрічі, вона дивилась так, як дивилась на нього завжди: чи у нього в офісі, чи у себе в спальні. Йому здалось, що вона стояла

отак перед ними обома, на відстані кількох кроків, проявлена з усією простотою та відкритістю, з якою ця сіра сукня проявляла її тіло.

Вона їм кивнула, люб'язний рух голови стосувався обох. Він відповів, зауважив короткий кивок Ліліан, а потім зрозумів: Ліліан уже йде геть; і усвідомив, що досить довго стоїть отак, схиливши голову.

Генк не чув, що говорять йому друзі Ліліан і що він їм відповідає. Як крок за кроком просувається людина, намагаючись не думати про довжину свого безнадійного шляху, так він проживав мить за миттю, стараючись нічого не підпускати до власної свідомості. Він чув уривки задоволеного сміху Ліліан та сатисфакцію в її голосі.

За якусь мить він звернув увагу на жінок, які його оточували. Всі вони були схожі на Ліліан: мали однаково статичний доглянутий вигляд, брови, вищипані до однаково статичного вигину, очі, застиглі з виразом статичних веселощів. Генк зауважив, що вони намагаються з ним фліртувати, а Ліліан спостерігає за цим, насолоджуючись безнадійністю їхніх спроб. То ось яке щастя жіночого марнославства, подумав він, те, про що вона його благала; ось ті стандарти, згідно з якими він не жив, але яких мусив дотримуватися. Він обернувся, щоб утекти до гурту чоловіків.

У чоловічих розмовах Генк не міг відшукати жодного простого речення. Хай про що б вони розмовляли, щоразу це була не та тема, яку насправді обговорювали. Він дослухався, наче іноземець, який впізнає деякі слова, але не може поєднати їх у речення. Молодик із нахабством, вивільненим алкоголем, хитаючись, пройшов повз них і, вишкірившись, відрізав:

– Отримав свій урок, Ріардене?

Генк не розумів, що на думці у юного щура. Втім, усі решта, здавалося, розуміли добре – шоковані, але водночас і таємно втішені з почутого.

Ліліан відпливла, наче даючи зрозуміти, що не наполягає на його безперервному супроводі. Генк відійшов у куток кімнати, де ніхто не міг його бачити і зауважити напрямку його погляду. І звідти дозволив собі спостерігати за Даґні.

Він спостерігав за сірою сукнею, мінливими рухами м'якої тканини, коли вона йшла, моментами, в які матерія скульптурно завмирала, тінями і світлом. В його очах її постать

перетворювалась на синьо-сірий дим, який на мить набував форми видовженого вигину, що косо струменів до її колін, а потім у протилежному напрямку – до кінчиків сандалів. Він знав кожну грань, яку сформує світло, коли розвіється дим.

Відчував понурий біль, що скручував його зсередини, ревнощі до кожного чоловіка, який із нею розмовляв. Раніше Генк таке не переживав. І ось це сталось тут, де кожен мав право до неї наблизитися, крім нього самого.

А тоді – наче унаслідок раптового вибуху в мозку сталося моментальне зміщення перспективи – він відчув глибоке здивування від того, що робить тут і чому. Протягом цього моменту він втратив усі дні та переконання свого минулого; всі його концепції, проблеми, болі було стерто. Все, що він знав, – наче бачив із великої, чіткої відстані: людина існує заради досягнення своїх бажань; тому здивувався раптом, чому стоїть тут, здивувався, хто має право вимагати, щоб він марнував одним-одну незамінну годину життя, коли єдиним його жаданням було обійняти тонку постать у сірому і тримати її упродовж того часу, що йому було відміряно.

Наступної ж миті він відчув внутрішнє тремтіння: це повернувся його звичний спосіб мислення. Відчув суворий, зневажливий порух уст, стиснутих на знак адресованих самому собі слів: «Якось ти був підписав контракт, тепер його дотримуйся». А потім раптово подумав, що під час бізнесових операцій суди не визнавали контрактів, яких одна чи інша сторона не розглянула повноцінно. Він подивувався, що змусило його про це думати. Думка видалась недоречною. Тому він її відкинув.

Усамітнившись у затіненому закапелку між пальмою у горщику та вікном, Джеймс Таґґарт побачив, як до нього мимохідь прямує Ліліан Ріарден. Він дочекався її.

Він не міг відчути її наміру, проте впізнав манеру, яка, згідно з відомим йому кодексом, означала, що краще послухати, що вона хоче сказати.

– Тобі сподобався мій весільний подарунок, Джиме? – запитала вона і засміялась, коли він знітився. – Ні, ні, не варто пригадувати перелік речей у твоєму помешканні, думаючи, про яку з них мені йдеться. Вона не у твоєму помешканні, а тут, і це не матеріальний подарунок, мій любий.

Він зауважив на її обличчі натяк на усмішку, – такий вираз серед його друзів зазвичай означав запрошення розділити

таємну перемогу. Такий вираз з'являвся у людей, яким випало показати себе не розумнішими, а хитрішими за інших.

Джим відповів обережно, з безпечною милою усмішкою на вустах:

– Твоя присутність – найкращий подарунок, який я міг від тебе отримати.

– Моя присутність, Джиме?

На його обличчі проступив шок. Він знав, що вона має на гадці, але не сподівався цього.

Вона відкрито всміхнулась:

– Ми обоє знаємо, чия присутність для тебе сьогодні найцінніша – і найнеочікуваніша. Невже ти справді не думав про те, щоб винагородити мене за неї довірою? Ти мене дивуєш. Я вважала, ти геніально визначаєш потенційних друзів.

Він не піддавався. Його голос звучав нейтрально:

– Ліліан, невже я недостатньо виявляв, як ціную твою дружбу?

– Ну, ну, мій любий, ти розумієш, про що я. Ти ж не сподівався, що він сюди прийде. І ти ж не думаєш насправді, що він тебе боїться? Але змусити інших так думати – це неоціненна перевага, правда?

– Я... здивований, Ліліан.

– Хіба не доречніше слово «вражений»? Твої гості неабияк вражені. Я практично чую їхні думки. Більшість із них думає: «Якщо він шукає порозуміння з Джимом Таґґартом, нам краще дотримуватися того ж». А дехто думає: «Якщо він боїться, то що вже мені казати». Звісно, це те, чого ти хотів, і я не збираюся псувати твого тріумфу, але тільки ми з тобою знаємо, що ти не досягнув його самотужки.

Він не всміхнувся. Його обличчя було незворушне, голос – рівний, водночас він пильно відважив міру жорсткості:

– Який у тебе інтерес?

Вона засміялась.

– По суті – той же, що і в тебе, Джиме. Але якщо говорити про практичні речі – жодного. Це тільки послуга, яку я тобі зробила; я не потребую нічого натомість. Не хвилюйся, я не маю жодних особливих інтересів, не збираюся витиснути якоїсь конкретної директиви з містера Моуча, я навіть не чекаю від тебе діамантової тіари. Хіба що це буде тіара нематеріального походження – твоя вдячність.

Він уперше поглянув на неї прямо, його очі звузились, обличчя пом'якшилося в тій же півусмішці, що й у неї, випромінюючи однакову для обох емоцію, вираз погорди – це означало, що одне з одним вони почувались, як у себе вдома.

– Ти ж знаєш, що я завжди тобою захоплювався, Ліліан, як однією з найрозкішніших жінок.

– Я в цьому не сумніваюсь.

Солодкі інтонації її голосу наче вкривав найтонший шар насмішки.

Він нахабно вивчав її поглядом.

– Ти мусиш пробачити мені за переконання, що поміж друзями допустимо виявляти допитливість, – у його тоні не було жодного вибачення. – Мені цікаво, під яким кутом ти розглядаєш можливість певних фінансових тягарів – або втрат, – які вплинуть на твої особисті інтереси.

Вона знизала плечима:

– Під кутом вершниці, дорогенький. Якби у тебе був найсильніший кінь на світі, ти волів би приборкати його так, щоб це було зручно тобі, навіть якби це означало пожертвувати всіма його можливостями, навіть якби він ніколи й не зміг розвинути своєї найвищої швидкості й усі його дивовижні вміння було б змарновано. Ти зробив би це, бо якщо дозволити коневі піти на повну потужність, він тебе негайно скине... Хай там як, а фінансові аспекти – не найбільша моя турбота, як і не твоя, Джиме.

– Я справді тебе недооцінив, – повільно промовив він.

– Що ж, це помилка, яку я бажаю допомогти тобі виправити. Розумію, якого штибу проблемою він є для тебе. Знаю, чому ти його боїшся, і маєш для цього всі підстави. Але... Ти бізнесмен і політик, тому я спробую пояснити це твоєю мовою. Бізнесмен каже, що може запропонувати товари, а політикан стверджує, що здатен забезпечити голосування. Все, про що я хотіла тебе повідомити, – я можу забезпечити його тобі у будь-який зручний для мене час. Ти можеш діяти відповідно до цього.

Згідно з кодексом його друзів, відкривати будь-яку частину своєї суті означало віддати зброю в руки ворогові, але він прийняв її зізнання і відповів взаємністю, мовивши:

– Хотів би я бути такий розумний стосовно своєї сестри.

Вона зиркнула на нього без жодного здивування. Його слова не здалися їй невідповідними.

– Так, це міцна штучка, – сказала Ліліан. – Жодного вразливого місця? Жодних слабкостей?

– Жодних.

– Ніяких любовних інтрижок?

– О, Господи, ні!

Вона стенула плечима, даючи зрозуміти, що змінює тему. Даґні Таґґарт не була тією особою, про яку б вона хотіла поговорити.

– Думаю, я відпущу тебе, щоб ти міг трохи побазікати з Бальфом Юбанком, – сказала вона. – Здається, він дуже стурбований, адже ти за весь вечір жодного разу на нього не глянув, тому він тепер боїться, чи не залишиться література без друга на суді.

– Ліліан, ти просто диво! – несподівано вигукнув він.

Вона засміялась.

– А це, дорогенький, ота нематеріальна тіара, якої я хотіла!

Натяк на усмішку досі яснів на її обличчі, коли вона просувалась крізь натовп, повільний усміх м'яко вливався у напружений і знуджений вигляд, притаманний решті облич навколо. Вона рухалась навмання, насолоджуючись відчуттям того, що на неї дивляться, її атласна сукня кольору яєчної шкаралупи лисніла, наче жирний крем, за кожним рухом її високої постаті.

Увагу Ліліан привернула синьо-зелена іскра: вона раптово зблиснула під світлом ламп, на зап'ястку тонкої оголеної руки. Далі Ліліан розгледіла струнке тіло, сіру сукню, делікатні оголені плечі. Вона зупинилась. Насупившись, поглянула на браслет.

Коли вона вже наблизилася, Даґні обернулась. З усього, що обурювало Ліліан, безособова ввічливість обличчя Даґні дратувала найбільше.

– Міс Таґґарт, що ви думаєте про шлюб вашого брата? – усміхаючись, недбало запитала вона.

– Не маю про це жодної думки.

– Тобто, не вважаєте це вартим уваги?

– Якщо хочете аж такої точності – так, це саме те, про що мені йдеться.

– Ох, але невже ви не бачите в цьому людської значимості?

– Ні.

– І не вважаєте, що така особа, як наречена вашого брата, заслуговує бодай якогось зацікавлення?

– Що ви – ні.

– Я заздрю вам, міс Таґґарт. Заздрю вашому олімпійському спокою. Тут і криється, як на мене, таємниця того, чому простим смертним ніколи не слід мати ілюзій дорівнятися до ваших успіхів у царині бізнесу. Вони дозволяють своїй увазі розосереджуватися – принаймні, зважати на досягнення в інших царинах.

– Про які досягнення йдеться?

– Невже ви не віддаєте належного жінкам, які досягають надзвичайних висот у змаганнях, – тільки не у промисловій, а у людській сфері?

– Не думаю, що у людській сфері є таке слово, як «змагання».

– Ох, але подумайте тільки, як іншим жінкам доведеться тяжко працювати (якщо робота – єдиний доступний для них засіб), щоб досягнути того, чого ця дівчина досягла через особу вашого брата.

– Не думаю, що вона розуміє справжню суть свого досягнення.

Ріарден побачив їх разом. Наблизився. Йому здалося, що він мусить чути цю розмову, незалежно від наслідків. Мовчки зупинився поруч. Генк не знав, чи Ліліан свідома його присутності, але Даґні точно зауважила.

– Виявіть щодо неї бодай якусь великодушність, міс Таґґарт, – сказала Ліліан. – Принаймні, увагу. Ви не повинні зневажати жінок, які не володіють вашим блискучим талантом, розвиваючи натомість свої особливі обдарування. Природа завжди збалансовує свої дари і там, де треба, пропонує компенсацію. Чи ви так не вважаєте?

– Не певна, що я вас розумію.

– Зате я певна, що ви не хочете моїх уточнень!

– Чому ж, хочу.

Ліліан роздратовано знизала плечима. Жінки, з якими вона спілкувалася, вже давно б усе зрозуміли і зупинили її. Але така супротивниця була нова для неї: вона відмовлялася зазнати кривди. Ліліан не хотілося говорити прямо, але зауважила, що на неї дивиться Ріарден.

Ліліан усміхнулась і сказала:

– Що ж, стосовно вашої братової, міс Таґґарт. Які вона має шанси піднятися нагору? Жодних – згідно з вашими високими стандартами. Вона не здатна зробити успішної кар'єри в бізнесі. Вона не має вашого особливого розуму. До того ж, чоловіки

ставитимуть їй перепони. Її визнають надто привабливою. Тому вона скористається з факту, що чоловікові стандарти, на жаль, не такі високі, як ваші. Вона почне використовувати таланти, що ви їх, я впевнена, зневажаєте. Ви завжди вважали, що змагатись із нами, дрібними жінками, на єдиному полі наших амбіцій – досягнення влади над чоловіками – нижче вашої гідності.

– Якщо ви, місіс Ріарден, називаєте це владою – то я таки справді не змагалась.

Вона обернулась, щоб піти геть, але Ліліан її зупинила:

– Я б хотіла повірити, міс Таґґарт, що ви цілком послідовна і цілковито позбавлена людських слабкостей. Я хотіла б повірити, що ви ніколи не мали бажання підлеститися до когось чи когось образити. Але я бачу, що ви сподівалися побачити тут сьогодні і Генрі, і мене.

– Чому ж? Таки не можу сказати, що сподівалась. Я не бачила списку гостей мого брата.

– То чому ж ви наділи цей браслет?

Даґні неквапливо зустрілась із Ліліан поглядом.

– Я завжди його ношу.

– А вам не здається, що жарт заходить занадто далеко?

– Це ніколи не було жартом, місіс Ріарден.

– Тоді ви мене зрозумієте, якщо я скажу повернути браслет мені.

– Я вас розумію. Але не віддам його.

Ліліан вичекала кілька секунд, наче даючи їм обом усвідомити сенс їхньої мовчанки. Цього разу вона без усмішки витримала погляд Даґні.

– Міс Таґґарт, яких думок ви від мене очікуєте?

– Не тих, яких би вам хотілось.

– Які ваші мотиви?

– Ви знали мої мотиви, коли віддарували мені цей браслет.

Ліліан зиркнула на Ріардена. Його обличчя було беземоційне. Вона не побачила на ньому жодної реакції, жодного натяку чи наміру їй допомогти чи зупинити її, нічого, крім уваги, через яку здавалося, ніби вона стоїть у світлі прожекторів.

Її посмішка перетворилася на захисний щит, задоволена покровительська посмішка, що її метою було знову повернути тему в пристойне русло.

– Я певна, міс Таґґарт, що ви усвідомлюєте, як усе це неправильно.

– Ні.

– Але ж ви знаєте, що небезпечно й потворно ризикуєте.

– Ні.

– Ви не розглядаєте можливості того, що вас можуть неправильно... зрозуміти?

– Ні.

Ліліан з ущипливою посмішкою похитала головою.

– Міс Таґґарт, чи не думаєте ви, що це саме той випадок, коли людина не може дозволити собі потурати абстрактній теорії, а мусить зважати на практичну реальність?

Даґні не всміхнулася.

– Ніколи не розуміла змісту таких тверджень.

– Я про те, що ваше ставлення може бути страшенно ідеалістичним – впевнена, що так воно і є, – але, на жаль, більшості людей не доступні широкі межі вашої свідомості, тому вони неправильно потрактують ваші дії, до того ж, у найогиднішій для вас манері.

– У такому разі відповідальність і ризик будуть їхні, а не мої.

– Я захоплююсь вашою... ні, мені не слід казати «невинністю», але чи можу я назвати це «чистотою»? Ви ніколи над цим не замислювались, я певна, але життя не таке однозначне і логічне, як... як залізнична колія. Печально, але цілком можливо, що ваші високі наміри можуть змусити людей підозрювати речі, які... ну, які – я впевнена, ви це знаєте – мають брудне та скандальне забарвлення.

Даґні не відводила від неї погляду.

– Ви не можете ігнорувати ймовірність цього.

– Я її ігнорую.

Даґні повернулась, щоб іти.

– Ох, але навіщо ви прагнете уникнути суперечки, якщо вам нічого ховати? – Даґні зупинилась. – І якщо ваша блискуча і нерозсудлива сміливість дозволяє вам ризикувати власною репутацією, то чи слід вам ігнорувати небезпеку, яка чигає на містера Ріардена?

Даґні повільно запитала:

– Яка небезпека чигає на містера Ріардена?

– Певна, ви мене розумієте.

– Не розумію.

– Ох, я переконана, немає потреби пояснювати це докладніше.

– Потреба є – якщо ви бажаєте продовжити розмову.

Шукаючи підказки, Ліліан звернула погляд на Ріардена: чи допоможе він їй визначити: продовжувати чи зупинитися. Він не допомагав.

– Міс Таґґарт, – мовила вона, – я вам не рівня у філософських питаннях. Я лише пересічна дружина. Будь ласка, віддайте мені цей браслет, якщо ви не хочете, щоб я подумала те, про що можу подумати, і озвучила те, чого ви не хочете, щоб я озвучувала.

– Місіс Ріарден, чи у такий спосіб і саме в цьому місці ви вирішили ствердити, начебто я сплю з вашим чоловіком?

– Звісно, ні! – її вигук пролунав негайно. У ньому була паніка та автоматичний рефлекс, схожий на сіпання руки кишенькового злодія, впійманого на гарячому. Зі злісним, нервовим вишкіром, з інтонацією сарказму та прямоти, що свідчили про неохоче визнання її справжніх міркувань, вона додала:

– Таке спало б мені на думку в останню чергу.

– Тоді вибачся перед міс Таґґарт, – сказав Ріарден.

Даґні затамувала подих – чути було тільки слабку луну зітхання.

Обидві обернулись до нього. Ліліан не побачила на його обличчі нічого. Даґні прочитала там страждання.

– Генку, немає потреби, – мовила вона.

– Потреба є – для мене, – холодно відповів Ріарден. На Ліліан від дивився, ніби віддаючи наказ, якого вона не могла не виконати.

Ліліан з м'яким подивом вивчала його обличчя, без жодного занепокоєння чи злості, наче людина, яка натрапила на головоломку без жодного розв'язання.

– Звісно, – послужливо мовила вона, голос її знову лунав м'яко та впевнено. – Перепрошую, міс Таґґарт, якщо у вас виникло враження, начебто я підозрюю про стосунки, які вважаю неможливими для вас і – наскільки я знаю його нахили – для мого чоловіка.

Вона відвернулась і байдужо пішла геть, залишаючи їх разом, наче навмисне підтвердження її слів.

Даґні стояла нерухомо, заплющивши очі. Вона думала про той вечір, коли Ліліан віддарувала їй браслет. Тоді він став на бік

своєї дружини. Сьогодні був на її боці. Серед них трьох вона єдина цілком зрозуміла, що це означало.

– Хоч яким жахливим буде те, що ти хочеш мені сказати, ти матимеш рацію.

Даґні почула його і розплющила очі. Він дивився на неї прохолодним поглядом, обличчя стало суворе, без жодного натяку на страждання чи спробу вибачитися зрадити надії бути прощеним.

– Мій найдорожчий, не катуй себе так, – сказала вона. – Я ж знала, що ти одружений. Я ніколи не намагалась уникнути цього усвідомлення. І сьогодні я ним не скривджена.

Її слова були найжорстокішим із тих кількох ударів, яких він зазнав: вона ніколи не зверталася до нього так. Ніколи не дозволяла собі цієї особливої інтонації ніжності. Вона ніколи не говорила про його шлюб під час інтимності їхніх зустрічей – і раптом заговорила тут, так безтурботно і легко.

Даґні помітила на його обличчі лють, протест проти жалощів, вираз, яким він презирливо стверджував, що геть не мордується і не потребує допомоги. А потім, усвідомивши, що вона знає його обличчя так само досконало, як він знає її, Ріарден заплющив очі, трохи схилив голову і дуже тихо мовив:

– Дякую.

Вона всміхнулась і відвернулася від нього.

Джеймс Таґґарт, який тримав у руці порожній келих від шампанського, раптом зауважив поспіх, з яким Бальф Юбанк махав офіціантові, – наче той вчинив щось непростиме. Після цього Юбанк закінчив речення:

– ...але ви, містере Таґґарт, мали б знати, що людина на найвищому щаблі не може досягти розуміння чи поцінування. Це безнадійна боротьба – намагатися здобути підтримку літератури у світі, керованому бізнесменами. Бо вони лише нудні парвеню середнього класу чи ще якісь хижі дикуни штибу Ріардена.

– Джиме, – сказав Бертрам Скаддер, поплескуючи його по плечу, – найкращий комплімент, який я можу тобі зробити – це те, що ти не справжній бізнесмен!

– Ти, Джиме, – людина культури, – мовив доктор Прітчетт. – Ти не колишній рудокоп, як Ріарден. Немає потреби пояснювати тобі критичну потребу у вищій освіті, яку підтримує Вашингтон.

– Вам справді сподобався мій останній роман, містере Таґґарт? – не вгавав Бальф Юбанк. – Він вам справді сподобався?

Перетинаючи кімнату, Оррен Бойл зиркнув на гурт людей, які спілкувались, але не зупинився. Погляду було достатньо, щоб приблизно зрозуміти природу їхніх зацікавлень. Усе справедливо, подумав він, людина мусить торгувати. Він знав, але не мав бажання називати те, чим саме торгували.

– Ми перебуваємо на світанку нової доби, – виголосив Джеймс Таґґарт, дивлячись із-над вінець келиха з шампанським. – Ми ламаємо лиху тиранію економічної влади. Ми визволимо людей від правління долара. І вивільнимо наші духовні цілі з залежності від власників матеріальних благ. Ми звільнимо нашу культуру з мертвої хватки мисливців за прибутком. Збудуємо суспільство, віддане вищим ідеалам, поміняємо аристократію грошей на...

– Аристократію протекції, – пролунав чийсь голос з-поза групи.

Усі обернулись. Позаду них стояв Франциско д'Анконія.

Його обличчя було засмагле під літнім сонцем, а очі мали точнісінько той же колір, що й небо у день, коли з'явилася засмага.

Усміх нагадував літній ранок. Порівняно з тим, як на ньому сидів офіційний одяг, решта натовпу, здавалося, були вбрані у позичені карнавальні костюми.

– У чому річ? – здивувався він із раптової мовчанки. – Невже я сказав щось таке, чого ви не знали?

– Як ви тут опинилися? – перше, що зумів промовити Джеймс Таґґарт.

– Літаком до Ньюарка, звідти – на таксі, а потім – ліфтом із мого номера, розташованого на п'ятдесят три поверхи вище над вашим.

– Я не це мав на думці... я про те, що...

– Джеймсе, ну, що за переляканий вигляд! Якщо я приземляюсь у Нью-Йорку і довідуюсь про якусь вечірку, то хіба можу її пропустити? Ти ж завжди казав, що я просто гуляка.

Решта гостей спостерігали за ними.

– Звісно, мені приємно тебе бачити, – обережно проказав Таґґарт, а потім войовниче додав, щоб урівноважити свою інтонацію:

– Але, якщо ти думаєш, що будеш тут...

Франциско не зреагував на погрозу. Він дозволив Таґґартовим словам розчинитись у повітрі, а потім ввічливо запитав:

– Якщо я думаю – що?

– Ти дуже добре мене розумієш.

– Так, розумію. Хочеш, скажу тобі, що я думаю?

– Навряд чи це відповідний момент для таких...

– Думаю, тобі слід представити мене своїй нареченій, Джеймсе. Твої манери не надто надійно до тебе приклеєні, ти завжди втрачаєш їх за надзвичайних ситуацій, а саме тоді вони потрібні найдужче.

Розвертаючись, щоб провести його до Шеріл, Таґґарт вловив слабкий звук, який долинав від Бертрама Скаддера. То було притлумлене гиготіння. Таґґарт знав, що ті чоловіки, які ще мить тому плазували біля його ніг, і чия ненависть до Франциско д'Анконії була, можливо, ще більша, ніж його власна, таки насолоджувалися видовищем. Наслідки цього усвідомлення належали до тих речей, що він їх не бажав називати.

Франциско вклонився Шеріл та побажав їй усього найкращого так, наче вона була нареченою королівського спадкоємця. Нервово за цим спостерігаючи, Таґґарт відчув полегшення, а також якесь безіменне обурення, що, якби його озвучити, засвідчило би бажання надати цій події тієї ж величі, якої своїми манерами на якусь мить надав їй Франциско.

Він боявся залишатися поруч із Франциско, одначе боявся і того, що він розчиниться серед гостей. Джеймс спробував відступити на кілька кроків, проте Франциско, всміхаючись, пішов слідом.

– Ти ж не думав, Джеймсе, що я пропущу твоє весілля? Адже ти друг мого дитинства і найкращий акціонер!

– Що? – видихнув Таґґарт і відразу ж про це пошкодував: цей звук видавав його паніку.

Франциско, здавалось, цього не зауважив. Його інтонація і далі була весела і невинна:

– Ох, ну звісно ж, я все знаю. Я знаю кожну маріонетку за кожною маріонеткою, що стоїть за кожним іменем у списку акціонерів «Міді д'Анконій». Дивовижно, скільки людей із прізвищами Сміт або Ґомез достатньо багаті для того, щоб володіти здоровенними куснями найбагатшої світової корпорації. Тому ти не можеш дорікати мені тим, що я захотів довідатися, наскільки

високопоставлені особи насправді перебувають серед моїх акціонерів. Здається, я популярний саме неймовірною колекцією публічних постатей із усього світу: починаючи від Народних республік, про які навіть подумати дивно, що там іще залишились якісь гроші.

Насупившись, Таґґарт сухо сказав:

– Існує чимало причин, бізнесових причин, чому іноді людині не варто інвестувати безпосереднім чином.

– Одна з цих причин: людина не хоче, щоб хто-небудь знав про його багатство. Інша – вона не хоче, щоб хтось довідався, в який спосіб це багатство вдалося здобути.

– Не знаю, про що йдеться, як і того, що саме ти заперечуєш.

– О, та я нічого не заперечую. Я це дуже ціную. Чимало інвесторів старого типу покинули мене після «Рудень Сан-Себастьяну». Їх це відвернуло. Проте сучасні акціонери більше на мене покладаються, вони повелися так, як завжди: довірилися. Навіть не можу тобі передати, як я це ціную.

Таґґарт волів, щоб Франциско не розмовляв так голосно. Не хотів, щоб навколо них збиралися люди.

– Ти чудово даєш собі раду, – сказав він упевненим тоном, яким роблять ділові компліменти.

– Так і є. Дивовижно, як протягом останнього року зросли акції «Міді д'Анконій». Проте не думаю, що мені слід цим надмірно пишатись, – у світі залишилось не надто багато суперників, люди не мають, у що вкладати гроші, якщо комусь вдається швидко розбагатіти, а «Мідь д'Анконій» – тут як тут: найдавніша світова компанія, одна з найбільш безпечних упродовж століть. Ти тільки подумай, через що їй довелося пройти за весь цей час. Отож, якщо ви, люди, вирішили, що це найкраще сховище для ваших грошей, що цю компанію неможливо перемогти, що тільки надзвичайна людина здатна заподіяти шкоду «Міді д'Анконій», – ви маєте рацію.

– Що ж, я чув, що ти почав серйозно ставитися до своїх обов'язків, що ти нарешті взявся за бізнес. Кажуть, багато працюєш.

– Невже хтось це зауважив? Інвесторам старого типу було важливо спостерігати за роботою президента компанії. Сучасні акціонери не вважають таке знання обов'язковим. Не думаю, що вони бодай раз зважали на мою діяльність.

Таґґарт усміхнувся:

– Вони зважають на телеграфну стрічку фондової біржі. Вона про все й інформує, хіба ні?

– Так. Так, інформує, врешті-решт.

– Мушу сказати, я радий, що торік ти не вчащав на вечірки. Результати видно по твоїй роботі.

– Видно? Насправді ще не зовсім.

– Мабуть, – ухильно мовив Таґґарт, – мені мало б лестити, що ти прийшов на мою вечірку.

– Я мусив прийти. Думав, ти на мене чекаєш.

– Та ні, не чекав... Тобто, я про те, що...

– Джеймсе, ти повинен був чекати на мене. Це ж величезна офіційна подія, на якій рахують кожен ніс, куди жертви з'являються, щоб продемонструвати, як безпечно буде їх знищити, а мисливці укладають пакти вічної дружби, що триватиме три місяці. Не знаю точно, до якої з груп я належу, але мусив прийти, щоб мене порахували, правда ж?

– Та що ти в біса мелеш? – злісно закричав Таґґарт, зауваживши напругу на обличчях присутніх.

– Обережно, Джеймсе. Якщо ти намагатимешся вдавати, що не розумієш мене, я висловлюватимусь іще чіткіше.

– Якщо ти вважаєш, що правильно проголошувати такі...

– Я вважаю, що це дотепно. Колись люди боялися, що хтось виявить таємниці, про які не знають їхні друзі. Сьогодні вони бояться, що хтось скаже речі, які знає кожен. Чи ви, практичні люди, бодай раз замислювалися, що для того, аби рознести ваш цілісний, великий, складний уклад з цими усіма законами й пістолетами, треба лише, щоб хтось уголос чітко означив те, що ви робите?

– Якщо ти думаєш, що можна приходити на весілля і ображати гостей...

– Ну, що ти, Джеймсе. Я прийшов, щоб тобі подякувати.

– Подякувати мені?

– Авжеж. Ти зробив мені велику послугу – ти, а також твої хлопці з Вашингтона разом із хлопцями з Сантьяґо. Ось тільки я дивуюсь, чому ніхто з вас не потурбувався повідомити про це мене. Директиви, видані кілька місяців тому, душать усю мідну промисловість цієї країни. А в результаті країна раптово змушена імпортувати значно більшу кількість міді. А де у світі

залишилися ще бодай якісь запаси міді, як не в д'Анконії? Як бачиш, я маю неабиякі підстави тобі дякувати.

– Запевняю тебе, я не маю з цим нічого спільного, – квапливо мовив Таґґарт. – До того ж, актуальна економічна політика країни не визначається такими міркуваннями, на які ти натякаєш...

– Джеймсе, я знаю, чим вона визначається. Знаю, що всю справу розпочали хлопці з Сантьяґо, вони ж століттями уже на зарплаті у д'Анконії; хоча – ні, «зарплата» – це почесне слово, точніше буде сказати, що «Мідь д'Анконій» століттями виплачує їм гроші за протекцію, – ваші ґанґстери саме так це називають, правда?

Наші хлопці в Сантьяґо називають це податками. Вони отримують свою частку на кожній проданій тонні міді д'Анконії. Тому й мають життєве зацікавлення в тому, щоб я продав якнайбільше тонн. Але коли світ почав перетворюватися на народні республіки, наша країна залишилась єдиною, в якій люди поки що не мусять викопувати в лісі корінці, щоб вижити, – і це єдиний ринок, який залишився на світі. Хлопці в Сантьяґо хочуть монополізувати цей ринок. Не знаю, що саме вони запропонували хлопцям у Вашингтоні, хто там що у кого виторгував, але знаю, що в певний момент у грі з'явився ти, оскільки володієш чималим куснем акцій «Міді д'Анконій». І, безперечно, тебе не засмутило, коли того ранку, чотири місяці тому, наступного дня після виходу директив, ти спостеріг стрибок-планерування «Міді д'Анконій» на фондовій біржі. Це ж просто зістрибнуло з телеграфної стрічки тобі в обличчя.

– Хто дав тобі підстави вигадувати таку обурливу історію?

– Ніхто. Я нічогісінько про це не знаю. Я просто побачив стрибок на стрічці того ранку. Це й розповіло мені всю історію. Крім того, хлопці в Сантьяґо наступного ж тижня підняли податки на мідь і сказали, що я не повинен заперечувати, – не з таким зростанням моїх акцій. Вони працювали заради моїх інтересів, сказали вони. Сказали, що мені не слід непокоїтись: якщо звести обидві події докупи, я став багатший, ніж завжди. І це правда. Таки став.

– Нащо ти все це мені розповідаєш?

– Джеймсе, а чому ти не бажаєш визнати в цьому своєї заслуги? Це на тебе не схоже і не відповідає тій політиці, в якій ти такий експерт. В епоху, коли людина існує не згідно з правами, а згідно з послугами, не можна відмахуватися від вдячної особи,

варто зв'язати вдячністю якнайбільше людей. Невже ти не хочеш, щоб я був однією із вдячних тобі осіб?

– Не розумію, про що ти.

– Подумай, яку послугу мені зроблено без жодного зусилля з мого боку. Зі мною не радилися, мене не повідомили, про мене не подумали, все владнали без моєї участі: все, що мені залишається, – це продукувати мідь. Це була величезна послуга, Джеймсе, і ти можеш бути певен, що я за неї віддячу.

Франциско різко відвернувся і, не чекаючи на відповідь, пішов геть. Таґґарт не рушив за ним, відчуваючи: найгірше, що може статися, – це ще одна хвилина їхньої розмови.

Підійшовши до Даґні, Франциско зупинився. Якусь мить він мовчки дивився на неї, не привітавшись; його усмішка свідчила про те, що вона була першою особою з усіх, кого він побачив, і першою, яка побачила його після того, як він з'явився у цій залі.

Незважаючи на всі сумніви та застереження, що зринули у свідомості, вона не відчула нічого, крім радісної впевненості. Дивно, але його постать у натовпі здавалась їй знаком непорушної безпеки. Та тієї ж миті, коли її усмішка засвідчила, як вона рада бачити Франциско, він запитав:

– Чи не хочеш сказати мені, яким визначним досягненням стала «Лінія Джона Ґолта»?

Відповідаючи, Даґні відчула, як її губи одночасно тремтять і стискаються:

– Шкода, якщо я показала тобі, що досі не захищена від образ. Мене не мусить шокувати, що ти дійшов тієї стадії, коли досягнення зневажають.

– Так, справді дійшов. Я так зневажав цю лінію, що не бажав побачити краху, що вона його зазнала.

Він зауважив на її обличчі раптову зосередженість – ознаку думки, що рухалася до пробоїни, розверзлої у новому напрямку. Певний час він спостерігав за нею, наче знав кожен крок, який вона зробить на цьому шляху, потім гиготнув і сказав:

– А тепер ти не хочеш у мене запитати: хто такий Джон Ґолт?

– Чому я маю цього хотіти, до того ж, саме зараз?

– Невже ти не пам'ятаєш, як кинула йому виклик: нехай прийде і зазіхне на твою Лінію? Що ж, це сталося.

Він пішов, не чекаючи, щоб побачити вираз її очей – злість, збентеження і перші слабкі проблиски запитання.

Реакцію на прибуття Франциско Ріарденові допомогли усвідомити м'язи його власного обличчя: він раптом зауважив, що всміхається, що на його лиці проступила розслаблена гримаса, яка ще кілька хвилин тому, коли він спостерігав за Франциско д'Анконією в натовпі, цілком могла бути усмішкою.

Вперше він зізнався собі у всіх тих моментах, коли він не до кінця розумів і не цілком відкидав думок про Франциско д'Анконію, коли відштовхував враження, перш ніж воно перетворювалося на усвідомлення потреби знову побачити його. У миті несподіваного виснаження – за столом, коли в сутінках згасали вогні печей, дорогою додому, в темряві самотньої прогулянки порожньою сільською місцевістю, у тиші безсонних ночей – він думав про єдиного чоловіка, який одного разу став його речником.

Він відкидав спогад, повторюючи собі: «Але він сам гірший за всіх решту!»; відчував упевненість, що це неправда, і все ж неспроможний назвати причину цієї певності. Він ловив себе на тому, що переглядає газети, шукаючи повідомлення, що Франциско д'Анконія повернувся до Нью-Йорка. А потім відкидав газету, злісно себе запитуючи: «То й що, коли повернувся? Невже ти підеш вистежувати його в нічних клубах та на коктейльних вечірках? Чого ти від нього хочеш?»

Ось чого він хотів – подумав Ріарден, впіймавши себе на тому, що усміхається, вгледівши у юрбі Франциско, – цієї дивної суміші зацікавлення, здивування та надії.

Здавалося, Франциско його не зауважив. Ріарден зачекав, змагаючись із бажанням підійти до нього. «Не варто робити цього після нашої бесіди, – подумав він. – Навіщо? Що я йому скажу?» А потім, із тією ж усмішкою, радісним відчуттям, переконанням, що так буде правильно, він помітив, що іде через всю залу до гурту, що оточив Франциско д'Анконію.

Дивлячись на всіх цих людей, Ріарден дивувався, чому їх притягнуло до Франциско, чому вони ув'язнили його в такому тісному колі, адже їхні посмішки відверто свідчили про те, як він їх обурював. Обличчя мали особливий вираз, притаманний не страхові, а боягузтву: вираз винуватої злості. Франциско обперся на край мармурових сходів, напівсхилившись-напівумостившись на них. Неформальність пози, поєднана з суворою офіційністю одягу, надавала його постаті найвищої елегантності. Франциско був єдиний, чиє обличчя мало безтурботний вираз,

а блискуча усмішка свідчила про задоволення від вечірки. Проте його очі, здавалось, залишалися навмисно беземоційні, не віддзеркалювали жодного натяку на радість, виявляли – як застережний сигнал – підвищену сприйнятливість.

Ріарден непомітно став скраєчку і чув, як жінка з великими діамантовими сережками та нервовим розпливчастим обличчям напружено запитала:

– Сеньйоре д'Анконія, як ви думаєте, що станеться зі світом?

– Саме те, на що він заслуговує.

– О, як жорстоко!

– Мадам, невже ви не вірите у вплив закону моралі? – поважно запитав Франциско.

– Вірю.

Ріарден почув, як Бертрам Скаддер, залишаючись за межами групи, промовив до дівчини, яка обурено зойкнула:

– Не дозволяйте собі через нього бентежитися. Ви ж знаєте, що гроші – причина зла, а він – типовий продукт грошей.

Ріарден не думав, що Франциско міг це почути, проте він побачив, як той обернувся до них з поважною та люб'язною усмішкою.

– То ви думаєте, що гроші – причина зла? – запитав Франциско д'Анконія. – А чи цікавилися ви, що є причиною грошей? Гроші – це інструмент обміну, який не може існувати, якщо не існує благ та людей, які їх створюють. Гроші – матеріальне втілення принципів, якими люди, що хочуть взаємодіяти одне з одними, послуговуються в торгівлі та обміні цінностями. Гроші не є інструментом паразитів, які випрошують ваш продукт слізьми, чи грабіжників, які відбирають його силою. Гроші введені в обіг людьми, які створюють. Чи це те, що ви вважаєте злом?

Коли ви приймаєте гроші взамін за ваші зусилля, ви робите це з переконання, що обміняєте їх на продукт зусиль інших людей. Не паразити і не грабіжники надають грошам цінності. Жоден океан сліз чи всі пістолети світу не перетворять ці клапті паперу у вашому гаманці на хліб, необхідний вам, щоб вижити завтра. Ці клапті паперу, які мали б бути золотими – символи честі, ваш запит на енергію людей, які створюють. Ваш гаманець – це свідчення сподівань на те, що десь у світі існують люди, які не знехтують моральним принципом, що становить корінь грошей. Невже саме це ви вважаєте злом?

Чи випадало вам бодай колись шукати корінь створення? Погляньте на електрогенератор і насмільтеся стверджувати, що він створений м'язовим зусиллям безмозких тварин. Спробуйте проростити зернятко пшениці, не володіючи знанням, що його вам передали люди, які вперше виявили цю можливість. Спробуйте здобувати їжу самими лише фізичними діями, і ви зрозумієте, що людський розум є причиною всіх створених благ та всіх багатств, які будь-коли існували на землі.

Але ви кажете, що сильні роблять гроші коштом слабких? Про яку силу вам ідеться? Це не сила пістолетів чи м'язів. Багатство – продукт людської здатності мислити. Отже, гроші робить людина, яка винайшла двигун, коштом тих, хто його не винайшов? Чи робляться гроші розумною людиною коштом дурнів? Тими, хто здатен діяти, – коштом неспроможних? Амбітними – коштом лінивих? Гроші робляться – ще до того, як їх крадуть чи відбирають – зусиллями всіх чесних людей, залежно від умінь кожного з них. Чесна людина – це та, яка знає, що не має права споживати більше, ніж вона створює.

Торгівля на основі грошей – кодекс людей доброї волі.

Існування грошей спирається на аксіому, що кожна людина – власник свого розуму та зусиль. Гроші не дозволяють жодній владі призначати ціну вашим зусиллям – цього можна досягнути лише шляхом добровільної згоди людини, яка бажає обміняти ваші зусилля на свої. Гроші дозволяють отримувати блага та працю за ті кошти, яких вони варті для людей, що купують їх, – але не дорожче. Гроші не допускають інших угод, крім угод, які несуть взаємну вигоду згідно з невимушеними судженнями продавців. Гроші вимагають від вас визнання того, що люди повинні працювати для власної вигоди, а не для кривди, для надбань, а не для втрат, визнання, що вони – не тяглові тварини, народжені нести вантаж нікчемності, що ви мусите пропонувати їм цінності, а не рани, що зв'язок між людьми – не обмін стражданнями, а обмін благами.

Гроші вимагають від вас продажу, – але не ваших слабкостей людській глупоті, а вашого таланту їхньому інтелекту. Вимагають, щоб ви купували, – але не продукти найнижчої якості, а найкраще, що можна знайти за ваші гроші. І коли люди живуть згідно з такою торгівлею, коли інтелект, а не примус, є їхнім остаточним арбітром, то перемагає найкращий продукт, найкращий виступ,

найрозумніша та найталановитіша особа, а рівень людської продуктивності є рівнем винагороди. Таким є кодекс існування, інструмент та символ якого – гроші. Чи це те, що ви називаєте злом?

Однак гроші – це лише інструмент. Вони здатні перенести вас, куди забажаєте, проте не здатні бути замість вас водієм. Здатні дати вам засоби для вдоволення бажань, однак самих бажань не можуть запропонувати.

Гроші – бич для людей, які намагаються обернути закон причинності, для тих, хто прагне підмінити розум, захоплюючи продукти розумової діяльності.

Гроші не дадуть щастя людині, яка й гадки не має про те, чого прагне: гроші не дадуть їй кодексу цінностей, якщо вона уникла знання про те, що таке цінність, водночас вони не запропонують їй мети, якщо ця людина не захотіла обирати, чого саме шукатиме. Гроші не куплять розуму дурневі, тріумфу – боягузові, поваги – некомпетентній особі. Людина, яка намагається купити інтелект розумніших за себе і примусити їх собі служити, підмінюючи грошима самокритику, врешті-решт стає жертвою підлеглих. Розумні люди його покидатимуть, а шахраї та облудники стікатимуться до нього, притягнуті законом, що йому його не вдалося виявити: жодна людина не повинна бути менша за її гроші. Невже через це ви називаєте їх злом?

Успадкувати багатство здатна тільки людина, якій воно не потрібне, – ця людина здатна надбати маєток, незалежно від своїх вихідних позицій. Якщо значущість спадкоємця дорівнює його грошам – вони йому служать; якщо ні – гроші нищать його.

Але ви спостерігаєте за ним і кричите, що гроші його зіпсували. Чи так це? Чи це він сам зіпсував свої гроші? Не заздріть нікчемному спадкоємцю. Його багатство – не ваше, та й ви самі впоралися б із ним не краще. Не думайте, що гроші слід розподілити між вами. Те, що у світі замість одного паразита стане п'ятдесят, не поверне мертвої чесноти, що крилась у тому багатстві. Гроші – це жива сила, що гине без свого коріння. Гроші не можуть служити тому розуму, який їм не відповідає. Це та причина, через яку ви називаєте їх злом?

Гроші – це засіб виживання. Вердикт, який ви виносите джерелу свого прожитку, – це вердикт власному життю. Якщо джерело зіпсоване, ви прокляли своє існування. Ви здобули гроші

шахрайством? Потураючи людським порокам або людській глупоті? Прислуговуючи дурням, сподіваючись отримати більше, ніж заслуговуєте? Знижуючи власні стандарти? Виконуючи роботу, якою гидуєте, для клієнтів, яких зневажаєте? Якщо так, то ваші гроші не подарують вам жодної миті радості. Речі, які ви купите, стануть для вас не нагородою, а докором; не досягненням, а нагадуванням про ганьбу. Тоді ви й закричите, що гроші – це зло. Зло – бо вони не замінять вам самоповаги? Зло – бо не дозволять насолоджуватися власною розбещеністю? Може, це корінь вашої ненависті до них?

Гроші завжди залишатимуться наслідком і ніколи не замінять вас як причину. Гроші – наслідок чеснот, але вони не придбають для вас чесноти і не підмінять ваших вад. Гроші не можуть придбати незаслуженого – ні в матеріальному сенсі, ні духовному. Може, в цьому корінь вашої ненависті до грошей?

Чи ви сказали, що корінь усього злого – любов до грошей?

Любити річ – отже, знати й любити її походження. Любити гроші – отже, знати й любити той факт, що гроші – творіння вашої найкращої внутрішньої сили, відмичка, що допомагає обмінювати ваші зусилля на зусилля найкращих людей. Найголосніше свою ненависть до грошей проголошує особа, яка продасть душу за п'ять центів, – і вона має причину ненавидіти. Хто любить гроші, прагне за них працювати.

Вони знають, що здатні їх заслужити.

Дозвольте підказати вам дещо стосовно людської природи: людина, яка проклинає гроші, заволоділа ними нечесно; людина, яка гроші поважає, – їх заслужила.

Біжіть світ за очі від кожного, хто каже, що гроші – це зло.

Це речення – дзвоник прокаженого, який свідчить про наближення грабіжника. Поки люди співіснують у світі та потребують засобів взаємодії, єдиним замінником грошей може бути дуло пістолета.

Але якщо ви бажаєте заробляти чи накопичувати гроші, ви мусите володіти найвищими чеснотами. Люди, які не мають відваги, гордості чи самоповаги, які не відчувають за собою морального права на власні гроші й не бажають захищати їх так, як захищають своє життя, люди, які вибачаються за те, що вони багаті, недовго будуть багатими. Такі особи є природною приманкою для юрмищ паразитів, які століттями існували

під камінням, але повилазили звідти на запах людини, що благає прощення за гріх бути багатою. Вони поквапляться звільнити її від провини, як і від життя, на що вона й заслуговує.

Тоді ви й побачите, як постає людина подвійних стандартів; людина, яка існує завдяки примусу і водночас розраховує на тих, хто живе завдяки торгівлі; щоб зробити цінними награбовані гроші, ця людина влаштовує автостоп чеснот. У моральному суспільстві таких вважають злочинцями, щоб захистити від них людей – створюють спеціальні закони. Та коли суспільство затверджує злочинців-у-законі та паразитів-у-законі, себто тих, хто використовує силу, щоб заволодіти багатством обеззброєних жертв, – тоді гроші стають месниками своїх творців.

Такі грабіжники вважають, що грабувати беззахисних – безпечно, адже вони переступили закон, щоб їх обеззброїти. Проте їхній злочин стає магнітом для решти злочинців. Далі тривають перегони: не найздібніших творців, а найжорстокіших руйнівників. Коли насильство стає нормою, убивці перемагають шахраїв. А далі таке суспільство зникає серед руїн та різанини.

Ви хочете знати, коли настане цей день? Стежте за грошима.

Гроші – це барометр чеснот суспільства. Коли ви бачите, що торгівля відбувається не за згодою, а з примусу, коли розумієте, що для можливості створювати слід отримати дозвіл від людей, які самі нічого не творять, коли спостерігаєте, що гроші пливуть до тих, хто обмінюється послугами, а не благами, коли люди багатіють через підкуп і протекцію, а не завдяки роботі, коли закони вас від них не захищають, натомість захищають їх від вас, коли корупцію винагороджують, а чесність перетворюється на самопожертву, можете не сумніватися, що ваше суспільство приречене. Гроші – настільки шляхетний посередник, що вони не змагаються зі зброєю і не домовляються з жорстокістю.

Гроші не дозволять країні зберегтись у вигляді напіввласності, напівздобичі.

Коли серед людей з'являються руйнівники, вони починають винищувати гроші, оскільки гроші – це людський захист, основа морального існування. Руйнівники захоплюють золото і залишають його власникам скирту фальшивих папірців. Це знищує всі об'єктивні стандарти і віддає людей на поталу свавільним творцям цінностей. Золото було об'єктивною цінністю, еквівалентом витвореного багатства. Папір – це застава

на багатство, якого не існує, підтримувана пістолетами, націленими на тих, від кого сподіваються створення багатства. Папір – це чек, виписаний легальними грабіжниками, який стосується рахунку, що їм не належить: чеснот їхніх жертв. Чекайте дня, коли він повернеться з повідомленням: «Ваш кредит перевищено».

Коли ви робите зло способом виживання, не чекайте, що люди залишаться хорошими. Не сподівайтеся, що вони будуть високоморальні, що втрачатимуть життя для того, щоб стати кормом для аморальних. Не сподівайтеся, що вони творитимуть, коли творення карається, а грабіж винагороджується. Не запитуйте, хто руйнує цей світ. Бо його руйнуєте ви.

Ви стоїте посеред найвищих досягнень найпродуктивнішої цивілізації і дивуєтеся, чому вона розсипається на ваших очах, самі ж проклинаєте її кров – гроші. Ви дивитеся на гроші так, як робили це дикуни задовго до вас, і дивуєтеся, чому це до мурів ваших міст так близько підступили джунглі. Упродовж всієї людської історії гроші захоплювали грабіжники різного ґатунку. Їхні імена змінювались, але методи залишалися однакові: силою захопити багатство, а його творців зв'язати, принизити, зацькувати, позбавити честі. Ця фраза про зло грошей, яку ви промовляєте з такою праведною нерозсудливістю, походить із часів, коли багатство творилося працею рабів: рабів, які повторювали дії, винайдені колись чиїмось інтелектом, дії, що століттями залишались однакові, нерозвинуті. Доки виробництвом керувало насильство, а багатство накопичувалося завдяки завоюванням, мало чого можна було досягти. І все ж упродовж усіх цих століть застою та голоду люди возвеличували грабіжників, називаючи їх аристократами меча, аристократами по крові, аристократами канцелярій, і зневажали виробників як рабів, продавців, крамарів, – як промисловців.

До честі людства один-єдиний раз за всю історію з'явилась країна грошей – і я не можу щонайвище не поважати Америку, адже це країна розуму, правосуддя, свободи, виробництва, досягнень. Уперше людський розум та гроші було відпущено на волю, не існувало жодного багатства внаслідок завоювання, а тільки багатство внаслідок праці, і замість солдатів та рабів з'явилися справжні творці достатку, найкращі робітники, найвищий тип

людської істоти – людина, яка сама зробила себе: американський промисловець.

Якщо ви запитаєте в мене про найвеличнішу відмінність американців, я оберу – оскільки ця відмінність містить у собі й усі решту – той факт, що саме вони винайшли фразу «робити гроші». Жодна інша мова чи нація ніколи досі не використовувала цих слів; люди завжди думали про багатство як про статичну величину, яку можна захопити, випросити, успадкувати, розподілити, вкрасти чи заволодіти нею завдяки чиїйсь прихильності. Американці перші зрозуміли, що багатство потрібно створити. Слова «робити гроші» містять суть людської моралі.

І все ж саме за ці слова зіпсовані культури з грабіжницьких континентів засудили американців. Відтепер це твердження мародерів змусило вас вважати, що ваші найвищі досягнення мають на собі тавро ганьби, відчувати провину за своє процвітання, мати найвидатніших своїх представників – промисловців – за мерзотників, найдивовижніші фабрики – за продукт і власність фізичної праці, праці під'юджених батогом рабів, схожих на тих, що будували піраміди в Єгипті. Той поганець, який манірно гигоче, стверджуючи, що не бачить різниці між владою долара та владою батога, повинен зрозуміти цю різницю на власній шкурі – думаю, так воно й станеться.

Аж поки ви не збагнете, що гроші – це корінь усього доброго (або якщо цього не станеться взагалі), ви накликаєте на себе катастрофу. Коли гроші перестають бути інструментом, завдяки якому люди взаємодіють між собою, людина стає інструментом іншої людини. Кров, ридання та зброя – або долари. Робіть свій вибір, іншого немає, бо ваш час збігає.

Промовляючи, Франциско жодного разу не глянув на Ріардена. Однак щойно закінчив говорити, відразу звернув на нього погляд. Генк завмер; він не бачив серед рухливих постатей і не чув крізь злісні голоси, що їх розділяли, нічого, крім Франциско д'Анконії.

Тут були люди, які його вислухали, а тепер поспішали геть, і люди, які казали:

– Це жахливо!

– Неправда!

– Як злостиво та егоїстично!

Вони казали це водночас голосно та обачно, наче бажаючи, щоб їх почули присутні, проте сподіваючись, що Франциско їх не почує.

– Сеньйоре д'Анконія, – проголосила жінка з сережками. – Я з вами не погоджуюсь!

– Якщо ви здатні спростувати бодай одне моє речення, мадам, я вдячно вас вислухаю.

– О, я не можу вам відповісти. Я не маю жодних відповідей, мій розум не працює в такий спосіб, як ваш, але я відчуваю, що ви неправий, тому знаю: ви помиляєтесь.

– І як же ви це знаєте?

– Просто відчуваю. Я дослухаюся не голови, а серця. Можливо, у вас усе чудово з логікою, та ви безсердечний.

– Мадам, якби ми побачили десь поруч людей, які помирають з голоду, ваше серце не дало б їм жодної користі. Я достатньо безсердечний, щоб стверднути, що вашого крику: «Але ж я цього не знала!» – недостатньо, щоби бути прощеною.

Жінка відвернулась. Її мляві щоки задрижали, голос люто затремтів:

– Який химерний спосіб спілкуватися на вечірці!

Огрядний чоловік із облудними очима, удавана веселість якого свідчила, що єдине, чим він переймається – не перейти в неприємні сфери, гучно виголосив:

– Якщо ви так думаєте про гроші, сеньйоре, я з біса радий, що мені дістався добрячий шмат акцій «Міді д'Анконій».

Франциско понуро відповів:

– Вам слід подумати двічі, сер.

Ріарден рушив до нього, і Франциско, який, здавалося, навіть не дивився в його напрямку, негайно ступив назустріч, ніби решти гостей просто не існувало.

– Вітаю, – просто і легко, ніби до друга дитинства, промовив Ріарден. Він усміхався.

Його усмішка відбилася на обличчі Франциско:

– Привіт.

– Я хочу з вами поговорити.

– А з ким це я, на вашу думку, розмовляв останніх чверть години?

Ріарден засміявся, визнаючи вдалий хід співрозмовника.

– Я й не думав, що ви мене зауважили.

– Увійшовши, я звернув увагу, що ви – одна з двох присутніх тут осіб, які раді мене бачити.

– Чи не надто ви самовпевнений?

– Та ні – радше вдячний.

– А хто та друга особа?

Франциско стенув плечима і неголосно сказав:

– Певна жінка.

Ріарден зауважив, що Франциско відвів його вбік, геть від решти, так вправно і природно, що ні він, ні будь-хто інший не запідозрив би, що це зроблено навмисно.

– Не сподівався я вас тут зустріти, – сказав Франциско. – Вам не слід було приходити на цю вечірку.

– Чому?

– Чи можу я запитати, що змусило вас прийти?

– Моя дружина страшенно прагнула прийняти запрошення.

– Перепрошую, що я висловлюю це в такій формі, однак було б краще і безпечніше, якби вона попросила вас провести їй екскурсію борделями.

– Про яку небезпеку йдеться?

– Містере Ріарден, ви не знаєте, як ці люди ведуть свій бізнес або як вони інтерпретують вашу присутність тут. Згідно з вашим кодексом (але не їхнім) прийняти гостинність іншого – це вияв доброї волі, свідчення того, що ви та ваш господар поділяєте умови цивілізованих стосунків. Не давайте їм таких санкцій.

– Чому ж тоді прийшли ви?

Франциско весело знизав плечима:

– Не має значення, що роблю я. Бо я просто бонвіван.

– Що ви робите на цій вечірці?

– Шукаю, що б завоювати.

– І знайшли?

Його обличчя раптово засвітилося щирістю. Франциско відповів поважно, майже урочисто:

– Так. І думаю, що це буде моє найкраще і найбільше завоювання.

Злість Ріардена була мимовільна: то був крик, але не докору, а відчаю:

– Чому ви себе так марнуєте?

В очах Франциско зблиснув натяк на усміх – наче схід віддаленого сяйва. Він запитав:

– Чи ви готові визнати, що вам це небайдуже?

– Ви почуєте навіть більше зізнань, якщо вам це так потрібно. Перш, ніж з вами познайомитися, я дивувався, як ви можете марнувати той статок, яким володієте. Тепер стало ще гірше, бо я не можу зневажати вас так, як колись, якби мені хотілось, і все ж запитання тепер звучить ще жахливіше. Як ви можете марнувати свій розум?

– Не думаю, що зараз я його марную.

– Не знаю, чи є для вас на світі бодай щось важливе, але скажу вам те, чого ніколи й нікому досі не казав. Коли ми познайомилися, пам'ятаєте, ви сказали, що хочете запропонувати мені свою вдячність?

В очах Франциско не промайнуло й натяку на здивування. Ріарденові ніколи не доводилося стикатись із таким урочистим виявом поваги.

– Так, містере Ріарден, – тихо відповів він.

– Я сказав, що мені це непотрібно і принизив вас. Добре, ви перемогли. Ваша сьогоднішня промова – це те, що ви мені пропонували, так?

– Так, містере Ріарден.

– Це було більше, ніж вдячність, а я потребував вдячності; це було більше, ніж захоплення, а я і його потребував. Більше, ніж будь-яке слово, яке я можу знайти; мені потрібно було б чимало днів, щоб назвати все, що отримав. Точно знаю лише одне: мені справді були потрібні ці слова. Ніколи не робив таких зізнань, бо ніколи не благав про допомогу. Якщо вас здивувало, що я був радий вас бачити, то ось вам причина по-справжньому нареготатись, якщо бажаєте.

– Це може забрати у мене кілька років, однак я доведу вам, що не сміюсь із таких речей.

– Доведіть зараз, відповівши на одне запитання. Чому ви не практикуєте те, що проповідуєте?

– Ви впевнені, що не практикую?

– Якщо сказане вами – правда, якщо ви такий величний, що все це знаєте, то мали б стати на цей момент найвизначнішим промисловцем світу.

Франциско відповів понуро – так, як говорив із огрядним чоловіком, тільки з дивною ноткою ніжності в голосі:

– Вам слід обдумати це двічі, містере Ріарден.

– Я думав про вас більше, ніж можу це визнати. У мене немає відповіді.

– Дозвольте, я вам підкажу. Якщо те, про що я говорив, – правда, то на кому з присутніх тут лежить найбільша провина?

– Мабуть, на Джеймсові Таґґарті?

– Ні, містере Ріарден, не на Джеймсові Таґґарті. Але ви повинні визначити провину і вибрати винного самотужки.

– Кілька років тому я сказав би, що це ви. Я досі думаю, що мав би так сказати. Однак я практично в тій же ситуації, що й жінка, яка з вами розмовляла: я маю всі підстави стверджувати, що провина за вами, – і все ж не можу цього відчути.

– Ви робите ту ж помилку, що й та жінка, містере Ріарден, хоч і в шляхетнішій формі.

– Тобто?

– Мені йдеться про значно більше, ніж як ви про мене думаєте. Та жінка і всі, на неї схожі, уникають тих думок, хоч і знають, що ті міркування добрі. Ви постійно викидаєте з голови думки, які здаються вам поганими. А вони роблять це, намагаючись уникнути зусиль. Ви робите це, бо не дозволяєте собі нічого, що стало б для вас полегшенням. Вони – за будь-яку ціну потурають своїм емоціям. Ви жертвуєте вашими емоціями як ціною будь-якої проблеми. Вони не бажають нічого витримувати. Ви хочете тягнути на собі геть усе. Вони уникають відповідальності. Ви продовжуєте її накопичувати. Та невже ви не бачите, що основна помилка – одна й та ж? Будь-яка відмова визнати реальність, хай там які будуть причини, має катастрофічні наслідки. Не існує лихих думок, крім однієї: відмови мислити. Не ігноруйте власних бажань, містере Ріарден. Не жертвуйте ними. Вивчіть їхні причини. Існує межа того, що ви здатні витримати.

– Звідки ви це про мене знаєте?

– Якось я припустився тієї ж помилки. Але це тривало недовго.

– Хотів би я... – почав Ріарден, але різко замовк.

Франциско всміхнувся:

– Містере Ріарден, вам страшно чогось хотіти?

– Хотів би я дозволити собі відчувати до вас ту симпатію, яку відчуваю.

– Я дав би... – Франциско враз затнувся. Ріарден побачив на його обличчі емоцію, якої не міг означити, і все ж майже напевно відчув, що то був біль. Зауважив, що Франциско вагається.

– Містере Ріарден, чи володієте ви акціями «Міді д'Анконій»?

Ріарден подивився на нього здивовано:

– Ні.

– Одного дня ви зрозумієте, який злочин я зараз кою, але... Ніколи не купуйте акцій «Міді д'Анконій». Ніколи не майте жодних справ із «Міддю д'Анконій».

– Чому?

– Коли ви дізнаєтеся причину, то зрозумієте, чи було щось... або хтось... важливий для мене... і наскільки він був важливий.

Ріарден насупився: він дещо собі пригадав.

– Не хотів би я мати справ із вашою компанією. Хіба не ви назвали їх людьми подвійних стандартів? Хіба ви не один із мародерів, які просто зараз багатіють завдяки директивам?

Дивним чином ці слова не образили Франциско, натомість його обличчя прояснилось і стало впевненим.

– Ви думаєте, що це я випросив ці директиви у тих розбійників, які їх спланували?

– Якщо не ви, то хто?

– Мої супутники.

– Без вашої згоди?

– Без мого відома.

– Мені складно визнати те, хоч як сильно я хочу вам вірити, але зараз ви жодним чином це не доведете.

– Ні? Я доведу вам це протягом наступних п'ятнадцяти хвилин.

– Як? Факт залишається фактом: ви отримали від директив найбільший прибуток.

– Це правда. Я отримав більший прибуток, ніж містер Моуч та його банда могли уявити. Після стількох років моєї праці вони дали мені необхідний шанс.

– Вихваляєтеся?

– Так, вихваляюся! – Ріарден з недовірою спостеріг, що в очах Франциско світився твердий, впевнений вираз – не бонвівана, а чоловіка чину. – Містере Ріарден, чи знаєте ви, де більшість нових аристократів тримають свої сховані гроші? Чи знаєте, у що ці стерв'ятники вклали левову частку прибутків від ріарден-металу?

– Ні, але...

– В акції «Міді д'Анконій». Безпечно прибрали гроші з дороги, вивезли за межі країни. «Мідь д'Анконій» – стара, невразлива компанія, така багата, що здатна витримати ще три покоління мародерів. Компанія, якою керує зіпсований плейбой, – йому на все начхати, він дозволить їм скористатись їхнім майном, як заманеться, і просто робитиме далі для них гроші – автоматично, як усі його предки. Містере Ріарден, хіба для мародерів це не найсприятливіша ситуація? Тільки от який один-єдиний пункт вони пропустили?

Ріарден мовчки на нього дивився.

– До чого ви ведете?

Франциско раптом розсміявся:

– Шкода цих спекулянтів, які нажились на ріарден-металі. Ви ж не хочете, щоб вони втратили свої гроші, що ви для них заробили, правда, містере Ріарден? Але у світі трапляються різні несподіванки – ви ж знаєте, як вони кажуть: людина – лише безпорадна іграшка, віддана на поталу природним катастрофам. Наприклад, завтра вранці станеться пожежа на рудних доках д'Анконії у Вальпараїсо, вогонь буде такий, що зруйнує все, включно з половиною структури порту. Котра година, містере Ріарден? О, невже я переплутав час? Завтра вдень на шахтах д'Анконій в Орано станеться зсув. Ніхто не загине, жодних втрат, не враховуючи самих шахт. Виявиться, що з копалень уже нічого не буде, оскільки вони місяцями функціонували неправильно – чого можна чекати від керівника-плейбоя? Величезні родовища міді буде поховано під багатотонними гірськими уламками, звідки компанія Себастьяна д'Анконії не зможе видобути їх іще протягом принаймні трьох років, а Народна республіка не зможе добратися до них узагалі ніколи. Коли акціонери почнуть пильно придивлятися до ситуації, то виявлять, що копальні в Кампосі, Сан-Феліксі, Лас-Герасі працюють точнісінько так само, і вже понад рік – збиткові, тільки плейбой здійснив фокус із обліковими книгами і не допустив цієї новини в газети.

Чи варто мені розповідати, що саме виявлять вони щодо керівництва ливарнями д'Анконії? Або про кораблі, які перевозять руду? Проте всі ці відкриття аж ніяк не на користь акціонерам, тому що акції «Міді д'Анконій» все одно зазнають краху вже завтра вранці. Вони розіб'ються, як розбивається об

бетон електрична лампочка, як розбивається швидкісний ліфт, розкидаючи довкола частини тіл своїх пасажирів!

Тріумфальний тон голосу Франциско об'єднався з відповідним звуком: Ріарден вибухнув реготом.

Ріарден не знав, як довго тривав цей момент і що він тоді відчував. Це скидалося на ривок, що закинув його в інший стан свідомості; тоді другий удар повернув до звичного стану, а все, що залишилося, – це відчуття, схоже на протверезіння після наркотиків: йому вдалося пережити неймовірну свободу, яку неможливо поєднати з реальністю. Це знову скидається на вогонь Ваятта, подумав він, його таємну небезпеку.

Ріарден виявив, що задкує від д'Анконії. Франциско зосереджено за ним стежив, до того ж, хтозна, чи довго це тривало.

– Немає поганих думок, містере Ріарден, – м'яко мовив Франциско, – крім однієї: відмови мислити.

– Ні, – мовив Ріарден. Він говорив майже пошепки, мусив так говорити, тому що боявся почути власний крик, – ні... якщо для вас це ключове, то не сподівайтеся, що я вас підбадьорюватиму... у вас немає достатньо сили, щоб із ними боротися... ви вибрали найпростіший і найлихіший спосіб... зумисне руйнування... руйнування речей, яких не ви досягали, яким ви не здатні відповідати...

– Завтра в газетах ви прочитаєте не це. Не буде жодних доказів умисного руйнування. Все відбудеться через звичайну, зрозумілу, допустиму некомпетентність. За некомпетентність сьогодні ще не карають, правда? Хлопці з Буенос-Айреса та з Сантьяґо, можливо, захочуть запропонувати мені дотацію – як розраду та винагороду. Залишиться все ще чималий шмат компанії «Мідь д'Анконій», хоча велика частина назавжди зникне. Ніхто не скаже, що я зробив це зумисне. А ви можете думати, що завгодно.

– Я думаю, що саме ви – найбільший злочинець у цьому приміщенні, – тихо і втомлено мовив Ріарден. Навіть полум'я його гніву згасло. Він не відчував нічого, крім порожнечі, яка прийшла після загибелі великої надії. – Думаю, ви ще гірший, ніж я міг підозрювати...

Франциско поглянув на нього з дивною напівусмішкою ясності, ясності перемоги над болем – і нічого не відповів.

Коли між ними запала мовчанка, до них долинули голоси двох чоловіків, які стояли від них на віддалі кількох кроків, – вони обернулися, щоб цих чоловіків розгледіти.

Старший, кремезний, вочевидь був добросовісним бізнесменом не надто цікавого типу. Його офіційний костюм хорошої якості мав застарілий ще двадцять років тому крій, зі слабким відливом зеленого уздовж швів; йому випадало небагато нагод цей костюм одягати. В надто великих запонках на сорочці проглядалась певна демонстративність, проте це була жалюгідна демонстративність спадку, вигадливе свідчення старомодної майстерності, яку, цілком можливо, було передано від родичів, старших на чотири покоління, як і його бізнес.

Вираз чоловікового обличчя свідчив про чесність: то був вираз збентеження. Він дивився на свого компаньйона, щосили намагаючись – сумлінно, безпорадно, без жодної надії – зрозуміти.

Його співрозмовник – молодший і нижчий, дрібний чоловічком з опецькуватим тілом, з випнутими грудьми і спрямованими догори кінчиками вусів – говорив з інтонацією поблажливості та нудьги:

– Ну, не знаю. Ви всі горлаєте про зростання витрат. Здається, сьогодні це основна скарга, звичне скиглення людей, яким дещо урізали доходи. Навіть не знаю, ми ще побачимо, нам слід вирішити, чи дозволяти вам узагалі отримувати будь-які доходи.

Ріарден зиркнув на Франциско – і побачив обличчя, яке не вписувалося у його концепцію про те, що здатен зробити з людською мімікою один-єдиний намір: перед ним постало найбезжалісніше лице, яке будь-кому було дозволено побачити. Це про себе він думав, як про жорстокого, але знав, що йому ніколи не дорівнятися до такого оголеного, невблаганного виразу, такого заніміння до решти почуттів і такої жаги справедливості. Хай там яка решта його особистості, думав Ріарден, але людина, здатна таке переживати – велетень.

Це тривало тільки мить. Франциско обернувся до нього вже зі звичайним виразом обличчя і дуже тихо промовив:

– Я змінив свою думку, містере Ріарден. Я радий, що ви прийшли на цю вечірку. Я хочу, щоб ви це побачили.

А тоді, трохи підвищивши голос, Франциско раптово промовив – веселим, вільним, пронизливим тоном геть безвідповідальної людини:

– Містере Ріарден, ви не дасте мені цієї позики? Це ставить мене в жахливу ситуацію. Я повинен отримати гроші. Мені треба зібрати їх уже сьогодні, я повинен зібрати їх до того, як вранці відкриється фондова біржа, інакше...

Закінчувати речення йому не довелось, бо чоловічок із вусами вже стискав його руку.

Ріарден ніколи не повірив би, що людське тіло може змінювати розміри, перш ніж ти встигнеш кліпнути, але зараз він на власні очі побачив, як той чоловік зменшився: стиснулась його постава, обриси тіла, наче з легень викачали повітря, і той, хто щойно був зарозумілим зверхником, раптово став ошматтям якогось непотребу, що вже ні для кого не становив загрози.

– Сеньйоре д'Анконія, щось не так? Я про... фондову біржу.

З переляканим виглядом Франциско рвучко підніс пальці до губ.

– Тихо, – прошепотів він. – Заради Бога, тихо!

Чоловік тремтів.

– Щось... не так?

– Ви ж не володієте акціями «Міді д'Анконій»?..

Чоловік закивав, нездатний вимовити й слова.

– От біда, це погано! Що ж, слухайте. Я вам усе скажу, якщо ви дасте мені слово честі, що – нікому більше. Ви ж не хочете здійняти паніку?

– Слово честі... – видихнув чоловік.

– Негайно мчіть до вашого біржового маклера – так швидко, як тільки можете, – продавайте акції, бо в «Міді д'Анконій» справи – не надто, я намагаюсь знайти якісь гроші, але мені не вдається; вам пощастить, якщо завтра вранці на кожному долярі ви матимете бодай десять центів – чорт, я забув, що до завтрашнього ранку ви не зможете зв'язатися із маклером, дуже шкода, але...

Чоловік уже бігцем перетинав кімнату, відштовхуючи зі свого шляху людей, наче торпеда, випущена в самісіньку гущу натовпу.

– Дивіться, – суворо сказав Франциско, обертаючись до Ріардена.

Чоловік загубився в натовпі, вони більше його не бачили і не могли знати ні того, кому він продає свою таємницю, ні того, чи достатньо він спритний, щоб зробити її предметом торгівлі

з людьми, які здійснюють послуги, проте вони спостерігали, як хвилювання від його руху розходиться кімнатою, як раптові уламки юрби розколюють її цілісність, – спершу у формі нечисленних тріщин, які згодом ширяться і розгалужуються, мовби розколини в стіні, що вже от-от завалиться, у вигляді смуг порожнечі, накреслених не людським дотиком, а подихом безликого жаху.

Голоси різко вщухли, розлилися заводі тиші, а потім ожили звуки, що мали якесь інше походження. Висхідні істеричні модуляції безсенсовно повторюваних запитань, неприродне шепотіння, жіночий зойк, кілька окремих, силуваних смішків від людей, які ще намагалися вдавати, начебто нічого не відбувається.

Окремі острівки натовпу нерухоміли, ніби спаралізовані; несподівано все так завмирало, наче хтось вимикав двигун; а потім починався несамовитий, різкий, хаотичний, некерований рух об'єктів, що котяться додолу пагорбом, покладаючись на сліпе милосердя гравітації та кожного каменя, об який вдаряються по дорозі. Люди бігли геть, бігли до телефонів, одне до одного, навмання хапаючи або відштовхуючи зустрічні тіла. Ці люди, найбільш владні люди в країні, що не підкорялися жодній іншій владі, які здатні були контролювати всю їжу та всі задоволення кожної людини протягом її земного життя, – ці владні люди перетворилися на купу ганчір'я, що тріпоче на вітрі паніки, позбавлене структури шмаття з обрубаною опорою.

Обличчя Джеймса Таґґарта мало відбиток непристойності – він виявляв емоції, що їх чоловіки століттями вчились приховувати. Він підбіг до Франциско і закричав:

– Це правда?

– Джеймсе, що сталося? – запитав, усміхаючись, Франциско. – Що з тобою? Чому ти такий засмучений? Гроші – це корінь зла, я просто втомився бути лихим.

Таґґарт побіг до головного виходу, дорогою щось горлаючи до Оррена Бойла. Бойл кивнув і продовжував гарячково та смиренно кивати, мов слуга-нездара, а потім прожогом кинувся у протилежному напрямку. Шеріл, весільна вуаль якої зметнулась у повітря кришталевою хмарою, коли вона кинулась услід, упіймала Таґґарта вже біля дверей.

– Джиме, у чому річ?

Він відсунув її вбік і, рвонувши уперед, штовхнув просто на живіт Полу Ларкіну.

І лише троє людей стояли непорушно, мов три колони, що розділяють простір приміщення; крізь навколишній занепад пролягали лінії, накреслені їхніми поглядами. Даґні дивилась на Франциско, Франциско з Ріарденом – одне на одного.

Розділ III

Доброчесний шантаж

– Котра година?

«Змарнована», – подумав Ріарден, а вголос сказав:

– Не знаю. Дванадцятої ще немає, – і, пригадавши про годинник на зап'ясті, додав:

– За двадцять.

– Я поїду додому потягом, – мовила Ліліан.

Він почув її, але фраза не відразу пробилась до його свідомості крізь огром думок. Стояв із відсутнім поглядом, дивлячись на вітальню номера, куди кілька хвилин тому подружжя піднялось ліфтом із вечірки. За мить він автоматично відреагував:

– О цій годині?

– Ще не так пізно. Чимало потягів їде.

– Ти, звісно, можеш залишитися тут.

– Ні, я волію повернутися додому.

Він не сперечався.

– А ти, Генрі? Ти збираєшся сьогодні повертатися додому?

– Ні, – і додав: – У мене тут завтра ділові зустрічі.

– Як хочеш.

Вона струсила з плечей свою вечірню накидку, підхопила її на руку і рушила до дверей його спальні, але зупинилася.

– Ненавиджу Франциско д'Анконію, – напружено мовила вона. – Нащо йому було приходити на вечірку? І невже він не знав, що краще тримати рот на замку, – принаймні до завтрашнього ранку?

Він не відповів.

– Це страхітливо – до чого він довів свою компанію. Звісно, він усього лише зіпсований плейбой, і все ж статок такого масштабу – відповідальність, існують межі недбальству, яке людина може собі дозволити!

Він поглянув на її обличчя: воно було якось дивно напружене, риси загострились, зробивши її старшою.

– Він зобов'язаний перед своїми акціонерами, хіба ні? Хіба ж не так, Генрі?

– Ти не проти, якщо ми не будемо про це говорити?

Вона різко пересмикнула ротом – ніби стенула плечима – і увійшла до спальні.

Він стояв біля вікна, спостерігаючи, як унизу пропливають дахи автомобілів, дозволяючи очам відпочити, поки дар бачити йому не підкорявся. Його розум досі був зосереджений на юрбі, що заповнювала залу поверхами нижче, і на двох постатях у ній. Але так само, як власна вітальня залишалася на периферії його зору, від нього вислизало й розуміння того, що зараз слід було робити. На якусь мить йому вдалось його упіймати (а саме те, що слід зняти з себе вечірній одяг), однак негайно виникла нехіть роздягатись у присутності дивної жінки у спальні, тому наступної миті він знову про все забув.

Ліліан вийшла, ретельно причепурившись, як і тоді, коли щойно сюди прибула. Тісний бежевий костюм для подорожей ефектно підкреслював її фігуру, капелюшок скошено сидів на зачісці, укладеній хвилями. Вона несла валізу, дещо нею похитуючи, мовби намагалась продемонструвати, що здатна її нести.

Він механічно випростав руку і взяв у неї валізку.

– Що ти робиш? – запитала вона.

– Збираюсь відвезти тебе на станцію.

– Ось так? Ти навіть не переодягнувся.

– Яка різниця.

– Ти не мусиш мене супроводжувати. Я цілком здатна сама знайти дорогу. Якщо у тебе завтра ділові зустрічі, краще лягай спати.

Він не відповів, однак підійшов до дверей, притримав їх перед нею і рушив слідом до ліфта.

Їдучи до станції в таксі, вони не розмовляли. У моменти, коли він згадував про її присутність, зауважував, що вона сидить рівно, наче хизуючись досконалістю своєї пози. Ліліан

здавалася настороженою, уважною та задоволеною, як людина, яка рано-вранці цілеспрямовано вирушає у подорож.

Таксі зупинилося перед входом до Термінала «Таґґарт Трансконтиненталь». Яскраві лампи затоплювали світлом скляні двері, і втома пізньої години змінювалася раптом на відчуття активної, позачасової впевненості. Ліліан легко вистрибнула з машини, мовивши:

– Ні, ні, не варто виходити, повертайся. Ти повернешся завтра на обід додому – чи тебе чекати наступного місяця?

– Я тобі зателефоную, – сказав він.

Вона помахала йому рукою в рукавичці й розчинилась у світлі входу. Щойно машина рушила, він назвав водієві адресу Даґні.

Коли він увійшов, у помешканні панувала темрява, однак двері до її спальні були прочинені й він почув її голос:

– Привіт, Генку.

Заходячи до спальні, він запитав:

– Ти спала?

– Ні.

Він увімкнув світло. Даґні лежала на ліжку, її голова була підперта подушкою, волосся гладко спадало на плечі; здавалося, вона не рухалась уже впродовж тривалого часу; але обличчя її було безтурботне. Цей суворий комірець блакитної нічної сорочки, що тісно охоплював шию, робив її схожою на школярку, тим часом передня частина сорочки була умисним контрастом до цієї суворості: блідо-голуба вишивка виглядала водночас розкішно, по-дорослому і дуже жіночно.

Він сів на край ліжка – і вона всміхнулася, зауваживши, що сувора офіційність костюму робить Генкові дії такими простими, природними й інтимними. Він усміхнувся у відповідь. Він прийшов, готовий відкинути те прощення, яке вона подарувала йому на вечірці, так, як хтось відкидає послугу від надто щедрого суперника. Замість цього він раптом витягнувся вперед і провів рукою по її чолу, вздовж лінії волосся, жестом заступницької ніжності, з несподіваним відчуттям того, яка делікатна і дитинна вона була, ця його суперниця, що витримувала постійний виклик його моці, а натомість мусила б отримувати від нього захист.

– На тобі СТІЛЬКИ всього, – сказав він, – а я ще більше все ускладнюю.

– Ні, Генку, не ускладнюєш і ти це знаєш.

– Я знаю, що ти достатньо сильна, щоб не дозволити цьому тебе кривдити, але це та сила, розраховувати на яку я не маю права. І все ж роблю це, і не можу натомість запропонувати жодного іншого рішення, жодної компенсації. Можу тільки визнати, що знаю про це, як і про те, що не можу просити у тебе пробачення.

– Немає чого пробачати.

– Я не мав права бути з нею у твоїй присутності.

– Це мене не скривдило. Тільки...

– Що?

– ...тільки бачити, як ти страждаєш... було складно.

– Не думаю, що те страждання здатне бодай щось компенсувати, але хоч що я відчував, я не страждав достатньо. Якщо й існує те, чим я гидую, – то це розмовами про власні страждання; вони повинні стосуватися лише мене. Але якщо ти хочеш знати, оскільки ти й так уже це знаєш, – так, то було для мене пекло. І я хотів би, щоб було ще гірше. Принаймні, я не дозволяю собі легко відбутися.

Він промовив усе це твердо, беземоційно, наче відсторонений вердикт самому собі. Вона усміхнулась, сумна і здивована, взяла його руку і притисла до своїх уст, а потім, заперечуючи вердикт, захитала головою, заховавши обличчя в його долоні.

– Що таке? – м'яко запитав він.

– Нічого... – вона звела голову і рішуче сказала:

– Генку, я ж знала, що ти одружений. Я знала, що роблю. Я зробила свій вибір. Ти нічого мені не винен, не мусиш виконувати жодного обов'язку.

Він повільно хитнув головою на знак протесту.

– Генку, я не хочу від тебе нічого, крім того, що ти сам хочеш мені давати. Пам'ятаєш, одного разу ти назвав мене торговцем? Я хочу, щоб ти приходив до мене лише у пошуках насолоди. Допоки бажаєш залишатись одруженим, хоч які в тебе на це мотиви, я не маю права обурюватися. Мій спосіб торгівлі – знати, що радість, яку ти мені даєш, оплачена радістю, яку від мене отримуєш, а не твоїми чи моїми стражданнями. Я не приймаю самопожертви і сама її не чиню. Якби ти попросив мене про більше, ніж ти для мене важиш, я б відмовилась. Якби ти попросив мене відмовитися від залізниці, я б тебе покинула. Якщо коли-небудь насолода одного з нас коштуватиме болю іншого, краще нехай взагалі не

буде жодної торгівлі. Угода, за якою один отримує, а інший втрачає, – це шахрайство. В бізнесі так не робиться, Генку. Тому не роби так і у власному житті.

За її словами, наче невиразна звукова доріжка, йому причувалися слова Ліліан. Він бачив, яка між цими жінками пролягає дистанція, бачив різницю в тому, що кожна з них хотіла від нього і від життя.

– Даґні, що ти думаєш про мій шлюб?

– Я не маю права про нього думати.

– Ти ж мусила про це міркувати.

– Я й міркувала... до того, як прийшла у будинок Елліса Ваятта. Відтоді ніколи.

– Ти жодного разу не запитувала мене про це.

– І не буду.

Якусь мить він мовчав, а потім, не зводячи з неї очей, вперше підкреслюючи свою відмову від приватності, яку вона завжди йому гарантувала, промовив:

– Я хочу, щоб ти знала одну річ: я не торкався до неї з часів... візиту до Елліса Ваятта.

– Я рада.

– Ти думала, що я міг?

– Ніколи не дозволяла собі про це думати.

– Даґні, ти маєш на думці, що якби я міг, то ти... і це прийняла б?

– Так.

– І це не було б для тебе чимось жахливим?

– Це було б для мене так жахливо, що я навіть описати не можу. Але якби ти так вирішив, я прийняла б твій вибір. Я хочу тебе, Генку.

Він узяв її руку і підніс до губ. Вона відчула зусилля його тіла, з яким він раптово наблизився, майже впав, притиснувши рот до її плеча. Тоді він потягнув її вперед, потягнув її випростане тіло в блакитній нічній сорочці і вклав на своїх колінах, тримаючи її з виразом серйозної жорстокості – так, наче ненавидів за промовлені слова, і водночас бажав почути їх найдужче на світі.

Він схилив до неї своє обличчя, і вона почула запитання, яке виникало знову і знову під час спільних ночей, упродовж усього року. Воно мимоволі виривалось із нього, наче раптова поломка, і зраджувало постійну, таємну муку:

– Хто був твоїм першим чоловіком?

Вона відхилилась назад, намагаючись від нього відсторонитись, але він не відпускав.

– Ні, Генку, – промовила вона з суворим виразом.

Він коротко усміхнувся напруженими устами.

– Я знаю, що ти ніколи мені не скажеш, але я все одно запитуватиму, – бо ніколи цього не прийму.

– Запитай у себе, чому не приймеш.

Він відповів, повільно ведучи рукою від її грудей до колін, наче підкреслюючи свою владу над нею і водночас її ненавидячи.

– Тому що... Те, що ти дозволяла мені робити... Я не думав, що ти на це здатна, навіть зі мною... Але виявити, що таки здатна, ба більше, що ти дозволяла це іншому чоловікові, що ти хотіла його...

– Ти розумієш, що кажеш? Що ти не приймаєш того, що я тебе хочу, не приймаєш, що я взагалі можу тебе хотіти так, як колись хотіла його.

Стишивши голос, він підтвердив:

– Це правда.

Вона вирвалась від нього, різко викрутившись, звелась на ноги, однак стояла, дивлячись згори вниз і легко всміхаючись.

– Знаєш, яка твоя справжня провина? – м'яко сказала Даґні. – Маючи для цього величезні можливості, ти так і не навчився дарувати собі радість. Надто легко відкидаєш власну насолоду. Ти хочеш нести на собі надто багато.

– Він сказав те саме.

– Хто?

– Франциско д'Анконія.

Він зауважив, що це ім'я її шокувало, тому відповіла трохи запізніло:

– Він сказав це тобі?

– Ми говорили на зовсім іншу тему.

Ще за мить вона спокійно мовила:

– Я бачила, як ти з ним розмовляв. Хто з вас цього разу образив іншого?

– Ніхто. Даґні, якої ти про нього думки?

– Я думаю, він зробив це навмисно – той розгром, який чекає на нас завтра.

– Я знаю. І все ж – якої ти думки про цю особу?

– Не знаю. Я мала б думати, що він найрозбещеніший тип, якого мені доводилося знати.

– Мала б? Але ти так не думаєш?

– Ні. Я не можу змусити себе до такого переконання.

Він усміхнувся.

– Ось що у ньому дивне. Я знаю, що він брехун, нероба, дешевий гульвіса, найбільш безвідповідально змарнована людська істота, яку я можу собі уявити. І все ж, дивлячись на нього, відчуваю, що якби на світі була людина, якій би я довірив своє життя, це був би він.

Вона охнула.

– Генку, ти хочеш сказати, що він тобі подобається?

– Я кажу, що не знав раніше, що означає «мені подобається цей чоловік», не знав, як тужу за цим, аж поки не зустрів його.

– Господи милий, Генку, та ти на нього запав!

– Так, мабуть, – він усміхнувся. – Чому це тебе лякає?

– Тому що... тому що я думаю, він скривдить тебе у якийсь жахливий спосіб... і що більше всього ти в ньому бачиш, то складніше це буде витримати... і щоб пережити кривду, знадобиться чимало часу, якщо це взагалі вдасться. Я відчуваю, що мушу тебе попередити щодо нього, але не можу, адже не маю в його випадку жодної певності, не знаю навіть, чи він найбільш ниця, чи найвеличніша людина на світі.

– Я щодо нього теж не маю жодної певності – за винятком того, що він мені подобається.

– Але подумай тільки, що він накоїв. Він скривдив не Джима та Бойла, а тебе, мене, Кена Данаґґера та решту, тому Джимова банда просто відіграється за це на нас – і тоді станеться нова катастрофа, як той Ваяттів вогонь.

– Так... так, як Ваяттів вогонь. Але мені, здається, байдуже. Що таке нова катастрофа? Все й так розсипається, різниця тільки в тому, станеться це раніше чи пізніше. Все, що нам залишилося, – підтримувати корабель на плаву так довго, як тільки зможемо, а потім піти разом із ним на дно.

– Невже він так себе виправдовував? Він змусив тебе відчути все це?

– Ні. О, ні! Це відчуття минає саме тоді, коли я з ним розмовляю. Дивно те, що саме він примушує мене відчути.

– Що?

– Надію.

Вона кивнула, мимоволі зачудована, знаючи, що й вона відчуває те саме.

– Не знаю, чому, – мовив він. – Але я дивлюся на людей і бачу, що вони зліплені з самого лише болю. А він – ні. І ти – ні. Вся ця жахлива безнадійність навколо – вона розвіюється тільки в його присутності. І тут. Більше ніде.

Вона знову наблизилася, зісковзнула вниз і сіла біля його ніг, притиснувшись обличчям йому до колін.

– Генку, перед нами ще стільки всього... і так багато всього просто зараз...

Він окинув зором форму, яку прийняв блакитний шовк, що огорнув чорну тканину його одягу; Генк схилився і стишено мовив:

– Даґні... Те, що я сказав тобі того ранку в будинку Елліса Ваятта... Думаю, я брехав сам собі.

– Я це знаю.

Крізь сіру дощову мряку можна було розгледіти, про що повідомляє календар над дахами: 3 вересня, година виднілася на іншій вежі – 10:40; саме тоді Ріарден вирушив до готелю «Вейн-Фолкленд». Радіо в таксі пронизливо випльовувало панічні звуки: повідомляли про аварію на підприємстві «Мідь д'Анконій».

Ріарден втомлено оперся об сидіння: катастрофа, здавалося, була всього лише застарілою історією, прочитаною колись давно. Він нічого не відчував, крім того, як незатишно і недоречно перебувати на ранкових вулицях у вечірньому одязі. Він не мав жодного бажання повертатись зі світу, який щойно покинув, у світ, що проступав крізь мряку за шибами таксі.

Повернув ключ у дверях свого готельного номера, сподіваючись якнайшвидше повернутися за стіл і не бачити нічого навколо себе.

До його свідомості дійшло все й одразу: стіл зі сніданком, прочинені двері спальні, де було видно розстелене ліжко, й голос Ліліан, що промовляв: «Доброго ранку, Генрі».

Вона сиділа в м'якому кріслі, в тому ж костюмі, що й учора, тільки без піджака та капелюшка. Свіжість її білої блузки відгонила самовдоволеністю. На столі лежали залишки сніданку.

Вона курила, і вся навколишня атмосфера, як і її поза, свідчили про тривалу, терплячу варту.

Поки він нерухомо стояв, вона поволі схрестила ноги і вмостилася зручніше, а потім запитала:

– Генрі, ти нічого не хочеш сказати?

Він стояв, наче військовик в одностроях під час офіційного розслідування, де ознак емоцій не допускалося.

– Говорити слід тобі.

– А ти не спробуєш себе виправдати?

– Ні.

– Не збираєшся благати пробачення?

– Немає жодної причини, з якої ти могла б мені пробачити. Більше нічого не можу додати. Ти знаєш правду. Решта залежить від тебе.

Вона засміялась, простягаючись і тручись лопатками об спинку крісла.

– Невже ти не припускав, що раніше чи пізніше тебе впіймають? – запитала вона. – Якщо такий чоловік, як ти, протягом року зберігає чернечу чистоту, невже я не запідозрю, в чому причина? І водночас як смішно, що твій видатний мозок не зміг запобігти такому легкому викриттю.

Вона махнула рукою на кімнату, на стіл зі сніданком.

– Вчора я була впевнена, що ти не повернешся ночувати. А сьогодні вранці від готельного працівника я довідалась, що протягом останнього року ти не провів у цій кімнаті жодної ночі, – й це не коштувало мені ані зусиль, ані значних коштів.

Він нічого не відповів.

– Чоловік із нержавіючої сталі! – зареготала вона. – Чоловік досягнень і честі – нічим не кращий, насправді, за нас, простих смертних! Вона танцює в кордебалеті чи працює манікюрницею в ексклюзивній перукарні під опікою мільйонерів?

Він мовчав.

– Хто вона, Генрі?

– Я не відповідатиму на це запитання.

– Я хочу знати.

– Ти не дізнаєшся.

– Тобі не здається, що це смішно: грати роль джентльмена, який захищає честь леді, – та взагалі будь-якого джентльмена? Хто вона?

– Я сказав, що не відповідатиму.

Вона знизала плечима.

– Думаю, це не має значення. Для стандартної мети існує лише один стандартний тип. Я завжди знала, що під твоїм аскетичним виглядом криється звичайний, грубий сластолюбець, який не шукає в жінці нічого, крім тваринного задоволення. Я пишаюсь тим, що не давала його тобі. Я знала, що твоє славетне почуття власної гідності одного дня зазнає краху і тебе притягне до себе жінка найнижчого, найдешевшого типу, як це стається з рештою чоловіків, які зраджують своїх дружин.

Вона захихотіла.

– Твоя палка прихильниця, міс Даґні Таґґарт, так злилася, коли я просто натякнула, що її герой не такий чистий, як його нержавіючі, бездоганні рейки. І вона виявилась достатньо наївною, щоб повірити, начебто я підозрюю, що тип жінок, до якого вона належить, приваблює чоловіків, які шукають у стосунках аж ніяк не розуму. Я знала про твою справжню натуру і нахили. Хіба ні?

Він нічого не відповів.

– Чи знаєш, якої я тепер про тебе думки?

– Маєш право осуджувати мене, як завгодно.

Вона засміялась.

– Визначний чоловік, який так зневажав слабаків у бізнесі, котрі оминали гострі кути чи падали на узбіччі, адже вони не відповідали силі його характеру та відданості меті! Що ти відчуваєш тепер?

– Мої почуття не повинні тебе цікавити. Ти маєш право вирішувати, що я мушу зробити. Я погоджусь із будь-якою вимогою, крім однієї: не проси мене припинити.

– Ох, та я б не просила тебе припинити! Я навіть не сподіваюсь, що ти здатен себе змінити. Це твій справжній рівень – під усією саморобною величчю лицаря промисловості, який піднявся завдяки своєму генієві над руднями і дійшов до фраків та коштовних сервізів! Як пасує тобі повертатися додому об одинадцятій ранку в цьому костюмі! Та ти так і не переріс отих своїх копалень, там твоя домівка, – ніхто з вас, доморощених принців касових апаратів, не переріс їх: суботній вечір у салуні на розі, разом із мандрівними торговцями і танцівницями!

– Ти хочеш розлучитися зі мною?

– О, як би тобі цього хотілося! Провернути таку справу було б так вигідно! Невже ти думаєш, я не знаю, що ти хотів розлучитися зі мною вже за місяць після нашого одруження?

– Якщо ти так думала, то чому залишалась?

Вона суворо відповіла:

– Ти втратив право ставити мені це запитання.

– Це правда, – сказав Генк, думаючи, що єдиною можливою причиною, яка виправдовує її відповідь, може бути кохання до нього.

– Ні, я не збираюсь із тобою розлучатися. Невже ти гадаєш, що я дозволю твоєму романові зі шльондрою позбавити мене мого дому, імені, мого соціального статусу? Я збережу від мого життя все, що зможу, все, що не залежить від аж такого низькосортного підґрунтя, як твоя вірність. Не сподівайся марно: я ніколи не дам тобі розлучення. Подобається тобі це чи ні – ти одружений чоловік і таким залишишся.

– Залишусь, якщо це те, чого ти бажаєш.

– Більше того, я не розглядатиму... між іншим, чому б тобі не сісти?

Він продовжував стояти:

– Говори далі, будь ласка.

– Я не розглядатиму ймовірності неофіційного розлучення, такого як сепарація. Ти можеш продовжувати свою любовну ідилію в тунелях та підвалах, де їй і місце, але пам'ятай, що для навколишнього світу я – місіс Генрі Ріарден. Ти завжди проголошував таку перебільшену відданість чесності, тепер ти приречений на життя лицеміра, яким ти насправді і є. Сподіваюся, ти й далі перебуватимеш у будинку, який офіційно належить тобі, але відтепер буде моїм.

– Якщо бажаєш.

Вона розслаблено відкинулась назад, зняла одну ногу з іншої і вмостилася дещо неохайно. Руки чіткими паралелями лежали на бильцях крісла: як у судді, який дозволив собі певну недбалість.

– Розлучення? – холодно засміялась вона. – Невже ти думав, що все буде так просто? Невже думав, що залагодиш усе кількома мільйонами, кинутими мені на утримання? Ти так звик купувати все, що заманеться, за долари, що не здатен збагнути: є речі некомерційні, які не продаються, не надаються до жодного

виду торгівлі. Ти не здатен повірити, що може існувати особа, яка не має прив'язаності до грошей. Навіть уявити не можеш, що це означає.

Що ж, доведеться тобі це зрозуміти. Звісно, відтепер ти погоджуватимешся з будь-якою моєю вимогою. Я хочу, щоб ти сидів у своєму офісі, яким так пишаєшся, на своєму коштовному заводі, і вдавав героя, який працює вісімнадцять годин на добу, гіганта промисловості, який підтримує розвиток усієї країни, генія, який стоїть вище посполитої юрби, що ниє, бреше, викорчовує людяність. А потім я хочу, щоб ти повертався додому і зустрічався з єдиною особою, яка знає, чого ти насправді вартий, яка знає справжню ціну твого слова, твоєї честі, твоєї цілісності, твоєї славнозвісної зарозумілості. Я хочу, щоб у своєму власному домі ти зустрічався з єдиною особою, яка тебе зневажає і має на це право. Я хочу, щоб ти дивився на мене щоразу, коли збудуєш нову піч, поб'єш власний рекорд із виплавленого об'єму сталі, почуєш оплески і слова захоплення; щоразу, коли пишатимешся собою, коли почуватимешся чистим, сп'янілим від власної величі. Я хочу, щоб ти дивився на мене щоразу, коли почуєш про чийсь аморальний вчинок, відчуєш злість через людську розбещеність, зневагу до чийогось крутійства, або співчуватимеш людям, які стали жертвою нових урядових пересмикувань; щоб ти дивився і знав: ти – не кращий, не вищий за інших, не існує нічого, що ти маєш право зневажати. Я хочу, щоб ти дивився на мене і думав про долю чоловіка, який намагався звести вежу до самого неба, або про чоловіка, який прагнув злетіти до сонця на крилах, зліплених з воску, або про себе самого, чоловіка, який хотів бути досконалим!

Відсторонено, наче спостерігаючи за чужими думками, Генк виявив, що схема покарання, яку вона намагалась йому насадити, містить дефект, що вже самі засади були неправильні, не кажучи про правильність чи справедливість, і якщо з'ясувати всі практичні прорахунки, вони б цю схему зруйнували. Та він не намагався нічого з'ясовувати. Думка промайнула, наче приміт-ка, зроблена з холодним зацікавленням, до якої слід повернутися колись у майбутньому. Зараз всередині нього не було нічого, щоб відчувати зацікавлення чи відповідати.

Його власний мозок німував, роблячи зусилля, щоб втримати відчуття справедливості правосуддя, яке от-от могло змити

приголомшливою хвилею огиди, яка в його очах вимила Ліліан з людської форми, незважаючи на всі заклики до самого себе, що він не мав права таке до неї відчувати. Якщо вона й була відразливою, думав Генк, то з його провини. Таким був її спосіб переживати біль – ніхто не може призначати людській істоті спосіб, у який вона зносить страждання, ніхто не може її за це обвинувачувати, а понад усе не має на це права він, причина цього страждання. Проте в її манері жодних ознак болю він не помічав. Тоді, можливо, потворність була єдиним способом, у який вона спромоглась свій біль заховати, подумав Генк. А тоді вже не думав ні про що інше, тільки про те, щоб витримати цю огиду впродовж кожної наступної миті.

Коли вона замовкла, він запитав:

– Ти закінчила?

– Так.

– Тоді тобі краще зараз сісти на потяг додому.

Коли він автоматично скинув із себе вечірній костюм, то виявив, що його м'язи болять, наче після цілого дня тяжкої фізичної праці. Накрохмалена сорочка була просякнута потом.

У ньому не залишилося ні думок, ні почуттів, нічого, тільки відчуття, породжене їхніми залишками, відчуття тріумфу, викликаного найбільшою перемогою, якої йому доводилось від себе вимагати: те, що Ліліан покинула його готельний номер живою.

Заходячи до офісу Ріардена, доктор Флойд Ферріс мав вигляд чоловіка, такого певного щодо успіху свого починання, що навіть не поскупився на доброзичливу усмішку. Він говорив гладко, приязно та переконливо. Ріарден мав враження, що це була переконливість шулера, який доклав величезних зусиль, щоб запам'ятати всі можливі варіації, схеми, і тепер почувається безпечно, знаючи, що кожна карта на столі – краплена.

– Що ж, містере Ріарден, – сказав він замість привітання. – Я не знав, що навіть такий загартований суспільними обов'язками бувалець, який потис стільки відомих долонь, як я, досі хвилюватиметься від зустрічі з видатним чоловіком, але саме це я зараз відчуваю, вірте чи ні.

– Вітаю, – мовив Ріарден.

Доктор Ферріс сів і заходився розповідати про колір жовтневого листя на узбіччі під час своєї тривалої подорожі з Вашингтона,

мета якої – особиста зустріч із містером Ріарденом. Ріарден мовчав. Доктор Ферріс визирнув крізь вікно і повідомив, як надихає його краєвид із заводом Ріардена – одне з найцінніших виробничих підприємств країни.

– Ще півтора року тому ви думали про мою продукцію інакше, – сказав Ріарден.

Доктор Ферріс мимовільно насупився, ніби одна з цяток на схемі з'їхала і мало не зіпсувала йому всю гру, а потім засміявся, мовби відновив її.

– То було півтора року тому, містере Ріарден, – просто сказав він. – Змінюються часи, а з ними змінюються люди – принаймні, розумні. Мудрість полягає в розумінні, що саме пам'ятати, а що – забувати. Постійність не є звичкою розуму, яку варто практикувати або очікувати під час життєвої метушні.

Далі він розвинув цілу промову про те, як немудро дотримуватися постійності у світі, де ніщо не є абсолютним, окрім принципів компромісу. Він говорив серйозно, але в такій повсякденній манері, наче обоє вони розуміли, що це не є головною темою зустрічі. І все ж, дивним чином він говорив не з інтонацією передмови, а радше післямови, наче основну тему залагоджено вже колись давно.

Ріарден дочекався першого ж «ви так не думаєте?» і відповів:

– Попрошу вас назвати ту нагальну справу, задля якої ви попросили про цю зустріч.

Доктор Ферріс якусь мить не міг приховати здивування, він занімів, а потім бадьоро мовив, ніби пригадавши ту неважливу тему, яку можна закрити без жодних зусиль:

– А, ви про це? Це стосувалося дат доставки металу Ріардена до Державного наукового інституту. Нам потрібно п'ять тисяч тонн до першого грудня, а далі ми цілком можемо почекати на решту замовлення до початку наступного року.

Ріарден сидів, мовчки дивлячись на нього протягом тривалого часу. Кожна секунда, що збігала, перетворювала веселі інтонації доктора Ферріса, які досі висіли в повітрі, на цілковито дурнуваті звуки. Коли доктор Ферріс нажахано вирішив, що Ріарден узагалі нічого не скаже, той заговорив:

– Хіба той регулювальник руху в шкіряних штанцях, якого ви сюди прислали, не відзвітувався про розмову зі мною?

– Відзвітувався, містере Ріарден, але...

– Що ви хочете ще почути?

– Але ж це було п'ять місяців тому, містере Ріарден. Після того сталася певна подія, яка переконала мене, що ви змінили думку і не створюватимете нам жодних проблем. Так само, як ми не будемо створювати їх для нас.

– Яка подія?

– Подія, про яку ви знаєте значно краще за мене. Але, розумієте, я теж про неї знаю, хоча вам би цього й не хотілося.

– Що за подія?

– Оскільки це ваша таємниця, містере Ріарден, то чому б їй не залишитися таємницею? Хто сьогодні не має секретів? Скажімо, «Проект Х» – таємниця. Ви ж, звісно, розумієте, що ми могли б отримувати ваш метал, просто купуючи його малими об'ємами через різноманітні урядові установи, які переправляли б його до нас, – і ви не змогли б цьому запобігти. Але через це доведеться залучити занадто багатьох паршивих бюрократів, – усміхнувся доктор Ферріс, знезброюючи своєю щирістю. – О, так, ми настільки ж недолюблюємо одне одного, як і вас, звичайних громадян; довелось би допустити решту бюрократів до таємного «Проекту Х», що цього разу було б украй небажано. Так само, як і будь-яка інформація щодо проекту в газетах, – якщо ми подамо на вас у суд за відмову виконати розпорядження уряду. Та якби вам довелося судитись із іншого приводу, через набагато серйозніше обвинувачення, до якого ні «Проект Х», ні Державний науковий інститут не причетні, й де ви не змогли б оперувати категоріями принципів чи викликати співчуття публіки, – для нас це не становило б жодної незручності, натомість вам коштувало б значно більше, ніж ви можете припустити. Ось чому найпрактичнішим виходом для вас буде зберігати нашу таємницю і дозволити нам зберігати вашу. І я впевнений, ви усвідомлюєте, що ми здатні не дати бюрократам натрапити на ваш слід стільки часу, скільки ви забажаєте.

– Яка подія, яка таємниця і який слід?

– Облиште, містере Ріарден, не будьте дитиною! Чотири тисячі тонн металу Ріардена, який ви передали Кенові Данаґґеру, звісно, – радісно пояснив доктор Ферріс.

Ріарден не відповів.

– Принципи – така перешкода, – усміхаючись, сказав доктор, – і таке марнування часу всіх зацікавлених. Невже вам захочеться

бути мучеником в ім'я принципів за обставин, коли ніхто про це не знатиме, тільки ви і я; де ви не матимете шансу бодай слово видихнути на захист принципів, де ви не будете героєм, творцем нового ефектного металу, не зможете протистояти ворогам, чиї дії в очах публіки матимуть незугарний вигляд; обставинах, за яких ви станете не героєм, а звичайним злочинцем, жадібним промисловцем, який обійшов закон заради прибутку, рекетиром із чорного ринку, який переступив державні закони, створені, щоб захищати публічний добробут, героєм без слави та глядачів, який отримає хіба що півколонки у газеті десь на п'ятій шпальті, – невже ви хотіли б стати таким мучеником? Бо зараз лише про це і йдеться: або ви даєте нам метал, або потрапляєте за ґрати на десять років і забираєте з собою свого друга Данаґґера.

Як біолога, доктора Ферріса завжди захоплювала теорія про те, що тварини мають здатність відчувати запах страху. В собі він намагався розвинуте схоже вміння. Спостерігаючи за Ріарденом, дійшов висновку, що він не здасться, оскільки навіть натяку на страх у його поведінці не вловив.

– Хто був вашим інформатором? – запитав Ріарден.

– Один із ваших друзів, містере Ріарден. Власник мідної копальні. Він повідомив нам, що минулого місяця ви замовили додатковий об'єм міді, який перевищує місячну квоту металу Ріардена, який вам дозволено виплавляти згідно з законом. Адже саме мідь – один із інгредієнтів ріарден-металу? Це вся інформація, якої ми потребували. Решту було просто відстежити. Вам не слід обвинувачувати власника копальні. Виробників міді, як вам відомо, зараз так утискають, що їм доводиться пропонувати якусь цінність в обмін на послугу, постанову про «нагальну потребу», що призупиняє кілька директив у його випадку і дає йому хоч трохи перепочити. Особі, якій він продав цю інформацію, було відомо, кому можна продати її найвигідніше: інформацію купив я – в обмін на певні послуги. Отож, всі необхідні докази, так само, як десять наступних років вашого життя, тепер належать мені, – і я пропоную вам угоду. Впевнений, що ви не протестуватимете, адже торгівля – це ваш фах. Можливо, її форма трохи відрізняється від того, якою вона була за вашої молодості, але ж ви розумний продавець, завжди орієнтувались у тому, як отримати перевагу зі зміни обставин, а саме такі сьогоднішні обставини, тому вам нескладно зрозуміти, в

чому полягають ваші інтереси, як нескладно буде й поводитися згідно з ними.

Ріарден спокійно сказав:

– За моєї молодості таке називали шантажем.

Доктор Ферріс вищирився:

– Так воно і є, містере Ріарден. Ми увійшли у значно реалістичніші часи.

Однак, подумав Ріарден, існує особлива відмінність між манерою звичайного шантажиста і доктора Ферріса. Шантажист видає ознаки зловтіхи через гріховність своєї жертви, виказує розуміння того, що йдеться про зло, він навіюватиме своїй здобичі погрозу та відчуття небезпеки. Доктор Ферріс нічого такого не виявляв. Він поводився так, ніби це звичайні речі, що дають відчуття безпеки. В його тоні не було зневаги, натомість лунала товариська нота, що для кожного з них передбачала презирство до самого себе. Раптове відчуття, яке змусило Ріардена нахилитися вперед і слухати жадібно та уважно, свідчило, що він от-от намацає наступний крок уздовж стежки, що проступала перед ним.

Побачивши його зацікавлений погляд, доктор Ферріс усміхнувся і привітав себе з тим, що йому вдалось знайти правильний підхід. Тепер він зрозумів: ця гра, схема маркування, відображалась у правильній послідовності. Доктор Ферріс подумав, що деякі люди готові на все, аби тільки не називати власних дій уголос, натомість цьому чоловікові була потрібна чесність, це був суворий реаліст, якого Ферріс і сподівався знайти.

– Ви практичний чоловік, містере Ріарден, – люб'язно промовив доктор Ферріс. – Не розумію, навіщо вам відставати від часу. Чому б не підлаштуватись і не зіграти своєї партії як слід? Ви розумніші, ніж більшість із них. Ви цінна особа, ми вже так довго вас потребуємо, і коли я почув, як ви шили дурня з Джима Таґґарта, то зрозумів, що у нас є шанси. Не переживайте через Джима Таґґарта, він ніхто, він просто дрібна незручність. Потрапив до великої гри. Ми можемо використати вас, а ви можете використати нас. Хочете, щоб ми перекрили шлях Орренові Бойлу? Він добряче нам'яв вам боки. Хочете, ми його трохи обробимо? Це можна влаштувати. Чи, може, хочете, щоб ми тримали на припоні Кена Данаґґера? Погляньте-но, як непрактично ви вчинили. Я знаю, чому ви продали йому метал, – бо потребуєте від нього вугілля. Зрештою ви мало не опинилися у в'язниці, мало не

влетіли у велетенський штраф задля того, щоб просто зберегти добрі стосунки з Кеном Данаґґером. І ви називаєте це хорошим бізнесом? Тож домовмося і даймо містерові Данаґґеру зрозуміти: коли він не дотримуватиметься вимог, то опиниться за ґратами, зате ви – не опинитеся, оскільки у вас є друзі, яких не має він, тому відтепер вам не слід хвилюватися щодо постачання вугілля. Отакий сучасний спосіб ведення бізнесу. Запитайте в себе, який спосіб практичніший. І хай що про вас говоритимуть, ніхто ніколи не заперечить, що ви – чудовий бізнесмен і реаліст з холодною головою.

– Так, це про мене, – підтвердив Ріарден.

– Я завжди так думав, – сказав доктор Ферріс. – Ви розбагатіли тоді, коли більшість заможних людей збанкрутували, вам завжди вдавалося перемагати обставини, підтримувати на плаву свій завод і заробляти гроші, тобто власну репутацію, тож і зараз не чиніть непрактично. Навіщо? Поки заробляєш гроші, хіба варто перейматися чимсь іншим? Залиште теорії таким людям, як Бертрам Скаддер, а ідеали – таким, як Бальф Юбанк, і просто будьте собою. Спустіться на землю. Ви не з тих, хто дозволяє сентиментам втручатись у бізнес.

– Ні, – повільно мовив Ріарден. – Не дозволю. Жодних сентиментів.

Доктор Ферріс усміхнувся.

– А вам не здається, що ми про це знали? – сказав він, а тон його свідчив про те, що він намагається вразити свого колегу-злочинця, демонструючи надзвичайну хитрість. – Ми довго вичікували, щоб отримати проти вас якісь козирі. Ви, чесні люди, – справжня проблема, мігрень. Але ми знаємо, що раніше чи пізніше ви послизнетесь, – і це саме те, що нам потрібно.

– Схоже, вам це дає задоволення.

– Хіба я не маю для цього причин?

– Але ж я таки порушив один із ваших законів.

– Ну, а для чого вони існують, на вашу думку?

Доктор Ферріс не помітив того несподіваного виразу на обличчі Ріардена, погляду людини, яка побачила саме те, на що сподівалась.

Доктор Ферріс уже проминув стадію спостерігання. Тепер він зосереджено завдавав останніх ударів тварині, що потрапила в пастку.

– Невже ви справді думали, наче ми прагнемо, щоб тих законів дотримувалися? – запитав Ферріс. – Ми хочемо, щоб їх ламали. Краще вам зрозуміти все правильно: ви виступаєте не проти групи бойскаутів, тому затямте, що зараз не час для красивих жестів. Нам потрібна влада і ми не жартуємо. Ви, хлопці, діяли, як обережні гравці, але ми знаємо досконаліші прийоми, тому краще вам порозумнішати. Керувати невинними людьми неможливо. Єдина влада, доступна будь-якому урядові, – суворе покарання злочинців. А коли злочинців недостатньо, то їх треба створити. Тоді ти просто оголошуєш різні дії злочинами, і люди вже не можуть жити, не порушуючи законів. Кому потрібна держава із законослухняними громадянами? Яка з неї користь? Але просто встанови такі закони, яких не можна ні дотримуватись, ні виконувати, ні інтерпретувати об'єктивно – і ти створиш державу порушників, а потім розбагатієш на їхній провині. Оце система, містере Ріарден, це гра, і щойно ви її зрозумієте, з вами стане значно простіше співпрацювати.

Спостерігаючи за тим, як доктор Ферріс на нього дивиться, Ріарден зауважив раптову судому паніки, наче з колоди на стіл раптом випала некраплена карта, якої доктор Ферріс ніколи досі не бачив.

На Ріарденовому обличчі доктор Ферріс спостеріг вираз осяйного спокою, що виник від раптового усвідомлення давньої темної проблеми; вираз, в якому поєднувалися розслабленість і завзяття. В Ріарденових очах світилась юнацька чистота, а в лінії рота прочитувався легкий натяк на презирство. Хоч що б це означало – а доктор Ферріс не міг розшифрувати, – він був певний одного: на обличчі співрозмовника не видно і сліду провини.

– Докторе Ферріс, у вашій системі є невідповідність, – тихо, майже лагідно, мовив Ріарден. – Практична невідповідність, яка вийде назовні, коли ви судитимете мене за те, що я продав чотири тисячі тонн ріарден-металу Кенові Данаґґеру.

Проминуло двадцять секунд – Ріарден відчував, як вони повільно стікають, – аж доки доктор Ферріс переконався, що почув остаточне рішення.

– Думаєте, ми блефуємо? – гаркнув доктор Ферріс. Його голос раптово набув якості, характерної для голосів тварин, яких він так довго вивчав: здавалося, він вишкірює зуби.

– Не знаю, – сказав Ріарден. – Мені байдуже.

– Невже ви збираєтеся поводитись аж так непрактично?

– Оцінка «практичності» дії, докторе Ферріс, залежить від того, що саме бажає практикувати людина.

– Хіба ви завжди не ставили власних інтересів понад інтересами інших?

– Саме це я зараз і роблю.

– Якщо ви думаєте, ми дозволимо вам уникнути...

– Забирайтеся звідси, будь ласка.

– І кого, на вашу думку, ви обдурюєте? – голос доктора Ферріса майже перетворився на крик. – Час промислових баронів минув! У вас є те, що нам потрібно, а ми маємо дещо проти вас, тому або ви гратимете в нашу гру, або...

Ріарден натиснув кнопку. До кабінету увійшла міс Айвз.

– Міс Айвз, доктор Ферріс збентежився і забув, де у нас вихід, – сказав Ріарден. – Проведіть його, будь ласка.

Він обернувся до Ферріса:

– Міс Айвз – жінка, вона важить сорок п'ять кілограмів, вона не має жодної кваліфікації, натомість надзвичайно ефективна в інтелектуальному плані. Їй ніколи не вдалось би працювати викидайлом у салуні, тільки в якомусь непрактичному місці, – наприклад, на фабриці.

Міс Айвз мала такий вигляд, ніби виконує емоційно нейтральне завдання: скажімо, складає список рахунків про доставку. Вона дисципліновано виструнчилась і з крижаним формалізмом притримувала відчинені двері, поки доктор Ферріс перетинав кімнату, а тоді першою в них вийшла. Доктор Ферріс пішов слідом.

Вона повернулась за кілька хвилин, екзальтовано захлинаючись сміхом.

– Містере Ріарден, – сказала вона, сміючись зі страху за нього, через небезпеку, що над ними нависла, з усього, крім цієї миті тріумфу, – що це ви робите?

Він сидів у позі, якої досі ніколи собі не дозволяв, що обурювала його і здавалася найвульгарнішим символом бізнесмена; він сидів, відкинувшись у кріслі й поклавши ноги на стіл, натомість вона побачила в цьому особливу шляхетність: не зануду-директора, а юного хрестоносця.

– Мені здається, Оуен, я відкриваю новий континент,– радісно відповів він. – Континент, який повинні були відкрити одночасно з Америкою, але не зробили цього.

– Мені треба з вами поговорити, – сказав Едді Віллерс, дивлячись на робітника, який сидів за столом навпроти нього. – Не знаю, чому це мені допомагає, але так воно є – просто знати, що ви мене чуєте.

Було пізно, підземне кафе було освітлене тьмяно, але Едді Віллерс бачив звернені на себе пильні очі робітника.

– Я почуваюсь так, ніби... ніби людської мови більше не існує, – сказав Едді Віллерс. – Таке враження, що якби я закричав посеред вулиці, ніхто б не почув мого крику... Ні, це не зовсім те, що я відчуваю. Радше я відчуваю, наче хтось кричить посеред вулиці, але люди проходять повз нього і до них не долітає жодного звуку. Кричить не Генк Ріарден, не Кен Данаґґер, кричу не я, і все ж, здається, що кричимо ми втрьох... Ви не думаєте, що хтось мав би повстати і захистити їх, але ніхто не зробив цього і не зробить?

Сьогодні вранці було озвучено обвинувачення Ріарденові й Данаґґеру – за нелегальний продаж ріарден-металу. Наступного місяця на них чекає суд. Я був там, в залі суду, у Філадельфії, коли зачитали обвинувальний акт. Ріарден був спокійний; мені весь час здавалося, що він усміхається, але я помилявся.

Данаґґер був не просто спокійний – ще гірше. Він і слова не промовив, просто стояв там, ніби приміщення порожнє... В газетах пишуть, що їх обох слід кинути за ґрати... Ні... Ні, я не тремчу, все гаразд, зараз зі мною все буде добре... Ось чому я й слова їй не сказав, я боявся вибухнути і не хотів, щоб їй було ще складніше, я знав, що вона відчуває... О, так, вона говорила про це зі мною – і не тремтіла, але то було ще гірше; ну знаєте, така жорсткість, коли особа поводиться, ніби нічого не відчуває, і... Слухайте, я коли-небудь казав вам, що ви мені подобаєтесь?

Ви дуже мені подобаєтеся – через оцей ваш погляд. Ви чуєте. Ви розумієте. Що вона сказала? Це було дивно: вона боїться не за Генка Ріардена, а за Кена Данаґґера. Вона сказала, що Ріарден достатньо сильний, щоб усе це витримати, натомість Данаґґер – ні. Не те, щоб йому бракувало сили, просто він не захоче її застосувати. Вона... вона певна, що Кен Данаґґер буде наступний, хто зникне. Піде геть, як Елліс Ваятт і всі решта. Здасться і зникне... Чому?

Ну, вона думає, що річ у зміщенні напруги: економічної та особистої напруги. Щойно вся вага моменту зміщується на плечі однієї людини, ця людина зникає, мов повалена колона. Ще рік

тому з країною не могло статися нічого гіршого, ніж втрата Еллі-са Ваятта. І ми його втратили.

Відтоді, каже вона, почалося щось схоже на дике розгойдування центру тяжіння; ніби вантажне судно почало тонути і вийшло з-під контролю, переходячи від промисловості до промисловості, від людини до людини. Коли ми втрачаємо одного, наступний стає нам відчайдушно потрібним – і його ми невдовзі теж втрачаємо. Що може бути більшою катастрофою, ніж те, що постачання вугілля в нашій державі – в руках таких людей, як Бойл або Ларкін?

У вугільній промисловості не залишилося нікого важливого, крім Кена Данаґґера. Отож, за її словами, він – наче мічений, ніби підсвічений прожектором, ніби його от-от мають зітнути... Чому ви смієтеся? Це може звучати безглуздо, але я думаю, що це правда... Що?.. О, так, вона дуже розумна жінка!.. До того ж, як вона каже, тут ідеться ще про одну річ. Людина мусить дійти до певної психічної стадії – не злості чи відчаю, а дечого набагато, набагато більшого, – перш ніж її обітнуть.

Вона не може пояснити, що це за стан, але ще до пожежі вона знала, що Елліс Ваятт досягнув тієї стадії, знала, що з ним щось станеться.

Коли вона побачила сьогодні в суді Кена Данаґґера, то сказала, що він готовий зустрітися з руйнівником... Так, саме такими словами: він готовий зустрітися з руйнівником. Розумієте, вона думає, що це невипадково. Думає, що за цим є певна система, намір, людина. У нашій країні на волі розгулює руйнівник, який одну по одній обтинає опори, щоб весь уклад завалився нам на голови. Якась безжалісна істота, керована незбагненною причиною... Вона каже, що не дозволить йому дістати Кена Данаґґера. Повторює постійно, що повинна Данаґґера зупинити; вона хоче з ним розмовляти, благати, просити, відновити все, що він втрачає, озброїти його проти руйнівника, як той нагряне. Вона відчайдушно прагне першою дістатися Данаґґера. Він відмовився із будь-ким зустрічатися. Він повертається до Пітсбурґа, до своїх копалень. Але сьогодні – було вже досить пізно – їй вдалося поговорити з ним по телефону, і вона домовилася про зустріч завтра увечері... Так, завтра вона поїде до Пітсбурґа... Так, вона боїться за Данаґґера, страшенно боїться... Ні. Про руйнівника вона нічого не знає. Вона не має жодної гадки про нього, жодних доказів

його існування – тільки слід руйнувань. Одначе вона певна: він існує... Ні, вона не може зрозуміти його мети. Каже, ніщо на світі не може його виправдати. Бувають моменти, коли вона відчуває, що прагне відшукати його дужче, ніж будь-кого іншого в усьому світі, дужче навіть, ніж винахідника двигуна. Каже, якщо знайде руйнівника, то, щойно побачить, застрелить його; вона погодилась би заплатити життям, якби могла спершу знищити його власними руками... Бо він – найбільше втілення зла, яке будь-коли існувало: цей чоловік висушує розум світу.

...Здається, часом для неї все це вже занадто – навіть для неї. Не думаю, що вона дозволяє собі зрозуміти, наскільки втомилась. Одного ранку я дуже рано прийшов на роботу і побачив, що вона спить у своєму офісі, на дивані, а над її столом світиться лампа. Вона пробула там усю ніч. Я просто стояв і дивився. Я не розбудив би її, навіть якби вся клята залізниця розлетілася на друзки... Коли вона спала? Ну, вона скидалась на молоду дівчину. Так, ніби була певна, що прокинеться у світі, де ніхто її не скривдить, ніби не має що ховати або чого боятись. Ось що було найжахливіше: невинна чистота її обличчя – і тіло, викручене від виснаження; вона лежала в тій же позі, в якій упала. Її вигляд... Скажіть, чому ви розпитуєте, якою вона була уві сні?..

Так, ваша правда, навіщо я взагалі про це говорю? Я не повинен. Не знаю, що змусило мене про це думати... Не звертайте на мене уваги. Завтра зі мною все буде гаразд. Мабуть, я просто контужений тією судовою залою. Постійно думаю: якщо чоловіків на кшталт Ріардена й Данаґґера ув'язнюють, то в якому світі й навіщо ми працюємо? Невже в нас не залишилось жодного правосуддя? Я був такий дурний, що сказав це репортерові, коли ми виходили з судової зали, а він просто засміявся і мовив: «Хто такий Джон Ґолт?»... Скажіть, що з нами коїться? Невже не залишилося жодної справедливої людини? Невже ніхто їх не захистить? Ви чуєте мене? Невже ніхто їх не захистить?

– Міс Таґґарт, містер Данаґґер за мить звільниться. У нього відвідувач. Ви ж його вибачите? – запитала секретарка.

Протягом тих двох годин, що вона летіла до Пітсбурґа, Даґні почувалась напружено і не здатна була ні виправдати своєї тривожності, ні позбутись її. Не було причини лічити хвилини, однак нею володіло сліпе бажання квапитися. Тривожність вивітрилася,

коли вона увійшла до передпокою офісу Кена Данаґґера; вона до нього дісталась, не відбулося нічого, що цьому б завадило, вона почувала безпеку, впевненість та неймовірне полегшення.

Слова секретарки його зруйнували. «А ти стаєш боягузкою», – подумала Даґні, відчуваючи, що ці слова викликають у ній безпричинний страх, пропорції якого зовсім не відповідають сенсу почутого.

– Перепрошую, міс Таґґарт, – вона почула сповнений поваги, клопітливий секретарчин голос і усвідомила, що застигла, так і не відповівши. – Містер Данаґґер за мить до вас підійде. Ви не хочете сісти?

У голосі чулось тривожне занепокоєння через те, що доводиться змушувати її чекати.

Даґні усміхнулась:

– Усе добре.

Вона сіла в дерев'яне крісло, обличчям до секретарки.

Вийняла сигарету і зупинилась, думаючи, чи встигне її докурити, і сподіваючись, що таки ні, раптом різко її підкурила.

То була старосвітська каркасна будівля, штаб-квартира знаменитої Вугільної компанії Данаґґера. Десь у пагорбах, що виднілись із вікон, – копальні, в яких Кен Данаґґер колись працював шахтарем. Він так і не переніс свого офісу подалі від вугільних родовищ.

Їй вдавалось розгледіти викопані у схилах входи до шахт, невеликі рамки з металевих брусів, що вели до велетенського підземного королівства. Вони мали підозріло скромний вигляд, здавалися загубленими в пристрасних оранжевих і червоних барвах пагорбів. Під насичено-синім небом, у сонячному світлі пізнього жовтня море листя скидалося на море вогню... Наче хвилі, що прагнули поглинути крихкі підпірки входів до копалень. Вона здригнулась і відвела погляд: подумала про палахкотіння листя, що вкривало пагорби Вісконсину, дорогою до Старнсвілля.

Даґні зауважила, що тримає в пальцях недопалок – і закурила наступну.

Зиркнувши на годинник на стіні приймальні, вона перехопила погляд секретарки, яка теж перевіряла час. Зустріч було призначено на третю, білий циферблат повідомляв: третя година дванадцять хвилин.

– Пробачте, міс Таґґарт, – сказала секретарка. – Містер Данаґґер от-от звільниться, з хвилини на хвилину. Він неймовірно пунктуальний. Повірте, будь ласка, це безпрецедентний випадок.

– Я знаю.

Вона знала, що Кен Данаґґер прискіпливо й точно ставиться до свого розкладу, – ніби то був розклад потягів. Подейкували, він міг скасувати розмову, якщо відвідувач дозволяв собі спізнитися бодай на п'ять хвилин.

Секретарка – стара діва – мала незмінну манеру: вона завжди, хай там що, була довершено ввічлива; так само, як її бездоганна біла блузка не змінювалася, незважаючи на вугільний пил у повітрі. Даґні здалося дивним, що така обметана, витренувана жінка раптом виявила нервозність: вона не починала розмови, сиділа нерухомо, схилившись над аркушами на столі. Половина цигарки Даґні вже здиміла, а жінка й далі дивилася на одну й ту ж сторінку.

Коли вона підвела голову і глипнула на годинник, на циферблаті була третя тридцять.

– Я знаю, що це непростимо, міс Таґґарт, – тепер у її голосі відчутно проступало передчуття недоброго. – Я не здатна цього зрозуміти.

– Ви б не могли повідомити містера Данаґґера, що я тут?

– Я не можу! – то був майже крик. Вона побачила вражений погляд Даґні й відчула необхідність пояснити:

– Містер Данаґґер викликав мене через внутрішній комутатор і наказав не втручатися за жодних обставин, незважаючи ні на що.

– Коли це було?

Пауза, яка запала перед відповіддю, скидалась на повітряну подушку безпеки:

– Дві години тому.

Даґні кинула погляд на зачинені двері Данаґґерового кабінету. Вона чула голос за дверима, але він був такий тихий, що неможливо було зрозуміти: говорить одна людина чи двоє. Вона не могла вловити емоційного забарвлення тону: долинала тільки низька, рівна послідовність звуків, що здавалися цілком звичайними, – жодних різких перепадів.

– І довго вже триває ця нарада? – запитала вона.

– З першої години, – понуро відповіла секретарка, і вибачливо додала:

– Відвідувач був незапланований. Інакше містер Данаґґер ніколи б такого не допустив.

Двері незамкнені, подумала Даґні; вона відчула непоясненне бажання розчахнути їх і увійти; це ж усього лише кілька дерев'яних дощок і латунна ручка, – варто тільки ледь-ледь напружити м'язи руки; але вона відвела погляд, знаючи, що сила цивілізованого порядку та звичаїв Кена Данаґґера – значно більша перепона, ніж будь-який замок.

Вона впіймала себе на тому, що дивиться на забиту недопалками попільничку поруч, і замислилась, чому це видовище робить недобрі передчуття ще гострішими. Далі вона усвідомила, що думає про Г'ю Акстона: вона написала йому до ресторану в Вайомінґу, просячи повідомити, де він узяв цигарку зі знаком долара; її лист повернувся з приміткою, що він переїхав, не залишивши нової адреси.

Вона розлючено сказала собі, що цей випадок не має жодного стосунку до цієї миті, що їй слід контролювати свої нерви. Проте рука її різко натиснула кнопку на попільничці, змусивши недопалки зникнути всередині.

Підвівши погляд, Даґні зустрілась очима з секретаркою, яка за нею спостерігала.

– Перепрошую, міс Таґґарт. Не знаю, що з цим робити.

В її словах звучав відвертий розпач.

– Я не наважуся втрутитись.

Даґні повільно вимовила – з інтонацією вимоги, нехтуючи офісним етикетом:

– Хто там із містером Данаґґером?

– Я не знаю, міс Таґґарт. Ніколи досі мені не випадало бачити цього джентльмена, – вона зауважила, як погляд Даґні раптово закам'янів, і додала:

– Думаю, це друг дитинства містера Данаґґера.

– Ага! – з полегшенням вимовила Даґні.

– Він прийшов без жодного попередження, сказав, що хоче побачити містера Данаґґера, і що зустріч із ним містер Данаґґер призначив сорок років тому.

– А скільки містерові Данаґґеру років?

– П'ятдесят два, – сказала секретарка. Тоном буденного зауваження, вона задумливо додала:

– Містер Данаґґер почав працювати, коли йому було дванадцять років.

Після мовчанки вона знову промовила:

– Дивно те, що на вигляд відвідувачу нема й сорока. Може, близько тридцяти.

– Він назвався?

– Ні.

– Який він із себе?

Раптово пожвавившись, секретарка усміхнулася, ніби збиралася вимовити якийсь захоплений комплімент, однак усміх розтанув так само різко.

– Не знаю, – зніяковіло відповіла вона. – Його складно описати. У нього дивне обличчя.

Вони мовчали ще досить довго, і аж коли стрілки годинника сягнули третьої п'ятдесят, раптом задзижчав дзвоник у секретарки на столі – дзвоник із кабінету Данаґґера: дозвіл увійти.

Обидві жінки зірвалися на рівні ноги, секретарка кинулась до дверей, полегшено всміхаючись, кваплячись відчинити двері.

Коли вона увійшла до кабінету, Даґні побачила, як за попереднім відвідувачем зачинилися двері приватного виходу. Вона почула звук клацання об одвірок та легке бриніння скляної панелі.

Чоловіка, який щойно пішов, Даґні побачила відображеним на обличчі Кена Данаґґера. Це було не те обличчя, яке вона спостерігала в залі суду, не той лик незмінності, який вона знала стільки років, лик нечутливої строгості; тепер це було обличчя, якого прагне двадцятирічний молодик, але не може запопасти; обличчя, з якого стерто будь-які сліди напруження, тому зморщені щоки, зім'яте чоло, сивувате волосся – мовби складові, перелаштовані згідно з іншою логікою, – складали тепер композицію з надії, завзяття та безневинного спокою: цією логікою було цілковите звільнення.

Він не підвівся, коли Даґні увійшла. Здавалося, ніби ще не цілком повернувся до реальності й забув про правила поведінки, зате так доброзичливо і щиро всміхнувся, що вона несподівано для себе всміхнулась у відповідь. Впіймала себе на думці, що саме так люди повинні одне одного вітати; вся її тривожність випарувалася; раптом вона відчула впевненість у тому, що все добре, що немає того, чого варто боятися.

– Вітаю, міс Таґґарт, – сказав він. – Пробачте. Здається, я змусив вас чекати. Сідайте, будь ласка.

Він вказав на крісло навпроти свого столу.

– Це нічого, що я чекала, – відповіла вона. – Вдячна, що ви погодилися на цю зустріч. Я відчувала неймовірну потребу поговорити з вами на невідкладну тему.

Уважний та сконцентрований, він схилився над столом, як робив завжди, коли йшлося про важливі бізнесові справи, але Даґні здавалося, що вона розмовляє з незнайомцем, тому замовкла, не впевнена щодо аргументів, які збиралася надати.

Він глянув на неї мовчки, а потім сказав:

– Міс Таґґарт, сьогодні такий чудовий день. Можливо, останній у цьому році. Є одна річ, яку я завжди хотів зробити, але мені бракувало часу. Повернімося до Нью-Йорка разом і вирушмо в екскурсію на човні навколо Мангеттену. Погляньмо востаннє на найвеличніше місто на світі.

Вона сиділа нерухомо, намагаючись сфокусувати погляд: офіс почав розгойдуватись. Адже це був Кен Данаґґер, який ніколи не мав приятеля, ніколи не одружувався, не відвідував театрів чи кіно, не дозволяв нікому відбирати його час на безглузді речі, що не стосувалися бізнесу.

– Містере Данаґґер, я прийшла сюди, щоб поговорити з вами про надзвичайно важливі справи, що стосуються вашого і мого бізнесу. Я хочу поговорити про обвинувачення проти вас.

– А, про це? Не хвилюйтеся. Це не важливо. Я збираюся піти у відставку.

Вона нерухомо сиділа, нічого не відчуваючи, німо запитуючи у себе, чи так почувається людина, почувши смертний вирок, якого боялась найдужче, але не вірила, що це можливо.

Вона раптово струснула головою у напрямку дверей. Її рот перекосило від ненависті. Низьким голосом вона запитала:

– Хто він?

Данаґґер засміявся.

– Якщо ви аж так добре все розумієте, то маєте розуміти і те, що я не відповім на це запитання.

– О, Боже, Кене Данаґґер! – простогнала вона. Його слова змусили її зрозуміти, що між ними вже зведено бар'єр безнадії, тиші, запитань без відповідей. Ненависть була всього лише

тонкою линвою, яка тільки мить допомагала їй триматися купи, але щойно ця линва розірвалась, як розсипалась і Даґні.

– О, Боже!

– Ви помиляєтесь, дитино, – м'яко сказав він. – Я знаю, що ви почуваєте, але ви помиляєтесь.

А потім, наче пригадавши про відповідну манеру і намагаючись урівноважити себе між двома реальностями, більш офіційно, додав:

– Мені прикро, міс Таґґарт, що вам довелося опинитися тут відразу після нього.

– Я прийшла надто пізно, – сказала вона. – Я намагалася випередити його. Я знала, що це станеться.

– Чому?

– Байдуже, що він за один, але я була певна, що наступним він забере вас.

– Були певні? Дивно. Я не був.

– Я хотіла вас застерегти... Озброїти вас проти нього.

Він усміхнувся.

– Повірте мені, міс Таґґарт, вам не слід мучити себе і шкодувати, що ви не встигли. Час неможливо було вирахувати.

Вона відчувала, як він із кожною хвилиною віддаляється дедалі більше, туди, де вона не може його досягнути, проте між ними ще залишився тонкий місток, тож їй слід було поквапитися.

Даґні нахилилася вперед і дуже тихо (інтенсивність її емоцій набрала форми наголошеної твердості голосу) промовила:

– Чи пам'ятаєте ви, що думали і почували, ким ви були три години тому? Чи пам'ятаєте, що означали для вас ваші копальні? Чи пам'ятаєте «Таґґарт Трансконтиненталь» або «Сталь Ріардена»? В ім'я цих речей... чи можете ви мені відповісти? Чи можете допомогти мені зрозуміти?

– Я постараюся.

– Ви вирішили подати у відставку? Відмовитися від свого бізнесу?

– Так.

– Невже тепер він для вас нічого не означає?

– Зараз він означає для мене більше, ніж будь-коли.

– Але ви збираєтеся його покинути?

– Так.

– Чому?

– На це я не відповідатиму.

– Ви так любили свою роботу, не поважали нічого, крім роботи, зневажали будь-яку безцільність, пасивність, – і ви відмовляєтеся від життя, яке любили?

– Ні. Я щойно зрозумів, як сильно його люблю.

– Однак ви маєте намір існувати без праці або цілі?

– Чому ви так думаєте?

– Ви збираєтеся розпочати вугледобувний бізнес деінде?

– Ні, не вугледобувний.

– Тоді що ви робитимете?

– Я ще не вирішив.

– Куди ви їдете?

– Не скажу.

Вона дозволила собі зробити коротку паузу, щоб зібратися з силами, щоб сказати собі: нічого не відчувай, не показуй, що ти щось відчуваєш, не дозволяй цьому всьому загуснути і зламати міст між вами. А потім промовила вголос так само тихо і рівно:

– Чи усвідомлюєте, як позначиться на Генкові Ріардені, на мені, на решті тих, хто залишиться, ваш відхід?

– Так. Я усвідомлюю це значно чіткіше, ніж ви.

– І це для вас нічого не означає?

– Більше, ніж ви можете повірити.

– То чому ж ви покидаєте нас?

– Ви не повірите, а я не поясню, але я вас не покидаю.

– Нам доведеться тягнути на собі ще більший тягар, а вам байдуже те, що невдовзі ви побачите, як нас винищать мародери.

– Не будьте надто сильно в цьому впевнені.

– У чому? У вашій байдужості чи у нашому винищенні?

– Ні в тому, ні в тому.

– Але ж ви знаєте, ви знали це ще сьогодні вранці, що це битва на смерть, і що ми – а ви один із нас – стоїмо проти мародерів.

– Якщо я відповім: «Я це знаю, але не знаєте ви», – подумаєте, що я вимовляю слова без жодного сенсу. Тому сприймайте, як хочете, але така моя відповідь.

– Чи відкриєте ви мене її сенс?

– Ні. Ви самі його зрозумієте.

– Ви погодилися віддати цей світ мародерам. А ми – ні.

– Не будьте надто певними і цих двох речей.

Вона безпорадно замовкла. Незвичність його манери полягала в її простоті. Він говорив так, ніби його поведінка цілком природна. Незважаючи на всі запитання без відповідей і на трагічну таємничість, він поводився так, ніби секретів більше немає і не існувало ніколи жодної таємниці.

Проте, дивлячись на нього, вона зауважила першу тріщинку в його радісному спокої: він боровся з якоюсь думкою. Він вичекав, а тоді з зусиллям сказав:

– Щодо Генка Ріардена... Чи зробите ви мені послугу?

– Звісно.

– Скажіть йому, що я... Розумієте, люди завжди були мені байдужі. І все ж він – чоловік, якого я поважав, але до сьогодні не знав, що мої почуття були... що він був єдиною людиною, яку я любив... Просто скажіть це йому, як і те, що я хотів би... ні, мабуть, цього вистачить... Мабуть, він назавжди мене прокляне... а все ж, може й ні.

– Я перекажу.

Почувши в його голосі притуплене, приховане звучання болю, вона відчула себе такою близькою до нього, що знову засумнівалася: він не завдасть удару. І зробила останню спробу.

– Містере Данаґґер, якби я благала на колінах, якби я знайшла ті слова, яких поки що не змогла знайти... Чи це... чи існує шанс вас зупинити?

– Не існує.

За мить вона запитала безбарвним голосом:

– Коли ви покидаєте роботу?

– Сьогодні ввечері.

– А що ви зробите, – вона вказала на пагорби за вікном, – з «Вугіллям Данаґґера»? На кого ви залишите компанію?

– Не знаю. Та мені байдуже. Нікому або всім. Будь-кому, хто захоче.

– Ви не збираєтеся залишити щодо неї розпорядження чи призначити наступника?

– Ні. Навіщо?

– Щоб вона перейшла в хороші руки. Невже ви не можете принаймні спадкоємця обрати?

– Немає з кого обирати. Мені байдуже. Хочете, щоб я залишив компанію вам? – він узяв аркуш паперу. – Зараз же напишу листа, в якому назву вас єдиною спадкоємицею, якщо хочете.

Вона похитала головою, мимовільно охоплена жахом.

– Я не мародер!

Він засміявся, відштовхуючи аркуш набік.

– Бачите? Ви дали правильну відповідь, знаючи її чи ні. Не хвилюйтесь за «Вугілля Данаґґера». Немає жодної різниці, чи я призначу найкращого спадкоємця на світі, чи найгіршого, чи жодного не призначу. Хоч хто перейме компанію – людина чи рослина, – це вже не має жодного значення.

– Але відійти геть і покинути... просто покинути... промислове підприємство, наче ми живемо у вік безземельних номадів або дикунів, що блукають джунглями!

– А хіба ні? – він усміхався до неї напівзнущально-напівспівчутливо. – Чому я повинен залишати свою справу чи свою волю? Я не хочу допомагати мародерам і підтримувати ілюзію, що приватна власність досі існує. Я погоджуюсь із системою, яку вони створили. Вони не потребують мене, як вони кажуть, вони потребують тільки мого вугілля. То нехай беруть.

– То ви приймаєте їхню систему?

– Приймаю?

Вона застогнала, дивлячись у бік дверей.

– Що він із вами зробив?

– Сказав мені, що я маю право існувати.

– Не вірю, що таке можливо: протягом трьох годин хтось примусив людину відмовитися від п'ятдесяти двох років свого життя!

– Якщо ви думаєте, що він зробив саме це, або якщо вважаєте, що він розповів мені якесь немислиме одкровення, то я розумію рівень вашого збентеження. Але він зробив не це. Він лише озвучив, заради чого я жив, задля чого живе кожна людина – тією мірою і до того моменту, поки себе не зруйнує.

Вона знала, що запитання марні й що вона більше не має чого йому сказати.

Він подивився на її схилену голову і ніжно мовив:

– Міс Таґґарт, ви хоробра. Я знаю, що ви зараз робите і чого це вам коштує. Не картайтеся. Відпустіть себе.

Вона звелась. Хотіла щось промовити, але раптом він помітив її спрямований вниз погляд. Вона стрибнула вперед і схопила попільничку, яка стояла на краю столу.

В попільничці лежав недопалок з надрукованим на ньому знаком долара.

– Міс Таґґарт, у чому річ?

– Це... це він курив?

– Хто?

– Ваш відвідувач – він курив цю сигарету?

– Ну, я не знаю... Мабуть... Так, думаю, я таки бачив, що він викурив одну сигарету... Дайте поглянути... Ні, це не моя марка, тому, певно, його.

– Чи мали ви сьогодні інших відвідувачів?

– Ні. Чому ви запитуєте, міс Таґґарт? Що сталося?

– Чи можу я це взяти?

– Що? Недопалок? – він дивився на неї вражено.

– Так.

– Беріть. Але навіщо?

Вона дивилася на недопалок у долоні, наче то була коштовність.

– Не знаю... Не знаю, яку користь це мені принесе, знаю тільки, що це підказка, – вона гірко усміхнулась, – до розгадки моєї таємниці.

Вона стояла, не бажаючи іти, дивлячись на Кена Данаґґера так, як дивляться на людину, яка вирушає в край, звідки не повертаються.

Він зрозумів її вагання, всміхнувся і простягнув долоню.

– Я не прощатимусь, – сказав він, – тому що невдовзі ми з вами зустрінемось.

– О, – палко вигукнула вона, притиснувши долоню до поверхні столу, – ви збираєтесь повернутися?

– Ні. Ви приєднаєтеся до нас.

Над конструкціями у темряві мріло легке червоне марево, ніби завод уже спав, але був живий, рівно дихаючи горнилами, стукаючи віддаленим серцебиттям конвеєрних стрічок.

Ріарден стояв біля вікна свого кабінету, притиснувши руку до вікна. Завдяки перспективі його долоня накривала півмилі, забудованих конструкціями; здавалося, він намагається їх утримати.

Він дивився на довгу стіну з вертикальних смуг – батарею коксових печей. Вузькі двері відчинилися, різко видихнувши

вогонь, і з них гладко вислизнув розжарено-червоний лист коксу, наче скибка хліба з гігантського тостера. Якусь мить він був нерухомий, а потім шматок прострелило кривою тріщиною, і він висипався до гондоли, що чекала на колії внизу.

Вугілля Данаґґера, подумав Ріарден. Єдине, про що він був здатен думати.

Все решта, що він відчував, – це самотність: таку глибоку, що навіть біль, здавалося, поглинула ця безодня.

Вчора Даґні розповіла йому про свою марну спробу і переказала повідомлення Данаґґера. Сьогодні вранці Ріарден почув новини про його зникнення. Протягом безсонної ночі, а потім напруженому зосередженні на денних обов'язках, у свідомості билася відповідь на повідомлення, відповідь, якої він ніколи не зможе промовити вголос.

«Єдиний чоловік, якого я любив». Це сказав Кен Данаґґер, який ніколи не висловлював нічого більш особистого, ніж: «Слухай сюди, Ріардене».

Він думав: «Чому ми не дали цьому збутися? Чому ми обидва виявилися приречені – у години, проведені не при своїх робочих столах, – до вигнання серед жахливих чужинців, які змусили нас відмовитися від усіх прагнень про відпочинок, дружбу, про звучання людських голосів? Чи можу я тепер відібрати бодай годину, яку віддав на вислуховування свого брата Філіпа, і віддати її Кенові Данаґґеру? Хто зробив нашим обов'язком – як єдину винагороду за роботу – цю сіру тортуру, коли вдаєш, начебто любиш людей, які будять всередині тільки презирство? Здатні для власних цілей розтоплювати камінь і метал, чому ми ніколи не шукали в інших те, чого прагнули?»

Він спробував придушити ці слова у своїй свідомості, знаючи, що думати таке зараз немає жодного сенсу. Але вони не зникали і скидалися на звернення до мерця: «Ні, я не проклинаю тебе за те, що ти пішов, – якщо таке запитання і такий біль ти забрав із собою. Чому ти не дав мені шансу сказати... що? Що я схвалюю?.. Ні. Але я не можу ні обвинувачувати тебе, ні вирушити слідом».

Заплющивши очі, він дозволив собі уявити величезне полегшення, яке пережив би, якби відійшов, покинувши тут усе. Попри шок від своєї втрати він відчув павутиння заздрості. Чому вони не прийшли і до мене? Байдуже, хто вони, чому не повідомили

тієї невідворотної причини, яка змусила б мене зникнути. Але наступної ж миті люте дрижання в тілі засвідчило, що він убив би кожного, хто б до нього наблизився, убив би, перш ніж почути слова, здатні забрати його з заводу.

Було пізно, робітники вже розійшлися, та його жахала перспектива повернення додому і порожнеча вечора попереду. Він відчував, що ворог, який відібрав Кена Данаґґера, чигає на нього у темряві – там, де немає вже сяйва заводу. Він більше не був невразливий; але хай би який він був, подумалось йому, хоч звідки б ішла ця загроза, тут він у безпеці, неначе у вогненному колі, накресленому навколо нього, щоб охороняти від зла.

Поглянув на мерехтливі білі спалахи у темних вікнах конструкцій, що маячіли вдалині; вони скидалися на нерухомі брижі сонячного світла на воді. То було відображення неонового знака, який світився на даху будинку, над його головою, повідомляючи: «Сталь Ріардена». Генк пригадав ту ніч, коли йому захотілося засвітити такий знак над своїм минулим: «Життя Ріардена». Нащо йому цього запраглося? Чиї очі мали це побачити?

Із гірким подивом він уперше в житті пригадав ту радісну гордість, яку колись відчував через повагу до людей, через цінність їхнього захоплення та їхніх суджень. Тепер ці відчуття зникли. Генк подумав, що не існувало людей, яким він бажав би продемонструвати цей знак.

Він різко відвернувся від вікна. Узяв пальто розмашистим рухом, яким хотів повернути себе до дії, тісно затягнув пояс і покинув офіс, квапливо клацаючи вимикачами дорогою до виходу.

Розчахнув двері й зупинився. В кутку тьмяного передпокою світилась єдина лампа. На краю столу в позі невимушеного, терплячого очікування сидів Франциско д'Анконія.

Завмерши на порозі, Ріарден упіймав коротку мить, коли Франциско, не рухаючись, зиркнув на нього з ледь вдоволеною усмішкою, схожою на підморгування між змовниками, які не подають виду, що обидва – втаємничені. Це тривало лише мить, таку коротку, що її практично не можна було вловити. Генкові здалося, що Франциско негайно підвівся з шанобливим та люб'язним виглядом. Цей рух свідчив про сувору офіційність, про заперечення підозр, про безцеремонність; водночас він увиразнив інтимність факту, що гість не промовив жодного слова: ні привітання, ні пояснення.

Ріарден суворо поцікавився:

– Що ви тут робите?

– Містере Ріарден, я подумав, що ви захочете мене сьогодні побачити.

– Чому?

– З тієї ж причини, з якої так довго затрималися в офісі. Ви ж не працювали.

– І довго ви вже тут сидите?

– Годину чи дві.

– Чому ви не постукали?

– Ви дозволите увійти?

– Ви запізнилися з цим запитанням.

– Містере Ріарден, мені слід піти геть?

Ріарден вказав на двері свого кабінету:

– Заходьте.

Вмикаючи світло, Ріарден рухався уважно, без поспіху, і думав про те, що не повинен дозволяти собі жодних почуттів; водночас відчув, як до нього повертається барва життя, тиха, але напружена, настирність емоції, яку він не міг означити. Свідомо ж він сказав собі: будь пильний.

Сів на край столу, схрестив на грудях руки, поглянув на Франциско, який шанобливо стояв навпроти, і з прохолодним усміхом запитав:

– Навіщо ви сюди прийшли?

– Ви не зрадієте з моєї відповіді, містере Ріарден. Ви не визнаєте ні перед собою, ні переді мною, який ви сьогодні розпачливо самотній. Якщо не запитуватимете, то й не змушені будете заперечувати. Просто прийміть як належне те, що я про це знаю.

Голос Ріардена прозвучав напружено, наче струна, яку натягнули лють, спричинена зухвальством, та захоплення, викликане щирістю. Він відповів:

– Я це визнаю, якщо вам так хочеться. Чи мені не все одно, знаєте ви про це чи ні?

– Знаю, містере Ріарден, і мені не байдуже. Я єдиний із ваших ближніх, кому не все одно.

– З якої це радості? І навіщо мені ваша допомога сьогодні?

– Вона вам потрібна, бо непросто проклинати людину, яка для вас така важлива.

– Я вас не проклинав би, якби ви дали мені спокій.

Очі Франциско трохи розширились, тоді він засміявся і сказав:

– Я мав на думці містера Данаґґера.

Якусь мить Ріарден мав такий вигляд, ніби от-от дасть собі ляпаса. Але тут же він м'яко засміявся і мовив:

– Добре. Сідайте.

Генкові було цікаво, як Франциско використає цю ситуацію, але він просто мовчки підкорився, хлопчакувато всміхаючись, виявляючи водночас вдячність і тріумф.

– Я не проклинаю Кена Данаґґера, – сказав Ріарден.

– Не проклинаєте? – ці два слова, здавалося, він вимовив з єдиним наголосом, дуже тихо, майже обережно, без натяку на усмішку.

– Ні. Я не намагаюся визначати, скільки людина повинна витримувати. Якщо він зламався, то не мені його судити.

– Якщо він зламався?

– А хіба не так?

Франциско відхилився назад. На обличчі знову грала усмішка, але вона не була щасливою.

– А як вплине на вас його зникнення?

– Доведеться трохи більше працювати.

Франциско поглянув на сталевий міст, що чорними штрихами проступав на тлі червоної пари за вікном і, вказуючи туди, мовив:

– Кожен із цих брусів розрахований витримати певну вагу. Який ваш ліміт ваги?

Ріарден засміявся:

– То ось чого ви боялися? Тому прийшли сюди? Боялися, що я не витримаю? Хотіли врятувати мене, як Даґні Таґґарт хотіла врятувати Кена Данаґґера? Вона намагалася побачитись із ним раніше, але не змогла.

– Справді? Я не знав. Ми з міс Таґґарт багато в чому не сходимося.

– Не хвилюйтесь. Я не зникну. Нехай навіть усі решта здадуться і перестануть працювати. Я не перестану. Я не знаю свого ліміту, мені байдуже. Все, що мені треба знати: я не зупинюсь.

– Зупинити можна будь-кого, містере Ріарден.

– Як?

– Треба лише знати рушійну силу людини.

– Що це?

– Ви мали б знати, містере Ріарден. Ви один із останніх людей із поняттям моралі, які ще залишилися на світі.

Ріарден гірко і здивовано засміявся:

– Так мене ще не називали. Але ви помиляєтеся. Навіть самі не знаєте, як сильно.

– Ви впевнені?

– Мені видніше. Мораль? Чому ви взагалі про це говорите?

Франциско вказав на завод за вікном:

– Ось чому.

Упродовж тривалого часу Ріарден дивився на нього, не рухаючись, а тоді просто запитав:

– Що ви маєте на гадці?

– Якщо хочете побачити абстрактні принципи – такі, як моральні дії, – втілені в матеріальній формі, то ось вони. Погляньте, містере Ріарден. Кожна балка, кожна труба, дріт і вентиль з'явилися тут у результаті відповіді на запитання: правильно чи неправильно? Вам довелося вибирати правильне, вам довелося вибирати найкраще з того, що знаєте; найкраще для вашої мети, що полягає у виготовленні сталі; а далі ви йшли вперед, розширювали знання, працювали краще, дедалі краще, маючи власну мету за стандарт цінності. Вам довелося діяти згідно з власними судженнями, виробити здатність судити, мужність відстоювати вердикт власного розуму, а також найчистіше, безжалісне висвячення у закон правильного чину, чину найкращого, якнайкращого для вас. Ніщо не могло змусити вас діяти супроти власних суджень, тому ви відторгали б і вважали неправильним та лихим кожного, хто намагався б сказати вам, що найкращий спосіб нагріти піч – це наповнити її льодом. Мільйони людей, ціла держава не могли завадити вам виробляти ріарден-метал, адже ви знали його надзвичайну цінність, усвідомлювали силу, яку дає це знання. Однак мені цікаво, містере Ріарден, чому ви живете згідно з одним кодексом принципів, коли йдеться про природу, і за іншим, коли маєте справу з людьми?

Очі Ріардена були пильно зафіксовані на Франциско. Надзвичайно повільно – ніби зусилля, затрачене на те, щоб вимовити ці слова, відволікали від погляду на нього, – запитав:

– Що ви маєте на думці?

– Чому ви не дотримуєтеся принципів у своєму житті так само чітко й нещадно, як робите це стосовно заводу?

– Про що ви?

– Ви розглядаєте кожну цеглину свого заводу за її цінністю для досягнення мети – виготовлення сталі. Чи ви настільки ж суворо визначаєте мету, якій підпорядковані ваша робота і ваша сталь? Чого ви хочете досягти, віддаючи життя виготовленню сталі? Згідно з якими стандартами ви оцінюєте свої дні? Скажімо, заради чого протягом десяти років ви докладали напружених зусиль, щоб виготовити ріарден-метал?

Ріарден відвів погляд і легко повів плечима – цей рух свідчив про спад зацікавлення, схожий на полегшене, але й розчароване, зітхання.

– Якщо вже ви про таке запитуєте, то не зможете зрозуміти.

– Якщо скажу, що саме я це і розумію, на відміну від вас, – ви мене звідси викинете?

– Я й так мав би вас звідсіля викинути, тому не зволікайте, пояснюйте, про що вам ідеться.

– Ви пишаєтеся «Лінією Джона Ґолта»?

– Так.

– Чому?

– Бо це найкраща з будь-коли створених колій.

– Навіщо ви її збудували?

– Щоб заробляти гроші.

– Існує безліч легших способів заробляти гроші. Чому ви вибрали найскладніший?

– Ви назвали причину у своїй промові на весіллі Таґґарта: щоб обміняти своє найбільше зусилля на найбільше зусилля інших.

– І вдалося вам досягнути своєї мети?

Уламок часу розчинився у важкій краплині тиші.

– Ні, – мовив Ріарден.

– Ви заробили грошей?

– Ні.

– Максимально вкладаючи свою енергію у створення найкращого, ви чекаєте винагороди чи покарання?

Ріарден мовчав.

– Згідно з усіма стандартами гідності, честі, справедливості, які ви тільки знаєте, чи переконані ви, що маєте отримувати винагороду за свої дії?

– Так, – відповів Ріарден, понизивши голос.

– Якщо ж натомість вас покарали, – якого типу кодекс ви прийняли, скажіть?

Ріарден не відповідав.

– Зазвичай вважають, – мовив Франциско, – що існування в суспільстві робить життя людини значно простішим та безпечнішим, ніж самотня боротьба з природою на безлюдному острові. Кожній людині, яка в будь-який спосіб і для будь-яких потреб використовує метал, ріарден-метал полегшив існування. Чи полегшив він існування вам?

– Ні, – тихо відповів Ріарден.

– Чи залишилося ваше життя таким, яке було до створення металу?

– Ні, – сказав Ріарден. Слово вихопилось так різко, ніби Генк відрізав від нього думку, яка йшла слідом.

Голос Франциско ляснув його раптово, немов команда:

– Промовте це!

– Метал ускладнив мені моє життя, – безбарвно мовив Ріарден.

– Коли ви пишалися залізничною лінією Джона Ґолта, – вів далі Франциско, й розмірений ритм голосу надавав безжальної чіткості його словам, – про людей якого типу ви думали? Чи прагнули ви, щоб лінією користувалися рівні з вами, – велетні виробничої енергії, такі як Елліс Ваятт, якому вона допомогла б досягати дедалі більших власних висот?

– Так, – палко погодився Ріарден.

– Чи прагнули ви бачити, що колією користуються люди, які не можуть дорівнятися до вас могутністю розуму, але схожі на вас своєю моральною цілісністю, такі як Едді Віллерс, який ніколи не зміг би винайти металу, схожого на ваш, проте повністю викладається, працює так само тяжко, як ви, живе згідно з власними затраченими зусиллями, а користуючись колією, мовчки дякує чоловікові, який дав йому більше, ніж може дати він?

– Так, – м'яко підтвердив Ріарден.

– Чи хотіли б ви, щоб колією користувались слиняві мерзотники, які ніколи ні до чого не докладали зусиль, неспроможні виконувати обов'язки навіть звичайного клерка, натомість вимагають прибутків президента компанії; вони дрейфують від невдачі до невдачі, натомість очікують, що ви оплатите їхні рахунки; подають свої бажання за еквівалент вашої праці, а власні

потреби – як важливішу підставу для винагороди, ніж ваші зусилля; вимагають від вас служити їм, вимагають, щоб служіння їм стало метою вашого життя, наполягають, щоб ваша сила була безголосим, безправним, неоплачуваним, невинагородженим рабом їхньої неспроможності; проголошують, що ви приречені бути рабом через власну геніальність, тимчасом як вони – народжені правити завдяки благодаті їхньої неспроможності; ваша доля – давати, а їхня – брати, ваша – створювати, їхня – споживати; вас не слід винагороджувати ні матеріально, ні морально, ні багатством, ні визнанням, ні повагою, ні вдячністю, – щоб вони могли користуватися вашою колією, глузувати з вас, проклинати вас, тому що вони нічого вам не винні, навіть зусилля, необхідного, щоб скинути перед вами капелюха, за який ви заплатили? Чи це те, чого ви хочете? Чи цим ви будете пишатися?

– Та я радше підірву таку колію, – промовив Ріарден побілілими вустами.

– То чому б вам цього не зробити, містере Ріарден? Яких із тих трьох типів змальованих мною людей нині знищено, а які використовують вашу лінію?

Крізь тривалу тишу до них долинало віддалене металеве серцебиття заводу.

– Ті, яких я змалював останніми, – сказав Франциско. – Це люди, які проголошують право на кожне пенні, зароблене зусиллями інших.

Ріарден мовчав. Він дивився на відображення неонового знаку в далеких темних вікнах.

– Ви пишаєтеся тим, що не встановлюєте жодних меж вашій витривалості, містере Ріарден, оскільки думаєте, що чините правильно. А якщо ні? Що, коли ви віддаєте власні чесноти на службу зла і дозволяєте їм стати інструментом знищення всього, що ви любите, поважаєте, чим захоплюєтеся?

Чому б вам не дотримуватися власного кодексу цінностей серед людей, як ви це робите, коли йдеться про плавильні? Ви не допускаєте навіть одного відсотка нечистих домішок у своєму металевому сплаві – чому ж допускаєте їх у своєму моральному кодексі?

Ріарден сидів нерухомо. Слова в його свідомості звучали, мов удари кроків уздовж шляху, якого він шукав. Ось які то були слова: «Санкція жертви».

– Ви не скорилися труднощам, що їх створює природа, натомість узялись її завойовувати, примусивши служити вашій насолоді, вашим зручностям, – до чого ви прирекли себе в руках людей? Зі своєї праці ви знаєте, що людину карають лише тоді, коли вона помиляється. А що зараз добровільно берете на себе ви і з якої причини? Протягом усього життя ви чули, як вас осуджують – не за провини, а за найбільші чесноти. Вас ненавиділи не за помилки, а за досягнення. Вас зневажали за всі ті якості характеру, які є вашою найбільшою гордістю. Вас називали егоїстичним за сміливість діяти на власний розсуд і самому нести відповідальність за власне життя. Вас називали пихатим через незалежний розум; жорстоким – через непохитну цілісність; антисоціальним – через бачення, яке дало вам можливість наважитися на подорожі невідкритими шляхами. Безжальним вас назвали через силу та самодисципліну, цілеспрямований рух до мети. Жадібним – через велич хисту створювати багатство. Вас, хто витратив незбагненні потоки енергії, назвали паразитом. Вас, хто створив достаток там, де раніше не було нічого, крім пустищ, голодних людей та безнадії, – вас назвали грабіжником. Коли ви допомогли їм вижити, вони сказали, що ви експлуататор. З вас, найчистішого, найморальнішого серед них, вони глузували як із «вульгарного матеріаліста». Чи запитували ви у них: за яким правом? За яким кодексом? Відповідно до яких стандартів? Ні, ви все це витримували і продовжували мовчати. Ви зігнулися під їхнім кодексом, а власного так і не запровадили. Ви знали: сувора цнотливість необхідна навіть для того, щоб створити єдиний металевий цвях, – однак ви дозволили їм затаврувати вас як аморального.

Ви знали, що людина потребує найсуворішого кодексу цінностей, щоб мати справу з природою, проте вам здавалося, що такого кодексу не треба, коли йдеться про людей. Ви віддали в руки ворогів найсмертоноснішу зброю, зброю, про яку ніколи не підозрювали, якої не розуміли. Їхній моральний кодекс – це їхня зброя. Запитайте в себе, як глибоко і як часто ви його приймали. Запитайте в себе, що робить із людським життям кодекс моральних цінностей, і чому людина не може без нього існувати, і що стається, якщо вона прийме неправильні стандарти, згідно з якими зло – це добро. Чи мушу я пояснювати, чому ви до мене звертаєтеся, хоча вам здається, що мали б мене проклинати? Бо

я – перший, хто окреслює все, чим завдячує вам цей світ, все, що ви повинні вимагати від кожного, перш ніж мати з ним справу: моральну санкцію.

Ріарден наблизився до нього й завмер. Його нерухомість була, наче зойк. Франциско нахилився вперед, ніби приземлявся після небезпечного польоту, його очі здавалися нерухомими, але погляд тремтів від внутрішньої напруги.

– На вас лежить велетенський гріх, містере Ріарден, значно більший і геть відмінний від тих, що вони вам закидають. Найбільша провина – це прийняти провину незаслужену, а саме це ви й робите впродовж усього свого життя.

Ви піддавалися на шантаж – вас шантажували не пороками, а чеснотами. Ви погодилися нести на собі тягар незаслуженого покарання, і що сильніше віддавалися чеснотам, то тягар цей ставав дедалі більший. Але ці чесноти тримають людину при житті. Моральний кодекс, за яким ви живете, але якого ніколи не відстоювали, не визнавали і не захищали – це кодекс, який оберігає існування людини. Якщо вас за нього карали, то що ж то мають бути за люди?

Ваш кодекс – це кодекс життя. Який тоді кодекс у них? Які стандарти цінностей визначають його засади? Яка його остаточна мета? Невже ви думаєте, що те, з чим ви зіткнулися, – звичайна змова з метою захопити ваші статки? Знаючи джерело походження багатства, ви повинні розуміти, що йдеться про більше, йдеться про страшніші речі. Ви попросили, щоб я назвав рушійну силу людини?

Рушійна сила людини – це її моральний кодекс. Запитайте у себе, до чого допровадить вас їхній кодекс, що він пропонує як фінальну мету? Ще ницішим злом, ніж убивство людини, є продаж цій людині самогубства – як вияву чесноти. Мерзеннішим злом, ніж спалення людини на жертовному вогнищі, є вимога стрибнути туди за власним бажанням, а перед тим іще й власноруч розпалити це багаття. Вони постановили, що потребують вас і не мають що запропонувати натомість. Постановили, що ви мусите їх підтримувати, бо вони без вас не виживуть. Зважайте ще на цю безсоромність виправдовувати ваші тортури власною неспроможністю та потребою, потребою у вас. Чи бажаєте ви все це прийняти? Чи погоджуєтесь оплатити задоволення потреб ваших руйнівників власною витривалістю та агонією?

– Ні!

– Містере Ріарден, – урочисто і спокійно мовив Франциско, – якби ви побачили Атланта, велетня, який тримає світ на своїх плечах, якби ви побачили, як він стоїть, а по його грудях стікає кров, ноги підкошуються, руки тремтять, проте він із останніх сил продовжує тримати світ, і що більших зусиль докладає, то дужче тисне світ на його плечі, – що б ви порадили йому зробити?

– Я... не знаю... А що... він може зробити? Що б йому сказали ви?

– Випростатися.

Потоком нерегулярних звуків без відчутного ритму долинуло брязкання металу – не як рутинний шум механізму, а свідомий імпульс, народжений раптовим скреготом і гуркотінням, що розсіювався у стогоні коліщаток. Час до часу подзенькували шиби.

Франциско не зводив із Ріардена очей, наче перевіряючи траєкторію польоту куль, націлених у пошарпану мішень. Відстежити траєкторію було складно: нерухомо височіла худорлява постать, опершись на край столу, холодні сині очі не виявляли нічого, крім напруги, і були сфокусовані на чомусь віддаленому, і тільки скам'янілий рот зраджував лінію, накреслену болем.

– Продовжуйте, – через силу мовив Ріарден, – кажіть далі. Ви ж іще не закінчили, правда?

– Я тільки почав, – голос Франциско звучав твердо.

– До чого... ви ведете?

– Ви зрозумієте це раніше, ніж я сформулюю. Але спочатку хочу поставити вам одне запитання: якщо ви розумієте суть свого тягаря, як ви можете...

Простір за вікном розчахнуло від крику сирени, що довгою, тонкою лінією, наче ракета, вистрілив у небо. Якусь мить він звучав на одній ноті, потім упав, і знову продовжив здійматись, виписуючи звукові спіралі, ніби борючись за можливість дихати, нажаханий імовірністю закричати ще голосніше. То було верещання агонії, волання про допомогу, голос заводу, чиє поранене тіло плакало, намагаючись втримати свою душу.

Ріарден думав, що він кинувся до дверей тієї ж миті, коли крик сягнув його свідомості, але тут же зрозумів, що запізнюється, оскільки Франциско його випередив. Підірваний тією ж

хвилею, Франциско вже мчав коридором, натиснув кнопку ліфта, але, не чекаючи на його прибуття, полетів униз сходами. Ріарден кинувся слідом, водночас стежачи за рухом ліфта догори, і на півдорозі вниз чоловіки його перехопили. Перш ніж сталева клітка припинила дрижати, зупинившись на першому поверсі, Франциско вибіг із неї й помчав назустріч крикові про допомогу. Ріарден вважав себе вправним бігуном, але йому не вдавалося наздогнати спритну постать, яка неслась крізь смуги червоного світла і темряви, постать нероби і гульвіси, яким Ріарден захоплювався і ненавидів себе за це.

Речовина, що фонтанувала з діри, розташованої на боці доменної печі, не була забарвлена червоним відблиском вогню – вона вдаряла білим сонячним сяйвом.

Вона витікала на землю, розгалужуючись на випадкові смужки. Розплавлений метал врізався у вологу пару і освітлював її, роблячи схожою на світанковий туман.

Це витікало рідке залізо, а завивання сирени свідчило про серйозні ушкодження.

Клапан завантажувального пристрою печі застряг і, відламавшись, спричинив вибух і діру в конструкції. Майстер печі лежав непритомний, ринув білий потік, поволі роблячи діру дедалі ширшою, а робітники за допомогою піску, шлангів та шамоту намагалися зупинити сяючі потічки, які поширювалися важкими, пливкими рухами, поїдаючи все на своєму шляху і перетворюючи на ядучий дим.

За кілька секунд, необхідних Ріарденові для того, щоб охопити поглядом масштаби та причини катастрофи, він побачив постать чоловіка, що раптово виникла біля печі, постать, окреслену червоним сяйвом, наче той стояв просто серед потоку; Генк спостеріг помах руки з закоченим рукавом білої сорочки, що закинула у джерело витікання металу чорний предмет. То був Франциско д'Анконія, а його достоту мистецький рух свідчив про забуте вміння, якого, наскільки знав Ріарден, сьогодні вже не навчали.

Багато років тому Ріарден працював на понурій сталеливарні у Міннесоті, де його роботою було закривати руками отвір після того, як знімали клапан, – він кидав туди кулі шамоту, щоб перекрити витік металу. Робота була небезпечна, вона забрала багато життів; якийсь час по тому завдяки винайденню гідравлічного

пістолета цю функцію ліквідували; проте існували занепалі заводи, що боролися проти закриття: на них досі використовували зношене обладнання та методи роботи з минулого. Ріарден умів виконувати цю роботу; проте відтоді йому жодного разу не випадало зустрічати когось, хто так само був би цього навчений. Посеред вогняних струменів рухливої пари, навпроти доменної печі, що розпадалася, він бачив високу худу постать гульвіси, який хвацько, зі спритністю експерта, виконував цей трюк.

За мить Ріарден здер із себе пальто, схопив окуляри у першого-ліпшого робітника і приєднався до Франциско біля отвору печі. Не було часу говорити, відчувати чи дивуватися. Франциско зиркнув на нього один раз – і Ріарден побачив вимащене обличчя, чорні окуляри і широкий усміх.

Вони стояли на слизькому підвищенні з запеченого бруду, на краю білого потоку. Під ногами лютував розлам, а вони закидали глину в сліпуче сяйво, де язики вогню, схожі на газ, танцювали і плавили метал. У Ріарденовій свідомості чергувалася послідовність дій: він нахилявся, піднімав тягар, цілився і кидав його вниз, але перш ніж той досягав невидимої цілі, Генк уже знову нахилявся; свідомість скупо обмежилась зосередженістю на меті, що мало допомогти врятувати піч, та на непевній поставі – для власного порятунку. Він не усвідомлював більше нічого – тільки загальну суму радісного відчуття роботи, власної спроможності діяти, точності тіла та його підпорядкованості волі. Не маючи часу це аналізувати, просто знаючи, охоплюючи всіма своїми чуттями, оминаючи цензуру розуму, він бачив поруч чорний силует, із-за якого вистрілювали червоні промені, бачив лікті, вугласті лінії; червоні промені кружляли в клубах пари, схожі на величезні голки, вони слухалися рухів спритної, вправної, впевненої істоти, яку раніше йому завжди випадало бачити тільки у вечірньому одязі й у світлі прожекторів бальних залів.

Не було часу формулювати слова, думати, пояснювати; Ріарден знав тільки, що поруч із ним – справжній Франциско д'Анконія, саме це він відразу побачив у ньому і полюбив; це слово його не шокувало, оскільки у свідомості жодних слів не було, тільки радісне відчуття, потік енергії, що додався до його власної.

З ритму свого тіла, з палючого жару, що обпікав обличчя, з зимової ночі, що торкалася до лопаток, йому раптово склалася сутність усесвіту: миттєва відмова підкоритися катастрофі,

невідпорна жага з нею боротися, тріумфальні відчуття від власної спроможності перемогти. Він був певен, що Франциско відчував те саме, що ним володів той же імпульс, що відчувати таке було правильно, для них обох правильним було перебувати тут; він ловив поглядом це спітніле обличчя, захоплене дією, і розумів, що такого задоволеного виразу він іще ніколи не бачив.

Піч височіла над ними, чорна гора, огорнута кільцями труб і пари. Здавалося, вона хекає, вивергає червоні зойки, що зависають у повітрі над заводом, – а вони намагалися не дозволити їй стекти кров'ю.

Іскри зависали над їхніми ногами, пирскали раптовими пучками просто з металу, непомічені, загасали на одязі або торкнувшись до шкіри їхніх рук. Потік котився дедалі повільніше, рваними ривками, крізь загату, що виростала за межами їхнього зору.

Усе сталося так швидко, що Ріарден зміг осягнути подію, коли вже все було закінчено.

Його свідомість закарбувала два моменти: перший – коли Генк побачив несамовитий розмах тіла Франциско, випад уперед, що продовжився траєкторією глиняної кулі, потім – раптовий, неритмічний ривок назад, який не мав успіху, конвульсивне намагання не впасти, простягнуті руки силуету, що втратив рівновагу. Генк подумав, що коли він подолає дистанцію стрибком і приземлиться на слизький та крихкий виступ, це означатиме смерть для них обох. Але тут же настав другий момент, коли він уже опинився поруч із Франциско, тримаючи його, хитаючись разом із ним між провалля і виступом, над білою ямою, а тоді віднайшов опору і потягнув напарника назад, щільно притискаючи до себе тіло Франциско ще протягом певного часу – так, як притискав би тіло єдиного сина. Його любов, його жах, його полегшення вилились у єдину фразу:

– Будь же обережний, клятий дурню!

Франциско схопив шматок глини і продовжив.

Коли все нарешті закінчилося і отвір вдалося закрити, Ріарден зауважив, що м'язи його рук і ніг викручує від болю, що його тіло не має сили рухатись; і все ж він почувався так, ніби вранці заходить до кабінету, нетерпляче прагнучи залагодити десять нових проблем.

Він поглянув на Франциско і вперше зрозумів, що їхній одяг весь наче порізаний лезом, руки кривавлять, на скроні у

Франциско здерто шматок шкіри, а вилицею звивається вузька червона тріщина. Франциско зірвав з очей захисні окуляри і широко всміхнувся: то була усмішка світанку.

Молодик, вигляд якого свідчив водночас про хронічний біль і зухвальство, кинувся до Генка з криком:

– Я нічого не міг вдіяти, містере Ріарден! – і заходився пояснювати. Ріарден мовчки повернувся до нього спиною. Це був асистент, відповідальний за манометр печі, юнак, який щойно закінчив коледж.

Десь на периферії свідомості Ріардена крутилася думка, що випадки такого штибу дедалі частішають, що вони стаються через якість руди, яку доводиться використовувати. Була й інша думка – про те, що старі робітники завжди здатні були передбачити катастрофу; кожен із них зауважив би ознаки заблокування клапана і знав би, як цьому зарадити; але їх залишилося небагато, тож йому доводилося наймати тих, кого вдавалося знайти. Крізь кільця пари, що кружляли навколо, Генк спостеріг: з усього заводу сюди збіглися чоловіки старшого віку, саме вони боролись із аварією, а тепер стояли рядком, приймаючи допомогу медичного персоналу. Він дивувався: що ж коїлося з молодими чоловіками його країни. Проте подив розтанув, щойно Генк побачив обличчя хлопця з коледжу – і не зміг на нього дивитися; його накрило хвилею презирства, безсловесним відчуттям, що, коли його ворог має такий вигляд, то немає чого боятися. Всі ці уривки приходили до нього і розчинялись у навколишній темряві; їх розвіяв погляд на Франциско д'Анконію. Генк побачив, як Франциско віддає накази людям навколо. Робітники не знали, хто він і звідки взявся, але слухалися: вони розуміли, що ця людина знається на своїй справі. Франциско обірвав себе посеред фрази, побачивши Ріардена, який наблизився, уважно слухав – і, сміючись, вигукнув:

– О, перепрошую!

Ріарден мовив:

– Продовжуйте. Ви все правильно кажете.

Повертаючись у темряві до офісу, вони мовчали. Ріарден відчував, як усередині його переповнював екзальтований сміх, відчував, що хоче підморгнути Франциско, як приятель-змовник, який дізнався приховувану таємницю. Генк зиркав на його обличчя, та Франциско на нього не дивився.

За якийсь час д'Анконія промовив:

– Ви мене врятували.

У цих словах була подяка.

Ріарден засміявся:

– Ви порятували мою піч.

Вони знову замовкли. Кожен крок ставав дедалі легший. Відчуваючи холодне повітря на своєму обличчі, Генк бачив спокійну темряву неба та єдину зірку над димовою трубою з вертикальним написом: «Сталь Ріардена». Як радісно бути живим, – упіймав він себе на думці.

Ріарден не очікував побачити на обличчі Франциско ту зміну, що постала перед ним в офісному світлі. Зникло все, побачене у відблиску печі. Він очікував на вираз тріумфу, глузування над образою, почутою від нього, на вимогу почути слова вибачення, які Ріарден палко хотів вимовити. Натомість бачив неживе від химерної зневіри обличчя.

– Вас поранено?

– Ні... ні, зовсім.

– Йдіть-но сюди, – наказав Ріарден, відчинивши двері вбиральні.

– На себе погляньте.

– Нічого. Підійдіть сюди.

Уперше Ріарден відчув себе старим. Йому подобалось опікуватися Франциско. Бажання дати волю впевненому, розчуленому батьківському заступництву взяло над ним гору. Він змив із обличчя Франциско бруд, продезінфікував і наліпив пластирі на скроню, руки, на обпалені лікті. Франциско мовчки підкорився.

З найпромовистішим визнанням, на яке був здатен, Ріарден запитав:

– Де ви навчилися так працювати?

Франциско знизав плечима.

– Мене водили на різні ливарні, – відповів байдужо.

Ріарден не міг розшифрувати виразу його обличчя: то був вираз особливої застиглості, наче очі його зосередилися на таємному видиві, від якого рот звузився і його лінія зраджувала безрадісне, гірке, болісне самознущання.

Вони мовчали, аж поки знову повернулися до кабінету.

– Знаєте, – мовив Ріарден, – все, що ви тут сказали – правда. Проте це тільки частина історії. Інша частина – те, що ми сьогодні зробили. Невже ви не бачите? Ми здатні діяти. А вони – ні. Тому врешті-решт ми переможемо, хай би що вони з нами скоїли.

Франциско не відповів.

– Послухайте, – сказав Ріарден. – Я знаю, в чому ваша проблема. Ви ніколи в житті не виконували справжньої роботи. Покиньте на певний час свої статки і приходьте працювати до мене. Будь-якої миті я призначу вас майстром печі. Ви й гадки не маєте, як це на вас вплине. За кілька років ви це оціните і зможете керувати «Міддю д'Анконій».

Він сподівався на вибух реготу і був готовий сперечатися. Натомість Франциско повільно хитнув головою: так, наче не довіряв власному голосу, ніби боявся, що, заговоривши, прийме пропозицію.

Нарешті він сказав:

– Містере Ріарден... думаю, я віддав би решту життя за один рік у якості вашого майстра печі. Але я не можу.

– Чому?

– Не запитуйте. Це... особиста справа.

В уяві Ріардена той Франциско, який обурював і захоплював його водночас, був нездатний страждати. Зараз же він бачив у його очах вираз тихого, суворо контрольованого болю, терпляче стримуваної тортури.

Франциско мовчки взяв пальто.

– Ви ж не збираєтесь уже йти? – запитав Ріарден.

– Збираюсь.

– І не закінчите говорити те, що почали?

– Не сьогодні.

– Ви хотіли, щоб я відповів на запитання. Яке?

Франциско похитав головою.

– Ви почали запитувати, як я можу... Як я можу – що?

Посмішка Франциско здавалась стогоном болю, єдиним стогоном, який він собі дозволив.

– Містере Ріарден, я не запитуватиму у вас цього. Я знаю відповідь.

Розділ IV

Дозвіл жертви

Печена індичка коштувала тридцять доларів. Шампанське – двадцять п'ять. Мереживна скатертина, павутина з виноградного листя та грон, що грала барвами у мерехтінні свічки, – дві тисячі доларів. Обідній сервіз із напівпрозорої білої порцеляни та мистецького дизайну із випаленими блакитними та золотистими візерунками коштував дві з половиною тисячі доларів.

Столове срібло в стилі ампір з ініціалами «ЛР» та вигравіюваними лавровими вінками, коштувало три тисячі доларів. Проте думати про гроші, як і про те, що вони представляють, вважалося бездуховним.

У центрі столу лежав позолочений селянський черевик із дерева, наповнений нагідками, виноградом і морквою. З гарбузів стирчали свічки, а самі гарбузи були вирізьблені у формі голів із роззявленими ротами, звідки на скатертину висипалися родзинки, горішки та цукерки.

За святковим столом із нагоди Дня подяки поруч із Ріарденом сиділи троє: його дружина, мати і брат.

– Сьогодні той вечір, коли слід подякувати Господу за його благодать, – сказала мати. – Бог був добрий до нас. В усій країні є люди, в яких сьогодні на столі немає їжі, є такі, що навіть не мають дому, і дедалі більше людей щодня втрачає роботу. Мені аж моторошно бачити, що відбувається в місті. Та що там, тиждень тому я зустріла Люсі Джадсон – Генрі, ти ж пам'ятаєш Люсі Джадсон? Вона жила по сусідству з нами у Міннесоті, коли тобі було років десять-дванадцять. Мала хлопчика твого віку. Коли вони переїхали до Нью-Йорка, років двадцять тому, я втратила Люсі з поля зору. У мене аж мурашки пробігли по тілу, коли я побачила, на що вона перетворилася: беззуба стара відьма, загорнута у чоловіче пальто, жебрала на розі. І я подумала: то ж могла бути я, але волею Господа цього не сталося.

– Ну, коли вже ми дякуємо, – весело мовила Ліліан, – думаю, нам не слід забувати Гертруду, нову кухарку. Вона митець!

– Я буду старосвітський, – сказав Філіп. – Я просто хочу подякувати найсолодшій матусі на світі.

– Ну, коли вже на те пішло, – мовила Ріарденова мати, – ми повинні подякувати Ліліан за цей обід і за те, що вона так постаралася зробити його красивим. Вона кілька годин віддала, щоб прикрасити стіл. Дуже вишукано й по-особливому.

– Тут усе вирішує цей дерев'яний черевичок, – сказав Філіп, схиляючи набік голову, щоб роздивитися предмет і підкреслити критичне схвалення. – Оце важливий штрих. Кожен може поставити свічки, столове срібло і різний мотлох, який просто коштує грошей, але цей черевичок – ось що привертає увагу.

Ріарден не казав нічого. Сяйво свічок тріпотіло на його незворушному обличчі, як на портреті. Портреті, характерному своєю беземоційною ввічливістю.

– Ти навіть не пригубив свого вина, – зауважила мати, звівши на нього погляд. – Думаю, ти повинен виголосити тост на знак удячності людям цієї країни, які стільки тобі дали.

– Мамо, Генрі не в тому настрої, – сказала Ліліан. – Боюся, День подяки – свято для людей із чистою совістю.

Вона піднесла руку з келихом, але завмерла, не донісши до вуст, і запитала:

– Генрі, ти ж не плануєш завтра на суді якоїсь витівки?

– Планую.

Вона поставила келих на стіл.

– Що ти хочеш зробити?

– Побачиш завтра.

– Ти ж не думаєш насправді, що це тобі просто так минеться!

– Не знаю, що ти маєш на думці, кажучи – «це».

– Ти хоч усвідомлюєш, яке серйозне проти тебе висунуто обвинувачення?

– Так.

– Ти визнав, що продав метал Кенові Данаґґеру.

– Так.

– Тебе можуть ув'язнити на десять років.

– Не думаю, що вони це зроблять, але цілком можливо.

– Генрі, а ти читав газети? – запитав Філіп, химерно посміхаючись.

– Ні.

– А треба було!

– Треба? Навіщо?

– Щоб дізнатись, якими словами тебе називають!

– Цікаво, – мовив Ріарден; це стосувалося задоволеної Філіпової усмішки.

– Не розумію, – втрутилася мати. – В'язниця? Ліліан, ти сказала «в'язниця»? Генрі, тебе посадять до в'язниці?

– Можливо.

– Але ж це безглуздо. Зроби з цим щось.

– Що?

– Не знаю. Я нічого в цьому не розумію. Шановані люди не потрапляють до в'язниць. Зроби щось. Ти ж завжди знав, як діяти в бізнесі.

– Не в такому бізнесі.

– Не можу повірити, – вона говорила тоном наляканої зіпсованої дитини. – Ти кажеш так просто через свою злостивість.

– Він вдає з себе лицаря, мамо, – сказала Ліліан. Вона холодно посміхнулась, обертаючись до Ріардена. – А тобі не здається, що твоє ставлення геть нікчемне?

– Ні.

– Ти ж знаєш, що такі справи ніколи... не доходять до суду. Існують способи його уникнути, залагодити все мирним шляхом, – треба просто знати правильних людей.

– Я не знаю правильних людей.

– Поглянь лише на Оррена Бойла. Він накоїв набагато більше всього, значно гіршого за твою маленьку витівку на чорному ринку, але він достатньо розумний, щоб не потрапляти до суду.

– Отже, я недостатньо розумний.

– Може, варто нарешті пристосуватися до умов нашого часу?

– Ні.

– Якщо так, не розумію, як ти можеш вдавати з себе жертву. Якщо потрапиш за ґрати, то це буде твоя провина.

– Ліліан, а про яке вдавання ти кажеш?

– О, я знаю, що ти віриш, начебто борешся за якісь там принципи, але ж насправді все через твоє неймовірне марнославство. Ти робиш це лише тому, що впевнений у власній правоті.

– Ти думаєш, що це вони мають рацію?

Вона знизала плечима.

– Я кажу про пихатість, про ідею, начебто має якесь значення, хто правий, а хто помиляється. Це найнестерпніша форма марнославства, таке наполягання на вічній своїй правоті. Звідки ти знаєш, що саме правильно? Як це взагалі може бути комусь

відомо? Це лише омана для потурання власному его і для того, щоб скривдити інших, хизуючись перед ними своєю вищістю.

Він дивився на неї уважно та зацікавлено.

– У чому кривда для інших, якщо йдеться про оману?

– Чи є необхідність вказувати, що у твоєму випадку це ще й лицемірство? Ось чому твоя поведінка безглузда. Питання правоти не має впливу на людське існування. А ти з усією певністю лише людина, Генрі, – хіба ні? Ти не кращий за всіх тих, із ким зустрінешся завтра. Думаю, тобі варто запам'ятати, що робити заяву на підставі будь-яких принципів тобі не личить. Можливо, у разі цієї конкретної неприємності ти й жертва, може, вони й застосовують щодо тебе якийсь підступний прийом, але що з того? Вони це роблять, бо слабкі; вони не можуть протистояти спокусі загребти твій метал і дорватися до твоїх доходів, оскільки не мають інших способів розбагатіти. За що тобі їх обвинувачувати? Йдеться просто про різні види недоліків, проте низькосортна людська структура, що так просто піддається, – однакова. Тебе не спокушають гроші, бо ти їх так легко заробляєш. Але під якимсь іншим тиском ти б не вистояв і скорився б так само ганебно. Чи не так? Тому ти не маєш права на жоден праведний гнів. Ти не маєш жодних моральних переваг, що їх тобі варто відстоювати чи захищати. Оскільки це так, то який сенс у цій битві, якої ти не можеш виграти? Підозрюю, людина може знайти задоволення в мучеництві, коли їй немає чим дорікнути. Але ти – хто ти такий, щоб першим кидати камінь?

Вона замовкла, щоб оцінити справлене враження. Його, здається, не було, якщо не зважати на те, що вираз уважного зацікавлення посилився. Він слухав так, ніби його змушував до цього якийсь неособистий науковий інтерес. Не такого ефекту вона очікувала.

– Сподіваюсь, ти мене розумієш, – сказала вона.

– Ні, – тихо відповів він. – Не розумію.

– Я думаю, тобі варто покинути ілюзію про власну досконалість, ти ж і сам цілком усвідомлюєш, що це ілюзія. Думаю, тобі варто навчитися порозумінню з людьми. Час героїв минув. Настав час людяності – в значно глибшому сенсі, ніж ти уявляєш. Від людей більше не вимагають бути святими, їх не карають тепер за гріхи. Немає правих і неправих, всі ми однакові, всі ми люди, а людина недосконала. Завтра ти нічого не здобудеш,

довівши, що вони помиляються. Тобі слід здатися добровільно, бо це практично. Тобі слід мовчати саме тому, що вони помиляються. Вони оцінять це. Поступайся іншим – і вони поступляться тобі. Живи і дозволяй жити. Давай і бери. Піддавайся і захоплюй. Ось політика нашого часу – і настав момент тобі прийняти її. Не кажи, що ти надто доброчесний. Ти знаєш, що це не так. Ти знаєш, що мені про це відомо.

Його очі вдивлялись в якусь точку у просторі, їхній вираз був відповіддю не на її слова, а на слова чоловіка, який казав:

– Невже ви думаєте, що те, з чим ви зіткнулися, – звичайна змова з метою захопити ваші статки? Знаючи джерело походження багатства, ви повинні розуміти, що йдеться про більше, йдеться про страшніші речі.

Ріарден обернувся і поглянув на Ліліан. Він бачив усю глибину її провалу – в неосяжності його власної байдужості. Монотонна течія її образ була схожа на звук віддаленої клепальної машини; цей довгий, безсилий тиск так ні до чого і не призводив. Протягом останніх трьох місяців кожен вечір, проведений удома, йому доводилося слухати її завчені нагадування про його провину. Однак почуття провини виявилось тією емоцією, що він її не вмів відчувати. Вона намагалася покарати його, заподіявши катування соромом; насправді ж катувала нудьгою.

Він пам'ятав, як того ранку, у готелі «Вейн-Фолкленд», йому вдалося угледіти дефект в її схемі покарання – цей дефект він так і не вивчив. Тепер Ріарден уперше констатував його для себе. Вона намагалася змусити його страждати від безчестя, проте його почуття власної гідності було її єдиним засобом примусу. Вона намагалася вирвати з нього визнання його моральної розбещеності, але тільки його власна моральна прямота могла надати ваги такому вердикту. Вона хотіла поранити його своїм презирством, але це було б можливо лише, якби він поважав її думку. Вона хотіла покарати його за біль, якого він їй завдав, і тримала цей біль, мов спрямований на нього пістолет, намагаючись через жалощі викликати в нього страждання. Однак єдиним її інструментом була добросердність, його небайдужість до неї, його співчуття. Єдиною її силою була сила його чеснот. А що, якби він вирішив її покинути?

Проблема провини, думав він, повинна будуватися на його власному прийнятті кодексу правосуддя, згідно з яким він був

винен. Ріарден ніколи не приймав цього кодексу. Його чесноти, всі ті чесноти, яких вона потребувала, щоб його покарати, належали до іншого кодексу, існували за іншими стандартами.

Він не відчував провини, сорому, жалю, безчестя. Його не турбував жоден винесений нею вердикт: він давно вже втратив повагу до її суджень. Останні рештки жалощів – ось що досі його утримувало.

Але яким кодексом вона керувалась? Який вид кодексу допускав концепцію покарання, механізм дії якого спирається на чесноти жертви? Кодекс – думалось йому, – який знищує тільки тих, хто його дотримується; покарання, від якого потерпатиме лише чесний, тим часом, як безчесний залишатиметься неушкодженим. Чи можна уявити собі більшу ганьбу, ніж прирівнювання чеснот і болю, ніж перетворення чеснот – замість недоліків – на джерело та рушійну силу страждань? Якби Ріарден справді був мерзотником, у чому вона намагалась його переконати, тоді жодні проблеми честі та моралі його б не турбували. Якщо ж ні, то на що були спрямовані її зусилля?

Розраховувати на його чесноти і використовувати їх як знаряддя тортур, застосовувати шантаж, маючи єдиний засіб домагання – щедрість жертви, – приймати в дар добру волю людини і обертати її проти самого ж дарувальника... Він сидів нерухомо, споглядаючи рецепт такого страхітливого зла, що йому складно було навіть дати назву – Ріарден досі не вірив, що таке можливо.

Він сидів нерухомо, в голові стугоніло єдине запитання: Чи розуміла Ліліан цю схему? Чи була це свідома політика, розроблена з повним розумінням її значення? Ріарден здригнувся. Він не аж так її ненавидів, щоб у це повірити.

Генк поглянув на Ліліан. Тієї миті вона зосереджено розрізала сливовий пудинг, що стояв перед нею на срібній тарелі, мов гора блакитного сяйва; на її обличчі, на усміхненому роті танцював його відблиск; вправно та граційно вигнувши руку, вона занурювала срібний ніж у це сяйво. На одному з плечей її чорної оксамитової сукні було розсипано металеве листя осінніх кольорів: червоне, золоте, коричневе; воно мінилося у мерехтінні свічок.

Не міг позбутися враження, що не покидало його, хоч усі ці три місяці намагався його відкидати; враження, що її помста не є формою розпачу, як він сприймав; складалося незбагненне

відчуття, що вона насолоджується своєю поведінкою. В її манері не було й натяку на біль. Натомість з'явилося щось нове – упевненість. Здавалося, вона вперше почувається в їхньому будинку, як удома. Незважаючи на те, що все в цьому домі було влаштовано за її вибором та смаком, вона завжди поводилася, мов бадьорий, діяльний, ображений керівник готелю високого класу, який, гірко посміхаючись, не може прийняти власної підлеглості господарям. Усмішка і радість залишилися, зате гіркота зникла. Вона не набрала ваги, але риси її втратили свою делікатну різкість: їхня м'якість та розмитість свідчили про задоволення. Навіть голос її став пухкий.

Він не чув того, що саме вона говорила. Вона сміялася в останніх спалахах блакитного полум'я, поки він сидів, зважуючи: а чи знала вона? Ріарден мав певність, що виявив набагато більшу таємницю, ніж проблема його шлюбу, відкрив формулу політики, яку практикували у всьому світі значно частіше, ніж він насмілювався припустити. Однак обвинуватити людину у практикуванні цієї політики було рівносильно вироку про безповоротне прокляття, а Генк знав, що не обвинувачуватиме нікого, поки залишається бодай імовірність сумніву.

Ні, – подумав він, дивлячись на Ліліан, востаннє намагаючись бути великодушним, – він не повірить, що вона на таке здатна. В ім'я грації та гордості, які ще в ній існували, в ім'я митей, коли він бачив на її обличчі усмішку радості, усмішку живої людини, в ім'я кохання до неї, чия прудка тінь колись прослизнула повз нього, він не міг сказати, що вона – уособлення абсолютного зла.

Тарілку зі сливовим пудингом поставили навпроти нього, і Генк почув голос Ліліан:

– Де ти був протягом минулих п'яти хвилин, Генрі? Чи, може, протягом минулого століття? Ти мені не відповів. Ти не чув жодного мого слова.

– Чув, – тихо відповів він. – Не розумію, чого ти намагаєшся досягти.

– Що за питання! – вигукнула його мати. – Хіба так повинен поводитися чоловік? Ліліан хоче врятувати тебе від в'язниці – ось чого вона намагається досягти.

Це може бути правдою, подумав він. Можливо, через неотесану дитячу боягузливість мотивом їхнього злочину стало

бажання його захистити, ввібгати його у безпеку компромісу. Можливо, подумав він. Але знав, що насправді не вірить у це.

– Ти ніколи не користувався популярністю, – сказала Ліліан. – І йдеться не тільки про одну конкретну справу. Все через твоє непохитне, неподатливе ставлення. Люди, які тебе судитимуть, знають, що ти думаєш. Ось чому вони зламають тебе, тимчасом, як іншим дозволяють вислизнути.

– Та ні. Не знають вони, що я думаю. Лише завтра про це довідаються.

– Якщо не погодишся здатись і співпрацювати, іншого шансу не отримаєш. З тобою надто складно мати справу.

– Навпаки. Надто просто.

– Але якщо тебе посадять до в'язниці, – сказала мати, – що станеться з твоєю сім'єю? Про це ти подумав?

– Ні. Не подумав.

– Чи думав ти про безчестя, яке на нас накличеш?

– Мамо, чи розумієш ти, у чому суть цієї справи?

– Ні, не розумію і не хочу розуміти. Це брудний бізнес і брудна політика. Весь бізнес – це брудна політика, а вся політика – це брудний бізнес. Мені ніколи не хотілось цього розуміти. Мені байдуже, хто має рацію, а хто помиляється, але, на мою думку, чоловік зобов'язаний думати насамперед про свою родину. Невже ти не розумієш, що все це зробить із нами?

– Ні, мамо, не знаю і мені байдуже.

Мати поглянула на нього цілком приголомшено.

– А от я думаю, що ви всі ставитеся до цього дуже по-провінційному, – несподівано мовив Філіп. – Здається, нікого з присутніх не цікавлять ширші, соціальні аспекти справи. Ліліан, я з тобою не погоджуюся. Не розумію, чому ти кажеш, наче вони застосовують щодо Генрі якийсь підступний прийом, і що він – правий. Як на мене, він винен, як чорт. Мамо, я можу тобі дуже просто все пояснити. В цьому немає нічого незвичайного, суди переповнені такими справами. Бізнесмени користуються з надзвичайного стану в нашій країні й заробляють гроші. Вони ламають закони, які захищають загальне благополуччя, і роблять це заради особистої наживи. У час жорстокого дефіциту вони спекулюють на чорному ринку, який багатіє, одурюючи бідних та позбавляючи їх законної частки. Вони ведуть безжальну, жадібну, антисоціальну політику, політику привласнення,

що спирається на звичайну егоїстичну жадобу. Немає жодного сенсу вдавати, що це не так, ми всі це знаємо. І, на мою думку, це мерзенно.

Він говорив безтурботно та безцеремонно, наче пояснював очевидні речі групі підлітків. В його інтонаціях лунала впевненість людини, яка знає, що моральне підґрунтя її позиції безсумнівне.

Ріарден сидів і дивився на нього, наче вивчаючи об'єкт, який бачив уперше. Десь глибоко у його свідомості рівним, м'яким, невідпорним пульсом звучав чоловічий голос: «За яким правом? За яким кодексом? За якими стандартами?»

– Філіпе, – сказав він, підвищуючи голос, – скажи це ще раз – і ти опинишся на вулиці, просто зараз: у цьому костюмі, з дріб'язком, який маєш у кишенях, і більше без нічого.

Він не почув відповіді: жодного звуку, жодного руху. Ріарден відзначив, що в нерухомості всієї трійці не було й натяку на здивування. Шок на їхніх обличчях не був шоком людей від раптового вибуху бомби – це був шоковий стан тих, хто знає, що вони граються з вибуховою сумішшю. Не пролунало вигуків, протестів, запитань. Ці люди розуміли, що він не жартує, зрозуміли все, що він має на думці. Тьмяне, нудотне відчуття підказало, що вони зрозуміли це набагато раніше за нього.

– Ти... Ти ж не викинеш свого брата на вулицю, правда? – нарешті запитала мати. Її слова звучали не як вимога, а як благання.

– Викину.

– Але ж він твій брат... Невже це нічого для тебе не означає?

– Ні.

– Можливо, іноді він заходить занадто далеко, але це ж просто порожні розмови, такі сучасні теревені, він навіть не розуміє, що говорить.

– То нехай навчиться розуміти.

– Не будь до нього такий суворий... Він молодший за тебе і... і слабший. Він... Генрі, не дивися так на мене! Ніколи не бачила, щоб ти так дивився... Тобі не слід його лякати. Ти ж знаєш, що він тебе потребує.

– А він сам про це знає?

– Ти не можеш поводитися жорстоко з людиною, яка тебе потребує, це буде на твоїй совісті до кінця життя.

– Не буде.

– Ти повинен бути добрим, Генрі.

– Я не добрий.

– Тобі слід мати трохи жалості.

– Не маю.

– Добрий чоловік вміє пробачати.

– Я не вмію.

– Ти ж не хочеш, щоб я подумала, що ти егоїст.

– Я егоїст.

Очі Філіпа перестрибували від Генка до матері. Він мав вигляд людини, впевненої, що стоїть на твердому камені, і яка раптом виявляє, що під нею тонкий лід, який тріщить під ногами.

– Але я... – почав він і зупинився. Його голос був схожий на кроки, що випробовують міцність льоду. – Невже я не маю свободи висловлювання?

– Маєш у своєму власному домі. Не в моєму.

– Невже я не маю права на власні ідеї?

– Власним коштом. Не моїм.

– Невже ти не толеруєш розбіжностей у поглядах?

– Не тоді, коли я сплачую рахунки.

– Невже йдеться тільки про гроші?

– Ні. Йдеться також про факт, що це мої гроші.

– А ти не хочеш розглянути якісь ви... – він збирався сказати «вищі», але передумав, – якісь інші аспекти?

– Ні.

– Але ж я не твій раб.

– А я – твій?

– Не розумію, що ти... – він замовк. Філіп розумів, що Генрі має на думці.

– Ні, – сказав Ріарден, – ти не мій раб. Ти можеш вільно піти геть, коли тільки захочеш.

– Я... Я не про це.

– А я про це.

– Не розумію. Ти ж завжди знав про мої політичні погляди. І ніколи не заперечував. Хіба не правда?

– Правда, – понуро сказав Ріарден. – Можливо, я повинен був тобі пояснити, оскільки дозволив неправильно мене розуміти. Я намагався ніколи не нагадувати тобі, що ти паразитуєш на моїй доброчинності. Я думав, що тобі варто самому про

це пам'ятати. Думав, що кожна людина, яка приймає допомогу від іншої, знає, що єдиним мотивом цієї допомоги є добра воля, і що саме добра воля – відплата, яку вона винна натомість. Однак бачу, що я помилявся. Ти отримував свою їжу незаслужено і вирішив, що добре ставлення теж може бути незаслуженим. Вирішив, що я – особа, на яку ти можеш плювати без найменшого ризику, тому що саме я тримаю тебе за горлянку. Ти думав, що я не нагадаю тобі про це, бо зв'язаний страхом вразити твої почуття. Що ж, будьмо чесні: ти – об'єкт доброчинності, який уже надто давно вичерпав свій кредит.

Якщо я колись ставився до тебе добре, то це вже давно закінчилося. Мене жодним чином не цікавиш ні ти, ні твоя доля чи майбутнє. Я не маю жодної причини тебе годувати. Якщо ти покинеш мій дім, мені буде байдуже – помреш ти від голоду чи виживеш. Саме таке твоє становище тут і я сподіваюся, ти це пам'ятатимеш, якщо хочеш залишитись. Якщо ж ні – забирайся геть.

Не враховуючи легкого коливання голови, Філіп не відреагував на ці слова.

– Не думай, що мені дуже подобається тут жити, – сказав він безживним захриплим голосом. – Якщо вважаєш, що я щасливий – ти помиляєшся. Я все віддав би, щоб забратися геть.

Ці слова передбачали виклик, однак голос звучав надто обережно.

– Якщо ти так про мене думаєш, то мені справді варто покинути дім.

Це було твердження, але інтонація наприкінці свідчила про запитання. Запала мовчанка. Відповіді не було.

– Тобі не слід хвилюватись про моє майбутнє. Я не маю потреби ні в кого просити про послугу. Я цілком можу сам про себе подбати.

Ці слова адресувалися Ріардену, але очі Філіпа були спрямовані на матір. Вона мовчала. Вона боялася навіть поворухнутись.

– Я завжди хотів бути самостійним. Хотів жити в Нью-Йорку, поруч із друзями, – мова вповільнилась і набула безособового відтінку розмірковування, наче ці слова нікому не адресувалися. – Звісно, я матиму проблеми щодо збереження певної соціальної позиції... Не моя провина, що мені бентежно через родину, пов'язану з мільйонером... На рік або два я потребуватиму чимало грошей... щоб облаштуватися у спосіб, відповідний до мого...

– Від мене ти їх не отримаєш.

– Я ж і не прошу! Не думай, що я не зможу дістати їх деінде, якщо захочу! Не думай, що я не здатен піти! Та мене б уже за мить тут не було, якби я думав тільки про себе. Але я потрібен матері. Якщо я її тут покину...

– Не пояснюй.

– До того ж, Генрі, ти мене не зрозумів. Я не сказав нічого, що мало тебе образити. Я говорив не від свого імені. Я лише обмірковував загальну політичну картину з абстрактного соціологічного погляду, яка...

– Не пояснюй, – сказав Ріарден.

Він дивився у Філіпове лице. Брат напівопустив голову, погляд звів на Генрі. Очі здавалися неживими, якимись ніби невидющими. В них не сяяло жодної іскри захоплення, жодної особистої емоції, ні виклику, ні жалю, ні сорому, ні страждання. То були просто осклілі овали, в яких не відображалася реальність, не прочитувалося жодної спроби її зрозуміти, підважити, досягти якогось висновку чи судження; овали, в яких не було нічого, крім тупої, неповороткої, бездумної ненависті.

– Не пояснюй. Просто не відкривай свого рота.

Відраза, що примусила Ріардена відвернутися, містила в собі спазматичну жалість. Однієї миті йому захотілося схопити брата за плечі, струснути, закричати: «Як ти міг таке з собою зробити? Як ти міг дійти до стадії, коли від тебе залишилося тільки це? Як ти міг дозволити дивовижному фактові власного існування пройти повз тебе?»

Він відвернувся. Він знав, що це марно.

Крізь втому та зневагу він зауважив, що вся трійця за столом продовжувала мовчати. Протягом усього співіснування його увага до них не принесла Ріарденові нічого, крім злостивих святенницьких закидів із їхнього боку. І де зараз була їхня праведність? Саме зараз настав той час, коли їм варто дотримуватися власного кодексу справедливості, якщо той кодекс узагалі містив таку категорію. Чому вони не кидали йому всіх тих обвинувачень у жорстокості та егоїзмі, які він приймав, як вічний звуковий супровід до свого життя? Що дозволяло їм так поводитись усі ці роки? Він знав, що слова, які лунали в його свідомості, були ключем до відповіді: дозвіл жертви.

– Не сварімося, – безрадісно та мляво сказала мати. – Це ж День подяки.

Поглянувши на Ліліан, він упіймав її вираз, який засвідчив, що вона спостерігала за ним увесь цей час: вона панікувала.

Генк підвівся.

– Прошу мені пробачити, – звернувся до столу в цілому.

– Куди ти? – різко запитала Ліліан.

Він неквапливо вивчав її поглядом, бажаючи таким чином підтвердити значення своїх слів:

– До Нью-Йорка.

Вона підхопилася.

– Сьогодні?

– Зараз.

– Ти не можеш сьогодні поїхати до Нью-Йорка!

Її голос звучав неголосно, але в ньому лунав глибокий відчай, готовий прорватися криком.

– Зараз не той час, коли ти можеш собі таке дозволити. Я про те, що ти не можеш дозволити собі покинути родину. Ти повинен дбати про видимість «чистих рук». Ти не в тому становищі, щоб дозволяти собі аморальні вчинки.

«За яким кодексом? – подумав Ріарден. – За якими стандартами?»

– Чому ти хочеш їхати сьогодні до Нью-Йорка?

– Думаю, Ліліан, з тієї ж причини, з якої ти хочеш мене зупинити.

– Завтра суд над тобою.

– Саме про це я й кажу.

Він збирався вже розвернутися, тому вона підвищила голос:

– Я не хочу, щоб ти їхав!

Він посміхнувся. Вперше за три місяці він посміхнувся до неї – і це була не та посмішка, яку б вона хотіла бачити.

– Я забороняю тобі їхати сьогодні!

Він обернувся і вийшов із кімнати.

Сидячи за кермом своєї машини, поки замерзла скляна дорога летіла йому в обличчя і зникала під колесами зі швидкістю дев'яносто шість кілометрів на годину, він відкинув думки про свою родину, і їхні обличчя покотились у прірву стрімкості, яка заковтувала голі дерева та самотні придорожні конструкції. Інших авто було мало, як і віддалених міст, – він проминув лише

кілька світляних скупчень; порожнеча й інертність були єдині ознаки свята. Час від часу над дахом фабрики спалахувало імлисте мерехтіння, притуплене морозом; холодний вітер пронизував стики його машини, б'ючи парусиновим накриттям по металевій рамі.

Згідно з якимсь незрозумілим смисловим контрастом, якого він не міг окреслити, думку про родину змінила думка про зустріч із Годувальницею, вашингтонським хлопцем із заводу Ріардена.

Отримавши обвинувачення, Генк виявив, що хлопець знав про його угоду з Данаґґером, однак він іще нікому про це не повідомив.

– Чому ти не сповістив про це своїх друзів? – запитав Ріарден.

Хлопець відповів грубо, не дивлячись у його бік:

– Не хотів.

– Це ж частина твоєї роботи – пильнувати за таким, хіба ні?

– Ага.

– До того ж, твоїм друзям приємно було б про це почути.

– Я це знав.

– Хіба ти не знав, яка цінна це інформація, наскільки колосальну оборудку ти міг би провернути з тими своїми друзями з Вашингтона, яких ти мені був пропонував, пам'ятаєш? Друзі, завжди «варті витрат на них».

Хлопець не відповів.

– Твоя кар'єра могла б злетіти до найвищого рівня. Не кажи, що ти цього не знав.

– Знав.

– То чому ж не скористався?

– Не хотів.

– Чому?

– Не знаю.

Хлопець понуро стояв, уникаючи Ріарденового погляду, ніби намагався уникнути чогось незбагненного всередині себе. Ріарден розсміявся.

– Слухай, Не-Абсолюте, ти граєшся з вогнем. Краще йди і швидко когось убий, перш ніж усвідомиш причину, з якої не став інформатором. Інакше спаплюжиш свою кар'єру.

Хлопець мовчав.

Сьогодні вранці Ріарден, як завжди, прийшов до свого кабінету, незважаючи на те, що решту приміщень офісної будівлі було

зачинено. В передобідню пору він зупинився біля прокатних станів і вразився, побачивши там Годувальницю, який самотньо стояв у кутку, всіма забутий, і з дитячим захватом стежив за роботою.

– Що ви сьогодні тут робите? – запитав Ріарден. – Ви хіба не знаєте, що сьогодні вихідний?

– О, я відпустив дівчат, але прийшов завершити деякі справи.

– Які справи?

– Ну, листи і... Чорт, я підписав три листи і загострив олівці, я знаю, що не мав робити цього сьогодні, але мені нічого було робити вдома і... Коли я не тут, мені дуже самотньо.

– У вас немає сім'ї?

– Ні... Такої, про яку варто говорити, немає. А у вас, містере Ріарден? Ви маєте сім'ю?

– Мабуть, такої, про яку варто говорити, не маю.

– Мені тут подобається. Подобається проводити тут час... Знаєте, містере Ріарден, я ж учився на металурга.

Йдучи геть, Ріарден обернувся і побачив, що Годувальниця дивиться йому вслід так, як хлопчик дивився б на героя своєї улюбленої пригодницької історії. «Господи, допоможи цьому бідному малому покидькові!» – подумав він.

«Господи, допоможи їм усім...» – подумав він, їдучи крізь темні вулиці містечка, зі зверхньою жалістю позичаючи слова чужої віри, якої ніколи не поділяв. Він побачив виставлені на металевих стендах газети, чорні літери заголовків яких кричали в порожні вулиці: «Залізнична катастрофа». Він уже чув сьогодні на радіо: на головній лінії «Таґґарт Трансконтиненталь», неподалік від Рокланда, що у Вайомінґу, сталась аварія; котрась із рейок розкололась і товарний потяг полетів через край каньйону. Аварії на головній лінії Таґґартів дедалі частішали, залізниця зносилась, – а ще півтора року тому Даґні планувала її перебудувати, обіцяючи провезти по його ж власному металу від узбережжя до узбережжя.

Цілий рік вона знімала зношені рейки на закинутих гілках, щоб залатати головну колію. Протягом багатьох місяців вона боролась із людьми з Джимової Ради директорів, які сказали, що критичне становище в державі – тимчасове, і що колія, яка прослужила десять років, спокійно переживе ще одну зиму, до весни, коли умови покращаться, як пообіцяв містер Веслі Моуч. Три

тижні тому вона змусила їх дати згоду на закупівлю шістдесяти тисяч тонн нових рейок. Ними можна було покрити лише кілька латок на континенті, найгірші ділянки, але це було все, чого їй вдалося від них домогтись.

Їй довелось витягувати гроші в людей, ошелешених панікою: доходи від вантажних перевезень падали так стрімко, що члени Ради починали тремтіти від Джимової обіцянки, що цей рік стане найуспішнішим за всю історію Таґґартів. Даґні довелося купувати сталеві рейки, не було жодної надії здобути дозвіл «нагальної необхідності», щоб купити ріарден-метал, як не було й часу, щоб про це благати.

Ріарден перевів погляд від заголовків до відблиску на обрії – попереду був Нью-Йорк. Генк напружено стиснув кермо.

Він доїхав до міста о пів на дев'яту. Коли відчинив ключем двері помешкання Даґні, його зустріла темрява. Він узяв телефон і подзвонив до її офісу. Відповіла сама Даґні:

– «Таґґарт Трансконтиненталь».

– Ти не знаєш, що сьогодні вихідний? – запитав він.

– Привіт, Генку. Залізниці не мають вихідних. Звідки ти телефонуєш?

– Від тебе.

– Я закінчую за півгодини.

– Все гаразд. Будь там. Я по тебе приїду.

Коли він увійшов, у приймальні її офісу було темно, за винятком освітленої скляної комірчини Едді Віллерса. Едді замикав свої шухляди, готуючись іти геть. Він розгублено поглянув на Ріардена.

– Доброго вечора, Едді. Чому ви сьогодні так довго працюєте? Через аварію в Рокланді?

Едді зітхнув:

– Так, містере Ріарден.

– Ось чому я прийшов побачитись із Даґні – через вашу колію.

– Вона ще тут.

Він попрямував до дверей, але Едді нерішуче його гукнув:

– Містере Ріарден...

Він зупинився.

– Що?

– Я хотів сказати... завтра ж ваш суд... і хай що вони з вами зроблять, я знаю, що це буде подано від імені всього народу... Я просто хотів сказати, що я... що це не буде від мого імені... навіть якщо я не можу цьому запобігти, можу тільки сказати про це... хоч я знаю, що це нічого не означає.

– Означає набагато більше, ніж ви думаєте. Можливо, навіть більше, ніж будь-хто з нас думає. Дякую, Едді.

Коли Ріарден увійшов до офісу Даґні, вона підвела на нього погляд з-над столу. Спостерігала, як він наближається, і Ріарден бачив, що втома в її очах розчиняється. Генк сів на край столу. Вона відкинулась назад, відгорнувши з обличчя пасмо волосся, плечі розслаблено випростались під тонкою білою блузкою.

– Даґні, я хочу дещо сказати тобі про колію, яку ти замовила. Хочу, щоб ти дізналася про це сьогодні.

Вона не зводила з нього уважного погляду. Вираз його обличчя передав і їй тиху, урочисту напругу.

– П'ятнадцятого лютого я доставлю до «Таґґарт Трансконтиненталь» шістдесят тисяч тонн рейок, і ти зможеш прокласти залізницю завдовжки майже п'ятсот кілометрів. За ті ж гроші ти отримаєш вісімдесят тисяч тонн рейок, яких вистачить на вісімсот кілометрів. Ти знаєш, який матеріал дешевший і легший за сталь. Твої рейки будуть не сталеві, їх виготовлять із ріарден-металу. Не сперечайся – погоджуйся або ні.

Я не прошу твоєї згоди. Тобі не конче погоджуватися, ти могла б про це навіть не знати. Все це роблю я, і тільки я за це відповідатиму.

Ми обставимо все так, щоб ті працівники, які знають, що ти замовляла сталь, не здогадалися, що отримано було ріарден-метал, а ті, хто знатиме, не зрозуміють, що у тебе не було дозволу його купувати. Ми так заплутаємо бухгалтерський облік, щоб, коли все з'ясується, ніхто не зміг нічого й нікому закинути, крім мене. Вони можуть запідозрити, що я підкупив когось із твоїх працівників, що ти сама до цього причетна, але ніхто не зможе цього довести. Я хочу, щоб ти пообіцяла ніколи цього не визнавати, хай би що сталося. Це мій метал, і якщо є шанси, якими можна скористатися, то я ними скористаюсь. Я планував це ще відтоді, як отримав твоє замовлення. Замовив для цього мідь від постачальника, який мене не зрадить. Я не збирався тобі

поки що про це казати, але передумав. Хочу, щоб ти вже сьогодні про все знала, – бо завтра мене судитимуть за такий же злочин.

Вона застигло його слухала. Коли Генк закінчив останнє речення, то помітив, як ледь помітно тремтять її щоки та губи; це була не зовсім усмішка, але він отримав відповідь: біль, захват, розуміння.

Далі він побачив, що її погляд м'якшає, стає болісно та небезпечно живий. Він міцно обхопив пальцями її зап'ястя, суворо, але підбадьорливо на неї поглянув, і впевнено мовив:

– Не дякуй мені, це не послуга, я роблю це, щоб не зламатись, як Кен Данаґґер.

Вона прошепотіла:

– Добре, Генку, я тобі не дякуватиму, – її інтонація і вираз очей видавали: вона казала неправду.

Ріарден усміхнувся.

– Пообіцяй, як я просив.

Вона схилила голову:

– Обіцяю.

Генк відпустив її руку.

Не підводячи голови, Даґні додала:

– Єдине, що я хочу сказати: якщо завтра тебе ув'язнять, я покину роботу, не чекаючи заохочення від жодного руйнівника.

– Не покинеш. І я не думаю, що мене посадять. Думаю, що відбудуся малим. У мене є щодо цього гіпотеза – потім поясню, коли перевірю.

– Яка гіпотеза?

– Хто такий Джон Ґолт? – він усміхнувся і підвівся. – Це все. Сьогодні більше не будемо говорити про суд. У тебе в офісі немає чогось випити?

– Ні. Але думаю, у мого начальника служби руху в шафі з картотекою є щось схоже на бар.

– Ти могла б украсти для мене випити, якщо там незамкнено?

– Спробую.

Він стояв, розглядаючи портрет Ната Таґґарта на стіні кабінету – зображення молодого чоловіка з гордо піднятою головою, – аж доки вона повернулася з пляшкою бренді в руках та двома склянками. Він мовчки налив.

– Знаєш, Даґні, День подяки – це свято, запроваджене працьовитими людьми, щоб святкувати успіхи на роботі.

Він підняв склянку і провів нею траєкторію від портрета – до неї – до себе самого – до міських будівель за вікном.

Ще місяць тому преса товкмачила людям, які мали заповнити судову залу, що вони побачать жадібного ворога суспільства. Люди натомість прийшли подивитися на винахідника ріарден-металу.

Ріарден підвівся, коли судді закликали його це зробити. Вбраний був у сірий костюм; блакитноокий та білявий. Однак не кольори надавали його постаті вигляду холодної невблаганності: костюм вирізнявся вишуканою простотою, яку сьогодні рідко зустрінеш; було видно, що цей чоловік прийшов сюди з розкішного офісу багатої корпорації, і що його одяг був ознакою цивілізованої ери і суперечив цьому місцю.

Натовп знав із газет, що Ріарден утілював зло безжального багатства; так само, як ці люди прославляли чесноту цнотливості, а потім мчали на перегляд першого-ліпшого фільму, якщо на постерах було зображено напівоголену жінку, – вони прийшли зараз подивитися на нього. Принаймні, у залі не відчувалося несвіжого запаху безнадійних стереотипів, що в них ніхто не вірить, і яких ніхто не наважується підважити. Вони дивилися на нього без захоплення. Захоплення ці люди вже давно не вміли переживати. Вони дивилися на нього зацікавлено і з неясним відчуттям недовіри до тих, хто переконував, що Ріардена слід ненавидіти.

Кілька років тому вони глузували б із його образу самовпевненого багатія. Але сьогодні за вікнами судової зали нависало грифельно-сіре небо, що обіцяло перші снігові бурі довгої, складної зими; останні запаси нафти в країні танули, вугільні шахти програвали істеричну боротьбу за зимові запаси. Юрба в судовій залі пам'ятала, що ця справа коштувала їм послуг Кена Данаґґера. Ходили чутки, начебто видобуток компанії «Вугілля Данаґґера» протягом місяця помітно зменшився. Газети писали, що все це тимчасово, через реорганізацію, поки двоюрідний брат Данаґґера переоформлює компанію на себе. Минулого тижня на перших шпальтах з'явилась історія про катастрофу на будівництві: браковані сталеві балки повалились, убивши чотирьох робітників. Газети не писали про те, що ці балки було виготовлено

компанією «Асоціація сталі» Оррена Бойла, але юрба про це знала.

У залі панувала гнітюча тиша, люди дивилися на високу сіру постать не з надією (вони втратили здатність сподіватись), а відсторонено-нейтрально, наїжачено і ледь запитально. Знак запитання стримів над усіма благочестивими гаслами, які їм випадало чути протягом усіх цих років.

Газети бубніли, що причиною проблем у країні, ілюстрованих цією справою, була егоїстична жадоба багатих промисловців. Що саме такі люди, як Генк Ріарден, винні у дедалі стриманішій дієті громадян, низькій температурі та тріщинах у дахах їхніх домівок. Що якби не ці глитаї, які нехтували законами та заважали планам уряду, країна давно досягнула б процвітання. І що люди на кшталт Генка Ріардена керувалися винятково прагненням наживи. Це останнє твердження ніяк не пояснювали і не аргументували, ніби слова «прагнення наживи» самі собою означали абсолютне зло.

Юрба пам'ятала: менше, ніж два роки тому, ці ж таки газети волали, що ріарден-метал слід заборонити, мовляв, виробник заради власної наживи загрожує людським життям. Вони пам'ятали, що цей чоловік у сірому перший проїхався у кабіні паротяга колією, виготовленою із його власного металу. І що сьогодні над ним розпочато суд за злочин: через свою жадобу він приховав від людей великий об'єм металу, виставивши його – так само захланно та злочинно – на відкритий ринок.

Згідно з процедурою, встановленою законами, такі справи провадили не присяжні, а особовий склад із трьох суддів, призначених Бюро економічного планування та державних ресурсів. Як зазначалося в урядових документах, процедура повинна проходити неформально й демократично.

Із цієї нагоди зі старої судової зали у Філадельфії було демонтовано суддівську лаву: замість неї на дерев'яне підвищення встановили стіл. Це створило сприятливу атмосферу, щоб під час зустрічі судді могли б навішувати локшину на вуха розумово неповносправній публіці.

Один із суддів, який виконував роль прокурора, зачитав обвинувачення.

– А зараз можете зробити заяву на власний захист, – оголосив він.

Стоячи обличчям до підвищення, Генк Ріарден відповів надзвичайно чистим і рівним голосом:

– Я не захищатимусь.

– Ви... – суддя затнувся; він не сподівався, що все буде так просто. – Невже ви віддаєте себе на милість суду?

– Я не визнаю за цим судом права мене судити.

– Що?

– Я не визнаю за цим судом права мене судити.

– Але, містере Ріарден, це законно призначений суд, обов'язок якого – розглядати цей конкретний тип злочинів.

– Я не вважаю свій вчинок злочином.

– Однак ви визнали, що знехтували нашими законами, які контролюють продаж вашого металу.

– Я не визнаю за вами права контролювати продаж свого металу.

– Чи є потреба нагадувати, що вашого визнання не потрібно?

– Ні. Я цілком це усвідомлюю і дію відповідно до цього.

Ріарден зауважив, як завмерла публіка. Згідно зі складними правилами, коли всі грали певну роль і удавали щось одне перед одним задля конкретної мети, цей виступ мали сприйняти як несосвітенну дурість. Присутні мали принаймні зашуміти чи здивовано засміятися. Нічого такого не сталося. Всі сиділи нерухомо. Люди все розуміли.

– Чи означає це, що ви відмовляєтеся скоритися закону? – запитав суддя.

– Ні. Я підкоряюся закону – до останньої літери. Ваш закон постановляє, що моїм життям, моєю працею і моєю власністю можна розпоряджатися без моєї згоди. Чудово, ви можете розпоряджатися мною без моєї участі в справі. Я не вдаватиму, що захищаю себе, коли жоден захист неможливий, і не створюватиму ілюзії взаємодії з трибуналом правосуддя.

– Але, містере Ріарден, закон спеціально передбачає для вас можливість представити себе у цій справі й захиститися.

– Підсудний може захищати себе лише за умов, коли існують об'єктивні принципи, визнані суддями; принципи, що захищають його права, яких ніхто не може порушувати і якими він має змогу скористатися. Закон, за яким ви мене судите, свідчить про те, що принципів немає, що мене позбавлено всіх прав і що ви можете робити зі мною, що завгодно. Чудово. Робіть.

– Містере Ріарден, закон, який ви критикуєте, спирається на найвищий принцип – принцип суспільного блага.

– А що це за суспільство? Що воно вважає своїм благом? Колись люди вірили, що «благо» – це поняття, окреслене кодексом моральних цінностей, і що жоден громадянин не має права здобувати своїх благ, паплюжачи права іншої людини. Якщо сьогодні вірять у те, що люди-побратими можуть у будь-який спосіб принести мене в жертву заради будь-чого, що вони вважають власним благом, якщо вони вірять, що можуть просто захопити мою власність, бо вона їм потрібна, – що ж, так чинить кожен грабіжник. Існує лише одна відмінність: грабіжник не просить у мене дозволу діяти.

Кілька сидінь скраю було зарезервовано для важливих відвідувачів, які прибули з Нью-Йорка подивитися на суд. Даґні сиділа нерухомо, а на її обличчі не відображалося нічого, крім урочистої зосередженості: вона уважно слухала, знаючи, що потік його слів визначить напрям її життя. Едді Віллерс сидів поруч. Джеймс Таґґарт не приїхав. Пол Ларкін нахилився вперед, випнувши обличчя, загострене, наче морда в тварини; цю схожість увиразнював страх, який тепер перетворювався на злість, ненависть. Містер Моуен – він сидів біля Ларкіна – був чоловік радше невинний і не надто здатний кумекати. Природа його страху була простіша. Він слухав обурено та спантеличено, а потім прошепотів до Ларкіна:

– Господи милосердний, зараз він таки це зробить! Тепер він переконає всю країну, що бізнесмени – вороги суспільного блага!

– Чи слід нам розуміти, – запитав суддя, – що ви ставите власні інтереси вище за суспільні?

– Я вважаю, що таке запитання може виникнути тільки у суспільстві канібалів.

– Що... Про що це ви?

– Я вважаю, що серед людей, які не вимагають незаслуженого і не практикують саможертовності, не може бути конфлікту інтересів.

– Чи слід нам розуміти, що коли громадськість вважатиме за необхідне урізати ваші доходи, ви не визнаєте її права на це?

– Чому ж, визнаю. Громадськість щомиті може урізати мої доходи, відмовившись купувати мою продукцію.

– Ми говоримо про... інші методи.

– Будь-який інший метод урізання доходів – мародерський, саме так я вважаю.

– Містере Ріарден, навряд чи це правильний спосіб захистити себе.

– Я ж сказав, що не захищатимусь.

– Але це нечувано! Чи усвідомлюєте ви всю важкість обвинувачень проти вас?

– Я цього навіть не збираюся розглядати.

– Чи усвідомлюєте ви можливі наслідки свого виступу?

– Цілком.

– Згідно з думкою суддів, представлені обвинуваченням факти не передбачають жодної поблажливості. Суд має владу накласти на вас максимально суворе покарання.

– Накладайте.

– Даруйте?

– Накладайте покарання.

Судді перезирнулися. Потім їхній речник обернувся до Ріардена.

– Це безпрецедентно, – сказав він.

– Це повне порушення процедури, – озвався другий суддя. – Закон вимагає, щоб ви озвучили виправдання на власний захист. Ваша єдина альтернатива – заявити для протоколу, що ви віддаєте себе на волю суду.

– Не віддаю.

– Але ви повинні.

– Тобто, ви очікуєте від мене якоїсь добровільної дії?

– Так.

– Добровільно я ні з чим не погоджуся.

– Але ж закон вимагає, щоб позицію відповідача було представлено в протоколі.

– Ви про те, що я маю вам допомоги легітимізувати процедуру?

– Ну, ні... так... для того, щоб заповнити документ.

– Я вам не допомагатиму.

Третій і наймолодший суддя, який виконував обов'язки прокурора, нетерпляче гарикнув:

– Це смішно і облудно! Ми ж не можемо людину вашого рівня засудити без... – він різко замовк. Хтось у кінці зали гучно присвиснув.

– Я хочу, щоб справжня суть цієї процедури постала саме такою, яка вона є, – понуро сказав Ріарден. – Якщо вам потрібна моя допомога, щоб це замаскувати, ви її не матимете.

– Але ж ми даємо вам шанс себе захистити, а ви від нього відмовляєтеся.

– Я не допомагатиму вам інсценувати, начебто у мене є шанс. Не допомагатиму створювати фікцію правоти там, де прав не визнають. Не допомагатиму створювати видимість здорового глузду, беручи участь у дебатах, у яких пістолет є остаточним аргументом. Не допомагатиму вам вдавати, начебто ви чините правосуддя.

– Але ж закон накладає на вас обов'язок добровільно захищатись!

У кінці зали пролунав сміх.

– У вашій теорії є невідповідність, джентльмени, – поважно сказав Ріарден, – і я не допомагатиму вам її обійти. Якщо ваш вибір – взаємодіяти з людиною насильницькими методами, так і робіть. Однак виявиться, що ви потребуєте добровільної співпраці з боку ваших жертв набагато частіше, ніж вам зараз видається. А ваші жертви повинні зрозуміти, що саме їхня воля – над якою ви не маєте влади – все це уможливлює. Мій вибір – бути послідовним. Я підкорюсь вам і зроблю те, що ви вимагаєте. Все, чого ви від мене прагнете, я виконаю під дулом пістолета. Якщо ви засудите мене до ув'язнення, змушені будете приставити озброєний конвой, щоб мене туди запровадити, бо з власної волі я не зрушу з місця. Якщо оштрафуєте мене, вам доведеться захопити мою власність, щоб відібрати штраф, бо добровільно я його не віддам. Якщо ви вважаєте, що маєте право мене змушувати, відкрито використовуйте пістолети. Я не допомагатиму приховувати суті ваших дій.

Найстарший суддя нахилився вперед, опершись об стіл, і улесливо-іронічно промовив:

– Ви говорите так, ніби виборюєте якісь принципи, містере Ріарден, але ж насправді ви боретеся лише за свою власність, адже так?

– Так, звісно. Я борюся за власність. Чи знаєте ви, які саме принципи це означає?

– Ви стаєте в позу захисника свободи, проте йдеться лише про свободу заробляти гроші.

– Атож. Усе, чого я хочу, – це вільно заробляти гроші. Чи знаєте ви, що означає ця свобода?

– Містере Ріарден, ви ж не хочете, щоб вашу позицію зрозуміли неправильно. Ви ж не хочете підтримати поширеного враження, начебто уникаєте соціальної відповідальності, не дбаєте про добробут ваших співгромадян і працюєте винятково задля власного збагачення.

– Я працюю винятково задля прибутку. Я заробляю ці гроші.

Із натовпу позаду нього пролунав зойк – не обурений, а здивований, натомість судді зреагували мовчанкою. Ріарден спокійно продовжував:

– Ні, я не хочу, щоб мою позицію зрозуміли хибно. З радістю засвідчу її для протоколу. Я цілком погоджуюся з усіма фактами, наведеними щодо мене в газетах, – з фактами, проте аж ніяк не з підозрами. Я працюю винятково задля власного прибутку – це означає, що я продаю свою продукцію людям, які її потребують, і які хочуть та мають можливість її купити. Я не створюю її на шкоду собі задля їхнього зиску, а вони не купують її задля моєї вигоди, завдаючи собі збитків; я не жертвую заради них своїми інтересами, а вони заради мене не жертвують своїми. Ми співпрацюємо на рівних умовах, за взаємною згодою і задля взаємної користі – і я пишаюся кожним пенні, зробленим у такий спосіб. Я заробив гроші власними зусиллями, завдяки вільному обміну та добровільній згоді кожного, з ким я співпрацював, завдяки добровільній згоді тих, хто мене наймав, коли я починав, добровільній згоді тих, хто працює на мене зараз, добровільній згоді тих, хто купує мою продукцію. Я відповім на всі запитання, що ви їх боїтеся мені відверто поставити. Чи бажаю я платити своїм робітникам більше, ніж коштують їхні послуги? Не бажаю. Чи хочу я продавати свою продукцію дешевше, ніж мої покупці згодні мені платити? Не хочу. Чи бажаю я продавати свою продукцію, щоб зазнавати збитків, або й узагалі віддавати її безкоштовно? Не бажаю. Якщо все це – зло, робіть зі мною, що завгодно, згідно з будь-якими стандартами, яких ви дотримуєтеся. Мої стандарти такі. Я сам заробляю собі на життя, як повинна робити кожна чесна людина. Я відмовляюся визнати злочином факт власного існування і те, що я мушу працювати, щоб це існування підтримувати. Я відмовляюся визнати злочином той факт, що я спроможний працювати і мені це вдається. Я відмовляюся визнавати

злочином свою здатність працювати краще за більшість людей і те, що моя робота має вищу ціну, ніж робота моїх сусідів, вищу ціну, ніж бажає платити більшість людей; я відмовляюся вибачатися за свій хист, відмовляюся перепрошувати за власний успіх, відмовляюся просити пробачення за свої гроші. Якщо це – зло, зробіть із ним все, що зможете. Якщо це те, що, на думку громадськості, шкодить її інтересам, нехай громадськість мене знищить. Такий мій кодекс – іншого я не прийму.

Я міг би сказати вам, що зробив більше добра іншим, ніж будь-хто із вас будь-коли здатен зробити, але не скажу цього, бо не ставлю собі за мету робити добро іншим, не вважаю це виправданням власного існування; так само, як не визнаю, що благо інших здатне виправдати загарбання моєї власності чи руйнування мого життя. Я не скажу, що благополуччя інших є метою моєї роботи, мета – моє власне благополуччя, і я зневажаю людей, які нехтують своїм. Я міг би сказати вам, що ви не даєте користі суспільству, що жодного благополуччя не можна досягнути ціною людської самопожертви, що коли ти порушуєш права однієї людини, то порушуєш права всіх, а суспільство безправних істот приречене бути знищеним. Я міг би сказати, що ви досягнете і можете досягнути лише універсальної руйнації, як це стається із кожним мародером, коли жертв більше не залишається. Я міг би сказати, але не казатиму.

Я заперечую не якусь вашу конкретну політику, а ваші моральні засади.

Якби правдою було те, що люди можуть досягти блага, перетворюючи окремих осіб на жертовних тварин, і мене попросили б пожертвувати собою заради істот, які хотіли б вижити ціною моєї крові, якби мене попросили послужити інтересам суспільства, які не збігаються, суперечать моїм власним, або їх уважають вищими за мої, – я б відмовився, я відкинув би це прохання, як наймерзенніше зло, я боровся б із ним усіма доступними мені засобами, я боровся б із усім людством, навіть якби від смерті мене відділяла лише хвилина, я боровся б із повним переконанням праведності моєї боротьби та права істоти жити. Нехай ніхто не зрозуміє мене хибно. Якщо люди, які називають себе громадськістю, переконані, що їхнє благо вимагає жертв, тоді я скажу: хай буде прокляте це благо, мені воно не потрібне!

Зала вибухнула оплесками.

Ріарден обернувся, вражений дужче за суддів. Він бачив обличчя, осяяні сміхом та палким захопленням, і обличчя, що благали про допомогу; бачив, як проривається назовні їхній мовчазний відчай; бачив ті ж злість і обурення, що їх сам відчував, ці почуття вихоплювалися у дикій зухвалості їхніх овацій; бачив погляди, сповнені обожнення і сподівань. Були там і обличчя молодиків із роззявленими ротами та злостивих неохайних жінок, тих, які під час показів кінохронік починають свистіти, варто на екрані з'явитися бізнесменові. Ці не намагались якось протидіяти, просто мовчали.

Коли він поглянув на юрбу, люди побачили в його обличчі те, чого не змогли викликати суддівські погрози: першу ознаку емоції.

Через кілька секунд залунало люте гепання молотка по столу і один із суддів загорлав:

– ...інакше я накажу очистити судову залу!

Ріарден знову відвернувся від столу, ковзнувши поглядом по секції відвідувачів. Зупинився на Даґні – так, що це могла помітити тільки вона, наче кажучи: «Діє». Її можна було б назвати спокійною, якби не очі, що, здавалося, стали завеликі для її обличчя.

Едді Віллерс усміхався тією усмішкою, що замінює чоловікам сльози. Містер Моуен був остовпілий. Пол Ларкін втупився в підлогу. Обличчя Бертрама Скаддера та Ліліан не відображали нічого. Ліліан сиділа в кінці ряду; нога на нозі, норкова накидка навхрест звисала з її правого плеча до лівого стегна. Не рухаючись, вона дивилася на Ріардена.

Серед усіх складних та інтенсивних почуттів Ріарденові вдалося виокремити жаль і тугу: було одне обличчя, яке він сподівався побачити, яке шукав від початку засідання, присутності якого бажав дужче, ніж будь-кого іншого. Проте Франциско д'Анконія не приїхав.

– Містере Ріарден, – промовив найстарший суддя, доброзичливо усміхаючись і докірливо розводячи руками, – як шкода, що ви так неправильно нас зрозуміли. Ось у чому проблема: бізнесмени відмовляються зближуватись із нами, уникають духу довіри та дружби. Вони, здається, сприймають нас за ворогів. Чому ви говорите про якусь жертву? Що змушує вас доходити до таких крайнощів? У нас немає жодного наміру захоплювати вашу власність

чи руйнувати вам життя. Ми не збираємося зашкодити вашим інтересам. Ми цілком усвідомлюємо винятковість ваших досягнень. Наша мета – лише збалансувати соціальний тиск і застосовувати правосуддя до всіх. Справжня мета цього слухання – не суд, а дружня дискусія задля взаємного розуміння та співпраці.

– Я не співпрацюю під прицілом пістолета.

– До чого тут пістолети? Справа не настільки серйозна, щоб вдаватися до таких порівнянь. Ми усвідомлюємо, що провина лежить здебільшого на містерові Кеннеті Данаґерові, який спровокував порушення закону, тиснучи на вас. І він визнав свою провину: втік, щоб уникнути суду.

– Ні. У нас була рівноправна, взаємна, добровільна домовленість.

– Містере Ріарден, – втрутився другий суддя, – ви можете не поділяти деяких наших ідей, але все вже сказано і зроблено, ми працюємо задля спільної мети: заради людського блага. Ми усвідомлюємо, що ви були змушені переступити через технічні нюанси, визначені законом, через критичну ситуацію на вугільних копальнях і надзвичайну важливість пального для громадського добробуту.

– Ні. Мене змусили мій власний прибуток і мої власні інтереси. Як це уплинуло на вугільні копальні та громадський добробут, визначати вам. Це не було моєю мотивацією.

Містер Моуен спантеличено подивився навколо і прошепотів до Пола Ларкіна:

– Якось дивно все пішло.

– О, замовкніть! – гиркнув Ларкін.

– Я впевнений, містере Ріарден, – сказав найстарший суддя, – що ви не вважаєте насправді – так само, як не вважає і публіка, – що ми ставимося до вас, як до жертви. Якщо у когось склалось аж таке хибне враження, ми жадаємо довести, що це неправда.

Судді вийшли, щоб узгодити вирок. Вони повернулися швидко: увійшли до зловісної тиші залу і повідомили, що на Генрі Ріардена накладено штраф на суму п'ять тисяч доларів, але вирок призупинено.

Хвилі дошкульного сміху прокотилися крізь овації, що здійнялися в залі. Оплески було адресовано підсудному, сміх – суддям.

Ріарден стояв нерухомо, не обертаючись до юрби, ледве чуючи оплески. Стояв і дивився на суддів. На його обличчі не було тріумфу чи захвату. Застигло і напружено він споглядав картину навпроти, гірке здивування в його погляді межувало зі страхом. Він бачив, який жахливо нікчемний був ворог, що руйнував весь світ. Ріарден почувався так, ніби після років подорожі через сплюндровані ландшафти, повз руїни великих фабрик, рештки потужних двигунів, тіла непереможних чоловіків, сподіваючись зустріти грабіжника-велетня, він нарешті знаходить цього руйнівника, який виявляється щуром, що, почувши людські кроки, метушливо зникає у сховку. Якщо це те, що нас перемогло, подумав він, то провина лежить на нас самих.

Люди, що протискалися, щоб його оточити, затягнули Ріардена вглиб судової зали. Він усміхався у відповідь на їхні усмішки, у відповідь на шалене, трагічне завзяття їхніх облич. У його усміху проступав смуток.

– Благослови вас Боже, містере Ріарден! – сказала літня жінка у подертій хустці на голові. – Чи не могли б ви нас порятувати, містере Ріарден? Вони їдять нас живцем, і не варто себе дурити, начебто переслідують самих лише багатих, – чи знаєте, що коїться з нами?

– Слухайте, містере Ріарден, – мовив чоловік, схожий на робітника фабрики, – це багатії продають нас до бісової матері. Скажіть тим угодованим покидькам, які так поспішають усе повіддавати, що, відмовляючись від своїх палаців, вони здирають із нас шкіру живцем.

– Я знаю, – сказав Ріарден.

Це наша провина, подумав він. Якщо ми – рушії, годувальники, доброчинці людства – дозволили накласти на себе тавро зла і мовчки витримували покарання за власні статки, то тріумфу якого «добра» ми сподівались у світі?

Він поглянув на людей навколо. Сьогодні вони його вітали. Вітали біля лінії Джона Ґолта.

Але завтра вимагатимуть нового закону від Веслі Моуча та проекту про безкоштовне житло від Оррена Бойла, поки його балки падатимуть їм на голови. Вони робитимуть це, бо їм накажуть забути, наче гріх, те, що змусило їх аплодувати Генкові Ріардену.

Чому вони були готові визнати свої найважливіші миті гріхом?

Чому прагнули зраджувати в собі найкраще? Що примушувало їх вірити, наче земля – царство зла, де відчай – їхня справжня доля? Він не міг назвати причини, але знав, що її слід назвати. Він бачив її, як величезний знак запитання посередині цієї судової зали, – відповісти на нього тепер було його обов'язком.

Ось справжній вирок, який на нього наклали, подумав Ріарден: з'ясувати, яка ідея, яка проста ідея, доступна найпересічнішій людині, примусила людство ухвалити закони, що вели його до самознищення.

– Генку, я більше ніколи не подумаю, що це безнадійно, більше ніколи, – сказала того вечора після суду Даґні. – Я ніколи не відчую спокуси все покинути. Ти довів, що правда завжди діє і завжди перемагає... – вона замовкла, а потім додала:

– Якщо тільки знати, що таке правда.

Наступного дня під час вечері Ліліан сказала йому:

– Отже, ти переміг, так?

Її голос звучав ухильно. Далі вона нічого не говорила, просто дивилась на нього, ніби розглядаючи якусь таємницю.

Годувальниця на заводі запитав:

– Містере Ріарден, що таке моральні засади?

– Те, з чим матимеш багато проблем.

Хлопець насупився, а потім знизав плечима і засміявся:

– Боже, яке то було чудове шоу! Як же ви їх побили, містере Ріарден! Я сидів біля радіо і просто вив.

– Звідки ти знаєш, що я їх побив?

– Побили, хіба ні?

– Ти певен?

– Звісно, певен.

– Те, що змушує тебе бути певним, і є моральними засадами.

Газети мовчали. Досі цій справі присвячували стільки перебільшеної уваги, а тепер складалося враження, ніби вона не варта й слова. На останніх сторінках з'являлися короткі замітки, сформульовані такими загальними фразами, що читач не міг зауважити жодного натяку на якусь суперечливу тему.

Бізнесмени, з якими він зустрічався, здавалося, прагнули уникати розмов про суд. Декотрі зовсім нічого про це не казали;

вони відверталися, а на їхніх обличчях вимальовувалось особливе обурення, приховане намаганням ухилитися, наче ці люди боялись, що сам лише погляд у його бік можуть потрактувати, як висловлення позиції. Інші наважувалися коментувати:

– На мою думку, Ріардене, це було страшенно немудро з вашого боку... Мені здається, зараз не час наживати ворогів... Нам не варто викликати обурення.

– Чиє обурення? – запитав він.

– Не думаю, що урядові це сподобається.

– Ви ж бачили наслідки.

– Хтозна... Громадськість такого не прийме, це викличе роздратування.

– Ви ж бачили реакцію громадськості.

– Не знаю... Ми ж так старалися не давати підстав для всіх цих обвинувачень в егоїстичній жадібності, а ви віддали зброю ворогові.

– Невже ви радше погодитесь із ворогом, що не маєте права на свої прибутки та власність?

– О, ні, ні, звісно, ні, але навіщо вдаватися до крайнощів? Завжди існує золота середина.

– Золота середина між вами і вашими вбивцями?

– Навіщо вдаватися до таких слів?

– Те, що я сказав на суді, – правда чи ні?

– Усе це перекрутять і потрактують неправильно.

– Це правда чи ні?

– Громадськість надто недалека, щоб долати такі проблеми.

– Правда чи ні?

– Зараз не час вихвалятися багатством: популяція вмирає від голоду. Це тільки спокушає їх відібрати у нас усе.

– А якщо казати, що у вас немає права володіти власними статками, тимчасом як це право є у них, – це їх зупинить?

– Ну, не знаю...

– Мені не подобається те, що ви казали під час суду, – зауважив ще хтось. – Я взагалі з вами не погоджуюсь. Особисто я пишаюсь тим, що працюю задля суспільного блага, а не тільки для власного збагачення. Мені подобається думати, що у мене є вища мета, і що я не лише заробляю собі на триразове харчування та лімузин «Гаммонд».

– І мені не подобається ідея про відсутність будь-яких законів та будь-якого контролю, – сказав інший. – Я вам кажу: вони землю рвуть копитами, щоб їх переробити. Але – жодного контролю взагалі? Я з таким не погоджуся. Думаю, певний контроль необхідний. Контроль задля суспільного блага.

– Перепрошую, джентльмени, – сказав Ріарден, – що я буду змушений рятувати ваші дурнуваті карки разом зі своїм.

Гурт бізнесменів на чолі з містером Моуеном не видали у зв'язку з судом жодної заяви. Але через тиждень після засідання повідомили – і їхнє повідомлення супроводжувалося надмірною кількістю реклами, – що збираються пожертвувати гроші на будівлю майданчика для дітей безробітних.

Бертрам Скаддер не згадував про суд у своїй колонці. Але за десять днів, переповідаючи різні плітки, написав: «Певне розуміння суспільної цінності містера Генка Ріардена можна отримати, взявши до уваги той факт, що серед усіх соціальних груп найнебажанішим його вважають власні колеги-бізнесмени. Його старомодна нещадність нестерпна навіть для хижих баронів, які полюють за прибутком».

Якось грудневого вечора, коли вулиці під його вікнами нагадували забиту горлянку, що кашляє клаксонами напередодні Різдва, Ріарден сидів у своєму номері в готелі «Вейн-Фолкленд», ведучи боротьбу з ворогом, значно небезпечнішим за втому чи страх: то була відраза, викликана необхідністю взаємодіяти з людськими створіннями.

Він сидів, не бажаючи виходити в місто, не бажаючи рухатися, наче був прикутий ланцюгом до крісла і до цієї кімнати. Упродовж багатьох годин він намагався ігнорувати емоцію, схожу на напад ностальгії: його певність, що єдина людина, яку він прагнув побачити, була тут, у цьому готелі, але на кілька поверхів вище.

Протягом кількох минулих тижнів він ловив себе на тому, що марнує час у вестибюлі щоразу, заходячи до готелю чи покидаючи його; він тинявся без діла біля поштової стійки або газетного кіоску, вдивляючись у квапливу течію людей, сподіваючись побачити серед них Франциско д'Анконію. Він ловив себе на тому, що проводить самотні вечері в ресторані «Вейн-Фолкленд», не зводячи очей із завіси на вході. А зараз упіймав на тому, що сидить у своїй кімнаті, думаючи про те, що відстань – лише кілька поверхів.

Ріарден звівся на ноги, засміявшись здивовано й обурено водночас. Подумав, що поводиться, наче жінка, яка очікує телефонного дзвінка і бореться зі спокусою покласти край тортурам, зробивши перший крок. Не було жодної причини, яка заважала йому піти до Франциско д'Анконії, якщо це справді те, чого йому хотілось. І все ж, вирішивши це зробити, він відчув у потужності власного полегшення небезпечний присмак капітуляції.

Ріарден ступив до телефону, щоб подзвонити в номер Франциско, але зупинився. Він прагнув не цього. Йому хотілося просто прийти – без попередження, як прийшов до нього в офіс Франциско. Ось що, як видавалося, встановить між ними невстановлену рівноправність.

Прямуючи до ліфта, він подумав: Франциско не буде на місці, а якщо й буде, то, швидше за все, ти знайдеш його в товаристві якоїсь дівулі, й це піде тобі на користь. Однак ця думка видавалася несправжньою, не стосувалась чоловіка, разом із яким він був біля горнила печі. Він рішуче зачекав на ліфт, дивлячись угору, впевнено пройшов коридором, відчуваючи, як гіркота всередині перетворюється на радість, і постукав у двері.

Пролунала рубана відповідь Франциско:

– Заходьте!

Голос був неуважний і безцеремонний.

Ріарден відчинив двері й зупинився на порозі. Одна з найкоштовніших готельних ламп із атласним абажуром стояла на підлозі посеред кімнати, відкидаючи світло на широкі аркуші проектувального паперу. Франциско д'Анконія, без піджака, лежав на животі; пасмо волосся впало йому на обличчя, він спирався на лікті й покусував кінчик олівця, сконцентрувавшись на якійсь точці складного креслення перед ним. Голови не підвів; здавалося, відразу ж забув, що у двері стукали. Ріарден намагався зрозуміти, що зображено на кресленні: найбільше було схоже на секцію ливарні. Він дивився вражено та зачудовано. Якби він міг втілити в реальність власний образ Франциско д'Анконії, то саме така картинка постала б перед ним: постать цілеспрямованого молодого працівника, зосередженого на складному завданні. За мить Франциско підвів голову. Негайно після цього він підстрибнув, опинившись на колінах. Його усмішка промовляла про недовірливу радість. Він поквапливо схопив креслення і відкинув його набік, зображенням до підлоги.

– Я вам завадив? – запитав Ріарден.

– Нічого особливого. Заходьте, – він щасливо всміхався. Ріарден раптово відчув певність, що Франциско теж чекав на їхню зустріч, чекав, як на свою перемогу, в яку не надто вірив.

– Що ви робили? – поцікавився Ріарден.

– Просто розважався.

– Дозвольте поглянути.

– Ні.

Він звівся і відштовхнув креслення ногою ще далі.

Ріарден зауважив: якщо його обурювала зухвала власницька поведінка Франциско у нього в офісі, сам він поводився зараз так само, – не пояснив, навіщо прийшов, однак перетнув кімнату і буденно сів у крісло, наче у себе вдома.

– Чому ви не прийшли, щоб продовжити те, що почали? – запитав він.

– Ви і без мене блискуче це продовжили.

– Ви про суд?

– Так, я про суд.

– А звідки ви знаєте? Вас же там не було.

Франциско усміхнувся, бо інтонація Ріардена свідчила, що він не договорює ще одного речення: «Я на вас чекав».

– А вам не спадало на гадку, що я міг чути кожне слово по радіо?

– Справді? І вам сподобалося слухати власні міркування в ефірі з уст своєї маріонетки?

– Це не так, містере Ріарден. Це не мої міркування. Хіба ви не завжди жили згідно з тим, про що говорили?

– Так.

– Я тільки допоміг зрозуміти, що вам слід цим пишатися.

– Я радий, що ви слухали.

– Це було чудово, містере Ріарден, – тільки десь на три покоління запізно.

– Ви про що?

– Якби в ті часи бодай один бізнесмен мав відвагу сказати, що він працює винятково заради власного прибутку, і сказати про це з гордістю, – він урятував би світ.

– Я не вважаю, що світ уже втрачено.

– Не втрачено. І ніколи не буде. Але ж Господи! Скільки зусиль би він нам зберіг!

– Що ж, думаю, нам слід боротися, незважаючи на еру, в якій ми опинились.

– Так... Знаєте, містере Ріарден, раджу взяти текст вашої промови в суді й перечитати її. А потім подумати, чи послідовно ви практикуєте сказане, чи ні.

– Хочете сказати, що не практикую?

– Самі побачите.

– Я знаю, що ви хотіли сказати мені щось важливе тієї ночі на заводі, коли сталась аварія. Чому б вам це не зробити?

– Ні. Ще зарано.

Франциско поводився так, наче у візиті Ріардена не було нічого незвичайного, наче сприймав його, як природний перебіг подій: так, як завжди поводився у присутності Ріардена. Однак Генк зауважив, що він не був такий спокійний, яким хотів видаватися. Франциско походжав кімнатою, намагаючись вивільнити емоцію, про існування якої не бажав зізнаватися. Він забув про лампу, що й досі стояла на підлозі, служачи єдиним джерелом світла у кімнаті.

– На вас очікувало багато неприємних відкриттів? – запитав Франциско. – Як вам поведінка ваших колег-бізнесменів?

– Думаю, на це варто було сподіватися.

Напруженим від злості та жалю голосом Франциско сказав:

– Минуло дванадцять років і все ж я досі не можу спокійно на це дивитися!

Здавалося, ці слова вихопились у нього мимовільно, – наче, намагаючись притлумити власні емоції, він промовив приховані слова.

– Дванадцять років відколи? – запитав Ріарден.

На мить запала тиша, а потім Франциско спокійно відповів:

– Відколи я зрозумів, що роблять ці люди, – і додав:

– Я знаю, крізь що ви зараз проходите... І що чекає на вас попереду.

– Дякую, – мовив Ріарден.

– За що?

– За те, чого так старанно намагаєтеся не виявляти. Але не турбуйтеся за мене. Я можу це витримати... Знаєте, я прийшов сюди не тому, що хотів поговорити про себе чи навіть про суд.

– Задля вашої присутності я погоджусь на будь-яку обрану вами тему.

Він вимовив це з інтонацією куртуазного жарту. Проте інтонація не могла приховати того, що він саме це і мав на думці.

– Про що ви хотіли зі мною поговорити?

– Про вас.

Франциско якусь мить дивився на Ріардена мовчки, а потім стиха відповів:

– Добре.

Якби Ріарденові почуття можна було негайно перетворити на слова, пропустивши крізь перепону його волі, він закричав би: «Не покидай мене – ти мені потрібен; я борюсь із усіма, я сягнув уже своєї межі й приречений боротись далі, і я потребую знань єдиної людини, якій можу довіряти, поважати, якою можу захоплюватися і потребую, як єдиної доступної зброї!»

Натомість він почав говорити спокійно і дуже просто; єдиною ознакою особистого зв'язку, що між ними існував, була щирість, яка виникала з безпосередніх, беззастережно раціональних тверджень та передбачала таку ж чесність від слухача:

– Знаєте, думаю, що єдиний справжній моральний злочин, який може скоїти одна людина супроти іншої, – це спроба створити (словами чи діями) враження суперечливості, нереальності, ірраціональності, й таким чином викривити розуміння раціонального у своєї жертви.

– Це правда.

– Якщо я скажу, що це та дилема, яку ви переді мною поставили, то чи допоможете ви мені відповісти на особисте запитання?

– Спробую.

– Я не мушу казати вам (думаю, ви це знаєте), що мені ніколи не випадало зустрічати такої видатної людини, як ви. Я практично готовий прийняти – не як правильний, але, принаймні, як можливий, – той факт, що ви відмовилися застосовувати ваш визначний хист у нинішньому світі. Однак те, що робить людина з відчаю, не обов'язково є ключем до його характеру. Я завжди думав, що справжній ключ – у тому, що дає насолоду.

Саме це й здається мені нестерпним: хай від чого відмовилися, поки що ви живий, тому як вам вдається знаходити задоволення у марнуванні вашого безцінного життя на біганину за дешевими жінками та недоумкувате гаяння часу?

Франциско дивився на нього з ясною здивованою усмішкою, немов казав: «Ні? Ви не хотіли говорити про себе? У чому ж тоді,

як не у відчайдушній самотності, зізнаєтеся зараз, роблячи проблему моєї особи важливішою за будь-яке інше запитання?»

Усмішка перетворилася на м'який, доброзичливий сміх; здавалося, запитання не створило йому жодних проблем, не зачепило жодних болісних таємниць.

– Містере Ріарден, існує спосіб розв'язати будь-яку дилему такого штибу. Зверніться до ваших передумов.

Він сів на підлогу, зручно вмостившись, весело готуючись до приємної розмови.

– Те, що я видатна людина, – це ваше особисте переконання?

– Так.

– Чи знаєте ви напевно, що я марную життя, бігаючи за жінками?

– Ви ніколи цього не заперечували.

– Заперечувати? Я вляпався у великі проблеми, створюючи таке враження.

– Хочете сказати, що це неправда?

– Я схожий на чоловіка з жалюгідним комплексом неповноцінності?

– О, Боже, ні!

– Тільки такі люди гайнують життя, увиваючись за жінками.

– Ви про що?

– Ви пам'ятаєте мої слова про гроші та про людей, які прагнуть вивернути закон причин та наслідків? Людей, які намагаються замінити розум, привласнюючи результати розумової діяльності? Що ж, чоловік, який себе зневажає, намагається набути самоповаги за допомогою сексуальних пригод. Зробити це неможливо, тому що секс – не причина, а наслідок та вираження відчуття власної цінності цього чоловіка.

– Поясніть, будь ласка.

– Вам ніколи не здавалося, що це те саме? Чоловіки, які думають, що багатство походить із матеріальних ресурсів і не має жодних інтелектуальних передумов чи значень, – це ті ж чоловіки, які думають (із тих же причин), що секс – це фізична здатність, що функціонує незалежно від людського розуму, вибору або кодексу цінностей. Вони думають, що твоє тіло створює бажання і робить за тебе вибір, – приблизно так само, як залізна руда сама себе перетворює на залізничні рейки з власної волі. Але ж насправді сексуальний вибір людини – це результат і сума

її фундаментальних переконань. Розкажіть мені, що певний чоловік вважає сексуальною привабливістю, – і я викладу вам усю його життєву філософію.

Покажіть мені жінку, з якою він спить, і я розповім вам, наскільки він себе цінує. Байдуже, які викривлені ідеї проголошує він про чесноти самовідданості, секс – найегоїстичніша дія серед усіх, дія, яку неможливо виконувати з будь-яких інших мотивів, крім власного задоволення (ви тільки подумайте про реалізацію його в дусі самовідданої благочинності!), дія, неможлива в самоприниженні, можлива лише в захваті собою, в певності, що тебе жадають і ти вартий жадання. Це акт, який змушує чоловіка оголювати свій дух так само, як він оголює тіло, приймати своє его, як він приймає стандарти цінностей. Його завжди приваблюватимуть жінки, які відображають найглибші візії себе самого, жінки, чия поступливість дозволяє пережити – або вдати – сенс самоповаги. Чоловік, який гордовито певний власної цінності, бажатиме жінку найвищого можливого типу, жінку, якою він захоплюватиметься, найсильнішу жінку, яку так складно завоювати, бо тільки справжня героїня подарує йому відчуття досягнення, на що ніколи не здатна буде тупоголова лярва. Він не намагається... У чому річ? – запитав, побачивши вираз Ріарденового обличчя: напруження, що не могло бути звичайним зацікавленням в абстрактній бесіді.

– Продовжуйте, – суворо мовив Ріарден.

– Він не намагається набити собі ціни, він прагне її виразити. Не існує конфлікту між стандартами його розуму та бажаннями тіла. Однак чоловік, переконаний у власній нікчемності, матиме жінку, яку зневажатиме, – адже вона відобразить його таємне нутро, звільнить його від об'єктивної реальності, в якій він постає; як шахрайка, подарує йому короткочасну ілюзію його власної цінності та нетривалу втечу від морального кодексу, який над ним тяжіє. Погляньте на потворний безлад, який роблять зі своїм сексуальним життям більшість чоловіків, і погляньте на безлад протиріч, який вони вважають своєю моральною філософією. Одне витікає з іншого. Любов – це наша відповідь на наші ж найвищі цінності, і не може бути чимось іншим. Щойно чоловік спотворює власні цінності та бачення існування, щойно починає сповідувати ідею, що любов – це не втіха для себе, а самозречення, що чесноти – це не гордість, а жалість, біль, слабкість та

жертовність, що найшляхетніша любов народжується не з обожнення, а з благодійності, не як реакція на цінності, а відповідь на невідповідність, – і йому доведеться розрізати себе навпіл. Його тіло більше йому не коритиметься, не пасуватиме, зробить його імпотентом перед жінками, яких він начебто кохає, і тягнутиме до найнижчого типу шльондр, яких тільки можна знайти. Його тіло завжди слухатиметься основної логіки його найглибших переконань. Якщо він вірить, що невідповідності – це цінності, то проклинатиме існування і вважатиме його злом, і тільки зло його приваблюватиме. Він прокляв себе і почуватиме, що розбещеність – все, чим він гідний насолоджуватися. Він прирівняв чесноти до болю, тому вважатиме слабкості єдиним полем для радості. Тоді він кричатиме, що його тіло має власні лихі бажання, і що розум не здатен із ними боротися, що секс – це гріх, що справжня любов – це чиста емоція духу. А потім дивуватиметься, чому кохання приносить йому саму лише нудьгу, а секс – нічого, крім сорому.

Відвівши очі, Ріарден поволі промовив, не усвідомлюючи, що думає вголос:

– Принаймні... я ніколи не приймав того, іншого переконання... Я ніколи не почувався винним за те, що заробляю гроші.

Франциско не звернув уваги на першу частину зауваження. Він усміхнувся і гаряче промовив:

– Ви теж бачите, що це одне й те ж? Ні, ви ніколи не приймали жодного аспекту їхньої віри. Ви б не змогли себе до такого змушувати. Якщо навіть намагалися прокляти секс, як зло, все одно виявляли, що, проти власної волі, дієте на правильних моральних засадах. Вас приваблювали найкращі жінки. Ви завжди хотіли героїню. Ви неспроможні принижувати себе. Ви не могли б повірити, що існування – це зло, що ви – безпорадна істота, замкнута в безнадійному всесвіті. Ви – чоловік, розум якого завжди визначав форму матерії. Ви – чоловік, який знає, що платонічна любов, так само, як ідея, не виражена у фізичній дії, є мерзенним лицемірством, а секс, відокремлений від власного кодексу цінностей, як і фізична дія, яку не провадить ідея, – самоомана дурнів. Усе це частинки одного, і ви це знаєте. Це знає ваше недоторканне почуття самоповаги. Ви не могли б прагнути жінку, яку зневажаєте. Тільки людина, яка звеличує чистоту любові, позбавлену потягу,

здатна на збочений потяг, позбавлений любові. Але погляньте: більшість людей – це створіння, розкраяні навпіл, вони у відчаї кидаються з одного берега на інший. Один підвид цих половинок – це чоловік, який зневажає гроші, заводи, хмарочоси та власне тіло. Він дотримується неокреслених поглядів на такі незбагненні теми, як сенс життя, й таке ж його власне бачення чеснот. І він же плаче з відчаю, бо нічого не відчуває до жінки, яку поважає, натомість потрапляє в рабство невідворотної пристрасті до шльондри з якогось рову.

Такого чоловіка люди називають ідеалістом. Інший підвид половинок – чоловік, якого люди називають практичним; він зневажає принципи, абстракції, мистецтво, філософію та власний розум. Надбання матеріальних об'єктів він вважає єдиною метою існування і висміює потребу визначити мету цього надбання чи джерело походження. Він сподівається отримати від них задоволення – і дивується, коли що більше отримує, то менше відчуває. Цей чоловік витрачає свій час, переслідуючи жінок. Погляньте на потрійне шахрайство, яке він щодо себе коїть. Він не усвідомить потреби в самоповазі, оскільки глузує з таких понять, як моральні цінності. І все ж він відчуває глибоке презирство до себе, яке виникає з переконання, що він – шматок м'яса. Хоч і знає, що секс – це фізичний вияв відданості особистим цінностям, він цього не визнає. Таким чином, проходячи крізь рух наслідку, він намагається здобути те, що мало би бути причиною. Намагається отримати від жінок, які його оточують, відчуття власної цінності, та забуває, що жінки, яких він обирає, не мають ані характеру, ні власних поглядів, ні ціннісних стандартів. Сам себе він запевняє, що женеться тільки за фізичним задоволенням, – але погляньте, як він втомлюється від цих жінок на тиждень чи одну ніч, як зневажає професійних повій і як любить уявляти, що спокушає доброчесних дівчат, які заради нього роблять винятки. Він шукає досягнень, але не знаходить. Яка велич може бути в змаганні немудрого тіла? Ось вам той, хто бігає за жінками. Чи пасує мені цей опис?

– Боже, ні!

– В такому разі, не запитуючи мене, ви можете судити, скількох жінок у своєму житті я намагався спокусити.

– Але яким дивом ви постійно з'являлися на перших шпальтах газет усі ці дванадцять років?

– Я витратив багато грошей на найбільш показово-вульгарні вечірки, які тільки можна було вигадати, і трохи часу на те, щоб мене бачили з відповідним типом жінок. Щодо решти... – він замовк, а після паузи продовжив:

– У мене є деякі друзі, які це знають, але ви – перша людина, якій я звіряюся всупереч власним правилам: я ніколи не спав із жодною з тих жінок. Я навіть не торкнувся до жодної з них.

– Але найнеймовірніше те, що я вам вірю.

Лампа, що стояла на підлозі позаду нього, відкидала на обличчя Франциско – варто було йому нахились уперед – посічені смужки світла. Вираз Франциско промовляв про безневинну радість.

– Якби ви уважно переглянули ті газети, то побачили б, що сам я ніколи нічого такого не казав. Це жінки не тямилися потрапити у друк з історіями про те, що нас із ними бачили в ресторані, та зі свідченнями про мої з ними палкі романи. Ці жінки мають ту ж мету, що й чоловіки, які бігають за жінками, – вони прагнуть набити собі ціну якнайбільшим числом завойованих чоловіків та їхньою славою. Тільки у цих жінках ще більше фальші, адже цінність, яку вони шукають – це навіть не реальний факт: ця цінність полягає у враженні, яке вони справляють, та у заздрощах решти жіноцтва. Що ж, ті стерви отримали від мене те, що хотіли, – але в буквальному сенсі: без претензії, на яку вони розраховували, претензії, що приховує від них їхнє бажання. Ви думаєте, вони хотіли спати зі мною чи з будь-яким іншим чоловіком? Та вони неспроможні на таке справжнє і чесне бажання. Вони прагнули поживи для свого марнославства – і я їм його дав. Я подарував їм можливість вихвалятися перед своїми друзями та потрапити до скандальних хронік у ролі видатних спокусниць. Але чи знаєте ви, що це справляє той же ефект, що й ваш вчинок на суді? Якщо хочете подолати будь-яке нице шахрайство – дотримуйтесь його у буквальному сенсі, не додаючи від себе нічого, щоб проявити його суть. Ті жінки все зрозуміли. Вони побачили: заздрість до того, чого вони не досягли, не дає їм задоволення. Замість самоповаги вигадані історії про романи зі мною вселили в них іще глибше відчуття неповноцінності: кожна з них знає, що намагалась – і зазнала поразки. Якщо її суспільний стандарт цінностей – затягнути мене в ліжко, то вона не може дотягнутися до нього. Думаю, ці жінки ненавидять мене дужче, ніж будь-який чоловік на світі. Проте моя таємниця у безпеці, адже

кожна з них думає, що вона – єдина, кому не вдалося, тимчасом як усі решта досягли успіху, тому вона ще палкіше розповідатиме про наш роман і ніколи не видасть правди.

– Але що ж ви накоїли зі своєю репутацією?

Франциско знизав плечима:

– Ті, кого я поважаю, все одно колись довідаються про мене правду. Решта ж, – його обличчя стало жорстоке, – решта вважатимуть мою справжню сутність втіленням зла. Тож нехай дослухаються до того, чому вірять, – перших сторінок газет.

– Але для чого? Навіщо ви це робили? Щоб провчити їх?

– Чорт, ні! Я хотів, щоб мене мали за гульвісу.

– Чому?

– Гульвіса – це чоловік, який тільки й здатен, що цвиндрити гроші.

– Нащо вам така потворна роль?

– Для маскування.

– Нащо?

– З особистих причин.

– Яких?

Франциско похитав головою.

– Не просіть мене про це розповідати. Я й так сказав вам більше, ніж мав. Усе одно ви невдовзі довідаєтеся решту.

– Якщо це більше, ніж я повинен був знати, то чому ви розповіли?

– Бо... вперше за багато років ви змусили мене втратити терпіння.

В його голосі знову з'явились інтонації, що зраджували притлумлені емоції.

– Бо я ніколи так не хотів, щоб хтось знав про мене правду: за винятком вас. Бо знав, що ви зневажаєте гульвіс дужче за інші типи чоловіків, – так само, як і я. Гульвіса? Усе своє життя я любив лише одну жінку, люблю її зараз і любитиму завжди!

Ці слова вирвались у нього мимоволі. Стишивши голос, Франциско додав:

– Я ніколи не зізнався в цьому жодній людині... Навіть їй самій.

– Ви її втратили?

Франциско сидів, утупившись у простір перед собою. За мить безбарвно відповів:

– Сподіваюся, ні.

Лампа освітлювала нижню частину обличчя, тому Ріарден не міг бачити його очей. Бачив тільки рот, покреслений зморшками, що таїли в собі витривалість та химерну урочисту покірність. Ріарден зрозумів, що цієї рани не варто більше ятрити.

Настрій Франциско різко змінився. Він сказав:

– Чекати залишилося зовсім недовго! – і звівся на ноги, усміхаючись.

– Оскільки ви мені довіряєте, – мовив Ріарден, – я хочу відкрити вам власну таємницю. Я хочу, щоб ви знали, що я довіряв вам уже до того, як прийшов сюди. І, можливо, згодом я потребуватиму вашої допомоги.

– Ви – єдина людина, якій я з радістю допоможу.

– З вами пов'язано багато такого, чого я не розумію, проте не сумніваюся: другом мародерів вас точно не назвеш.

– Бо я їм не друг.

Обличчя Франциско весело сяйнуло – він ніби чогось не договорював.

– Отож, я знаю, що ви мене не зрадите, якщо скажу вам, що збираюся продавати ріарден-метал клієнтам, яких сам обиратиму, у тих об'ємах, що вважатиму їх за потрібні, й тоді, коли сам захочу. Зараз я готуюся передати замовлення удвадцятеро більше, ніж те, за яке мене судили.

Сидячи на бильці крісла на відстані кількох метрів, Франциско насупився і схилився вперед, мовчки дивлячись на Ріардена.

– Ви думаєте, що таким чином із ними боретеся? – запитав він нарешті.

– А як би ви це назвали? Співпрацею?

– Ви погоджувалися працювати і виробляти для них ріарден-метал, шкодячи власним прибуткам, ціною втрати власних друзів, збагачуючи випадкових покидьків, які нахабно вас грабували, і приймаючи знущання від них, виправдовуючи це тим, що рятуєте їм життя. Зараз ви збираєтеся робити це, погодившись на роль злочинця, ризикуючи щомиті опинитись у в'язниці, – для того, щоб підтримувати систему, що існує тільки завдяки власним жертвам, тільки порушуючи власні закони.

– Я роблю це не заради їхньої системи, а для клієнтів, яких не можу кинути на поталу цій системі; я маю намір цю систему пережити і не збираюся дозволяти їм мені перешкодити, хоч як би вони ускладнювали мені життя; а ще не збираюся віддавати їм світ,

навіть якщо виявиться, що я остання жива людина. Зараз цей незаконний порядок для мене важливіший навіть, ніж завод.

Франциско повільно похитав головою і промовчав. А потім запитав:

– Кому з друзів у мідній промисловості ви збираєтеся цього разу надати цінний привілей донести на вас?

Ріарден усміхнувся:

– Не цього разу. Цього разу я співпрацюватиму з людиною, якій довіряю.

– Справді? І хто це?

– Ви.

Франциско випростався.

– Що? – запитав він так тихо, що майже перетворив звук на видих.

Ріарден і далі всміхався.

– Не знали, що я тепер один із ваших замовників? Це було зроблено через кількох маріонеток і під фальшивими іменами, але мені буде потрібна допомога, щоб ніхто з ваших працівників не почав виявляти допитливість. Мені потрібна мідь, потрібна вчасно, і мені байдуже, якщо потім мене арештують, коли вдасться все це провернути. Я знаю, що ви втратили будь-який інтерес до своєї компанії, до багатства, роботи, оскільки не хочете мати справу з грабіжниками на кшталт Таґґарта і Бойла. Та якщо все, що ви казали, було щиро, якщо я – останній, кого ще можна поважати, то ви допоможете мені вижити і перемогти їх. Я ніколи нікого не просив про допомогу. А зараз прошу вас. Я вас потребую. Я вам довіряю. Ви завжди демонстрували своє захоплення мною. Що ж, моє життя у ваших руках, – якщо бажаєте. Вантаж міді д'Анконії саме зараз на шляху до мене. П'ятого грудня він покинув Сан-Хуан.

– Що?!

Цей крик зраджував шоковий стан. Франциско зірвався на ноги, вже не намагаючись будь-чого приховати.

– П'ятого грудня?

– Так, – підтвердив остовпілий Ріарден.

Франциско стрибнув до телефону.

– Я ж просив вас не мати справ із «Міддю д'Анконій»!

Це звучало чи то як благальний, чи розлючений крик відчаю.

Його рука потягнулась до телефону, але він її відсмикнув. Ухопився за край столу, ніби намагався завадити собі підняти

слухавку, і стояв, схиливши голову, дуже довго, але як довго, ні він сам, ні Ріарден сказати б не змогли. Ріарден онімів, спостерігаючи за болісною боротьбою, єдиним доказом якої була нерухома постать навпроти. Він не міг зрозуміти причини цієї боротьби, знав тільки, що Франциско має владу негайно попередити якусь подію, проте владою цією не скористається.

Коли Франциско звів голову, Ріарден побачив, що його обличчя потемніло від страждання так, що кожна зморшка буквально кричала про біль – біль, посилений тим, що рішення прийнято дорогою ціною.

– Франциско... в чому річ?

– Генку, я...

Він похитав головою, а потім завмер, виструнчившись.

– Містере Ріарден, – сказав він голосом, сповненим сили, розпачу та особливої гідності, знаючи, що його благання марне, – зовсім скоро ви будете мене проклинати, будете сумніватись у кожному моєму слові... Та присягаюся – жінкою, яку я кохаю, – що я ваш друг.

Спогад про обличчя Франциско, яким воно було тієї миті, виринув у пам'яті Ріардена через три дні, пробившись крізь сліпучий шок втрати і ненависті; спогад проступив, незважаючи на те, що, стоячи біля радіо у своєму офісі, Ріарден думав: йому слід триматись якнайдалі від готелю, інакше, побачивши Франциско д'Анконію, він негайно його вб'є. Спогад проступав крізь слова, які долинали: три кораблі, навантажені міддю д'Анконії, що вийшли з Сан-Хуана і пливли до Нью-Йорка, зазнали нападу Раґнара Даннескольда і пішли на дно. Спогад проступав, хоча Ріарден і знав, що на дно разом із кораблями пішло дещо набагато дорожче, ніж мідь.

Розділ V

Перевищення кредиту

Це була перша поразка в історії «Сталі Ріардена». Вперше замовлення не доставили згідно з угодою. Однак 15 лютого, на коли було заплановано виготовити рейки для «Таґґарт Трансконтиненталь», це вже ні для кого не мало значення.

Зима прийшла рано, в останні дні листопада. Люди казали, що це найтяжча з усіх зим, і нікого не можна обвинувачувати у надзвичайній суворості завірюх. Ніхто не бажав згадувати часів, коли хуртовини ще не замітали неосвітлених доріг, не засипали дахів неопалюваних будинків, не зупиняли руху потягів, не залишали по собі сотень трупів.

Уперше, коли наприкінці грудня компанія «Вугілля Данаґґера» запізнилась із доставкою пального до «Таґґарт Трансконтиненталь», брат Данаґґера пояснив, що нічого не міг вдіяти. Йому довелося скоротити робочий день до шести годин, сказав він, щоб підбадьорити робітників, які, здавалося, працювали зовсім не так, як у дні кузена Кеннета. Робітники стали мляві та недбалі, пояснював він, оскільки їх виснажила сувора дисципліна попереднього керівника. Він нічого не міг зробити, коли керівники й майстри, які працювали в компанії десять або двадцять років, без причини звільнялися. Нічого не міг зробити, коли між працівниками та керівництвом виникали тертя, незважаючи на те, що нові очільники були значно ліберальніші за старих наглядачів. Вся річ у реорганізації, пояснював він. Він нічого не міг вдіяти, коли вантаж, призначений компанії «Таґґарт Трансконтиненталь», напередодні доставки розвернули і скерували до Бюро міжнародної допомоги, щоб відправити згодом до Народної Республіки Англії. Йшлося про надзвичайну ситуацію: населення Англії гинуло від голоду, всі республіканські фабрики закривались, і міс Таґґарт поводилася нерозсудливо, адже йшлося про затримку лише на один день. Але вона спричинила затримку на три дні у пробігу вантажного потяга номер триста вісімдесят шість із Каліфорнії до Нью-Йорка, п'ятдесяти дев'яти вагонів, навантажених салатом і апельсинами. Вантажний потяг номер триста вісімдесят шість чекав на запасних коліях вугільної станції пального, що досі не прибуло. Коли потяг прибув до Нью-Йорка, салат і апельсини довелося викинути в Іст-рівер: вони надто довго чекали на складах Каліфорнії через зміни у розкладі потягів та новий закон, що забороняв паротягові тягнути більше шістдесяти вагонів.

Ніхто, крім друзів та торгових партнерів, не помітив, що троє постачальників помаранчів із Каліфорнії втратили бізнес, так само, як і двоє фермерів, які вирощували салат у Долині Імперіал. Ніхто не помітив закриття брокерської фірми в Нью-Йорку, а

також сантехнічної компанії, якій брокерська фірма заборгувала гроші, а ще оптового продавця свинцевих труб, який обслуговував сантехнічну компанію. В газетах писали: коли люди гинуть від голоду, не слід перейматися через крах комерційних підприємств, що є всього лише приватними компаніями для приватного прибутку.

Вугілля, яке Бюро міжнародної допомоги переправляло через Атлантику, не досягло Народної Республіки Англії: його захопив Раґнар Даннескольд.

Удруге, коли компанія «Вугілля Данаґґера» запізнилась із доставкою пального в «Таґґарт Трансконтиненталь», у середині січня, кузен Данаґґера гарчав у слухавку, що нічим не міг зарадити: його копальні не працюють уже протягом трьох днів через дефіцит мастила для машин. Доставку вугілля до «Таґґарт Трансконтиненталь» було затримано на чотири дні.

Містер Квінн з компанії «Підшипники Квінна», який колись переїхав із Коннектикуту до Колорадо, впродовж тижня чекав на вантажний потяг, який віз на його замовлення ріарден-метал. Коли потяг прибув, двері заводу «Підшипників Квінна» було зачинено.

Ніхто не відстежував закриття автотранспортного підприємства у Мічиґані, де очікували на вантаж роликових підшипників, простій його устаткування та робітників на повній оплаті. Або закриття тартака в Ореґоні, де чекали на новий двигун. Чи згортання біржі пиломатеріалів в Айові, яка залишилася без постачання. Чи банкрутства будівельного контрактника в Іллінойсі, який, вчасно не отримавши пиломатеріалів, виявив, що його контракти скасовано, і покупці будинків, які він зводив, вирушили засніженими шляхами шукати те, чого вже не існувало.

Снігова буря наприкінці січня перекрила шляхи через Скелясті гори, утворивши білі дев'ятиметрові стіни на головній колії «Таґґарт Трансконтиненталь». Чоловіки, які намагались очистити колію, здались після перших кількох годин: поворотні плуги ламалися один за одним. Термін експлуатації плугів збіг іще два роки тому, але їх підтримували сумнівним ремонтом. Нового знаряддя не доставили. Виробник закрив справу, бо не зміг отримати необхідної сталі від Оррена Бойла.

Три потяги, що рухались у західному напрямку, застрягли на бічних коліях станції Вінстон, високо в Скелястих горах, де

головна лінія «Таґґарт Трансконтиненталь» перетинає північно-західний край Колорадо. Протягом п'яти днів до них не могла дістатися допомога. Потяги не могли пробитися крізь бурю. Останні вантажні вагони, вироблені Лоуренсом Гаммондом, зламалися на крижаних схилах гірських узвиш.

Туди відправили найкращі літаки Двайта Сандерса, однак вони так і не приземлилися на станції Вінстон. Пробиваючись крізь бурю, всі апарати вийшли з ладу.

Крізь густі снігові тенета пасажири потягів дивилися на світло вінстонських халуп, що погасло вже наступного вечора. Третього вечора у потягах теж зникло освітлення, опалення, закінчилася їжа. Коли буря трохи стихала, біла завіса розсіювалась, залишаючи по собі чорну нерухому порожнечу – злиття темної землі та неба без зірок, – десь далеко, багато кілометрів на південь, пасажири могли розгледіти крихітний язик полум'я, що витанцьовував на вітрі. Це був Смолоскип Ваятта.

Уранці шостого дня, коли потяги вже змогли зрушити з місця і посунули вниз схилами Юти, Невади і Каліфорнії, їхній персонал споглядав димові труби без диму та замкнені двері маленьких фабрик, розташованих біля колій; під час попереднього рейсу вони ще працювали.

– Бурі – справа Господа, – написав Бертрам Скаддер. – Ніхто не може мати соціальної відповідальності за погоду.

Вугілля, яке постачав Веслі Моуч, вистачало на обігрів будинків протягом трьох годин на день. Дров не було, не було металу для нових печей, не було інструментів, за допомогою яких можна було б встановлювати нові системи опалювання. У тимчасових хитромудрих конструкціях із цегли та бляшанок із-під олії професори палили книжки зі своїх бібліотек, а садівники – дерева зі своїх садів.

«Злидні зміцнюють людський дух, – писав Бертрам Скаддер, – та гартують тонку сталь соціальної дисципліни. Самопожертва – той цемент, що об'єднує людські цеглини у величну будівлю суспільства».

– Націю, яка колись дотримувалася переконання, що велич досягається виробництвом, сьогодні переконують, що насправді велич можна здобути убогістю, – сказав Франциско д'Анконія в інтерв'ю пресі. Але його так і не надрукували.

Тієї зими розцвіла тільки індустрія розваг. Люди вирівали пенні з сипучих пісків того, що йшло на їжу та опалення; голодні наповнювали кінотеатри, намагаючись на кілька годин втекти від тваринного стану, що полягав у єдиній турботі про найнагальніші потреби. У січні всі кінотеатри, нічні клуби та боулінг-доріжки було зачинено розпорядженням Веслі Моуча з метою економії пального.

«Задоволення не доконечна умова для існування», – написав Бертрам Скаддер.

– Вам слід навчитися філософського ставлення, – сказав доктор Саймон Прітчетт молодій студентці, яка раптово вибухнула істеричними риданнями посеред лекції. Вона щойно повернулась із волонтерської експедиції на Верхнє Озеро; дівчина бачила, як мати обіймає тіло дорослого сина, померлого з голоду.

– Абсолюту не існує, – сказав доктор Прітчетт. – Реальність – це лише ілюзія. Звідки ця жінка знає, що її син мертвий? Звідки вона знає, що син узагалі існував?

Люди з благальними поглядами і розпачливими обличчями гуртувалися навколо наметів, у яких євангелісти з тріумфальною зловтіхою розповідали, що людина не може подолати природи, що вся її наука – це шахрайство, що розум її зазнав краху, що тепер вона пожинає плоди своєї гордині через упевненість у власному інтелекті, й що тільки віра у силу містичних таємниць здатна її захистити від тріщин на рейках або від проколотої шини останньої вантажівки. Любов – ключ до містичних таємниць, любов і самозречена пожертва задля потреб інших, кричали вони.

Оррен Бойл здійснив самозречену пожертву задля потреб людства. Він продав Бюро міжнародної допомоги десять тисяч тонн сталевих профільних конструкцій, які повинна була отримати «Південно-атлантична залізниця», – тепер їх мали передати до Народної Республіки Німеччини.

– Мені складно було приймати це рішення, – сказав він із вологим, розфокусованим поглядом праведника, звертаючись до прибитого панікою президента Південно-атлантичної залізниці, – однак я взяв до уваги той факт, що ваша корпорація багата, тимчасом як люди в Німеччині перебувають у надзвичайно складному становищі. Тому я діяв, керуючись принципом про

першочергову допомогу нужденним. Коли сумніваєшся, слід віддавати перевагу слабким, а не сильним.

Президент «Південно-атлантичної залізниці» чув, що найдорожчий друг Оррена Бойла у Вашингтоні товаришує з кимось у Міністерстві постачання Народної Республіки Німеччини. Однак тепер було невідомо, чи справді це вплинуло на Бойла, чи його дія підпорядковувалась принципам самопожертви, та й, зрештою, різниці не було: якби Бойл був святим із вірою у саможертовність, він мусив би вчинити точнісінько так, як учинив. Це примусило президента «Південно-атлантичної залізниці» замовкнути. Він не наважувався визнати, що дбає про свою залізницю більше, ніж про населення Німеччини. Він не насмілився заперечити принципів самопожертви.

Води Міссісіпі піднімались упродовж усього січня, пучнявіли бурями, вітер гнав їх уперед, подрібнюючи на безліч течій, зіштовхуючи ці течії між собою, наражаючи їх на перепони, що траплялися на шляху. У перший тиждень лютого, в ніч колючого дощу зі снігом, міст над Міссісіпі, по якому проходила колія «Південно-атлантичної залізниці», завалився під вагою пасажирського потяга. Паротяг і п'ять перших спальних вагонів разом зі зламаними балками полетіли у двадцятип'ятиметрову прірву, у чорний вир. Решта потяга залишилася на перших трьох уцілілих прольотах мосту.

– Неможливо зберегти торт для себе і водночас дати його з'їсти сусідам, – зауважив Франциско д'Анконія. Гнів обвинувачень проти нього з боку публічних рупорів був потужніший, ніж перейнятість жахливим випадком на ріці.

Подейкували, що головний інженер «Південно-атлантичної залізниці» пішов у відставку ще півроку тому, заявивши, що міст небезпечний, – він зневірився, що сталь для зміцнення конструкції таки вдасться отримати. Він написав листа до найупливовішої газети в Нью-Йорку, застерігаючи громадськість. Листа не опублікували. Подейкували, що перші три прольоти мосту не розсипалися, бо їх зміцнили профільними конструкціями з ріарден-металу. Проте залізничній компанії, згідно з законом про чесні паї, вдалося придбати лише п'ятсот тонн металу.

Єдиним результатом офіційного розслідування стало рішення про закриття решти двох мостів через Міссісіпі, що належали дрібнішим залізничним компаніям. Одна з них негайно

збанкрутувала; інша закрила додаткову лінію, зірвала свої рейки і проклала колію до мосту над Міссісіпі, що належав «Таґґарт Трансконтиненталь». Так само зробила «Південно-атлантична залізниця».

Великий міст Таґґарта у Бедфорді, що в Іллінойсі, збудував Натаніель Таґґарт. Він роками боровся з урядом, тому що через скаргу власників річкових кораблів суди постановили, що залізниця – деструктивний конкурент водного транспорту, а тому загрожує суспільному добробуту, а залізничний міст через Міссісіпі слід закрити, адже це – матеріальна перешкода. Суд наказав Натаніелеві Таґґарту зруйнувати міст, а пасажирів переправляти через ріку на баржах. У цій битві він переміг із перевагою в один голос у Верховному Суді. Тепер його міст залишився єдиною ланкою через континент. Його наступник увів суворе правило: навіть якщо доведеться занедбати все решту, міст Таґґарта завжди слід утримувати у бездоганному стані.

Сталь, яку Бюро міжнародної допомоги відправило у плавання Атлантикою, не дісталася до Народної Республіки Німеччини. Її захопив Раґнар Даннескольд, однак ніхто поза Бюро про це не довідався, тому що газети вже давно не згадували Даннескольда.

Коли нарешті громадськість почала помічати дедалі більший дефіцит товарів, зникнення з ринку електричних прасок, тостерів, пральних машин та іншої електротехніки, люди почали ставити запитання і дослухатися до чуток. Вони чули, що жоден корабель, навантажений міддю д'Анконії, не може доплисти до порту Сполучених Штатів. Жоден вантаж не міг оминути Раґнара Даннескольда.

Туманними зимовими ночами моряки у портах перешіптувались, що Раґнар Даннескольд завжди захоплював вантажі з допомогою іншим країнам, але ніколи не забирав міді: кораблі д'Анконії, разом із вмістом, він посилав на дно. Членам команди дозволяв утікати на рятувальних шлюпках, але мідь завжди тонула. Моряки шепотілися про все це, наче то була якась темна легенда, що людина не здатна її пояснити. Ніхто не розумів, чому Даннескольд не хоче забирати міді.

У другий тиждень лютого задля економії мідного дроту та електрики було видано директиву, що забороняє ліфтам підніматися вище двадцять п'ятого поверху. Верхні поверхи будівель

наказали звільнити, а сходи нагору перекрили нефарбованими дошками. Спеціальними дозволами було передбачено винятки – на підставі «нагальної необхідності» – для кількох найбільших комерційних установ та фешенебельних готелів. Горішні частини міст просто зникли.

Мешканцям Нью-Йорка ніколи не випадало зважати на погоду. Бурі сприймали як звичайні незручності, що уповільнюють рух та утворюють калюжі під дверима яскраво освітлених крамниць. Люди йшли проти вітру, одягнуті у дощовики, хутро та вечірнє взуття, і їм здавалося, ніби стихія вирує лише за межами міста. Тепер же, опинившись сам-на-сам зі сніговими шквалами, що прокочувалися вузькими вулицями, містяни почувалися тимчасовими гостями, натомість вітер видавався повноцінним господарем.

– Тепер це вже не має для нас жодного значення. Забудь, Генку, це неважливо, – мовила Даґні, коли Ріарден сказав, що не зможе доставити рейок. Він не знайшов постачальника міді.

– Забудь, Генку.

Він не відповів. Не міг забути першої поразки «Сталі Ріардена».

Увечері 15 лютого на залізничному вузлі тріснула металева плита, і з рейок зійшов паротяг. Це сталося за вісімсот метрів від Вінстона, в Колорадо, на ділянці, де планували прокласти нову колію. Начальник станції зітхнув і викликав команду з краном. То був лише один незначний інцидент серед багатьох, що виникали тут через день; начальник до цього звик.

Того вечора Ріарден високо підняв комір пальта, низько насунув капелюха на очі й дістався занедбаного вугільного кар'єра в одному з глухих закутків Пенсільванії, де, бродячи по коліна в снігу, наглядав, як піратське вугілля вантажать до його вагонів. Шахта не мала власника, ніхто не міг дозволити собі на ній працювати. Але молодик із грубим голосом і темними злими очима, який прийшов із найближчого голодного поселення, зібрав команду з безробітних і домовився з Ріарденом видобути для нього вугілля.

Вугілля видобували вночі, зберігали його у потаємних підземних стоках і, без жодних запитань і відповідей, отримували готівку. Винні лише в тому, що відчайдушно прагнули вижити, вони співпрацювали з Ріарденом, наче дикуни: без прав,

означень, контрактів та страхування; єдине, що в них було, – це взаємне розуміння та абсолютне неухильне дотримання обіцянки. Ріарден не знав навіть імені молодого керівника. Спостерігаючи, як він завантажує вагони, Ріарден думав: якби цей хлопець народився бодай поколінням раніше, то став би великим промисловцем. Натомість, тепер його життя, найімовірніше, закінчиться вже за кілька років, як життя звичайного злочинця.

Даґні того вечора брала участь у зустрічі Ради директорів «Таґґарт Трансконтиненталь».

Вони сиділи за лискучими столами у величній залі для нарад, де панувала задуха. Чоловіки, які протягом десятиліть своєї діяльності задля власної безпеки покладалися на незворушність власних облич, недоказовість слів та бездоганність одягу, тепер почувалися безглуздо через светри, що напиналися на їхніх черевах, намотані навколо ший кашне та кашель, схожий на автоматні черги, що занадто часто переривав дискусію.

Даґні зауважила, що навіть Джимів зовнішній вигляд не такий бездоганний, як завжди.

Він сидів, втягнувши голову в плечі, очі надто різко перестрибували з обличчя на обличчя.

За столом, поруч із ними, сидів чоловік із Вашингтона. Ніхто точно не знав, у чому полягають його обов'язки, на якій він посаді, але в цьому не було необхідності: вистачало знання, що це – людина із Вашингтона. Цього чоловіка з сивіючими скронями і довгим вузьким обличчям звали містером Клемом Везербі. Щоб тримати рот закритим, йому, здавалося, доводилось напружувати всі лицеві м'язи, тому його обличчя, не виражаючи нічого іншого, мало дещо манірний вигляд. Директори не знали, в якій якості перебуває тут цей чоловік: гість він, радник чи, може, керівник Ради. Зрештою, вони цього воліли не знати.

– Мені здається, – промовив голова, – наріжна проблема, що ми її маємо розглянути, – це сумний, щоб не сказати критичний, стан основної лінії... – він замовк, а потім обережно додав. – Тимчасом як єдина справна колія – це лінія Джона Ґолта... тобто «Ріо-Норте».

З тією ж обережною інтонацією, ніби сподіваючись, що хтось інший зрозуміє прихований сенс його слів, наступний мовець сказав:

– Якщо ми зважимо на критичний брак устаткування, а також на те, що дозволяємо йому виходити з ладу, обслуговуючи додаткову лінію, діяльність якої збиткова... – він замовк, так і не сформулювавши, що станеться, якщо вони зважать на ці моменти.

– На мою думку, – продовжив мертвотно-блідий і худий чоловік з ошатними вусиками, – лінія «Ріо-Норте» стала фінансовим тягарем, що його наша компанія може не витримати. Ну, хіба що буде проведено певну реорганізацію, яка...

Він не закінчив, але поглянув на містера Везербі. Містер Везербі, здавалося, цього не зауважив.

– Джиме, – мовив голова, – думаю, тобі слід пояснити містерові Везербі становище.

Голос Таґґарта досі був натреновано-гладкий, утім, це нагадувало гладкість клаптика тканини, туго натягнутого на розбитий уламок скла, тому час від часу крізь матерію проступали гострі краї:

– Думаю, це загальновизнана річ, що головним чинником, що впливає на кожну залізницю нашої країни, є надзвичайний рівень занепаду бізнесу. Ми, звісно, усвідомлюємо, що це тимчасово, та все ж на цей момент ситуація на залізниці досягла стадії, яку можна назвати безнадійною. Якщо конкретно, то кількість закритих фабрик на території, де пролягають лінії «Таґґарт Трансконтиненталь» така значна, що це зруйнувало нашу фінансову структуру. Регіони та округи, що завжди давали нам сталі надходження, тепер демонструють фактичні збитки. Розклад руху, пристосований до великих об'ємів вантажів, не може утримуватися трьома відправниками так само, як раніше утримувався сімома. Ми не можемо надавати їм таких же послуг – принаймні не... за нинішніх обставин.

Він поглянув на містера Везербі. Але той начебто не зауважив.

– Як на мене, – вів далі Таґґарт, і гострі краї в його голосі увиразнилися, – становище відправників вантажів нечесне. Більшість із них скаржаться на своїх конкурентів і застосовують різноманітні заходи на місцевому рівні, щоб зменшити конкуренцію на своїй ділянці. Тепер вони практично стали одноособовими власниками своїх ринків, але водночас відмовляються розуміти, що залізниця не може надати єдиній фабриці тих умов вантажоперевезень, які були можливі за перевезення

продукції всього регіону. Собі на шкоду ми зношуємо заради них потяги, а вони виступають проти будь-якого... підвищення тарифів.

– Проти підвищення тарифів? – м'яко перепитав містер Везербі, вправно вдаючи здивування. – Це не та позиція, яку вони обрали.

– Якщо певні чутки, що я їм відмовляюся вірити, таки правдиві... – сказав голова і затнувся, коли паніка в його голосі стала очевидна.

– Джиме, – люб'язно промовив містер Везербі, – думаю, буде найкраще, якщо ми просто не згадуватимемо про підвищення тарифів.

– Мені не йшлося про справжнє підвищення, – поквапився Таґґарт. – Я просто хотів завершити картинку.

– Але, Джиме, – тремтячим голосом проказав літній чоловік, – я думав, що твій вплив... я хочу сказати, твоя дружба з містером Моучем гарантує...

Він замовк, бо решта присутніх дивилися на нього суворими поглядами, дорікаючи за порушення неписаного закону: не можна згадувати про такого штибу провали, нікому не варто обговорювати таємних Джимових зв'язків, як і того, чому вони не спрацювали.

– Річ у тім, – безпосередньо сказав містер Везербі, – що містер Моуч прислав мене сюди, щоб обговорити вимогу залізничних спілок про підвищення заробітної платні, а також вимогу відправників вантажів про зниження тарифів.

Чоловік промовив це надзвичайно буденно. Він знав, що ці вимоги відомі присутнім, що їх уже цілий місяць обговорюють у газетах. Знав і те, що ці люди жахалися не так самого факту, як того, що він цей факт озвучив, – так, наче до цього моменту його не існувало. А ще вони чекали, щоб переконатися, чи скористається він зі своєї могутності. І він дозволив їм переконатися, що таки скористається.

Ситуація, в якій вони перебували, передбачала крики протесту. Але всі мовчали. Ніхто йому не відповів. Тоді Джеймс Таґґарт промовив гострим, нервовим тоном, який мав би сприйматися як вияв злості, натомість видавав непевність:

– Я не перебільшував би важливості Баззі Воттса з Національної ради вантажовідправників. Він зчиняє багато галасу і

влаштовує чимало дорогих обідів у Вашингтоні, але я не радив би сприймати це занадто серйозно.

– Ну, не знаю, – мовив містер Везербі.

– Послухайте, я точно знаю, що Веслі відмовився зустрічатись із ним минулого тижня.

– Це правда. Веслі заклопотана людина.

– А ще я знаю, що коли Джин Лоусон десять днів тому влаштував велику вечірку, там були практично всі, але Баззі Воттса не запросили.

– Он як, – миролюбно мовив містер Везербі.

– Тому, Клеме, я не робив би ставку на містера Баззі Воттса. Тож я через це навіть не хвилюватимуся.

– Веслі – справедливий чоловік, – сказав містер Везербі. – Чоловік, відданий суспільному обов'язку. На першому місці для нього інтереси країни в цілому.

Таґґарт випростався. Серед усіх небезпечних ознак, які він знав, цей стиль розмови був найгірший.

– Ніхто не може заперечувати, Джиме, що Веслі глибоко поважає вас як освіченого бізнесмена, цінного радника та одного з найближчих особистих друзів.

Таґґарт різко вистрілив у нього поглядом: ситуація погіршувалася.

– Але ніхто не може сказати, що Веслі не наважиться пожертвувати особистими почуттями та дружбою, коли йдеться про благо суспільства.

Обличчя Таґґарта нічого не виражало. Його жах був пов'язаний із речами, що їм ніколи не дозволялося виявлятись у словах чи відображатися на м'язах обличчя. Жах був спричинений боротьбою з невизнаною думкою: сам він так довго і за стількох різних ситуацій перебував у ролі «суспільства», що не сумнівався, яким чином обернеться для нього перехід цього магічного, священного титулу, якого ніхто не наважувався оскаржувати, особі Баззі Воттса – та ще й разом із «благом».

Однак Таґґарт поквапився запитати про інше:

– Ви ж не припускаєте, що я ставлю особисті інтереси вище за суспільне благо?

– Ні, звісно, ні, – відповів містер Везербі, мало не посміхаючись. – Аж ніяк. Тільки не ви, Джиме. Ваше спрямоване на

суспільство ставлення та розуміння – надто добре відомі. Ось чому Веслі сподівається, що ви побачите всі аспекти картини.

– Авжеж, – мовив загнаний у пастку Таґґарт.

– Отже, щодо позиції спілок. Можливо, ви не можете підвищити їм платні, але як же їм існувати, якщо кошти на життя сягнули неба? Вони ж повинні їсти, правда? Це на першому місці, залізниці чи не залізниці.

Містер Везербі говорив з інтонацією безтурботної справедливості, наче цитував формулу, якою намагався передати інший сенс, зрозумілий усім присутнім. Він дивився просто на Таґґарта, наче наголошував на важливості не промовленого вголос.

– У залізничних спілках – майже мільйон членів. У кожного – родини, утриманці, бідні родичі; а у кого в ці дні немає бідних родичів? Разом це приблизно п'ять мільйонів голосів. Тобто – осіб. Веслі доводиться про них думати. Він мусить враховувати їхню психологію. Крім цього, подумаймо про суспільство. Тарифи, які ви встановлюєте, діяли в ті часи, коли всі заробляли гроші. Але за теперішньої ситуації кошти на транспортування – це тягар, якого ніхто не здатен підняти. Люди волають про це по всій країні.

Він знову подивився на Таґґарта. Просто поглянув – а здалось, наче підморгнув.

– Їх неймовірна кількість, Джиме. І їх роблять нещасними неймовірно багато обставин. Якщо уряд знизить тарифи на залізничні перевезення, ці хлопці будуть вдячні.

Тиша, яка запала у відповідь, була схожа на глибоку яму: коли щось падало на її дно, нагору не долинало жодного звуку. Таґґарт, як і решта присутніх, знав, заради якого безкорисливого мотиву містер Моуч завжди готовий пожертвувати особистими стосунками.

Саме через цю тишу, а ще тому, що вона не хотіла цього казати, бо прийшла сюди, не налаштована говорити, але не могла втриматися, запитання Даґні пролунало так жорстоко:

– Джентльмени, ви отримали те, про що просили всі ці роки?

Різкість, із якою їхні погляди перекинулися на неї, була мимовільною реакцією на несподіваний звук. Проте та різкість, із якою присутні відвели очі, втупивши погляди у стіл, стіни, деінде, тільки б не на неї, була свідомою відповіддю на значення почутих слів.

У тиші, що запанувала знову, Даґні відчула, як повітря, наче крохмалем, наповнюється обуренням – це обурення адресувалось аж ніяк не містерові Везербі, а їй самій. Вона могла б це витримати, якби вони просто не відповіли на її запитання. Однак подвійне лицемірство з їхнього боку змусило її відчути нудотне напруження в животі: вони вдавали, що ігнорують її, насправді ж відповідали у притаманний собі спосіб.

Голова, не дивлячись на неї, ухильним та багатозначним, і все ж страшенно рішучим тоном сказав:

– Все було б добре, все склалось би просто чудово, якби не неправильні люди при владі – такі, як Баззі Воттс та Чік Моррісон.

– Ну, Чік Моррісон мене не хвилює, – мовив мертвотно-блідий чоловік із вусиками. – Він зовсім не має якихось важливих зв'язків нагорі. Справді. Найгірша отрута – це Тінкі Голловей.

– А мені ситуація зовсім не здається безнадійною, – сказав товстун у зеленому кашне. – Джо Данфі та Бад Гезлтон дуже близькі з Веслі. Якщо їхній вплив переважить, з нами все буде чудово. Однак Кіп Чалмерс із Тінкі Голловеєм небезпечні.

– Я подбаю про Кіпа Чалмерса, – запевнив Таґґарт.

Містер Везербі був єдиною особою в цьому приміщенні, хто спокійно дивився на Даґні. Але коли його погляд на ній зупинявся, у ньому нічого не відображалося. Вона була єдиною особою в цьому приміщенні, кого він не бачив.

– Я думаю, – буденно мовив Везербі, дивлячись на Таґґарта, – що ви можете зробити Веслі послугу.

– Веслі знає, що він завжди може на мене покластися.

– Отож, я подумав, що коли ви підвищите профспілчанам заробітну платню, ми можемо зняти питання про зниження тарифів раз і назавжди.

– Я не можу цього зробити! – це був майже крик. – Національний альянс залізниць одностайно проголосував проти підвищення заробітних плат і примусив кожного члена від цього відмовитися.

– Це саме те, про що я кажу, – м'яко мовив містер Везербі. – Веслі мусить уклинитись у цю позицію альянсу. Якщо від рішення відмовиться така компанія, як «Таґґарт Трансконтиненталь», решту вмовити буде легко. Ви неймовірно допоможете Веслі. Він це оцінить.

– Але ж, Господи Боже, Клеме! Згідно з правилами альянсу на мене зможуть подати в суд!

Містер Везербі посміхнувся.

– Який іще суд? Дозвольте Веслі про це подбати.

– Але послухайте, Клеме, ви ж знаєте, знаєте так само добре, як і я, що ми не можемо собі цього дозволити!

Містер Везербі стенув плечима.

– Це проблема, яку вам треба залагодити.

– Але як, Господи помилуй?

– Не знаю. Це ваша робота, не наша. Ви ж не хочете, щоб уряд почав указувати, як вам керувати залізницею, правда?

– Ні, звісно, ні! Але...

– Наша робота – просто простежити, щоб люди отримували чесну винагороду та належне транспортування. Виконати ці умови – ваше завдання. Але, якщо ви стверджуєте, що не можете, тоді...

– Я такого не казав! – поспішно вигукнув Таґґарт, – я взагалі такого не казав!

– Добре, – вдоволено мовив містер Везербі. – Ми знаємо, що ви здатні це вирішити.

Він дивився на Таґґарта. Таґґарт дивився на Даґні.

– Але це була тільки думка, – додав містер Везербі, відхиляючись на спинку крісла, начебто скромно відступаючи в тінь. – Просто думка, яку вам слід обміркувати. Я тут лише гість. Не хочу втручатися. Метою зустрічі було обговорити ситуацію на... додаткових лініях, так?

– Так, – підтвердив голова і зітхнув. – Так. Якщо у когось є конструктивна пропозиція...

Він зачекав. Ніхто не відповів.

– Думаю, картина всім нам зрозуміла.

Зачекав іще.

– Безсумнівним є те, що ми не можемо дозволити собі працювати на деяких із наших додаткових ліній... зокрема, на лінії «Ріо-Норте»... і тому слід вжити певних заходів...

– Думаю, – втрутився блідий чоловік із вусиками і його голос несподівано став дуже впевнений, – нам слід вислухати тепер міс Таґґарт.

Він схилився вперед із виразом багатозначного лукавства. Даґні не відповіла, просто мовчки обернулася до нього, тому він запитав:

– Міс Таґґарт, що ви хочете сказати?

– Нічого.

– Перепрошую?

– Все, що я хотіла сказати, міститься у звіті, який зачитав Джим.

Вона говорила тихо, чистим і рівним голосом.

– Але ж ви нічого не порекомендували.

– Бо я не маю жодних рекомендацій.

– Але ж ви – наш виконавчий віце-президент, ви життєво зацікавлені у політиці щодо цієї залізниці.

– Я не маю жодної влади над політикою щодо залізниці.

– Але ж ми прагнемо почути вашу думку.

– Немає у мене жодних думок.

– Міс Таґґарт, – сказав він безвиразним офіційним тоном наказу, – ви не можете не розуміти, що наші додаткові лінії функціонують за катастрофічного дефіциту, тож ми очікуємо, що ви зможете зробити їх прибутковими.

– Як?

– Не знаю. Це ваша робота, не наша.

– У своєму звіті я перелічила причини, через які це неможливо. Якщо є факти, яких я не зауважила, прошу їх назвати.

– Навіть не знаю. Ми сподівалися, що ви знайдете способи. Наша робота – стежити, щоб акціонери отримували свої частки. А ви повинні їх забезпечити. Ви ж не хочете, щоб ми подумали, що ви нездатні виконувати свою роботу і...

– Я нездатна її виконувати.

Чоловік відкрив рот, але сказати більше нічого не зміг. Він не зводив із неї враженого погляду, не розуміючи, чому його формула не спрацювала.

– Міс Таґґарт, – запитав чоловік у зеленому кашне, – чи зазначали ви у звіті про критичну ситуацію на лінії «Ріо-Норте»?

– Я констатувала, що вона безнадійна.

– Які ж дії ви пропонували?

– Не пропонувала нічого.

– Чи не уникаєте ви відповідальності?

– Ви хоч думаєте, що робите? – вона промовляла спокійно, звертаючись до них усіх. – Невже ви сподіваєтеся, що я промовчу про те, що вся відповідальність – на вас, що це ваша клята політика довела нас до цього? Ні, я не промовчу.

– Міс Таґґарт, міс Таґґарт, – із благальним докором сказав голова, – між нами не повинно бути жодних недобрих почуттів. Невже тепер важливо, хто винен? Ми не хочемо сваритися через колишні помилки. Ми повинні згуртуватися в одну команду, щоб провести нашу залізницю крізь відчай цієї надзвичайної ситуації.

Сивий чоловік з аристократичними манерами, який протягом усього засідання мовчав, зображаючи на обличчі вираз тихого і прикрого знання про те, що вся ця вистава марна, поглянув на Даґні співчутливо і з останніми проблисками надії в очах. Підвищивши голос рівно настільки, щоб виявити нотку контрольованого обурення, він сказав:

– Містере голово, якщо ми обговорюємо практичний вихід із ситуації, я хотів би, щоб ми зважили ймовірність накладення певних обмежень на довжину та швидкість наших потягів. Серед решти заходів, цей – найжахливіший. Його скасування не розв'яже всіх наших проблем, але неймовірно полегшить справу. За такої шаленої нестачі рухомого складу та страхітливого браку пального висилати паротяг лише з шістдесятьма вагонами, коли він може тягнути всі сто, у рейс тривалістю чотири дні, коли цей шлях раніше долали за три дні, – немислиме божевілля. Якби ми підрахували кількість компаній-відправників, яких ми знищили, число спустошених через наші промахи регіонів, дефіцити та затримку потягів, а потім...

– І не думайте, – огризнувся містер Везербі. – І не мрійте про якісь анулювання. Ми цього навіть не розглядатимемо. Не будемо навіть слухати балачок на цю тему.

– Містере голово, – тихо запитав сивочолий чоловік, – можна я продовжу?

Голова розвів руками, натякаючи на безпорадність своєю улесливою посмішкою:

– Це було б непрактично, – відповів він.

– Думаю, нам варто обмежити нашу дискусію статусом лінії «Ріо-Норте», – відрубав Джеймс Таґґарт.

Запала мовчанка.

Чоловік із зеленим кашне повернувся до Даґні.

– Міс Таґґарт, – обережно і печально запитав він, – чи вважаєте ви – бодай гіпотетично – що коли устаткування, яке зараз обслуговує «Ріо-Норте», звільниться, то воно покриє потреби руху на нашій головній трансконтинентальній лінії?

– Допоможе покрити.

– Рейки лінії «Ріо-Норте», – почав блідий чоловік із вусиками, – неможливо порівняти з жодними в усій країні, зараз їх не можна купити ні за які гроші. А це майже п'ятсот кілометрів шляху, тобто понад шістсот кілометрів рейок із чистого ріарден-металу. Думаєте, міс Таґґарт, що ми можемо дозволити собі марнувати найкращі рейки на гілку, де більше немає активного руху?

– Про це вам судити.

– Скажу так: чи буде користь із цих рейок, якщо ми використаємо їх для нашої основної колії, що потребує зараз нагального ремонту?

– Це стало б у пригоді.

– Міс Таґґарт, – тремтячим голосом запитав чоловік, – чи залишилися на лінії «Ріо-Норте» якісь важливі вантажовідправники?

– Тільки Тед Нільсен із «Моторів Нільсена». Більше нікого.

– Як ви вважаєте, чи можна використати експлуатаційні витрати з лінії «Ріо-Норте», щоб полегшити фінансове напруження цілої системи?

– Це б допомогло.

– Отже, як наш виконавчий віце-президент...

Він замовк. Вона почекала, дивлячись на нього. Чоловік продовжив:

– То?

– Яке ваше запитання?

– Я хотів сказати... Як наш виконавчий віце-президент, чи не повинні ви зробити певні висновки?

Вона встала. Окинула поглядом присутніх:

– Джентльмени, не знаю, якими самодурами треба бути, переклавши на мене відповідальність за ваші рішення і примушуючи мене ці рішення озвучити. Можливо, ви вірите, що коли остаточний вирок буде винесено моїм голосом, то я стану убивцею, – адже всі чудово розуміють, що зараз відбувається останній акт тривалого вбивства. Не збагну, чого, на вашу думку, ви досягнете такими інсценуваннями, тому я не допомагатиму вам у цьому. Остаточного удару завдавайте самі, як завдали всіх попередніх.

Вона зібралася іти геть. Голова підвівся, безпорадно бурмочучи:

– Але, міс Таґґарт...

– Прошу не вставати. Продовжуйте, будь ласка, дискусію – і проводьте голосування, в якому я не матиму голосу. Я утримаюсь. Якщо хочете, я залишусь тут, але тільки у ролі працівника. На іншу посаду не претендую.

Вона знову відвернулась, однак цього разу її зупинив голос сивого чоловіка.

– Міс Таґґарт, це неофіційне запитання, це моя особиста цікавість: чи не могли б ви поділитися власним баченням майбутнього компанії «Таґґарт Трансконтиненталь»?

Вона відповіла, співчутливо дивлячись на нього; голос її пом'якшав:

– Я перестала думати про майбутнє цієї системи залізниць. Збираюся підтримувати рух потягів, скільки це буде можливо. Не думаю, що компанія проіснує довго.

Вона відійшла від столу до вікна, щоб стати збоку і дати їм можливість закінчити без неї.

Даґні поглянула на місто. Джим отримав дозвіл використовувати електрику на горішніх поверхах будівлі Таґґартів.

З висоти цієї кімнати місто скидалося на висохлі решткі. На тлі темного неба вимальовувалося кілька поодиноких стовпчиків освітленого скла.

Вона не прислухалася до чоловічих голосів позаду себе. Не знала, чи довго кружляли навколо неї уривки їхніх суперечок: звуки штовхалися, намагаючись витіснити одне одного, випхати наперед; боротьба, метою якої було не утвердження бажання, а намагання витиснути його у незгодної жертви, битва, в якій рішення мусив оголосити не переможець, а переможений:

– Мені здається... Я думаю, це... На мій погляд, це мусить... Якби ми припустили... Я просто раджу... Я не натякаю, але... Якщо ми зважимо на обидві точки зору... На мою думку, безсумнівно те, що... Очевидним фактом мені видається...

Вона не знала, чий голос промовив:

– ...і тому я пропоную закрити «Лінію Джона Ґолта».

Вона зауважила, що лінію нарешті назвали правильно.

«Ти теж таке витримував кілька поколінь тому, тобі було так само складно, так само важко, але ти не дозволив їм тебе зупинити; невже все було так само погано, як зараз? Так само гидко? Зрештою, чи не все одно, йдеться про різні форми одного болю, але біль не зупинив тебе, хоч яке було випробування, тебе воно

не стримало, ти не здався, ти долав усі перепони, а я тепер мушу долати свої; ти боровся і я повинна, ти зробив це, а я намагатимусь...» Даґні добре чула в собі тиху інтенсивність цієї посвяти, і минув певний час, перш ніж зрозуміла, що розмовляла з Натом Таґґартом.

Наступний почутий нею голос належав містерові Везербі:

– Зачекайте-но, хлопці. А ви часом не забули, що маєте отримати дозвіл, перш ніж закрити лінію?

– Клеме, Господи милосердний! – Таґґарт не приховував паніки. – З цим же не може виникнути проблем...

– Я б не був такий упевнений. Не забувайте, що ви – державна служба, тому повинні забезпечувати транспортування, дає це вам гроші чи ні.

– Але ж ви знаєте, що це неможливо!

– Якщо закриєте цю лінію, вам це піде на користь, залагодить ваші проблеми, але що з того нам? Залишити цілий штат Колорадо практично без транспорту – яку суспільну реакцію це викличе? Звісно, якщо ви дасте щось Веслі натомість, щоб збалансувати збитки, якщо гарантуватимете зростання заробітних плат для спілок...

– Я не можу! Я дав слово Національному альянсу!

– Слово? Робіть, як хочете. Ми не збираємося тиснути на альянс. Ми воліємо, щоб усе відбувалося добровільно. Але час зараз складний, так просто і не скажеш, що може статися. Всі банкрутують, податкові надходження падають, можливо, доведеться – оскільки понад п'ятдесят відсотків облігацій Таґґартів належать нам, – протягом цих півроку вимагати з них виплати.

– Що?! – закричав Таґґарт.

– ...або й швидше.

– Але ви не можете! Господи, ви не можете! Було ж ясно, що мораторій накладено на п'ять років! Ми уклали контракт, зобов'язання! Ми на це розраховували!

– Зобов'язання? Джиме, ви не надто старомодний? Немає жодних зобов'язань, крім потреб цього моменту. Справжні власники облігацій теж розраховують на виплати.

Даґні вибухнула сміхом.

Вона не могла вгамуватися, не могла опиратися, не могла відкинути шанс помститись Еллісові Ваятту, Ендрю Стоктону,

Лоуренсові Гаммонду та всім решті. Здригаючись від сміху, вона сказала:

– Дякую, містере Везербі!

Містер Везербі здивовано дивився на неї.

– Що? – холодно запитав він.

– Я знала, що нам доведеться у той чи інший спосіб заплатити за ці облігації. Ось ми і платимо.

– Міс Таґґарт, – суворо мовив голова, – а чи не думаєте ви, що оці ваші «я-ж-казала» пустопорожні? Говорити про те, що могло б статись, якби ми чинили в інший спосіб, – це теоретичні спекуляції. Ми не можемо потурати теорії, доводиться зважати на практичну реальність цього моменту.

– Правильно, – підтвердив містер Везербі. – Саме практичними ви й повинні бути. Пропонуємо вам угоду. Ви робите дещо для нас, а ми робимо дещо для вас. Ви даєте профспілкам їхнє зростання зарплат, а ми даємо вам дозвіл закрити лінію «Ріо-Норте».

– Добре, – здавлено відповів Джеймс Таґґарт.

Стоячи біля вікна, Даґні чула, як вони голосували за це рішення. Чула, як було оголошено, що «Лінію Джона Ґолта» закриють за півтора місяця, 31 березня.

Треба тільки пережити кілька наступних хвиль, подумала вона; потурбуватися про кілька наступних хвиль, а потім іще кілька наступних, по кілька нараз, і вже за певний час стане легше. За певний час ти це подолаєш.

Вона постановила, що завдання наступних кількох хвиль – одягнути пальто і першою покинути приміщення.

Наступне завдання – з'їхати ліфтом униз величезною мовчазною будівлею «Таґґарт». Далі – перетнути темний вестибюль.

На півдорозі до виходу вона зупинилась. Опершись об стіну, на неї чекав якийсь чоловік. Вона не відразу його впізнала, не відразу подолала впевненість, що бачити тут і тепер це обличчя було неможливо.

– Привіт, Чушко, – м'яко мовив він.

Вона відповіла, намагаючись намацати всередині свою звичну стриманість:

– Привіт, Франциско.

– То вони остаточно вбили Джона Ґолта?

Вона намагалася вкласти цей момент у якусь логічну часову послідовність. Запитання належало до теперішнього часу,

але урочисте обличчя ніби прийшло з тих днів на пагорбі біля ріки Гадсон, де він повністю зрозумів би, що означало для неї це запитання.

– Як ти дізнався, що вони зробили це сьогодні? – запитала вона.

– Уже кілька місяців очевидно, що це мало бути їхнім наступним кроком.

– Чому ти сюди прийшов?

– Побачити, як ти це сприйняла.

– Хочеш посміятися?

– Ні, Даґні, я не хочу над цим сміятися.

Вона не побачила на його обличчі й натяку на втіху – і довірливо відповіла:

– Не знаю, як я це сприймаю.

– А я знаю.

– Я цього очікувала, я знала, що вони це зроблять, отож тепер залишається просто пережити... – вона хотіла сказати «сьогоднішній вечір», натомість вимовила: – ...всю роботу й решту дрібниць.

Він узяв її за руку.

– Ходімо кудись, вип'ємо.

– Франциско, чому ти наді мною не смієшся? Ти ж завжди сміявся з цієї лінії.

– Посміюся завтра, коли побачу, як ти даєш собі раду з роботою та іншими дрібницями. Але не сьогодні.

– Чому не сьогодні?

– Перестань. Ти не здатна зараз про це говорити.

– Я... – вона хотіла запротестувати, натомість сказала:

– Мабуть, таки не здатна.

Він вивів її назовні, і вона виявила, що мовчки рухається у такт із його кроками, а його пальці невимушено й міцно стискають її руку. Він махнув таксі й притримав перед Даґні дверцята. Вона підкорилася без жодних запитань і відчула полегшення, як плавець, який припинив боротьбу. Спостерігати за впевненими діями чоловіка – це було рятівним кругом, кинутим у мить, коли вона вже перестала сподіватися, що впевненість існує в цьому світі. Полегшення полягало не в тому, щоб перекласти відповідальність, а в тому, щоб бачити чоловіка, здатного брати її на себе.

– Даґні, – промовив він, дивлячись, як за вікнами таксі пролітає місто, – подумай про першого чоловіка, який вигадав сталеві

балки. Він знав, що саме бачить, що думає і чого хоче. Він не казав: «Мені здається», не слухав наказів тих, хто говорить: «На мою думку».

Вона зареготала, дивуючись із його точності: він відчув природу того нудотного стану, який її охопив, болота, з якого їй вдалось утекти.

– Роззирнися, – сказав він. – Місто – це застигле втілення людської відваги. Відваги чоловіків, які придумали кожен болт, гвинтик та електрогенератор, що з них це місто постало. Відваги казати не «мені здається», а «це є», – і бути готовим віддати життя за свої слова. Ти не самотня. Такі люди існують. Вони існували завжди. Був час, коли люди плазували в печерах, віддані на поталу епідеміям та бурям. Чи могли такі люди, як члени твоєї Ради директорів вивести їх із печер і привести до цього? – і він вказав на місто.

– Господи, ні!

– Це доказ того, що інший тип людей справді є.

– Так, – палко погодилась вона. – Так.

– Думай про них і забудь свою Раду директорів.

– Франциско, де вони тепер – люди того іншого типу?

– Тепер вони тут непотрібні.

– Мені потрібні. О, Боже, як же вони мені потрібні!

– Якщо так, ти їх знайдеш.

Він не запитував її про «Лінію Джона Ґолта», і вона сама про це не говорила, аж поки вони сіли за стіл у тьмяно освітленій кабінці, і в її пальцях виникла ніжка келиха. Вона практично не усвідомила, як вони тут опинилися. Це було тихе дороге місце, схоже на таємний сховок. Під руками вилискував маленький столик, за плечима Даґні відчувала шкіряну оббивку округлих сидінь, а від вигляду чужих задоволень та радості, яку люди намагалися сховати у цьому місці, їх відділяла ніша з темно-синім дзеркалом. Франциско обперся об стіл, спостерігаючи за нею, і вона ясно відчула надійну підтримку його уважних очей.

Про лінію вони не говорили, однак Даґні раптом сказала, дивлячись на рідину у своєму келиху:

– Я думаю про той вечір, коли Натові Таґґарту наказали покинути міст, що він будував. Міст над Міссісіпі. Йому неймовірно бракувало грошей. Люди боялися мосту і називали його зведення непрактичною затією. Того ранку йому сказали, що

Концерн річкових пароплавів подав на нього позов, вимагаючи зруйнувати міст, який начебто загрожує громадській безпеці. Над рікою встигли збудувати лише три прольоти. Того ж дня натовп напав на конструкцію і розклав багаття навколо дерев'яних риштувань. Робітники покинули Ната: дехто злякався, декого підкупили люди з Концерну, а більшість – через те, що він уже протягом кількох тижнів не виплачував грошей. Йому надходили повідомлення, що люди, які збиралися купувати акції залізниці «Таґґарт Трансконтиненталь», один по одному скасовували домовленості. Ближче до вечора до нього прийшли члени комітету, що представляв два банки, – останню надію. Це відбувалося там же, на березі ріки, де стояла конструкція, у старому залізничному вагоні, де він жив, – із краєвидом на чорну руїну, яка ще димілась дерев'яним згарищем навколо покрученої сталі. Раніше йому вдалося домовитись про позику від цих банків, але контракту ще не підписали. Члени комітету заявили, що він мусить відмовитися від мосту, адже з усією певністю програє процес, а споруду знесуть ще до звершення суду. Якщо він погодиться здатись і перевозити пасажирів через річку на баржах, як роблять інші залізничні компанії, контракт матиме чинність, він отримає гроші на те, щоб розбудувати свою лінію на західному березі. Якщо не погодиться – позику буде відкликано. Що він на це скаже? – запитали відвідувачі. Нат не мовив жодного слова. Просто взяв контракт, розірвав його навпіл, простягнув їм і вийшов геть. Він пішов до мосту, проминув усі три прольоти, дійшовши аж до останньої балки. Став на коліна, підняв інструменти, покинуті робітниками, і почав відчищати сталеву конструкцію від обвуглених решток. За ним спостерігав головний інженер – дивився, як Нат працює сокирою, самотній над широкою рікою, як позаду нього, на заході, куди мала вести проведена залізнична гілка, сідає сонце. Він працював усю ніч. До ранку продумав план: що потрібно зробити, щоб знайти правильних людей, людей із незалежним мисленням; як знайти їх, переконати, зібрати гроші, щоб продовжувати будувати міст.

Вона говорила низьким і рівним голосом, дивлячись на плямку світла, що мерехтіла в рідині, коли її пальці обертали скляну ніжку келиха. Вона не виявляла жодних емоцій, але в голосі вчувалася напружена монотонність молитви:

– Франциско... якщо він пережив ту ніч, то яке я маю право нарікати? Хіба не байдуже, що я зараз відчуваю? Він звів той міст, я повинна його зберегти для нього. Не можу допустити, щоб із ним сталося те ж, що і з мостом «Південно-атлантичної залізниці». Мені здається, якби я таке допустила, він би про це дізнався – дізнався тієї ночі, коли був сам над річкою... Ні, це нонсенс, але ось що я думаю: якщо я дозволю цьому статися, то зраджу кожного, хто знає, що пережив Нат Таґґарт тієї ночі, – тому я не можу цього зробити.

– Даґні, якби Нат Таґґарт був зараз живий, що б він зробив?

З гірким і різким смішком у неї вихопилося:

– Та він би і хвилини не прожив! – а потім виправила себе:

– Ні, прожив би. Знайшов би спосіб їх перемогти.

– Як?

– Не знаю.

Вона зауважила його напружений і обережний погляд, зауважила, як він пильно її вивчає, схилившись уперед і запитуючи:

– Даґні, члени Ради директорів – не рівня Натові Таґґарту, правда? Вони не перемогли б його у жодному змаганні; немає нічого, що змусило б його відчувати перед ними страх; усі разом вони не мають такого розуму, волі, потуги, яка могла б дорівнятись одній тисячній того, що було в ньому.

– Ні, звісно, ні.

– То чому ж протягом усієї людської історії Нати Таґґарти, творці цього світу, завжди перемагали – і завжди програвали людям із Ради директорів?

– Я... не знаю.

– Як могли ці люди, які не наважаться висловити беззастережної думки навіть стосовно погоди, подолати Ната Таґґарта? Як можуть вони заволодіти його досягненням, якщо він вирішив його захищати? Даґні, він боровся усіма доступними йому способами, крім найважливішого. Вони не змогли б перемогти, якби ми – він і всі ми – самі не віддали їм цього світу.

– Так. Ти віддав їм світ. Елліс Ваятт віддав. І Кен Данаґґер. А я не віддам.

Він усміхнувся.

– Хто ж тоді збудував для них лінію Джона Ґолта?

Він зауважив тільки, як слабко сіпнувся її рот, але точно знав, що це запитання було для неї, мов удар у відкриту рану. І все ж вона тихо відповіла:

– Я збудувала.

– Заради такого кінця?

– Для людей, які не здатні триматись, які не борються і здаються.

– Хіба ти не розумієш, що інакше закінчитися це просто не могло?

– Ні.

– Скільки ще несправедливості ти хочеш узяти на себе?

– Стільки, скільки я здатна подолати.

– Що ти робитимеш завтра?

Вона відповіла дуже спокійно, дивлячись йому просто в очі, дещо гордовито і підкреслено спокійно:

– Почну її зривати.

– Що?

– «Лінію Джона Ґолта». Почну зривати колію голими руками – своїм розумом, своїми вказівками. Підготую її до закриття, потім зірву рейки і використаю частини, щоб зміцнити трансконтинентальну лінію. Попереду багато роботи. Я буду зайнята.

Спокій дещо зрадив її, проявившись у ледь помітній зміні голосу:

– Знаєш, я дуже на це чекаю. Я рада, що сама це робитиму. Ось чому Нат Таґґарт усю ніч працював: щоб продовжувати. Не все так погано, поки людина може робити бодай щось. І я, принаймні, знаю, що рятую головну лінію.

– Даґні, – дуже тихо почав Франциско, і їй раптом здалося, що від її відповіді залежить його доля, – а якби тобі довелося розбирати головну лінію?

Вона з притиском відповіла:

– Тоді я лягла б під останній паротяг! – але відразу й додала: – Ні. Це жалість до себе. Не лягла б.

Він м'яко погодився:

– Я знаю, що не лягла б. Але хотіла б це зробити.

– Так.

Він усміхнувся і відвів погляд. Усмішка була глузлива та водночас сповнена болю, ніби кепкував він сам із себе. Вона не розуміла, чому була цього певна, проте так добре знала його обличчя, що завжди вміла розрізняти почуття, навіть попри те, що вже не здатна була збагнути їхніх причин. Вона так само добре знала його обличчя, як і кожну лінію тіла, – ніби досі могла побачити

його в уяві; несподівано усвідомила це тіло під його одягом, на відстані всього кількох метрів, у залюдненому інтимному просторі цього приміщення. Він знову перевів на неї погляд, і раптова зміна в його очах підтвердила, що він знав про її думки. Він відвів погляд і підняв келих.

– Що ж, – мовив він, – за Ната Таґґарта.

– І за Себастьяна д'Анконію? – запитала вона й відразу ж пошкодувала, бо це пролунало, мов поглум, хоча Даґні не мала наміру глузувати.

Але вираз його очей був ясний і чистий, і Франциско упевнено відповів, увиразнивши це гордовитою усмішкою:

– Так – і за Себастьяна д'Анконію.

Її рука здригнулась, і кілька крапель вихлюпнулося на квадратне паперове мереживо на темному лискучому пластику столу. Даґні дивилась, як Франциско одним ковтком спорожнив свій келих; різкий і короткий рух його руки був наче виявом урочистої обітниці.

Раптом вона подумала, що вперше за дванадцять років він прийшов до неї з власного бажання.

Франциско поводився так, ніби, цілком упевнений у собі, передавав їй свою віру, допомагаючи відновити власну, і не даючи жодної можливості замислитися, з якого дива вони зараз разом. І вона в незбагненний спосіб відчула, що він відпустив віжки. Тиша кількох порожніх хвиль, нерухомий обрис його чола, вилиць і рота, його відвернуте від неї обличчя; їй чомусь здавалося, що тепер уже він намагається щось у собі повернути.

Вона міркувала про те, що він сьогодні мав на меті, й подумала, що, можливо, Франциско вже тієї мети досягнув: він провів її крізь найгірші моменти, дав їй неоціненний захист від розпуки – знання, що живий розум почув її та зрозумів. Але чому він це зробив? Чому йому був небайдужий її розпач – після всіх років агонії, в яку він її загнав? Чому було йому небайдуже, як вона сприйме смерть «Лінії Джона Ґолта»? Про це він чомусь не запитав у неї там, у вестибюлі «Таґґарт Трансконтиненталь».

Ось який між ними зв'язок: вона ніколи не була по-справжньому вражена, побачивши його у миті, коли найдужче його потребувала, а Франциско завжди знав, коли саме з'являтись. У цьому й полягала небезпека: що вона довірятиме йому, хоч і знає,

що це всього лише нова пастка, хоч і пам'ятає, що він завжди зраджує тих, хто йому довіряється.

Він сів, опершись на схрещені на столі руки, дивлячись просто перед собою. Не обертаючись до неї, раптом сказав:

– Я думаю про п'ятнадцять років, протягом яких Себастьян д'Анконія чекав на кохану жінку. Він не знав, чи знайде її знову, чи жива вона... чи чекає на нього. Але знав, що вона не зможе вижити в його боротьбі й що він не може покликати її до себе, аж поки переможе. Тому він чекав, перетворивши любов на надію, на яку не мав права.

Але потім, переносячи її через поріг свого дому, роблячи першою сеньйорою д'Анконія Нового Світу, він знав, що переміг у битві, що тепер вони вільні, що їй ніщо не загрожує і більше ніхто не завдасть шкоди.

У дні їхнього пристрасного щастя він ніколи не давав їй жодного натяку, що може думати про неї як про сеньйору д'Анконію.

Раптом Даґні подумала: вона навіть не знає, що значить для нього. Однак ця мить розтанула в невидимому тремтінні: вона не могла повірити, що останні дванадцять років допускала ймовірність слів, які він щойно промовив. Це нова пастка, вирішила вона.

– Франциско, – твердо запитала вона, – що ти зробив із Генком Ріарденом?

Він не чекав, що цієї миті їй спаде на думку Ріарден:

– Чому ти запитуєш?

– Він зізнався був мені, що ти – єдиний чоловік, який йому подобається. Але під час нашої останньої зустрічі Генк сказав, що убив би тебе, якби побачив.

– Він не пояснив, чому?

– Ні.

– Нічого не розповів?

– Ні.

Дивна усмішка на його обличчі поєднувала смуток, вдячність і тугу.

– Я застерегла Генка, коли він зізнався у своїй симпатії до тебе. Попередила, що ти його скривдиш.

Його слова пролунали, ніби раптовий вибух:

– Він був одним із двох людей, яким я віддав би своє життя!

– А хто друга людина?

– Цій людині я вже віддав життя.

– Про що ти?

Він похитав головою, ніби й так сказав більше, ніж збирався, і промовчав.

– Що ти зробив із Ріарденом?

– Колись я тобі розповім. Не зараз.

– Ти завжди робиш таке з тими, хто... багато для тебе важить?

Він подивився на неї з осяйною щирою усмішкою, з невинністю та болем.

– Знаєш, – м'яко мовив, – я б сказав, що це вони завжди роблять таке зі мною, – і додав: – Але не скажу. Дії – і знання про них – належали мені.

Він підвівся.

– Ходімо? Відвезу тебе додому.

Даґні встала і Франциско подав їй пальто. Воно було широке, вільного крою; д'Анконія допоміг їй загорнутися. Відчула, що його долоня трохи затрималась у неї на плечах.

Даґні обернулась і поглянула на нього. Він стояв, неприродно випростаний, втупившись у стіл. Підводячись, вони скинули паперові серветки, і тепер було видно напис, вирізаний на пластиковій поверхні. Хтось намагався його затерти, однак слова залишилися, наче висічений голос чийогось п'яного відчаю: «Хто такий Джон Ґолт?»

Розлютившись, вона різким рухом змахнула серветкою і накрила слова. Він засміявся.

– Я можу відповісти, – мовив Франциско. – Я можу сказати тобі, хто такий Джон Ґолт.

– Справді? Здається, його знають усі, але кожен розповідає іншу історію.

– Але кожна з них справжня – правдиві всі історії, які ти про нього чула.

– Яка ж твоя? Хто він?

– Джон Ґолт – це Прометей, який передумав. Століттями його роздирали грифи, караючи за те, що він подарував людям вогонь. Порвавши ланцюги, він відібрав вогонь. І не поверне його, аж поки люди відкличуть грифів.

Стрічка шпал широкими смугами огинала гранітні кути, чіпляючись за гірські схили Колорадо. Даґні йшла вздовж колії, тримаючи руки в кишенях пальта, втупившись поглядом кудись

поперед себе. Тільки знайоме підлаштування кроків до відстані між шпалами давало їй фізичне відчуття близькості з колією.

Між небом і горами висіли неохайні клапті, схожі на бавовну, – ні тобі туман, ні хмари; вони робили небо схожим на старий матрац, з якого на навколишні вершини випадало його наповнення. Землю вкривала снігова кора, не притаманна ні зимі, ні весні. Повітря було помережане павутиною вологи, і час до часу Даґні відчувала крижаний укол в обличчя – дотики чогось середнього між краплями дощу і сніжинками.

Здавалося, погода боїться обрати конкретну позицію і через цю невизначеність воліє дотримуватися чогось середнього. «Якась погодна рада директорів...» – подумала Даґні.

Світло було таке неживе, що Даґні не розрізняла – вечір зараз чи день 31 березня. Єдине, в чому була впевнена, що сьогодні справді 31 березня; цього дня вона аж ніяк не могла уникнути.

Вона прибула до Колорадо разом із Генком Ріарденом купити техніку, яку ще можна було віднайти на закритих фабриках. Це скидалося на поквапливий обшук корпусу великого корабля, який от-от піде на дно. Вони могли загадати це своїм працівникам, але мусили приїхати самі, заохочені тим же невизнаним мотивом: не могли протистояти бажанню побачити пробіг останнього потяга, як людина не може подолати бажання віддати останню шану померлому, хоч і знає, що це лише акт самокатування.

Вони купували техніку у сумнівних власників на непевних розпродажах, оскільки ніхто не міг пояснити, хто має право розпоряджатися великими мертвими маєтностями, але були впевнені, що ніхто не висловлюватиме претензій щодо продажу. Вони скупили все, що можна було винести з випотрошеного заводу «Мотори Нільсена». Тед Нільсен звільнився і зник за тиждень після оголошення про закриття лінії.

Даґні почувалась сміттярем, проте мисливський азарт допомагав їй витримувати ці дні. З'ясувавши, що до відправлення останнього потяга залишилось три години, вона вирушила прогулятися околицями, щоб вирватись із завмерлого міста. Йшла навмання звивистими гірськими стежками, сама серед каміння та снігу, намагаючись замінити думки рухом, знаючи, що мусить перебути ці дні, не згадуючи того літа, коли їхала паротягом першого потяга.

І раптом виявила, що йде вздовж дорожнього полотна «Лінії Джона Ґолта», а потім збагнула, що це і було її наміром, саме для цього вона й вирушила на прогулянку.

Цю гілку вже зовсім скоро повинні були розібрати. Вже зникли сигнальні ліхтарі, перемикачі, телефонні дроти, все, крім довгих смуг дерев'яних дощок на землі та ланцюжка шпал без рейок, схожого на залишки хребта, і стовпа на покинутому перетині доріг, схожого на самотнього охоронця; його перекошені стрілки повідомляли: «Зупинися. Роззирнися. Прислухайся».

Коли вона наткнулась на фабрику, змішані з туманом сутінки зслизали в долини і заповнювали їх. На лискучих кахлях передньої стіни виднівся напис: «Роджер Марш. Електроприлади». Чоловік, який хотів прикувати себе до столу ланцюгом, щоб не покидати своєї фабрики, – подумала Даґні. Будівля була непошкоджена, наче небіжчик, очі якого заплющились секунду тому, і присутні очікують, що вони от-от розплющаться знову. Даґні здавалося, що за великими полотнами вікон під довгими пласкими дахами зараз спалахне світло. Потім вона побачила розбиту шибку, в яку задля розваги поцілив каменюкою якийсь молодий недоумок, і високе сухе стебло бур'яну, що виросло на сходах перед головним входом. Вражена раптовою сліпучою ненавистю, обурена зухвалістю рослини, знаючи, розвідником якого ворога був цей бур'ян, вона кинулась уперед, впала на коліна і вирвала стебло з коренем. А потім, стоячи навколішки перед входом до закритої фабрики, роззираючись на мовчазний простір гір, чагарники й сутінки, думала: «І що це ти виробляєш?»

Уже було майже зовсім темно, коли вона дійшла до закінчення шпал і увійшла до міста Маршвілль. Маршвілль протягом багатьох місяців правив за останній пункт лінії; обслуговування вузлової станції Ваятта припинилось уже давно, а від «Проекту відновлення» доктора Ферріса відмовились цієї зими.

Світили вуличні ліхтарі; вони висіли в повітрі на перехрестях: низки жовтих куль, що зменшувалися, віддаляючись порожніми вулицями Маршвілля. Кращі будинки стояли замкнені – охайні, міцні споруди за помірну ціну, якісно збудовані та добре доглянуті; на галявинках перед ними стирчали вибляклі таблички: «Продається». Натомість Даґні побачила світло у дешевих, позбавлених смаку конструкціях, що за кілька років перетворилися на неохайні та ветхі халупи. То були будинки

людей, які нікуди не рухались, людей, які зазирали в майбутнє не далі, ніж на один тиждень. Вона побачила великий новий телевізор в освітленій кімнаті будинку з провислим дахом та потрісканими стінами. Цікаво, подумалося Даґні, як довго діятимуть електроенергетичні компанії в Колорадо. Потім похитала головою: але ж ці люди взагалі не здогадуються про існування електроенергетичних компаній.

Уздовж головної вулиці Маршвілля чорніли глухі вікна збанкрутілих крамниць. Даґні подумала, роздивляючись вивіски: всі елітні крамниці позникали; і аж здригнулась, усвідомивши, що саме тепер називають «елітним», зрозумівши, яка то розкіш, усі ті речі, що були раніше доступні найбіднішим: хімчистка, електротехніка, автозаправна станція, аптека, крамниця дешевих товарів. Працювали тільки продуктові магазини і шинки.

На залізничній платформі було велелюдно. Сліпуче сяйво дугових ліхтарів виділяло її на тлі гір, відокремлюючи та увиразнюючи, ніби маленьку сцену, на якій кожен рух був відкритий поглядам із лож, невидимих у безмежній ночі, що все поглинала. Люди котили свої багажі, кутали дітей, торгувалися перед касами, притлумлена паніка в їхній поведінці свідчила про те, що найдужче їм хотілося впасти на землю і кричати з жаху. Цей жах мав невловні ознаки провини: то був страх не через розуміння, а через відмову розуміти.

Останній потяг стояв на платформі, його вікна злились у довгу суцільну смугу світла. Крізь колеса локомотива з напругою видихалася пара, це дихання не звучало радісно, як завжди, розповідаючи про енергію, вивільнену для пробігу. Потяг задихався; такий звук страшно почути, але ще страшніше перестати чути. Десь далеко в кінці освітленої смуги вікон Даґні побачила маленьку червону цятку ліхтаря, прикріпленого до її приватного вагона. За ліхтарем не було вже нічого, крім чорної порожнечі.

Виявилося, що потяг завантажений, – пронизливі звуки істерик у безладді голосів благали дати ще трохи простору в тамбурах і проходах. Деякі люди нікуди не йшли, а просто стояли і з беззмістовною цікавістю спостерігали за шоу, ніби знали, що це остання подія, свідками якої їм вдасться стати у цій спільноті, а, можливо, і в житті.

Даґні квапливо просувалась крізь натовп, намагаючись ні на кого не дивитися.

Дехто її впізнавав, але більшість – ні. Даґні побачила стару в подертій хустці, накинутій на плечі, з діаграмою життєвої боротьби на потрісканій шкірі обличчя. Зневірений погляд жінки благав про допомогу. Неголений молодик в окулярах із золотою оправою стояв на скрині під ліхтарями, горлаючи в обличчя тих, хто проходив повз нього:

– Про що це вони кажуть: жодного бізнесу?! Погляньте на потяг! Він повний пасажирів! Є повнісінько бізнесу! Просто бізнес не дає прибутків. Ось чому ці жадібні паразити кидають вас на загибель!

Розпатлана жінка кинулась до Даґні, розмахуючи двома квитками і щось вигукуючи про неправильну дату. Даґні усвідомила, що розштовхує людей, протискаючись крізь натовп і намагаючись дістатися до краю потяга, але виснажений чоловік із широко розплющеними очима, в яких відображалися змарновані роки, рвонув до неї із криками:

– Вам добре, у вас пальто і приватний вагон, а нам ви ніяких потягів не даєте, разом зі своїми егоїстичними...

Він різко замовк, дивлячись на когось позаду неї. Вона відчула, як чиясь рука хапає її за лікоть: то був Генк Ріарден. Він тримав її за руку і вів до вагона. Побачивши вираз його обличчя, Даґні зрозуміла, чому люди втікають із дороги. На краю платформи стояв блідий пухкий чоловік і говорив до жінки, що плакала:

– Так завжди воно було в цьому світі. Бідні не матимуть жодних шансів, аж поки не буде знищено багатих.

Високо над містом, зависнувши у чорному просторі, наче неохолола планета, танцювало на вітрі полум'я Смолоскипа Ваятта.

Ріарден увійшов до вагона, а вона залишилася на сходах тамбура, не наважуючись остаточно зникнути всередині. Почула вигуки: «Всі до потяга!» Даґні озирнулася на людей, які залишались на платформі: так, як дивляться на тих, хто спостерігає за відплиттям останньої рятувальної шлюпки.

Провідник стояв трохи нижче на сходинках, тримаючи в одній руці ліхтар, а в іншій – годинник. Він поглянув на годинник, а потім зиркнув на її обличчя. Даґні відповіла мовчазним підтвердженням, заплющивши очі та схиливши голову. Вона помітила, як ліхтар у його руці описує кола в повітрі, і обернулася,

щоб іти. Перший поштовх і скрегіт коліс об рейки з ріарден-металу були пом'якшені для неї тим, що, відчинивши двері та увійшовши до вагона, вона побачила Ріардена.

Коли Джеймс Таґґарт зателефонував до Ліліан Ріарден із Нью-Йорка, вона знала, що у нього є на це якась особлива причина. Він сказав:

– О, ні, жодної особливої причини, просто хотів запитати, як ти, і чи не збираєшся приїхати до міста, – ми вже сто років не бачились, тому я подумав, що можна разом пообідати, коли ти наступного разу приїдеш до Нью-Йорка.

Вона ліниво відповіла:

– Дай-но погляну. Який сьогодні день? Друге квітня? Зараз подивлюсь у свій календар. О, як усе збігається: я завтра запланувала дещо купити у Нью-Йорку, тому залюбки дозволю тобі зекономити мої гроші на обід.

Таґґарт знав, що жодних покупок заплановано не було і що обід – єдина причина для подорожі до міста.

Вони зустрілись у вишуканому дорогому ресторані – надто вишуканому і надто дорогому навіть для того, щоб згадувати про нього у колонках із плітками. То не було місце того типу, покровителем яких мав за звичку виступати Джеймс Таґґарт, постійно спраглий особистої реклами. Ліліан зробила висновок, що він не хоче, щоб їх бачили разом.

На обличчі в жінки проступала ледь помітна втіха, коли вона слухала його розповіді про спільних друзів, театр та погоду; спостерігала, як старанно він вибудовує для себе захист із неважливих речей. Вона сиділа граційно – не зовсім прямо, трохи наче відкинувшись назад, насолоджуючись нікчемністю його вистави і тим, що він поставив її задля неї. З терплячим зацікавленням вона чекала, коли ж нарешті з'ясує його мету.

– На мою думку, Джиме, ти заслуговуєш поплескування по спині, медаль або щось таке, – сказала вона. – Адже ти неймовірно веселий, незважаючи на всі твої брудні проблеми. Хіба ти не закрив щойно найкращу лінію своєї залізниці?

– О, та це лише маленька фінансова невдача, більше нічого. В наш час людина мусить бути готова до обмежень. З огляду на загальний стан нашої країни, ми чудово даємо собі раду. Краще за інших.

Знизавши плечима, він додав:

– До того ж, хтозна, чи лінія «Ріо-Норте» була найкраща. Так думала тільки моя сестра. То був її проект.

Вона зауважила, що його розтягнуту вимову ще більше розмило інтонацією задоволення.

Ліліан посміхнулась і мовила:

– Розумію.

Дивлячись на неї з-під лоба, наче натякаючи поглядом, що сподівається її розуміння, Таґґарт запитав:

– Як він усе це сприймає?

– Хто? – насправді вона прекрасно зрозуміла.

– Твій чоловік.

– Сприймає що?

– Закриття цієї лінії.

Вона весело усміхнулася.

– Твій здогад не гірший за мій, Джиме. А мій здогад просто прекрасний.

– Про що ти?

– Ти знаєш, як він це переживає; так само знаєш, що відчуває твоя сестра. Тому крізь твою грозову хмару пробивається аж два промені надії, так?

– Що він казав протягом останніх кількох днів?

– Він уже понад тиждень у Колорадо, тому я... – вона замовкла, подумавши, що відповідати почала надто легковажно, адже Таґґартове запитання було специфічне, а тон – буденний, і Ліліан усвідомила, що він почав підходити до справжньої теми цього обіду. На коротку мить Ліліан завмерла, а потім, так само підкреслено легковажно, закінчила: – Тому я навіть не знаю. Але з дня на день він повертається.

– На твою думку, його ставлення досі можна охарактеризувати як непоступливе?

– Що ти, Джиме, це м'яко сказано!

– Були сподівання, що ці події, можливо, навчать його мудрості та стриманішого підходу.

Ліліан подобалося, що він не орієнтується в тому, наскільки вона проникліва.

– О так, – невинним тоном мовила вона. – Було б чудово, якби щось примусило його змінитися.

– Він надзвичайно ускладнює собі ситуацію.

– Він завжди так робив.

– Але події примушують нас набувати... гнучкішого способу мислення, раніше чи пізніше.

– Я чула багато його характеристик, однак слова «гнучкий» серед них не було.

– Що ж, змінюються обставини, а з ними змінюються й люди. Зрештою, це закон природи – тварини повинні пристосовуватися до середовища. І я можу додати, що здатність пристосовуватися – це характеристика, якої зараз вимагають інші закони, а не лише закони природи. Настали складні часи, і мені не хотілось би побачити, як ти страждаєш через наслідки його безкомпромісності. Мені б не хотілось би – адже я твій друг – побачити, що тобі загрожує небезпека, що він її накличе, якщо не навчиться співпрацювати.

– Як це мило з твого боку, Джиме, – солодко мовила Ліліан.

Він видавав речення обачно й повільно, балансуючи між значенням слів та інтонацією, щоб у правильний спосіб досягнути ефекту завуальованої ясності. Він хотів, щоб вона зрозуміла його слова, але не хотів, щоб зрозуміла цілком, достеменно, аж до першоджерел, адже суть сучасної мови, яку він досконало опанував, полягала в тому, щоб не дозволити самому собі чи іншим зрозуміти будь-що аж до першоджерел.

Йому не потрібно було багатьох слів, щоб зрозуміти містера Везербі. Під час останньої подорожі до Вашингтона Джеймс молив містера Везербі й пояснював, що, урізавши тарифи, залізницям буде завдано смертельного удару; незважаючи на те, що підвищення заробітних плат було анонсовано, газети не припиняли писати про вимоги знизити тарифи, – і Таґґарт розумів, що означає дозвіл містера Моуча досі про це згадувати. Джеймс знав, що отруєний ніж залишається біля його горлянки. Містер Везербі не реагував на його благання, ліниво розмірковуючи вголос начебто на відсторонені теми:

– У Веслі стільки складних проблем. Щоб полегшити фінансову ситуацію, він мусить задіяти певну екстрену програму, про яку ви маєте здогадуватися. Але ж ви знаєте, яке пекло влаштують через це непрогресивні елементи нашої країни. Люди на кшталт Ріардена. Нам не потрібно більше вибриків, до яких він схильний. Веслі чимало віддасть тому, хто зможе укоськати Ріардена. Проте, думаю, на це нездатен ніхто. Хоча, можливо,

я помиляюся. Тобі краще знати, Джиме, – Ріарден же тобі наче друг, він приходить на твої вечірки, все таке.

Дивлячись на Ліліан, Таґґарт мовив:

– Я вважаю, що дружба – найцінніша річ у житті, і я вчинив би неправильно, якби не надав тобі доказів свого ставлення.

– Але я ніколи не сумнівалась у твоєму ставленні.

Джеймс стишив голос, зловісно застерігаючи:

– Думаю, я повинен поділитись із тобою конфіденційною інформацією – задля дружньої послуги. У високих (дуже високих!) колах обговорюють поведінку твого чоловіка. Впевнений, ти знаєш, про що я.

Ось за що він ненавидить Ліліан Ріарден, подумав Таґґарт: вона добре знала цю гру, але грала з власними несподіваними варіаціями. Все це було проти правил: отак поглянути на нього, розсміятися в лице, а потім – подавши йому знаки, які свідчили, що вона зрозуміла занадто мало, – раптом виявити, що насправді зрозуміла аж забагато:

– Дорогий мій, звісно, я розумію, про що ти. Мета цього прекрасного обіду насправді – не послуга, яку ти хотів зробити мені, а послуга, яку ти хочеш отримати від мене. Це ти в небезпеці, отже – міг би використати мою послугу, як власний козир під час перемовин у високих колах. Ти хочеш нагадати про мою обіцянку виконати обов'язки, які я на себе взяла.

– Те, що він вичворив під час суду, навряд чи можна назвати виконанням обов'язків, – огризнувся Таґґарт. – Це було зовсім не те, на що я розраховував, довірившись тобі.

– О так, це було зовсім не те, – спокійно погодилася вона. – Таки не те. Але, дорогенький, невже ти думав, що після цього свого вибрику він стане страшенно непопулярний нагорі? Невже ти справді думаєш, що, сказавши це, зробив мені конфіденційну послугу?

– Але ж це правда. Я чув, як його обговорювали, і вирішив сказати тобі.

– Не сумніваюсь, що це правда. Я знаю, що вони його обговорюють. І знаю також: якби вони могли йому щось заподіяти, то зробили б це відразу після суду. О, з якою радістю вони б це зробили! Тому я впевнена, що він – єдиний серед вас, кому зараз нічого не загрожує. Знаю, що це вони його бояться. Бачиш, як добре я розумію, що в тебе на думці, дорогесенький?

– Якщо ти вважаєш, що розумієш мене, то я натомість мушу визнати, що зовсім не розумію тебе. Я не знаю, що ти робиш.

– Я просто кажу, як є. Щоб ти розумів, як насправді мене потребуєш. А тепер, коли все, як на долоні, я розповім тобі свою правду: я тебе не обманювала, я просто промахнулась. Такого виступу на суді я сподівалася не більше, ніж ти. Навіть ще менше. У мене були серйозні підстави нічого такого не очікувати. Але щось пішло не так. Не знаю, що саме. Намагаюся з'ясувати. Коли зроблю це, дотримаюсь обіцянки. Тоді ти матимеш можливість цим скористатись і сказати своїм друзям нагорі, що це ти його роззброїв.

– Ліліан, – нервово мовив Джеймс, – це саме те, про що тобі казав: я прагну надати тобі доказ своєї дружби. Якщо я можу зробити щось...

Вона засміялася:

– Не можеш нічого. Я знаю, що ти не жартуєш. Але ти ніяк не можеш мені допомогти. Жодною послугою. Жодною торгівельною угодою. Я некомерційна особа, мені нічого не треба натомість. Не пощастило, Джиме. Тобі доведеться повністю здатися на мою милість.

– Але навіщо тобі взагалі щось робити? Що ти з цього маєш?

Вона відкинулась назад, посміхаючись:

– Цей обід. Зустріч із тобою. Розуміння, що ти мусив до мене звернутися.

У затуманених Таґґартових очах зблиснула іскра злості, але повіки вмить стулилися; він теж відкинувся на спинку крісла і розслабив обличчя, надавши йому хитрого та вдоволеного виразу. Навіть попри неокреслений, неназваний, несформований гнів, що становив його кодекс цінностей, він був здатен розрізнити, хто з них більше залежав від іншого, хто був нікчемніший.

Попрощавшись із Таґґартом біля виходу з ресторану, вона вирушила до кімнати Ріардена у готелі «Вейн-Фолкленд», де час од часу зупинялася за його відсутності. Приблизно півгодини вона міряла кімнату кроками, неквапливо розмірковуючи. Потім буденно-буденно, але рішуче, вона зняла телефонну слухавку. Ліліан зателефонувала до Ріарденового офісу на заводі й поцікавилась у міс Айвз, коли він повернеться.

– Містер Ріарден повертається до Нью-Йорка завтра, він прибуває на «Кометі», місіс Ріарден, – чітко та люб'язно відповіла міс Айвз.

– Завтра? Чудово. Міс Айвз, чи можу я попросити у вас про послугу? Могли б ви зателефонувати додому до Ґертруди і переказати, щоб вона не чекала мене на вечерю? Я залишуся на ніч у Нью-Йорку.

Вона поклала слухавку, поглянула на годинник і зателефонувала до флориста готелю.

– Це місіс Ріарден, – сказала вона. – Хочу замовити два десятки троянд. Доставте їх у купе до містера Ріардена у вагоні «Комети». Так, сьогодні, сьогодні увечері, коли «Комета» прибуде в Чикаго... Ні, без картки, – просто квіти... Страшенно вам вдячна.

Далі Ліліан зателефонувала Джеймсові Таґґарту.

– Джиме, чи можеш ти надіслати мені пропускний квиток на пасажирську платформу? Я хочу зустріти завтра свого чоловіка на станції.

Вона завагалася, вибираючи між Бальфом Юбанком та Бертрамом Скаддером, зрештою зупинилася на Бальфі Юбанку, зателефонувала йому і запросила на вечерю та музичне шоу. Після цього набрала собі ванну і лягла, розслабившись, у теплу воду, читаючи журнал, присвячений проблемам політичної економіки.

Пізнього надвечір'я до неї зателефонував флорист.

– Місіс Ріарден, із нашого офісу в Чикаго повідомили, що вони не змогли доставити квіти, – сказав він, – тому що містера Ріардена в «Кометі» немає.

– Ви впевнені? – запитала вона.

– Цілковито, місіс Ріарден. Наша людина на станції в Чикаго виявила, що на потязі немає купе, зарезервованого на ім'я містера Ріардена. Ми перевірили в нью-йоркському офісі «Таґґарт Трансконтиненталь», щоб остаточно переконатись, і довідались, що імені містера Ріардена немає у списку пасажирів «Комети».

– Розумію... Тоді скасуйте замовлення, будь ласка... Дякую.

Якусь мить вона посиділа, насупившись, перед телефоном, а потім набрала номер міс Айвз.

– Міс Айвз, пробачте мене, будь ласка, за таку легковажність, але я поспішала і не записала те, що ви сказали, а тепер не можу точно пригадати. Ви казали, що містер Ріарден повертається завтра? На «Кометі»?

– Так, місіс Ріарден.

– А він не повідомляв про затримку чи зміну планів?

– Та ні. Я розмовляла з містером Ріарденом годину тому. Він зателефонував зі станції в Чикаго і сказав, що мусить квапитися назад до потяга, бо «Комета» от-от рушить.

– Розумію. Дякую.

Вона зірвалась на ноги, щойно апарат клацнув, сповістивши про відновлення її цілковитої приватності. Ліліан почала ходити кімнатою, кроки її відлунювали неритмічно й напружено. Далі вона зупинилася, вражена раптовою думкою.

Існує єдина причина, коли чоловік не резервуватиме купе в потязі під власним іменем: якщо він подорожує не сам.

М'язи її обличчя повільно зобразили вдоволену посмішку: на таку можливість вона навіть не сподівалася.

Стоячи на платформі Термінала, приблизно посередині довжини потяга, Ліліан Ріарден спостерігала за пасажирами, які виходили з «Комети». На її вустах грав легкий усміх. У застиглих очах мерехтіла іскра пожвавлення. Ліліан перестрибувала поглядом із одного обличчя на інше, смикаючи головою з незграбним нетерпінням школярки.

Вона передбачала вираз на обличчі Ріардена, коли він, ідучи разом зі своєю коханкою, побачить її на платформі.

Її погляд з надією впивався у кожну показну молоду жінку, яка виходила з потяга. Видивлятися було складно: після кількох перших окремих постатей потяг, здавалося, розлізся по швах, заповнивши платформу щільною течією, яка бігла в одному напрямку, ніби її висмоктувало вакуумом. Ліліан ледве вдавалося вирізняти окремих осіб. Яскраво світили ліхтарі, вихоплюючи з запилюженої, масної темряви смужку платформи. Ліліан доводилось напружуватися, щоб тиск цієї течії не зносив її з місця.

Побачивши нарешті Ріардена серед натовпу, вона була вражена: Ліліан не зауважила, як він виходив із вагона, вирізнила його вже тоді, коли він рухався в її напрямку з боку найдальшого краю потяга. Він був сам. Ішов зі своєю звичною рішучістю, встромивши руки в кишені плаща. Поруч із ним не було жінки, не було жодного супутника, за винятком носильника, який квапився, тягнучи Ріарденову сумку.

Розлючена, розчарована, охоплена недовірою, вона нестямно вишукувала будь-яку самотню жіночу постать десь позаду. Була впевнена, що впізнала би його обранку. І не побачила нікого, хто

підійшов би на цю роль. А потім вона побачила, що останній вагон потяга – приватний, і що постать, яка стоїть в його дверях, розмовляючи з якимось працівником залізниці, постать, одягнута не в норкове хутро чи вуаль, а в спортивне пальто, яке своєю грубістю підкреслювало незрівнянну грацію тонкого тіла, постать, що впевненістю своєї пози заявляла про себе, як про власника і епіцентр цієї станції, була Даґні Таґґарт. І тоді Ліліан Ріарден усе зрозуміла.

– Ліліан! У чому річ?

Вона почула Ріарденів голос, відчула, як він хапає її за руку, побачила його погляд: так дивляться на причину надзвичайної ситуації. Він вдивлявся у спантеличене лице, вивчав її розфокусований нажаханий погляд.

– Що сталося? Що ти тут робиш?

– Я... Привіт, Генрі... Я просто прийшла, щоб тебе зустріти... Без причини... Я просто хотіла тебе зустріти.

Жаху вже не було на її обличчі, однак говорила вона дивним, беземоційним голосом.

– Просто хотіла тебе побачити, це був імпульс, раптовий імпульс, якому я не могла протистояти, бо...

– Але ти маєш... мала нездоровий вигляд.

– Ні... Ні, я просто відчуваю слабкість, тут занадто душно... Не могла не прийти: я думала про дні, коли ти був би радий мене бачити... То була якась миттєва ілюзія, я хотіла повернути...

Слова звучали, мов завчений урок.

Вона знала, що мусить щось говорити, тоді як розум її намагався цілком охопити значення здійсненого відкриття. Ці слова були частиною плану, який вона спочатку підготувала, – наступний крок після квітів у купе.

Він не відповідав. Стояв і насуплено дивився на неї.

– Я так скучала за тобою, Генрі. Я знаю, в чому зізнаюсь. Але я не сподіваюся на те, що це для тебе ще має якесь значення.

Слова не відповідали напруженому виразу обличчя, губи ворушились із зусиллям, очі вдивлялись у віддалений край платформи.

– Я хотіла... Я просто хотіла тебе здивувати.

На її обличчя повертався вираз проникливості й цілеспрямованості.

Він узяв її за руку, але Ліліан – занадто різко – вирвалася.

– Генрі, ти не скажеш мені жодного слова?

– Що ти хочеш від мене почути?

– Невже тобі аж так це неприємно – те, що твоя дружина прийшла зустріти тебе на станції?

Ліліан зиркнула на платформу: Даґні Таґґарт наближалася до них; Генк її не бачив.

– Ходімо, – сказав він.

Вона не поворухнулась.

– Аж так? – запитала вона.

– Що?

– Аж так неприємно?

– Ні, мені не неприємно. Я просто цього не розумію.

– Розкажи мені про свою подорож. Я впевнена, що ти нею насолодився.

– Ходімо. Поговоримо вдома.

– Хіба я матиму можливість поговорити з тобою вдома?

Вона безпристрасно розтягувала слова, ніби хотіла заповнити ними час. Але навіщо – він не міг навіть уявити.

– Я сподівалась упіймати кілька хвилин твоєї уваги – ось, як зараз, – між потягами і діловими зустрічами, всіма важливими справами, що поглинають тебе вдень і вночі, всіма твоїми величезними досягненнями, як от... Вітаю, міс Таґґарт! – різко гукнула вона, чітко і голосно.

Ріарден розвернувся. Даґні проходила повз них, але зупинилась.

– Доброго дня, – відповіла вона Ліліан, киваючи; її обличчя залишалось беземоційним.

– Перепрошую, міс Таґґарт, – мовила Ліліан, посміхаючись, – пробачте, я не володію формулюваннями, доречними для такої скорботної події...

Вона зауважила, що Даґні та Ріарден не привіталися.

– Ви повертаєтеся, фактично, з поховання вашої дитини, народженої від мого чоловіка, правда?

Рот Даґні ледь вигнувся в лінію здивування та погорди. Вона схилила голову, ніби прощаючись, і рушила геть.

Ліліан швидко перевела погляд на обличчя Ріардена, наче прагнула на чомусь наголосити. Він дивився на неї байдужо і дещо спантеличено.

Вона нічого не сказала. А коли він обернувся, щоб іти, рушила слідом за ним без жодного слова. Продовжувала мовчати в таксі, поки вони їхали до готелю «Вейн-Фолкленд», відвернувши від Ріардена обличчя. Дивлячись на її міцно стиснутий рот, він був певен, що в ній зараз вирує незвична скажена лють. Ніколи досі він не бачив, щоб вона переживала бодай якісь сильні емоції.

Щойно опинившись сам на сам у номері, вона напала на нього.

– То от хто вона? – запитала Ліліан.

Цього він не очікував. Дивився на неї, не вірячи, що правильно її зрозумів.

– То це Даґні Таґґарт твоя коханка, так?

Він не відповів.

– Я довідалась, що ти не зарезервував купе в цьому потязі. Тому знаю, де ти спав протягом останніх чотирьох ночей. Ти визнаєш це чи хочеш, щоб я вислала детективів, які допитають обслугу потяга та домашніх слуг? Це Даґні Таґґарт?

– Так, – спокійно відповів він.

Її рот скривився у потворній посмішці. Вона дивилася повз нього, у порожнечу.

– Я повинна була знати. Повинна була здогадатись. Ось чому це не спрацювало!

– Що не спрацювало? – здивовано запитав він.

Вона відступила назад, ніби нагадуючи собі про його присутність.

– Ви вже... Тоді, коли вона була у нас вдома, на вечірці, – ви вже тоді?

– Ні. Відтоді.

– Видатна діячка бізнесу, – сказала Ліліан, – вища за ганьбу та жіночі слабкості. Великий розум, не підвладний тілесним поривам... – вона засміялася. – Браслет... – мовила раптом із завмерлим виразом, завдяки якому здавалося, що слова випадково випали з потоку її свідомості. – То ось що вона для тебе означала. Ось чим вона тебе озброїла.

– Так, якщо ти насправді розумієш те, про що говориш.

– Невже ти думаєш, що я дозволю тобі так легко відбутися?

– Відбутися?.. – він дивився на неї з недовірою, з холодним здивуванням та зацікавленням.

– То ось чому на суді... – вона замовкла.

– Що на суді?

Вона тремтіла.

– Ти ж розумієш, звісно, що я не дозволю цьому тривати.

– А як це пов'язано з моїм судом?

– Я не дозволю тобі бути з нею. Тільки не з нею. З ким завгодно, тільки не з нею.

Він вичекав мить, а потім спокійно запитав:

– Чому?

– Я цього не дозволю! Ти покинеш її! – він дивився на неї без жодного виразу, але застиглість його очей стала для неї найнебезпечнішою відповіддю. – Ти відмовишся від неї, покинеш її, ти більше ніколи з нею не побачишся!

– Ліліан, якщо ти бажаєш це обговорити, то мусиш зрозуміти одну річ: ніщо на світі не змусить мене відмовитися від неї.

– Але я вимагаю!

– Я сказав тобі: ти можеш вимагати будь-чого, але не це.

Він бачив, як в її очах розростається паніка: то був не вираз розуміння, а лютого небажання розуміти, наче вона хотіла перетворити потужність своїх емоцій на димову завісу, наче сподівалася не на те, що це допоможе їй не бачити реальності, а що її сліпота змусить реальність зникнути.

– Але я маю право цього вимагати! Це моя власність. Моя власність – бо ти присягнув. Ти клявся служити заради мого щастя. Не свого – мого! Що ти для мене зробив? Ти нічого мені не дав, нічим не пожертвував заради мене, ніколи нічим не цікавився, крім себе самого, своєї роботи, заводу, таланту, коханки! А як же я? Я – першочергова вимога! Ти – мій власний рахунок!

Вираз його обличчя змушував її дедалі більше підвищувати голос, крик ставав дедалі пронизливіший, у ньому вчувався жах. Вона бачила не злість, не біль, не провину, а нездоланного ворога – байдужість.

– Ти думав про мене? – кричала вона, але її голос розбивався на скалки об його обличчя. – Ти думав про те, що робиш зі мною? Ти не маєш права продовжувати, бо знаєш, що кожного разу, коли спиш із тією жінкою, я опиняюсь у пеклі! Я не можу цього витримати, я не можу витримати навіть однієї миті цього знання! Невже ти принесеш мене в жертву своєму тваринному бажанню? Невже ти такий лихий і егоїстичний? Купуєш власне

задоволення ціною мого страждання? Можеш отримувати задоволення, знаючи, що це зі мною робить?

Не почуваючи нічого, крім порожнечі здивування, він спостеріг одну річ, яку зауважував раніше, а зараз бачив у повній потворності й нікчемності: виставу на тему благань про жалість, виконану з гарчанням ненависті, погрозами та вимогами.

– Ліліан, – мовив він дуже тихо, – я буду з нею, навіть якщо це коштуватиме тобі життя.

Вона почула. Почула навіть більше, ніж він був готовий зрозуміти, більше, ніж сам готовий був почути у власних словах. Його шокувало, що вона не закричала у відповідь, а натомість заспокоїлась.

– Ти не маєш права... – тупо сказала вона. У цій фразі звучала бентежна безпорадність особи, яка усвідомлює безсенсовість власних слів.

– Можеш мати до мене які завгодно вимоги, – мовив Ріарден, – але жодна людина не може вимагати від іншої припинити її існування.

– Невже вона аж така тобі дорога?

– Ще більше.

З її обличчя стало зрозуміло, що до неї знову повернулося мислення, хоча у виконанні Ліліан це більше скидалося на хитрування. Вона мовчала.

– Ліліан, я радий, що ти знаєш правду. Тепер ти можеш зробити вибір, цілком усе розуміючи. Можеш зі мною розлучитись, або можеш просити, щоб ми залишили все, як було. Інших варіантів нема. Все, що я можу тобі запропонувати. Думаю, ти знаєш, що я хотів би розлучення. Однак не прошу жодних самопожертв. Не знаю, яку втіху дає тобі наш шлюб, але якщо вона є, то я не проситиму від неї відмовлятися. Не знаю, навіщо тобі мене утримувати, не знаю, що я для тебе значу, не знаю, чого ти шукаєш, яка форма щастя тобі притаманна, що ти отримаєш від ситуації, яка мені видається неприйнятною для нас обох. Згідно з моїми власними стандартами, ти давно вже повинна була зі мною розлучитися. Згідно з моїми власними стандартами, збереження нашого шлюбу є злісним шахрайством. Але це мої стандарти, а не твої. Твоїх я не розумію і ніколи не розумів, але приймаю їх. Якщо це твій спосіб мене любити, якщо те, що ти офіційно моя дружина, дає тобі втіху, я тебе цього не позбавлятиму. Це я зламав

своє слово, тому компенсую це, наскільки зможу. Ти, звісно, знаєш, що я міг би купити одного з сучасних суддів і будь-якої миті влаштувати розлучення. Я цього не робитиму. Я дотримаю свого слова, якщо ти так бажаєш, але це єдина форма, в якій я можу це зробити. Тепер роби свій вибір. Але якщо ти мене не відпустиш, то ти ніколи не маєш говорити зі мною про неї, ніколи не показувати їй, що ти знаєш, якщо колись ви раптом зустрінетеся, ти ніколи не повинна зачіпати цієї частини мого життя.

Вона завмерла, дивлячись на нього – згорблена і перехняблена, – наче в такий спосіб демонструвала свою зневагу, наче не збиралася заради нього зберігати граційну поставу.

– Міс Даґні Таґґарт... – сказала вона і реготнула. – Супержінка, яку звичайні, посередні дружини й підозрювати не мають права. Жінка, яка дбає винятково про бізнес, яка по-чоловічому співпрацює з чоловіками. Високодуховна жінка, яка платонічно тебе обожнювала, захоплювалась твоєю геніальністю, твоїм заводом, твоїм металом!

Вона знову засміялась.

– Мені слід було знати, що вона – просто самка, яка хотіла тебе так само, як будь-яка інша, бо в ліжку ти такий же експерт, як і за столом, наскільки я можу про це судити. Але вона поцінувала тебе набагато краще, ніж я, адже поклоняється будь-якій майстерності і, мабуть, переспала з кожним укладачем колії на власній залізниці!

Вона замовкла, бо вперше в житті побачила погляд людини, здатної вбити. Але Генк на неї не дивився. Вона взагалі не була впевнена, що він її бачить або чує її голос.

Він чув власний голос, який вимовляє ці слова, адресуючи їх Даґні у покресленій смугами спальні будинку Елліса Ваятта. Ночами він часто бачив обличчя Даґні в ті моменти, коли його тіло покидає її тіло, і вона лежить з осяйною усмішкою, з юним виразом, виразом раннього ранку, вдячності за сам факт свого існування. А ще Ріарден уявляв обличчя Ліліан, яким бачив його в ліжку поруч із собою, мляве обличчя з ухильним поглядом, з кволою глузливою посмішкою на устах, обличчя, на якому відображалось усвідомлення темного гріха. Він бачив, хто тут обвинувач, а хто – обвинувачуваний, бачив непристойність того, коли імпотенція видає себе за чесноту, а силу життя проклинає і називає гріхом, з чіткістю безпосереднього сприйняття він бачив

ту страхітливу, потворну і жахливу мить, що була раніше і його вірою.

То була тільки мить, переконання без слів, знання, виявлене у почутті, розкрите його розумом. Пережитий шок знову повернув його до Ліліан, до звучання її слів. Її присутність видалась йому недоречною, одначе він мусив із нею порозумітися.

– Ліліан, – сказав Ріарден рівним голосом, що не передбачав для неї навіть такої честі, як злість, – не згадуй про неї в моїй присутності. Якщо ти ще бодай раз це зробиш, я відповім тобі так, як відповів би хуліганові: я тебе поб'ю. Ні ти, ні будь-хто інший не має права її обговорювати.

Вона звела на нього погляд.

– Справді? – запитала вона недоречно-буденно, наче слова зникли, залишивши тільки гачок, що врізався в пам'ять. Здавалося, вона розмірковувала про якесь власне бачення ситуації.

Втомлено, тихо, але задоволено промовила:

– Я подумала, що тобі приємно буде дізнатися правду. Думала, що ти волієш знати – в ім'я любові чи поваги, які коли-небудь до мене відчував, – що якби я тебе зрадила, то це не було б дешево та недбало, зрадила б не заради якоїсь там танцівниці з бару, а заради найчистіших та найсерйозніших почуттів мого життя.

Несамовитий випад, із яким вона на нього кинулася, був мимовільний, як і оголений спазм ненависті на її обличчі:

– Ах ти ж проклятий дурню!

Він мовчав.

Її самовладання повернулося. Вона глузливо посміхалась.

– Ти, мабуть, чекаєш на мою відповідь? – запитала вона. – Ні, я з тобою не розлучуся. Навіть не сподівайся. Все буде, як раніше, – якщо це те, що ти запропонував, і якщо ти думаєш, що так може бути. Побачимо, чи можеш ти розтоптати всі моральні принципи і чи тобі це минеться!

Поки вона одягала пальто, кажучи, що повертається додому, він її вже не слухав. Ріарден майже не помітив, як за нею зачинилися двері. Нерухомо стояв, охоплений незнаним досі почуттям. Він розумів, що муситиме згодом усе обдумати, обдумати і зрозуміти, але цієї миті Генкові хотілося спостерігати за дивом власних почуттів.

То було відчуття свободи, наче він стояв самотньо посеред безкрайого простору, наповненого свіжим повітрям, і від тягаря,

який упав із його плечей, залишився тільки спогад. То було відчуття неймовірного звільнення. Усвідомлення того, що йому байдужі почуття Ліліан, її страждання і те, що з нею сталося, ба – більше: вони не просто його не турбують, він без тіні провини знає: вони не повинні його турбувати.

Розділ VI

Дивовижний метал

– Але чи вийдемо ми сухі з води? – запитав Веслі Моуч високим від злості й тонким від страху голосом.

Йому ніхто не відповів. Джеймс Таґґарт, не рухаючись, сидів на краю м'якого крісла і дивився на нього спідлоба. Оррен Бойл оскаженіло стукав сигарою об попільничку, струшуючи попіл. Доктор Флойд Ферріс усміхався. Містер Везербі підтиснув губи. Фред Кіннан, голова Об'єднання робітників Америки, припинив міряти кроками приміщення, сів на підвіконня і схрестив на грудях руки. Юджин Лоусон, який перед тим, нагнувшись, бездумно переставляв квіти на низькому скляному столі, обурено розпрямив торс і звів очі. Моуч сидів за столом, тримаючи кулак на аркуші.

Відповів Юджин Лоусон:

– На мій погляд, так не слід ставити питання. Ми не повинні дозволяти вульгарним труднощам втручатись у наші почуття, адже це шляхетний план, єдина мотивація якого – суспільне благо. Це для добра людей. Люди мають потребу. Потреби – понад усе, тому нам не слід ні на що зважати.

Ніхто не заперечував, але й не підхоплював його думки. Здавалося, Лоусон іще більше ускладнив дискусію. Натомість жваво і радісно заговорив чоловічок, який сидів у м'якому кріслі на певній відстані від решти. Задоволений, що його ігнорують, переконаний, що ніхто з присутніх не пам'ятає про нього, він зиркнув на Лоусона, потім на Моуча, – і мовив:

– Прекрасні слова, Веслі. Пом'якш їх, трохи причеши, нехай твої хлопчики з преси їх проспівають – і не матимеш, про що хвилюватися.

– Так, містере Томсон, – понуро погодився Моуч.

Містер Томсон, глава держави, вирізнявся своїм умінням залишатися непоміченим. Його неможливо було вирізнити навіть серед трьох людей, а коли бував сам, то, здавалося, розпадався на велику кількість осіб, кожна з яких була схожа на нього.

Люди не мали чіткого уявлення про його зовнішність: фотографії Томсона з'являлися на обкладинках журналів так само часто, як і фотографії його попередників, але ніхто ніколи не був певен, хто із присутніх на світлині, що ілюструє статтю про щоденне життя простої людини, – глава держави, а хто – «працівник пошти» чи «службовець із білим комірцем». Ось тільки у містера Томсона комірець був зазвичай зім'ятий. Він мав широкі плечі, дрібне тіло, скуйовджене волосся і широкий рот. Визначити його вік було складно: він міг бути як підтоптаним сорокарічним дядечком, так і надзвичайно молодцюватим шістдесятирічним дідусем. Маючи величезні офіційні повноваження, Томсон плів нескінченні інтриги, намагаючись накрутити їх іще більше, оскільки саме цього очікували від нього ті, хто посадив його у високе крісло. У ньому була хитрість неосвіченої людини та шалена енергія ледацюги. Єдиною таємницею його життєвого зльоту було те, що зліт цей випадковий, і Томсон це добре знав; ні на що інше він і не розраховував.

– Очевидно, що слід вжити заходів. Рішучих заходів, – мовив Джеймс Таґґарт, звертаючись не до містера Томсона, а до Веслі Моуча. – Ми більше не можемо дозволяти подіям відбуватися так, як вони відбуваються.

Його голос лунав войовниче, але непевно.

– Джиме, збав оберти,– відповів на це Оррен Бойл.

– Щось треба зробити і зробити швидко!

– Не дивіться на мене, – гаркнув Веслі Моуч. – Я нічим не можу зарадити. Я не можу вплинути на людей, які не хочуть співпрацювати. Я зв'язаний. Мені потрібні ширші повноваження.

Моуч зібрав їх усіх, своїх друзів та особистих радників, у Вашингтоні, на приватну, неофіційну нараду з приводу державної кризи. Спостерігаючи за ним, вони не могли зрозуміти: Веслі зухвалий чи жалюгідний, він погрожує чи благає про допомогу.

– Фактом є те, – з сухою педантичністю мовив містер Везербі, – що протягом дванадцяти місяців, які закінчилися першого числа цього року, рівень бізнесових невдач подвоївся – порівняно

з попередніми дванадцятьма місяцями. Тобто, з першого числа цього року він зріс уже втричі.

– Нехай вони думають, що це їхня провина, – буденно мовив доктор Ферріс.

– Га? – рикнув Веслі Моуч, впившись поглядом у Ферріса.

– Хоч що б ви робили, не просіть вибачення, – сказав доктор Ферріс. – Нехай почуваються винними.

– Я і не прошу вибачення! – проревів Моуч. – Мене немає в чому обвинувачувати. Мені потрібні ширші повноваження.

– Але ж це справді їхня провина, – втрутився Юджин Лоусон, агресивно розвертаючись до доктора Ферріса. – Їм бракує суспільної єдності. Вони відмовляються визнати, що створення продукції – це не приватний вибір, а громадянський обов'язок. Хай там які будуть умови, вони не мають права на поразку. Вони повинні виробляти продукцію. Це соціальна вимога. Праця людини – не особиста справа, а суспільна. Немає таких понять, як особиста справа чи особисте життя. Ось що ми повинні їм утовкмачити.

– Джин Лоусон знає, про що я, – сказав доктор Ферріс із легкою усмішкою, – навіть якщо про це не підозрює.

– Про що це ви? – підвищив голос Лоусон.

– Припиніть, – наказав Веслі Моуч.

– Веслі, мені байдуже, що ви робитимете,– сказав містер Томсон. – І байдуже, якщо бізнесмени почнуть через це верещати. Просто переконайтеся, що преса на вашому боці. Добре у цьому переконайтеся.

– Вони зі мною, – сказав Моуч.

– Один редактор, який поставить пастку в невідповідний момент, здатен накоїти нам більше лиха, ніж десятеро розлючених мільйонерів.

– Це правда, містере Томсон, – погодився доктор Ферріс. – Але чи можете ви назвати бодай одного редактора, який про це не знає?

– Мабуть, ні, – відповів містер Томсон. У його голосі вгадувалося задоволення.

– Хоч на який людський тип ми будемо розраховувати і сподіватися, – сказав доктор Ферріс, – нам слід забути старосвітську думку про те, начебто надіятися потрібно на мудрих і чесних. Про таких варто забути. Вони протерміновані.

Джеймс Таґґарт поглянув у вікно. Над просторими вулицями Вашингтона нависали клапті небесної блакиті, ясної блакиті середини квітня. Крізь хмари пробивалося кілька сонячних променів. Удалечині можна було розгледіти пам'ятник, освітлений цими променями: високий білий обеліск, зведений на згадку про людину, яку процитував доктор Ферріс, і на честь якого назвали це місто. Джеймс Таґґарт відвів погляд.

– Мені не до душі професорові слова, – голосно і похмуро сказав Лоусон.

– Цить, – мовив Веслі Моуч. – Доктор Ферріс говорить практичні речі, а не теоретизує.

– Що ж, якщо хочете говорити про практику, – почав Фред Кіннан, – то дозвольте сказати, що в такий час, як наш, ми не можемо перейматися бізнесменами. Нам слід думати про робочі місця. Більше робочих місць для народу. Кожен член моїх спілок, який має роботу, утримує п'ятьох безробітних, не враховуючи комплект його власних родичів, які вмирають із голоду. Якщо хочете моєї поради – о, я знаю, що ви нею не скористаєтесь, але спробую, – видайте наказ про примусове зарахування до кожного оплачуваного штату ще третини працівників.

– Господи милосердний! – закричав Таґґарт. – Ви що, сказилися? Ми й так ледве витягуємо наш штат! У нас недостатньо роботи і для тих працівників, які є! Ще третину? Ми аж ніяк не знайдемо для них застосування!

– Кого цікавить, чи знайдете ви для них застосування? – сказав Фред Кіннан. – Їм потрібні робочі місця. Ось що на першому місці: потреба. Хіба ні? А не ваші прибутки.

– Йдеться не про прибутки! – палко закричав Таґґарт. – Про прибутки я нічого не казав. Я не давав вам жодних підстав мене принижувати. Йдеться тільки про те, звідки, чорт забирай, ми візьмемо гроші, щоб платити вашим людям? Половина наших потягів ходять порожні, ми не маємо вантажів, щоб заповнювати вагони.

Темп його голосу раптово вповільнився, він продовжував обережно і вдумливо:

– З іншого боку, ми розуміємо становище робітників, і – це просто ідея – могли б, мабуть, прийняти до себе ще певну кількість, якби нам дозволили подвоїти тарифи на вантажні рейси, які...

– Ви збожеволіли? – закричав Оррен Бойл. – Я вже і через ваші теперішні тарифи банкрутую, аж тремчу щоразу, коли вантажний потяг заїздить на мій завод чи виїздить із нього, стікаю кров'ю від них, я їх не витягую, – а ти ще й подвоїти хочеш?

– Байдуже, можете ви собі це дозволити чи ні, – холодно відреагував Таґґарт. – Ви повинні бути готові до певних жертв. Громадськості потрібні залізниці. Потреба – на першому місці, вона важливіша за ваші прибутки.

– Які ще прибутки? – загорлав Оррен Бойл. – Звідки у мене візьмуться прибутки? Ніхто не може закинути мені те, що мій бізнес прибутковий! Погляньте на мій фінансовий звіт, а потім – на звіти деяких моїх конкурентів, які мають і клієнтів, і матеріали, і технічні переваги, і монополію на таємні формули, а тоді скажіть, хто тут отримує прибутки!.. Але, звісно, громадськості справді потрібна залізниця, і я міг би якимось чином потягнути невелике підвищення тарифів, якби отримав – це просто така ідея – субсидію, що допомогла б мені протривати наступний рік чи два, аж поки я надолужу...

– Що? Знову? – закричав містер Везербі, втрачаючи свою манірність. – Скільки позик ви від нас отримали? Скільки продовжень та призупинень терміну та мораторіїв? Ви й пенні нам не повернули! І взагалі, звідки нам брати гроші, щоб давати вам субсидії, якщо ви всі банкрутуєте, а податкові надходження виснажуються?

– Є такі, що не збанкрутували, – повільно сказав Бойл. – Ви, хлопці, взагалі не маєте права допускати такої бідності та нещасть по всій країні, поки є ще ті, хто не збанкрутував.

– Я не можу з цим нічого зробити! – заверещав Веслі Моуч. – Нічого не можу вдіяти! Мені потрібні ширші повноваження!

Ніхто з присутніх і гадки не мав, що змусило містера Томсона з'явитися саме на цій нараді. Він говорив дуже мало, натомість слухав зацікавлено. Здавалося, він хоче щось довідатись, а зараз його вигляд свідчив про те, що це йому таки вдалось. Він підвівся і радісно всміхнувся.

– Продовжуйте, Веслі, – сказав він. – Продовжуйте з директивою номер десять двісті вісімдесят дев'ять. У вас не виникне жодних проблем.

Вони шанобливо, хоча й понуро та неохоче, встали. Веслі Моуч поглянув на свій аркуш, а потім роздратовано мовив:

– Якщо хочете, щоб я продовжував, вам доведеться оголосити надзвичайний стан.

– Оголошу, щойно ви будете готові.

– Є певні труднощі, які...

– Доручаю це вам. Долайте їх у будь-який спосіб. Це ваша робота. Завтра чи післязавтра покажете мені загальний звіт, але не турбуйте зайвими деталями. Через півгодини у мене промова на радіо.

– Основна проблема в тому, що я не певен, чи закон насправді гарантує нам владу виконувати положення директиви номер десять двісті вісімдесят дев'ять. Боюся, його можна оскаржувати.

– Чорт, ми видали стільки законів про надзвичайний стан, що, коли в них покопирсатися, можна з усією певністю знайти таке, що це перекриє.

Містер Томсон обернувся до решти присутніх із товариською усмішкою.

– Залишаю на вас, хлопці, обов'язок загладити всі недоліки, – сказав він. – Я ціную, що ви з'їхалися до Вашингтона, щоб нам допомогти. Радий був вас бачити.

Вони зачекали, поки за ним зачинилися двері, й повернулися на свої місця. Одне на одного присутні не дивилися.

Ніхто з них не читав тексту директиви номер десять двісті вісімдесят дев'ять, але кожен знав її зміст. Зміст відомий був уже давно, але його воліли тримати у таємниці від себе самих і не формулювати. І зараз їм теж не хотілося звертатися до того тексту. Завдяки складним мисленнєвим викрутасам вони намагались уникати таких моментів. Водночас кожен із них прагнув, щоб директива набула чинності. Вони хотіли, щоб вона почала діяти без слів, тоді це допомогло б їм приховати від себе, в який спосіб означити власні дії. З них ніхто ніколи не зізнавався, що директива номер десять двісті вісімдесят дев'ять – це остаточна мета всіх їхніх зусиль.

Директиву було створено зусиллями кількох попередніх поколінь. А протягом кількох минулих місяців до її положень готували численні промови, статті, церемонії, редакційні передовиці – цілеспрямовані голоси, які вибухали люттю, коли хтось озвучував їхню мету.

– Зараз ситуація така, – мовив Веслі Моуч. – Економічний стан країни два роки тому був кращий, ніж торік, а минулого

року – кращий, ніж цього. Очевидно, що ми не зможемо протягнути і року. Ось чому єдиною метою зараз мусить бути дотримання нашої лінії. Будьмо незламні, щоб надолужити втрачене і досягнути абсолютної стабільності. Свободі було надано шанс і вона себе не виправдала. Ось чому необхідно встановити суворіший контроль. Оскільки люди не можуть і не бажають розв'язувати своїх проблем добровільно, доведеться їх до цього змусити.

Він замовк, узяв до рук аркуш, а потім, уже менш офіційно, додав:

– Чорт, усе зводиться до того, що ми можемо існувати, натомість зовсім нездатні рухатися вперед! Тому доведеться стояти, як стоїмо. Ми повинні стояти там, де стоїмо. І всіх тих покидьків примусимо стояти!

Він втягнув голову в плечі й люто на всіх витріщився, мов людина, для якої проблеми країни – особиста образа. Його боялося стільки мисливців на блат, що тепер він поводився так, ніби його лють – це відповідь на всі труднощі, ніби це всемогутня лють, ніби все, що він повинен робити, – це лютувати.

І все ж, мовчки сидячи півколом навпроти його столу, присутні не були певні, чи страх, який сповнював кімнату, був їхньою власною емоцією, чи це згорблена постать із протилежного боку стільниці породжує паніку, мов загнаний у глухий кут щур.

Веслі Моуч мав видовжене квадратне обличчя і плаский череп, що увиразнювалося короткою стрижкою. Його нижня губа звисала роздратованою цибулинкою, а вибляклі карі очі скидались на жовтки, розмащені по не цілком прозорих білках. Лицеві м'язи різко смикались, їхній рух завмирав, так і не передавши жодної емоції.

Ніхто ніколи не бачив, щоб він усміхався.

Веслі Моуч походив із родини, яка впродовж багатьох поколінь не вирізнялася ні вбогістю, ні статками, ні якоюсь винятковістю, однак дотримувалася власних традицій: всі вони обов'язково мусили здобути вищу освіту, разом із якою виникала погорда до людей бізнесу. Родинні дипломи завжди висіли на стінах, наче докір цьому світові, адже вони не означали автоматичного перетворення засвідченої ними духовної цінності в матеріальний еквівалент. Серед численних родичів Веслі мав лише одного багатого дядька. Гроші той отримав завдяки шлюбу, а коли овдовів, обрав Веслі своїм улюбленцем серед решти

небожів, оскільки той найменше з усіх вирізнявся, а тому, на думку дядька Джуліуса, був найбільш безпечний. Дядько Джуліус не цікавився видатними людьми. Так само він не бажав обтяжуватися впорядковуванням своїх грошей, тому передав цей обов'язок Веслі. Але на момент, коли Веслі закінчив коледж, жодних грошей уже не залишилося. Дядько Джуліус обвинуватив Веслі в підступності та назвав його безчесним інтриганом.

Але жодної інтриги не було. Веслі просто не міг пояснити, куди поділися гроші. У старших класах Моуч був найгіршим учнем і пристрасно заздрив тим, кого вважали найкращими. Коледж навчив його їм не заздрити. Після випуску Веслі працював у рекламному відділі компанії, що виробляла фальшиві ліки з кукурудзи. Ліки продавалися добре, тому Моуч невдовзі очолив відділ. Згодом він покинув цю посаду і взявся рекламувати відновлювач волосся, потім – запатентовані бюстгальтери, далі – нове мило, слабоалкогольний напій, а зрештою став віце-президентом з реклами одного автомобільного концерну. Він намагався продавати автомобілі так, ніби то були фальшиві ліки з кукурудзи. Та автомобілі не продавалися.

Веслі пояснив це надто малим рекламним бюджетом. Президент автомобільного концерну порекомендував його Ріарденові. Ріарден познайомив Моуча з людьми у Вашингтоні – він не знав стандартів, за якими слід було оцінювати дії своєї людині у столиці. Тим часом Джеймс Таґґарт допоміг Моучеві влаштуватися у Бюро економічного планування та державних ресурсів – в обмін на зраду Ріардена з метою допомогти Орренові Бойлу, що робилося натомість в обмін на знищення Дена Конвея. Відтепер люди допомагали Веслі Моучу просуватися з тієї ж причини, що спонукала робити це дядька Джуліуса: ті люди вірили, що посередність означає безпеку. Чоловіки, які сиділи тепер навпроти його столу, знали, що закон причинності – це лише забобон, і що з ситуацією цього моменту треба взаємодіяти, не зважаючи на можливі наслідки. Керуючись ситуацією цього моменту, вони вирішили, що Веслі Моуч – надзвичайно спритна людина, чоловік виняткових здібностей, адже скільки мільйонів осіб прагнуть здобути владу, а тільки йому це вдалося. Спосіб їхнього мислення не дозволяв їм осягнути, що Веслі Моуч – всього лише нуль на точці перетину сил, що прагнуть взаємного знищення.

– Ось приблизний зміст директиви номер десять двісті вісімдесят дев'ять, – сказав Веслі Моуч, – ми з Джином Клемом виклали його, щоб ви отримали загальне враження. Ми хочемо почути ваші думки, поради і таке інше, бо ви представляєте тут робітничий клас, промисловість, транспорт і різні професії.

Фред Кіннан встав із підвіконня і сів на бильце м'якого крісла. Оррен Бойл виплюнув недопалок сигари. Джеймс Таґґарт розглядав долоні. Доктор Ферріс був єдиний, хто здавався розслабленим.

– В ім'я загального добробуту, – прочитав Веслі Моуч, – безпеки людей, для досягнення повної рівності та цілковитої стабільності під час надзвичайного стану у державі постановлено, що...

Пункт перший. Всі робітники, наймані працівники та службовці відтепер повинні бути прикріплені до своїх місць праці й не можуть їх покинути, бути звільненими чи змінити місце праці під загрозою ув'язнення. Покарання визначатиме Рада стандартизації, членів Ради призначить Бюро економічного планування та державних ресурсів. Всі особи, які досягли двадцяти одного року, повинні зголоситися до Ради стандартизації, члени якої вирішать, куди найкраще застосувати послуги того чи того громадянина задля найбільш виправданого служіння державі.

Пункт другий. Усі промислові, комерційні, виробничі та бізнесові установи будь-якого типу відтепер не повинні припиняти діяльності, й власники таких установ не мають права звільнятись, іти у відставку, покидати своєї посади, закривати, продавати чи змінювати місце розташування свого бізнесу під загрозою націоналізації їхніх установ та всієї власності.

Пункт третій. Усі патенти та авторські права на будь-які прилади, винаходи, формули, процеси та роботи будь-якого типу повинні бути передані державі як допоміжний патріотичний подарунок шляхом добровільного підписання Подарункового сертифікату власниками таких патентів та авторських прав. Після цього Рада стандартизації повинна ліцензувати використання таких патентів і авторських прав для всіх заявників, рівноцінно та без дискримінації, з метою усунення монополістичних практик, відкидаючи застарілі продукти та роблячи найкраще доступним для всіх громадян. Не можна використовувати жодних товарних знаків, назв брендів чи назв, захищених авторським правом. Кожен продукт, що був запатентований раніше, повинен

здобути нову назву, під якою всі виробники цього продукту зобов'язані його продавати. Назву надаватиме Рада стандартизації. Всі приватні торгові марки та назви брендів відтепер буде скасовано.

Пункт четвертий. Після впровадження цієї директиви заборонено виробляти, винаходити, створювати чи продавати будь-які нові прилади, вироби чи блага будь-якого походження, що їх раніше не існувало на ринку. Відтепер діяльність Служби патентів та авторських прав тимчасово припинено.

Пункт п'ятий. Кожна установа, концерн, корпорація чи особа, причетна до виробітку будь-чого і будь-якого походження, відтепер зобов'язана продукувати таку ж кількість благ на рік, як вона, вони чи він виробляли протягом Еталонного Року, не більше і не менше. Еталонний Рік – це рік, який закінчується на момент виходу цієї директиви. За надмірну чи недостатню кількість виробів накладатиметься штраф. Штраф визначатиме Рада стандартизації.

Пункт шостий. Кожна особа будь-якого віку, статі, класу чи рівня прибутків відтепер витрачатиме таку ж кількість грошей на рік на придбання благ, яку витратила впродовж Еталонного Року, не більше й не менше.

За недостатню або надмірну витрату коштів накладатиметься штраф. Штраф визначатиме Рада стандартизації.

Пункт сьомий. Усі заробітні плати, ціни, оклади, дивіденди, прибутки, тарифи та будь-які інші форми надходжень буде заморожено і збережено такими, якими були в день виходу цієї директиви.

Пункт восьмий. Усі випадки, що виникають із правил, але не прописані окремо цією директивою, повинні врегульовуватися та визначатись Радою стандартизації, рішення якої вважатиметься остаточним.

Навіть у цих чотирьох чоловіків, які слухали текст, залишалася дещиця людської гідності, що змусила їх протягом однієї хвилини нерухомо сидіти, відчуваючи нудоту.

Першим заговорив Джеймс Таґґарт. Він говорив низьким голосом, в якому, проте, вчувалася тремтлива напруга мимовільного крику:

– Чому б і ні? Чому вони повинні мати те, чого не маємо ми? Чому вони повинні бути вищі за нас? Якщо вже ми маємо

загинути, то переконаймося, що гинути будемо всі разом. Слід зробити все, щоб вони не мали жодного шансу вижити!

– Що за дурнуваті слова про такий практичний план, який дасть нам усім саму лише користь? – верескнув Оррен Бойл, дивлячись на Таґґарта вражено і перелякано.

Доктор Ферріс реготнув.

Таґґартові очі сфокусувались, і він мовив, цього разу голосніше:

– Так, звісно. Цей план дуже практичний. Він необхідний, доречний і справедливий. Він розв'яже усі проблеми. Дасть кожному можливість відчути себе у безпеці. Можливість відпочити.

– Він дасть людям відчуття захищеності, – додав Юджин Лоусон, рот якого плавно викривлювався в посмішку.

– Захищеність – ось що потрібно людям. Якщо це справді так, то чому її немає? Бо жменька багатіїв проти?

– Проти не багатії, – ліниво мовив доктор Ферріс. – Багаті збуджуються від захищеності більше, ніж будь-яка інша тварина, – ви хіба цього ще не зрозуміли?

– Ну, а хто ж проти? – гиркнув Лоусон.

Доктор Ферріс багатозначно посміхнувся і промовчав.

Лоусон відвернувся:

– До бісової матері їх! Навіщо нам через них хвилюватися? Ми повинні керувати світом заради простих громадян. Усі проблеми людства – через розум. Корінь зла – в інтелекті людини. Сьогодні день сердечності. Єдиним об'єктом нашої турботи повинні бути слабкі, покірні, хворі та нерішучі.

Його нижня губа розпусно звивалась:

– Великі існують, щоб служити малим. Якщо вони відмовляються виконувати свій моральний обов'язок, ми повинні їх змусити. Раніше тривав Вік Розуму, та ми його переросли. Тепер настав Вік Любові.

– Стуліть пельку! – закричав Джеймс Таґґарт.

Присутні схрестили на ньому погляди.

– Заради Бога, Джиме, що сталося? – здригнувшись, запитав Оррен Бойл.

– Нічого, – сказав Таґґарт, – нічого... Веслі, ти можеш його заткнути?

Моуч невдоволено почав:

– Але я не розумію...

– Просто нехай мовчить. Ми не повинні його слухати, правда?

– Ні, але...

– Тоді продовжуймо.

– У чому річ? – домагався Лоусон. – Я заперечую. Я так підкреслено...

Але на обличчях присутніх він не побачив підтримки, тому замовк, а рот його понуро провиснув, видаючи ненависть.

– Продовжуймо, – гарячково повторив Таґґарт.

– Що з тобою? – запитав Оррен Бойл, воліючи не знати, що діється з ним самим і чому йому так страшно.

– Джиме, геній – це забобон, – повільно мовив доктор Ферріс, так дивно і чітко інтонуючи, ніби знав, що формулює у свідомості присутніх неназване. – Не існує нічого такого, як інтелект. Мозок людини – це соціальний продукт. Сума впливів, що він здобуває у тих, хто його оточує. Ніхто нічого не винаходить, кожен просто відображає те, що існує в соціальній атмосфері. Геній – це інтелектуальний сміттяр, захланний накопичувач ідей, украдених у суспільства, якому вони за правом належать. Усі думки – крадені. Якщо ми покладемо край приватним статкам, матимемо чесний розподіл багатства. Якщо покінчимо з генієм, отримаємо чесний розподіл ідей.

– Ми тут говоримо про справи чи жартуємо одне з одним? – запитав Фред Кіннан.

Всі обернулися до нього. Це був м'язистий чоловік із масивними рисами обличчя, яке – завдяки тонким зморшкам, що піднімали кутики рота, – мало постійний натяк на мудрий, сардонічний усміх. Він сидів на бильці крісла, тримаючи руки в кишенях і дивлячись на Моуча іронічним поглядом, наче бувалий у бувальцях полісмен – на магазинного злодія.

– Усе, що я хочу сказати... Що тобі варто призначити у ту Раду стандартизації моїх людей, – сказав він. – Зроби це, брате, інакше пункт перший директиви полетить до собачої матері.

– Звісно, я маю намір ввести до Ради представників робітничого класу, – сухо відповів Моуч. – Так само, як і представників промисловості, різних професій та зрізів...

– Жодних зрізів, – твердо мовив Фред Кіннан. – Тільки представники робітничого класу. Крапка.

– Що за чортівня! – загорлав Оррен Бойл. – Це ж підтасовка!

– Ну, ясно, – погодився Фред Кіннан.

– Але ж це дасть вам важелі впливу на будь-який бізнес у країні!

– А що мені ще потрібно, на вашу думку?

– Це нечесно! – закричав Бойл. – Я за таке не підпишусь! Ви не маєте права! Ви...

– Права? – невинно запитав Кіннан. – Хіба ми говоримо про якісь права?

– Але ж існують, зрештою, якісь фундаментальні права на власність, які...

– Слухай, друже, тобі потрібен третій пункт, правда?

– Ну, я...

– Тоді відтепер тобі краще тримати пащу на замку і не згадувати про права на власність. Міцно стули пельку.

– Містере Кіннан, – сказав доктор Ферріс, – не варто вам припускатися цієї старомодної помилки і робити широкі узагальнення. У нас має бути гнучка політика. Не існує абсолютних принципів, які...

– Це можете говорити Джимові Таґґарту, док, – перебив Фред Кіннан. – Я знаю, про що кажу. Це тому, що ніколи не ходив до коледжу.

– Я протестую, – обурився Бойл, – протестую проти вашого диктаторського методу...

Кіннан повернувся до нього спиною і сказав:

– Послухай, Веслі, моїм хлопцям не сподобається перший пункт. Якщо керуватиму я, то примушу їх проковтнути його. Якщо ні, то ні. Тому вирішуй.

– Ну... – мукнув Моуч і замовк.

– Христе-Боже, Веслі, а як же ми? – закричав Таґґарт.

– Приходитимете до мене, коли вам треба буде щось залагодити з Радою, – відповів Кіннан. – Але Радою керуватиму я. Ми з Веслі.

– Ви думаєте, країна з цим погодиться? – закричав Таґґарт.

– Перестаньте себе дурити, – мовив Кіннан. – Країна? Якщо не залишилося жодних принципів – а я думаю, що док правий, їх таки не залишилось, – якщо в цій грі немає жодних правил, і питання лише в тому, хто кого грабує, тоді очевидно, що у мене набагато більше голосів, ніж у вас; робітників більше, ніж решти представників, тому не забувайте про це, хлопці!

– Яке дивне ставлення до заходів, що мають на меті не особисту користь для робітників та різних працівників, а загальне благо усієї громадськості, – зверхньо мовив Таґґарт.

– Добре, – по-дружньому сказав Кіннан, – поговоримо на твоєму жаргоні. Що це за громадськість? Якщо дивитись із огляду на якість – це і не ти, Джиме, і не Оррі Бойл. Якщо з огляду на кількість – тоді це точно я, бо за моїми плечима – сила-силенна робітників, – його посмішка зникла, і в погляді проступили гіркота й утома. – Тільки я не казатиму, що працюю заради блага громадськості, бо знаю, що це не так. Знаю, що я віддаю цих нещасних покидьків у рабство, от і все. Вони теж це знають. Але знають і те, що коли я хочу шахраювати і далі, то повинен час од часу кидати їм якісь крихти, тоді як від вас вони дідька лисого отримали б. Тому, коли вже їм усе одно доведеться скуштувати батога, вони воліють, щоб його тримав я, а не ви – слиняві, сльозливі, солодкомовні покидьки суспільного блага!

Думаєте, що серед вашого кодла, вихованого в коледжах, є один недоумкуватий селюк, якого легко обдурити? Я рекетир, але я це знаю, і мої хлопці – теж; а ще вони знають, що я з ними поділюся. Не від душевної доброти, і ні на цент не більше, ніж захочу, але вони можуть розраховувати принаймні на це. Звісно, іноді мене від цього вивертає, та мене вивертає вже просто зараз, але ж не я збудував цей світ, а ви, тому я просто граю у вашу гру, і гратиму, поки вона триває, хоча для жодного з нас це не триватиме надто довго!

Він звівся. Усі мовчали. Він повільно переводив погляд із обличчя на обличчя і зупинив його на Веслі Моучеві.

– То я отримаю Раду, Веслі? – буденно запитав він.

– Відбір персоналу – це лише технічна деталь, – задоволено відповів Моуч. – Думаю, ми з тобою згодом її обговоримо.

Усі присутні зрозуміли, що це означало: «Так».

– Добре, друже, – сказав Кіннан. Він повернувся до вікна, сів на підвіконня і закурив.

З якоїсь незрозумілої причини всі решта дивилися на доктора Ферріса, немов сподіваючись, що він підкаже їм напрямок.

– Не хвилюйтеся через цю промову, – м'яко мовив доктор Ферріс. – Містер Кіннан чудовий мовець, але у нього немає чуття практичної реальності. Він не здатен мислити діалектично.

Знову запала мовчанка, тоді несподівано заговорив Джеймс Таґґарт.

– Та мені байдуже. Все це не має значення. Він повинен враховувати стан речей. Усе повинно залишатися таким, як є. Саме таким. Нікому не дозволено нічого змінювати. Крім... – він різко обернувся до Веслі Моуча.

– Веслі, згідно з четвертим пунктом, ми повинні закрити всі дослідницькі відділи, експериментальні лабораторії, наукові фундації та решту установ такого типу. Їх треба заборонити.

– Так, це правильно, – погодився Моуч. – Я про це не подумав. Треба буде дописати кілька рядків на цю тему.

Він видобув звідкілясь олівця і поставив на полях аркуша кілька закарлючок.

– Це покладе край тим виснажливим змаганням, – сказав Джеймс Таґґарт. – Ми перестанемо пнутися, щоб перемогти одне одного в невідомому та невипробуваному. Не хвилюватимемося більше через нові винаходи, що розхитують ринок. Не треба буде викидати грошей на марні експерименти, намагаючись не відставати від амбітних конкурентів.

– Так, – погодився Оррен Бойл. – Нікому не дозволено марнувати грошей на нове, поки у нас стільки всього старого. Ліквідуйте ті кляті дослідницькі лабораторії – що швидше, то краще.

– Так, – сказав Веслі Моуч. – Ми їх позакриваємо. Всі.

– І Державний науковий інститут? – запитав Фред Кіннан.

– О, ні! – відповів Моуч. – Це ж інше. Він урядовий. До того ж, це неприбуткова установа. Її буде достатньо, щоб дбати за науковий прогрес.

– Цілком достатньо, – погодився доктор Ферріс.

– А що станеться з усіма інженерами, професорами та рештою, коли ви ліквідуєте всі лабораторії? – поцікавився Фред Кіннан. – Як вони зароблятимуть собі на життя, адже всі робочі місця та бізнес буде заморожено?

– О, – мовив Веслі Моуч і почухав голову. Тоді повернувся до містера Везербі. – Клеме, додамо їх у список на отримання допомоги з безробіття?

– Ні, – відповів містер Везербі. – Навіщо? Їх замало, щоб здійняти галас. А коли когось замало, то й зважати на них не варто.

– Думаю, – сказав Моуч, повертаючись до доктора Ферріса, – декого з них ти зможеш взяти до себе, Флойде?

– Декого, – повільно, мовби смакуючи кожним складом, відповів доктор Ферріс. – Тих, хто буде здатний до співпраці.

– А що з рештою? – запитав Фред Кіннан.

– Почекають, поки Рада стандартизації придумає, яка з них може бути користь, – сказав Веслі Моуч.

– Що ж вони будуть їсти, поки чекатимуть?

Моуч знизав плечима.

– В часи загальнодержавного надзвичайного стану мусять бути жертви. Нічого не вдієш.

– Ми маємо право це зробити! – раптово закричав Таґґарт, порушуючи застиглу атмосферу. – Нам це потрібно. Нам це потрібно, чи ні?

Відповіді не було.

– Ми маємо право захищати власні засоби існування! – ніхто з ним не сперечався, але він продовжував із надокучливою, благальною наполегливістю.

– Вперше за багато століть ми будемо в безпеці. Кожен знатиме своє місце і свою роботу, а також місце і роботу всіх решти, і ми не залежатимемо від милості кожного випадкового дивака з новою ідеєю. Ніхто не витіснятиме нас із бізнесу, не крастиме наших ринків, не продаватиме нас дешевше від інших, ми не ставатимемо непотрібними.

Ніхто не буде приходити до нас, пропонуючи кляту технологічну новинку, змушуючи вирішувати, чи варто втратити останню сорочку і купити її, чи втратити останню сорочку, не купивши, та дозволивши купити комусь іншому! Нам не доведеться нічого вирішувати. Нікому більше не буде дозволено вирішувати. За всіх буде вирішено все раз і назавжди.

Його погляд благально переходив із обличчя на обличчя.

– Уже достатньо всього винайдено, достатньо для загального комфорту, навіщо їм дозволяти дослідження? Чому ми повинні давати їм щокілька кроків вибивати ґрунт у нас з-під ніг? Чому ми постійно змушені перебувати в непевності? Тільки через кількох невтомних та амбітних авантюристів? Невже ми повинні пожертвувати задоволенням усього людства заради жадоби кількох нонконформістів? Вони нам не потрібні. Ми не потребуємо їх узагалі.

Хотів би я, щоб ми позбулися того поклоніння героям! Герої? Упродовж усієї історії вони не заподіяли нічого, крім шкоди.

Вони примушують людство брати участь у диких перегонах без жодної паузи, щоб відновити дихання, без перепочинку, без поблажок, без захисту. Вічно бігти, щоб не відставати від них... Вічно, без кінця-краю... І що? Ми наздоганяємо, а вони знову на кілька років попереду... Не залишають нам жодного шансу... Ніколи не залишали нам шансу...

Його погляд шалено стрибав. Він зиркнув у вікно, потім деінде: не хотів дивитися на білий обеліск удалині.

– З ними покінчено. Ми перемогли. Тепер наш час. Наш світ. Ми захистимо себе, – вперше за багато століть, уперше від початку промислової революції!

– Ну, це, на мою думку, антипромислова революція, – зауважив Фред Кіннан.

– Оце ти в біса хвацько пожартував! – гаркнув Веслі Моуч. – Привселюдно такого казати не можна.

– Не хвилюйся, брате. Привселюдно не казатиму.

– Це все цілковита омана, – мовив доктор Ферріс. – Це твердження породжене неосвіченістю. Всі експерти давно вже визнали, що спланована економіка досягає максимуму виробничої ефективності, а централізація призводить до надіндустріалізації.

– Централізація не дозволяє монополії пускати отруту, – докинув Бойл.

– Що-що? – протяжно перепитав Кіннан.

Бойл не вловив глузливої інтонації й чесно відповів:

– Не дозволяє монополії пускати отруту. Демократизує промисловість. Робить усе доступним для всіх. Наприклад, зараз, коли так бракує залізної руди, хіба є сенс розтринькувати гроші, робочу силу та національні ресурси на те, щоб виплавляти сталь старого зразка, якщо я міг би виготовляти набагато кращий метал? Метал, якого хочуть усі, але ніхто не може здобути. То хіба ж у цьому полягають хороша економіка, соціальна ефективність чи демократичне правосуддя? Чому я не повинен мати можливості виплавляти той метал і чому люди не можуть отримувати його, коли він їм потрібен? Тільки через приватну монополію одного егоїстичного індивідуаліста? Невже ми повинні жертвувати власними правами через його особисті інтереси?

– Припини, брате, – перебив його Фред Кіннан. – Я читав усе це в тих же газетах, що й ти.

– Мені не подобається ваш підхід, – сказав Бойл із раптовою інтонацією праведника; якби це відбувалося у приміщенні якогось бару, його погляд став би безсумнівним провісником бійки. Він сидів зовсім прямо й відчував упевненість завдяки стовпчикам тексту на жовтуватих сторінках, що виринули у свідомості.

– Чи повинні ми марнувати соціальні зусилля на виробництво застарілої продукції за ситуації критичної необхідності? Чи можемо ми дозволити більшості існувати в нужді, тимчасом як дехто не дає нам доступу до кращої продукції та методів? Невже ми дозволимо, щоб нас зупиняли забобони щодо патентованих авторських прав? Хіба ж не очевидно, що приватна промисловість нездатна впоратись із теперішньою економічною кризою? Скільки ще ми збираємося миритись із ганебним дефіцитом ріарден-металу? На нього існує кричущий суспільний попит, який Ріарден не зміг задовольнити.

Коли ми збираємося покласти край економічній несправедливості та особливим привілеям? Чому Ріарден має бути єдиним, кому дозволено виробляти ріарден-метал?

– Мені не подобається ваше ставлення, – сказав Оррен Бойл. – Допоки ми поважаємо права робітників, ми вимагаємо від вас поваги до прав промисловців.

– Яких прав і яких промисловців? – протягнув Кіннан.

– Я схильний думати, – поспішно сказав доктор Ферріс, – що пункт другий, можливо, найважливіший. Нам слід покласти край відставкам та зникненням промисловців. Ми повинні їх зупинити. Це руйнує всю економіку.

– Навіщо вони це роблять? – нервово запитав Таґґарт. – Куди вони всі зникають?

– Ніхто не знає, – відповів доктор Ферріс. – Ми не змогли знайти жодної інформації, жодних пояснень. Але це треба зупинити. Економічне служіння державі в час кризи є таким же обов'язком, що й військова служба. Кожного, хто цього уникає, слід уважати дезертиром. Я рекомендував би запровадити щодо таких людей смертну кару, але Веслі з цим не погодиться.

– Спокійніше, хлопче, – дивним, повільним тоном мовив Фред Кіннан. Він раптово виструнчився, схрестивши руки на грудях і дивлячись на Ферріса так, що всім присутнім стало очевидно: Ферріс запропонував убивати. – Не хочу чути про смертні кари в промисловості.

Доктор Ферріс знизав плечима.

– Немає потреби доходити до крайнощів, – квапливо сказав Моуч. – Ми ж не хочемо нікого лякати. Нам треба, щоб вони були на нашому боці. Наша головна проблема, – чи вони... чи вони взагалі це приймуть?

– Приймуть, – сказав доктор Ферріс.

– Мене трохи непокоять третій і четвертий пункти, – мовив Юджин Лоусон. – Відбирати патенти – нормально. Ніхто не захищатиме промисловців. Але мене тривожить те, що доведеться відбирати авторське право. Це налаштує проти нас інтелектуалів. Це небезпечно. Це питання духовності. Чи означає четвертий пункт, що відтепер не буде ні написано, ні опубліковано жодних нових книжок?

– Так, – сказав Моуч, – означає. Ми не можемо робити виняток для видавничого бізнесу. Це такий само бізнес, як будь-який інший. «Жодної нової продукції» – означає жодної нової продукції.

– Але ж це питання духовності, – повторив Лоусон. У його голосі лунала не раціональна повага, а забобонний трепет.

– Ми не втручаємось ні в чию духовність. Але коли книжку публікують на папері, вона стає матеріальним товаром, а якщо ми зробимо виняток для одного товару, то не зможемо контролювати решту.

– Так, це правда. Але...

– Не будь бовдуром, Джине, – сказав доктор Ферріс. – Ти ж не хочеш, щоб з твоїми трактатами повилазили раптом якісь непокірні наймані писаки і поламали нам усю програму, правда ж? Якщо зараз бодай видихнеш слово «цензура», вони здіймуть страшенний крик. Вони поки що до цього не готові. Та якщо не чіпатимеш духу, а перетвориш усе це на звичайну матеріальну справу, не проблему ідей, а паперу, чорнила, видавничих процесів, ти все гладше провернеш і матимеш певність, що нічого небезпечного не з'явиться друком, не поширюватиметься. А за матеріальні речі ніхто боротись не збирається.

– Так, але... Не думаю, що це сподобається письменникам.

– Та невже? – запитав Веслі Моуч, у погляді якого читалась посмішка. – А ти не забувай про п'ятий пункт: видавці публікуватимуть стільки ж книжок, скільки опублікували протягом Еталонного Року. Нових більше не буде, тож їм доведеться

перевидавати – а громадськості купувати – старі. Існує купа вартісних книжок, які несправедливо оминули увагою.

– Ох, – зітхнув Лоусон. Він пригадав, що два тижні тому бачив, як Моуч обідав із Бальфом Юбанком. Лоусон похитав головою й насупився:

– І все ж я хвилююсь. Інтелектуали – наші друзі. Нам їх не можна втрачати. Вони можуть створити нам страшні неприємності.

– Нічого вони не створять, – сказав Фред Кіннан. – Ці ваші інтелектуали перші починають верещати, коли робити це безпечно, але щойно з'являється справжня небезпека – вмить стуляють свої пельки. Вони роками плюють на тих, хто їх годує, – і лижуть руки тим, хто товче їхні слиняві пики. Хіба це не вони віддали всі європейські країни комітетам бовдурів, таким самісіньким, як і в нас? Хіба не вони горланили, мов недорізані, перекрикуючи кожну сигналізацію і відкриваючи замки для горлорізів? А відтоді ви від них чули бодай один писк? Хіба не вони називали себе друзями робітників? Ви хоч колись чули, щоб вони висловлювалися на захист каторжан і концтабірних рабів, проти чотирнадцятигодинного робочого дня та щодо рівня смертності від цинги у народних республіках Європи? Ні. Зате всі ви чули, як вони розпинаються перед нещасними і побитими батогом, що голод – це успіх, рабство – це свобода, катування поглиблюють братню любов, а якщо нещасні цього не розуміють, то страждання – це їхня власна провина, і що у всіх своїх проблемах винні пошматовані тіла у підвалах в'язниць, а не доброзичливі лідери! Інтелектуали? Хвилюватися можна щодо будь-якого іншого типу людей, тільки не стосовно сучасних інтелектуалів: ці проковтнуть будь-що. Я не почуваюся таким спокійним навіть щодо найпаршивішого портового щура зі Спілки вантажників: цей здатен раптово згадати, що він – людина, і тоді я не зможу його контролювати. Але інтелектуали? Ці забули про свою подобу вже надто давно. Думаю, вся ця їхня освіта створена для того, щоб забувати. З інтелектуалами можна робити все, що завгодно. Вони стерплять.

– Цього разу я погоджуюсь із містером Кіннаном, – сказав доктор Ферріс. – Можливо, почуттів його не поділяю, проте з фактами згоден. Веслі, не слід переживати за інтелектуалів. Треба просто кількох із них узяти на зарплату в уряд і змусити проповідувати точнісінько те, про що казав містер Кіннан:

що провина лежить на жертвах. Надайте їм помірковано зручні ставки та неймовірно гучні звання, – і вони вмить забудуть про всі свої авторські права і зроблять для вас кращу роботу, ніж цілі загони озброєних офіцерів.

– Так, – погодився Моуч. – Я знаю.

– Мене тим часом непокоїть дещо інше, – задумливо мовив доктор Ферріс. – Ви можете страшенно вляпатись у неприємності з тим «добровільним подарунковим сертифікатом», Веслі.

– Знаю, – понуро погодився Моуч. – Я хотів, щоб із цим нам допоміг Томсон. Але він, мабуть, не може. Насправді ми не маємо юридичної сили відібрати патенти. О, є чимало положень у десятках законів, якими можна це прикрити, але не цілком. Кожен олігарх, який захоче спробувати, матиме чудовий шанс нас перемогти. А ми зобов'язані зберігати видимість законності – інакше населення нас не прийме.

– Саме так, – погодився доктор Ферріс. – Надзвичайно важливо, щоб ці патенти нам було передано добровільно. Навіть якби у нас був закон, що допускає повну націоналізацію, все одно бажано отримати власність у дар. Ми ж хочемо створити в людей ілюзію, начебто вони досі володіють своїми правами на приватну власність. Більшість із них гратиме за нашими правилами. Вони підпишуть дарчі. Треба лише здійняти галас про те, що це патріотичний обов'язок, а той, хто відмовляється – король жадоби. Вони підпишуть. Але... – і він замовк.

– Знаю, – сказав Моуч. Він дедалі відчутніше нервувався. – Думаю, знайдеться кілька старомодних негідників, які відмовляться; але, оскільки вони не будуть достатньо видатні, ніхто їх не почує, їхні власні друзі та знайомі відвернуться від них, вважаючи егоїстами, тому вони не становитимуть загрози. Ми й так відберемо у них патенти, а ті хлопці не матимуть мужності та грошей, щоб розпочати таку пробну справу. Тільки... – Моуч замовк.

Відкинувшись на спинку крісла, Джеймс Таґґарт мовчки спостерігав. Він починав насолоджуватися бесідою.

– Так, – сказав доктор Ферріс, – я теж про це думаю. Думаю про певного олігарха, здатного розірвати нас на шматки. Чи постанемо ми знову з цих шматків – складно сказати. Тільки Господові відомо, що може статися у такий істеричний час і за такої делікатної ситуації. Кожна дрібниця може порушити рівновагу.

Знищити всю виконану роботу. І якщо існує хтось, хто у цьому зацікавлений, – він це зробить. Зможе зробити і зробить. Він знає справжні проблеми, він знає про речі, яких не можна озвучувати, – і сам не боїться робити це. Він має небезпечну, фатальну зброю. Це наш найзапекліший суперник.

– Хто він? – запитав Лоусон.

Доктор Ферріс завагався, знизав плечима і відповів:

– Невинний чоловік.

Лоусон нічого не розумів.

– Про що і про кого йдеться?

Джеймс Таґґарт усміхнувся.

– Про те, що жодну людину неможливо знезброїти, якщо вона без гріха, – сказав доктор Ферріс. – Якщо немає того, що вона сама вважає власним гріхом. Якщо людина бодай раз украла десять центів, їй можна закинути пограбування банку і вона це прийме. Прийме будь-яку недолю, вважатиме, що на краще не заслуговує. Якщо у світі недостатньо провини, нам слід її створити. Якщо ми навчимо людину, що дивитися на весняні квіти – погано, вона повірить нам і тоді зможемо робити з нею, що заманеться. Людина себе не захищатиме. Вважатиме себе не достойною захисту. Не буде боротись. Але для нас небезпечний той, хто живе згідно з власними стандартами. Небезпечна людина з чистою совістю. Така людина нас переможе.

– Ви про Генрі Ріардена? – надзвичайно чистим голосом запитав Таґґарт.

Через ім'я, якого ніхто не бажав називати, кімната занурилась у раптову тишу.

– А що, коли про нього? – обережно запитав доктор Ферріс.

– Ох, та нічого, – мовив Таґґарт. – Але якщо ви маєте на думці саме його, то я просто хочу сказати, що можу віддати вам Генрі Ріардена. Він усе підпише.

За неписаними правилами їхньої особливої мови, всі присутні розуміли – з огляду на його тон, – що Таґґарт не блефує.

– Боже, Джиме! Ні! – видихнув Веслі Моуч.

– Так, – сказав Таґґарт. – Я теж був уражений, довідавшись те, про що довідався. Такого я не очікував. Усе, що завгодно, тільки не це.

– Радий чути, – обережно сказав Моуч. – Це конструктивна інформація. Вона справді може дуже багато коштувати.

– Дуже багато, це правда, – задоволено погодився Таґґарт. – Коли ви плануєте запровадити свою директиву?

– Нам слід діяти швидко. Жодної інформації щодо директиви не повинно вислизнути. Я очікую, що ви всі усвідомлюєте конфіденційність почутого. Думаю, вже за кілька тижнів ми зможемо це на них скинути.

– Чи не здається вам, що бажано було б – перед тим, як усі елементи буде остаточно заморожено, – узгодити залізничні тарифи? Я міркую про їхнє зростання. Невелике зростання життєво необхідне.

– Ми з вами це обговоримо, – по-дружньому проказав Моуч. – Усе можна влаштувати.

Він обернувся до решти. Обличчя Бойла мляво провисло.

– Треба опрацювати чимало деталей, одначе я впевнений, що наша програма не наразиться на значні проблеми.

Голос та манера Моуча знову стали такі, ніби він звертається до громадськості. Він видавався жвавим і майже радісним.

– Траплятимуться ще недопрацьовані моменти. Якщо не спрацює одне, спробуємо інше. Шлях проб і помилок – єдине прагматичне правило дії. Будемо пробувати. Якщо виникатимуть труднощі, пам'ятайте: вони тимчасові. Триватимуть, лише поки триває надзвичайний стан.

– Скажіть, – поцікавився Кіннан, – а як може закінчитися надзвичайний стан, коли ніщо не рухатиметься?

– Не треба цих теорій, – нетерпляче кинув Моуч. – Ми змушені мати справу з ситуацією моменту. Не варто хвилюватися через несуттєві деталі, поки ми чітко бачимо загальні контури нашої політики. Влада належить нам. Ми зможемо залагодити будь-яку проблему та відповісти на будь-яке запитання.

Фред Кіннан реготнув:

– Хто такий Джон Ґолт?

– Не кажіть цього! – закричав Таґґарт.

– У мене запитання щодо сьомого пункту, – мовив Кіннан. – У ньому сказано, що всі зарплати, ціни, прибутки, дивіденди, надходження і таке інше залишаться такими, як у день оприлюднення директиви. Це стосується також і податків?

– О, ні! – закричав Моуч. – Як ми можемо наперед передбачити, скільки коштів потребуватимемо в майбутньому?

Кіннан, здавалося, посміхався.

– Що? – заревів Моуч. – Що смішного?

– Та нічого, – сказав Кіннан. – Я просто запитав.

Моуч відхилився на спинку свого крісла.

– Хочу сказати, що я дуже ціную вашу сьогоднішню присутність та висловлені думки. Це було дуже корисно.

Він нагнувся вперед, щоб зазирнути в календар на столі, завмер так на якусь мить, граючись олівцем. Потім олівець опустився і обвів якусь дату.

– Директива десять двісті вісімдесят дев'ять набуде чинності вранці першого травня.

Всі схвально закивали. Ніхто не дивився на свого сусіда.

Джеймс Таґґарт звівся на ноги, підійшов до вікна і відхилив штору, що закривала білий обеліск.

Прокинувшись, Даґні вразилася, що над нею стримлять шпилі незнайомих будівель на тлі блідо-блакитного осяйного неба. Далі побачила перекручений шов тонкої панчохи на власній нозі, відчула дискомфорт у скручених м'язах талії й усвідомила, що лежить на дивані у власному офісі, годинник на столі показує шосту п'ятнадцять, а перші сонячні промені посріблюють краї хмарочосів за вікном. Останнє, що вона пам'ятала, – як упала на диван, щоб перепочити якихось десять хвилин. За вікном тоді було геть чорно, а на годиннику – третя тридцять.

Вона звелась, почуваючи неймовірне виснаження. У сяйві ранку увімкнена лампа на столі мала жалюгідний вигляд. Промені падали на гори документів з безрадісними незавершеними завданнями. Намагалася не думати про роботу бодай іще кілька хвилин, поки пленталась до ванної і хлюпала пригорщами холодної води собі в обличчя.

Виснаження минуло, щойно вона знову повернулася до кабінету. Хоч би яка ніч передувала ранкові, Даґні завжди відчувала, як усередині негайно піднімається тихе захоплення: в тілі наростає пружна енергія, у голові – спрага діяльності, адже це був початок дня, дня з її життя.

Вона подивилась униз, на місто. На вулицях іще було порожньо, завдяки чому вони здавалися ширші, ніж зазвичай, і в сяйливій чистоті весняного повітря ці вулиці начебто чекали на обіцянку величі, яка вже за годину повинна була запульсувати, втілившись у рух. Календар навпроти повідомляв: 1 травня.

Даґні сіла на стіл, усміхаючись усупереч неприємним побічним ефектам своєї роботи. Вона ненавиділа недочитані звіти, але ж це була частина її обов'язків, це були її залізниця і її ранок. Вона закурила, думаючи про те, що закінчить завдання ще до сніданку, вимкнула лампу і присунула до себе папери.

Тут були звіти головних менеджерів, керівників кожного з чотирьох регіонів залізничної системи Таґґартів, набраний на папері відчай через зламане устаткування. Був звіт про аварію на головній лінії біля Вінстона, Колорадо. Новий бюджет із відділу експлуатації, оновлений бюджет, відповідно до зростання тарифів, якого Джимові вдалося домогтися минулого тижня. Вона намагалася проковтнути роздратування, викликане повною безнадією бюджетних даних: усі ці підрахунки було здійснено на підставі припущення, що об'єми вантажів не зміняться, тому зростання тарифів забезпечить їм додаткові надходження наприкінці року. Даґні знала, що тоннаж вантажів лише зменшуватиметься, що зростання тарифів суттєво нічого не змінить, а під кінець року їхні збитки будуть більші, ніж будь-коли.

Відірвавши погляд від документів, вона трохи здивувалася, побачивши, що на годиннику вже дев'ята сорок п'ять. Даґні вловлювала звичний рух і голоси у вестибюлі – це сходилися працівники. Було дивно, що ніхто досі не зайшов до неї у кабінет, чому мовчить телефон. Зазвичай о цій порі навколо вже вирувала бізнесова гарячка. Зиркнула на календар. На ньому зазначалося, що о дев'ятій ранку до неї мали телефонувати з чиказького автомобільного заводу МакНіла щодо нових вантажних вагонів, яких у «Таґґарт Трансконтиненталь» очікували вже впродовж півроку.

Даґні клацнула вимикачем внутрішнього комутатора, щоб викликати секретарку. Дівчина відповіла, спантеличено зойкнувши:

– Міс Таґґарт! Ви там, у своєму кабінеті?

– Я знову тут ночувала. Не планувала, але так вийшло. До мене телефонували з автомобільного заводу МакНіла?

– Ні, міс Таґґарт.

– Коли зателефонують, негайно з'єднайте їх зі мною.

– Так, міс Таґґарт.

Вимикаючи комутатор, Даґні впіймала себе на враженні, що в голосі дівчини вчувається щось дивне: він був неприродно напружений.

Вона відчула легке запаморочення від голоду і подумала, що їй варто спуститися вниз по чашку кави, але треба було ще переглянути звіт від головного інженера, тому Даґні закурила ще одну цигарку.

Головний інженер був на виїзді. Він наглядав за реконструкцією основної лінії – її зміцнювали ріарден-металом із «Лінії Джона Ґолта». Даґні визначила ділянки, що найдужче потребували відновлення. Розгортаючи звіт, вона відчула шок і неймовірну злість, прочитавши, що інженер зупинив роботу на гірській ділянці у Вінстоні, Колорадо. Він рекомендував змінити плани: рейки, що їх збиралися використати для Вінстона, інженер радив перекинути на гілку з Вашингтона до Маямі. Свою позицію він обґрунтовував так: минулого тижня на цій гілці потяг зійшов із рейок, тож містер Тінкі Голловей, який разом із друзями їхав із Вашингтона, на три години запізнився. Головному інженерові повідомили, що містер Голловей був надзвичайно засмучений. Хоча суто з технологічних міркувань – ішлося далі у звіті – колія маямської гілки була в кращому стані, ніж зазначена ділянка у Вінстоні, але не можна забувати про соціальний аспект: маямською гілкою подорожував значно важливіший клас пасажирів. Тому головний інженер пропонував не квапитися відновлювати колію у Вінстоні й рекомендував пожертвувати менш важливою гірською секцією заради гілки, на якій «Таґґарт Трансконтиненталь» не міг дозволити собі створювати невигідного враження.

Даґні читала, люто викреслюючи знаки олівцем на полях аркуша, і думала, що її перший обов'язок цього дня – зупинити це конкретне божевілля.

Задзвонив телефон.

– Що? – запитала, хапаючи слухавку. – Автомобільний завод МакНіла?

– Ні, – відповіла секретарка. – Сеньйор Франциско д'Анконія.

Якусь мить Даґні приголомшено дивилася на слухавку.

– Добре. З'єднуйте.

І відразу почула голос Франциско.

– Бачу, що ти все одно в офісі, – сказав він. Його голос звучав глузливо, рішуче, напружено.

– Де б іще я мала бути?

– Як тобі нові обмеження?

– Які обмеження?

– Мораторій на розум.

– Про що ти?

– Ти що, не бачила сьогоднішніх газет?

– Ні.

Запала мовчанка. Потім знову повільно пролунав його голос, трохи змінений, серйозний:

– Даґні, тобі краще поглянути.

– Добре.

– Я тобі згодом зателефоную.

Вона поклала слухавку і перемкнулася на комутатор.

– Принесіть мені газету, – звернулася до секретарки.

– Так, міс Таґґарт, – похмуро відповіла та.

Увійшов Едді Віллерс і поклав газету на її стіл. Вираз його обличчя був такий, як і тон Франциско: завчасне повідомлення про якусь незбагненну катастрофу.

– Ніхто з нас не хотів першим тобі про це повідомляти, – тихо мовив він і вийшов.

Коли за кілька хвилин Даґні підвелася з-за столу, вона почувалась так, ніби цілком контролює своє тіло, хоча зовсім не була певна, що воно існує. Здавалось, її щось підняло на ноги, і тепер вона стояла, не торкаючись до підлоги. Кожен предмет у приміщенні вона бачила аномально чітко і водночас не бачила нічого навколо, але знала, що змогла б розгледіти павутинку, якби в цьому була необхідність, так само, зрештою, як змогла б із упевненістю сомнамбули пройтися краєчком даху. Вона не знала, що дивиться на кімнату очима людини, яка втратила вміння сумніватися та розуміти сумнів. Усе, що залишилося, – це простота цілісного сприйняття єдиної мети. Вона не знала, що це відчуття насильства всередині, яке водночас сприймалося за нерухомий та незнайомий внутрішній спокій, було насправді силою цілковитої впевненості; а ця лють, від якої тремтіло все тіло, лють, яка – з однаково пристрасною байдужістю – робила її готовою когось убити чи померти самій, насправді була виявом любові до прямоти, єдиної любові, якій Даґні віддала все своє життя.

Тримаючи в руці газету, вона вийшли з кабінету і рушила коридором. Перетинаючи вестибюль, знала, що до неї звернені обличчя всіх працівників, але Даґні наче відділяла від них товща років.

Вона йшла коридором, рухаючись швидко і без щонайменшого зусилля, знаючи, що її ноги, мабуть, торкаються до підлоги, але вона цього не відчуває. Даґні не знала, скільки приміщень вона перетнула, перш ніж опинилася в Джимовому кабінеті, не знала, чи траплялись на її шляху якісь люди. Вона знала напрям і знала, які відчиняти двері, щоб, неоголошеною, увійти до кімнати і наблизитися до столу.

Коли Даґні зупинилася перед ним, газета була згорнута в рулон. Вона шпурнула її братові в обличчя. Газета вдарилась об його щоку і впала на килим.

– Джиме, я звільняюсь, – сказала Даґні. – Я не буду ні рабом, ні наглядачем рабів.

Його зойку вона вже не чула – звук змішався з гепанням дверей, які зачинялися за нею.

Повернулась до свого кабінету і, перетнувши вестибюль, жестом покликала Едді.

Спокійно та чітко промовила:

– Я звільнилася.

Він мовчки кивнув.

– Не знаю поки, що робитиму у майбутньому. Піду собі геть – все осмислювати і вирішувати. Якщо хочеш зі мною, я буду в будиночку у Вудстоці.

То була стара мисливська хатинка, схована в лісі Беркширських гір. Даґні успадкувала її від батька і давно вже там не бувала.

– Я хочу з тобою, – прошепотів він. – Я хочу звільнитись, але... але не можу. Не можу себе змусити.

– Тоді зробиш мені послугу?

– Звісно.

– Не повідомляй мені нічого про залізницю. Не хочу про неї чути. Нікому не кажи, де я, крім Генка Ріардена. Якщо він запитає, розкажи про хатинку і як туди дістатись. Але більше нікому. Не хочу нікого бачити.

– Добре.

– Обіцяєш?

– Так.

– Коли я вирішу, що робити далі, я дам тобі знати.

– Я чекатиму.

– Це все, Едді.

Він знав, що кожне слово чітко відміряне і що нічого іншого зараз не може бути сказано. Хитнув головою, наче передаючи таким чином решту невимовленого, а потім вийшов із кабінету.

Вона побачила на столі звіт головного інженера і подумала, що повинна нарешті розпорядитися, щоб він продовжив відновлювати ділянку у Вінстоні, але пригадала, що це більше не її проблема. Болю Даґні не відчула. Вона знала, що біль з'явиться пізніше, що це буде больова агонія, яка рватиме її на шматки, і що теперішнє заніміння – це спочинок, даний їй не після, а перед, щоб вона встигла підготуватись і витримати. Але це не має значення. Якщо від мене цього вимагають, то я витримаю, – подумала Даґні.

Вона сіла за стіл і зателефонувала Ріарденові на його завод у Пенсільванії.

– Привіт, найдорожча, – сказав він. Генк промовив це так просто і чітко, мовби саме тому, що це було справжнє і правильне, а він мусив дотримуватися всього реального, всього чіткого.

– Генку, я звільнилась.

– Розумію, – здавалося, він цього очікував.

– Ніхто до мене не приходив, не було жодного руйнівника, можливо, його взагалі ніколи й не було. Не знаю, що робитиму далі, але я мушу звідси забратися, щоб упродовж певного часу нікого з них не бачити. Потім вирішу. Я знаю, що ти не можеш зараз зі мною поїхати.

– Ні. У мене є два тижні, протягом яких, як вони сподіваються, я підпишу дарчу. Я хочу бути тут, коли ці два тижні минуть.

– Хочеш, щоб протягом цих двох тижнів я була з тобою?

– Ні. Для тебе все це гірше, ніж для мене. Ти не маєш як із ними боротись. А я маю. Мабуть, я навіть радий, що вони це зробили. Все ясно і все остаточно. Не хвилюйся за мене. Відпочинь. Для початку відпочинь від цього всього.

– Так.

– Куди ти збираєшся?

– У село. До моєї хатинки в Беркширах. Якщо захочеш мене побачити, Едді Віллерс пояснить, як туди дістатись. За два тижні я повернусь.

– Можна тебе попросити про послугу?

– Так.

– Не повертайся, поки я по тебе не приїду.

– Але я хочу бути тут, коли все станеться.

– Залиш це на мене.

– Хоч що б вони з тобою зробили, я хочу, щоб зі мною зробили те саме.

– Залиш це на мене. Найдорожча, невже ти не розумієш? Думаю, зараз я найбільше хочу того, чого й ти: не бачити нікого з них. Але я мушу на певний час тут залишитися. Тому мені буде легше, якщо я знатиму, що, принаймні, ти для них недосяжна. Хочу, щоб у моїй свідомості була бодай одна точка, на яку я зможу опертися. Це потриває зовсім недовго, – потім я по тебе приїду. Ти розумієш?

– Так, любий. Бувай.

Легко аж невагомо вона покидала свій кабінет, ідучи вздовж довгих коридорів «Таґґарт Трансконтиненталь». Ішла, дивлячись уперед, її кроки вистукували чіткий та неквапливий ритм остаточності.

Даґні високо тримала голову, а на її обличчі відображались і подив, і прийняття, і невимушеність.

Вона перетнула величезний вестибюль Термінала. Побачила статую Натаніеля Таґґарта. Але не відчула ні болю, ні докору, а тільки повноту любові, тільки почуття, що вона приєднається до нього, – не в смерті, а в тому, що було його життям.

Першим зі «Сталі Ріардена» звільнився Том Колбі, майстер прокатного стану, керівник профспілки. Протягом десяти років він слухав, як уся країна ганить його, начебто він створив «кишенькову спілку» й ніколи не конфліктував із керівництвом. Це правда: у конфліктах не було потреби. Ріарден виплачував вищу заробітну платню, ніж вимагали решта профспілок країни. За це він вимагав – і отримував – найкращу робочу силу, яку тільки можна було знайти.

Коли Том Колбі сказав йому, що звільняється, Ріарден просто кивнув, нічого не запитуючи і не коментуючи.

– Я і сам не працюватиму за таких умов, – тихо додав Колбі, – і не допомагатиму втримувати на роботі людей. Вони мені довіряють. Не збираюся бути козлом, який веде отару на забій.

– Як ви зароблятимете на життя? – запитав Ріарден.

– Я заощадив достатньо, мені вистачить десь на рік.

– А далі?

Колбі знизав плечима.

Ріарден подумав про хлопця зі злими очима, який уночі, немов злочинець, видобував вугілля. Він подумав про всі ті темні дороги, алеї, всі задвірки країни, де відтепер найкращі чоловіки за законами джунглів пропонуватимуть свої послуги в обмін на випадкову роботу під чесне слово. Він думав про кінець тієї дороги.

Том Колбі, здавалося, знав, про що він думає.

– Ви недалекі від того, щоб опинитися там же, де я, містере Ріарден, – сказав він. – Збираєтеся відписати їм свій розум?

– Ні.

– А далі?

Ріарден знизав плечима.

Колбі дивився на нього своїми проникливими очима, що, здавалося, виблякли через оторочку з сажі та темне від вогню печей обличчя.

– Вони вже стільки років стверджують, що ми з вами вороги, містере Ріарден. Але це не так. Ми з вами на одному боці. На протилежному – Оррен Бойл і Фред Кіннан.

– Я знаю.

Годувальниця ніколи не заходив до кабінету Ріардена, ніби відчуваючи, що не має на це права. Він завжди чекав назовні, щоб побачитись із ним. Директива прикріпила його до цієї роботи, він став офіційним псом-наглядачем на заводі, який не допускає недостатнього чи надмірного виробництва. За кілька днів він із рішучим виразом обличчя перепинив Ріардена у проході між двох рядів мартенівських печей.

– Містере Ріарден, – сказав він. – Я хотів сказати вам: коли захочете вдесятеро перевищити квоту на виробництво ріарден-металу, сталі або чавуну, будь-чого, і таємно продавати будь-кому та за будь-яку ціну... Я хотів вам сказати, щоб ви так і робили. Я про все подбаю. Я підтасую записи в бухгалтерських книгах, підроблю звіти й офіційні підтвердження, отримаю фальшиві свідчення, брехатиму під присягою, тож ви не хвилюйтеся, не виникне жодних проблем!

– І навіщо вам таке робити? – усміхаючись, запитав Ріарден. Але його усмішка розтанула, коли він почув, як хлопець пристрасно відповів:

– Тому що я хочу бодай раз зробити щось порядне.

– Це не порядний спосіб... – почав, було, Ріарден, але різко замовк, усвідомивши, що таки спосіб, єдиний спосіб, який ще залишився; він усвідомлював, через які складні інтелектуальні переплетіння довелося пройти хлопцеві, щоб зіпсувати зіпсоване і дійти осяяння.

– Мабуть, це неправильне слово, – сором'язливо сказав хлопець. – Знаю, що воно якесь дерев'яне і старомодне. Я не те мав на думці. Я хотів сказати... – і він раптом у розпачі вибухнув неймовірною люттю:

– Містере Ріарден, та ж вони не мають права таке робити!

– Що робити?

– Забирати у вас ріарден-метал.

Ріарден усміхнувся і з відчайдушним жалем до хлопця сказав:

– Забудьте про це, Не-Абсолюте. Немає жодних прав.

– Я знаю, що немає. Але я... Я про те, що вони не можуть таке зробити.

– Чому ні? – він не переставав усміхатися.

– Містере Ріарден, не підписуйте дарчої! Не підписуйте її з принципу.

– Я не підписуватиму. Хоча немає жодних принципів.

– Я знаю, що немає.

Він говорив це страшенно серйозно, зі щирістю сумлінного учня:

– Я знаю, що все відносно, що ніхто не може нічого знати напевно, і що причини – ілюзія, бо не існує жодної реальності. Але я кажу лише про ріарден-метал. Не підписуйте дарчої, містере Ріарден. Мораль чи не мораль, принципи чи ні, просто не підписуйте, бо це неправильно!

Більше ніхто не згадував про директиву в присутності Ріардена. Новою сторінкою у житті заводу стала тиша. Коли Генк з'являвся у майстернях, із ним ніхто не розмовляв; до того ж, він помітив, що між собою робітники теж не говорять. Відділ кадрів не отримав жодної офіційної заяви про звільнення. Але щоранку на роботу не з'являвся один, інколи – двоє робітників, і більше вони не приходили. Їхні домівки були порожні, мешканці – зникали. Відділ кадрів, як того вимагала директива, не повідомляв про ці зникнення. Натомість Ріарден почав помічати серед робітників незнайомі обличчя – скривлені, побиті обличчя людей, які

довго не мали роботи, і чув, як їх називали іменами тих, хто покинув завод. Запитань Генк не ставив.

Тиша панувала у всій країні. Ріарден не знав, скільки промисловців пішли у відставку і зникли 1 та 2 травня, покинувши свої заводи напризволяще. Серед власних клієнтів він нарахував із десяток, включно з МакНілом із чиказького автомобільного заводу. Про решту нічого не можна було довідатися. Газети не подавали жодних звітів.

Перші шпальти раптом зарясніли повідомленнями про весняні повені, аварії на дорогах, шкільні пікніки та золоті весілля.

У власному домі Генка теж було тихо. Ще в середині квітня Ліліан вирушила подорожувати Флоридою. Ця неочікувана забаганка вразила його. Вперше за весь час їхнього шлюбу вона поїхала кудись сама. Філіп панічно його уникав. Мати дивилася на Ріардена з докорою та подивом. Вона нічого не казала, але щоразу в його присутності вибухала плачем, поводячись так, ніби її сльози – це найважливіша з усіх тих катастрофічних подій, наближення яких вона передбачала.

Вранці 15 травня Ріарден сидів за столом в офісі, під ним і навколо розлігся його завод. Генк милувався барвами диму, що піднімався до чистого блакитного неба. Серед розмаїття кольорів був дим прозорий, наче хвилі розжареного повітря, і ставав видимим тільки завдяки тремтінню споруд позаду нього; були смуги червоного диму і мляві колони жовтого, а також легкі, мінливі спіралі блакитного, вже не кажучи про густі та пружні кільця, які швидко рухалися, скидаючись на згорнуті сувої атласу, що переливаються на літньому сонці перламутрово-рожевим відтінком.

На столі задеренчав дзвінок, і міс Айвз сказала:

– Прийшов доктор Флойд Ферріс, містере Ріарден, без попереднього узгодження.

Незважаючи на офіційність формулювання, її тон приховував запитання: «Мені його викинути геть?»

Обличчям Ріардена пробіг легкий натяк на здивування, що не надто відрізнявся від байдужості: він не очікував саме цього посланця. Спокійним тоном Генк мовив:

– Запросіть його увійти.

Прямуючи до столу, доктор Ферріс не посміхався. Його вираз демонстрував усвідомлення, що він має причини посміхатися, тому вирішив утриматися від очевидного.

Сів навпроти столу, не чекаючи на запрошення. Поклав на коліна свій портфель. Ферріс поводився так, наче слова були зайві, тому що його повторна поява в цьому офісі досить промовиста і без слів.

Ріарден мовчав, терпляче очікуючи.

– Оскільки остаточний термін для підписання дарчого сертифіката збігає сьогодні опівночі, містере Ріарден, – почав доктор Ферріс тоном продавця, який звертається до клієнта з особливою люб'язністю, – я прийшов, щоб отримати ваш підпис.

Він замовк, показуючи всім виглядом, що тепер ситуація вимагає відповіді.

– Продовжуйте, – сказав Ріарден. – Я слухаю.

– Так, мабуть, мені слід пояснити, – погодився доктор Ферріс. – Ми хочемо отримати ваш підпис уже зараз, щоб повідомити про цей факт у новинах. Дарчу програму впроваджено доволі гладко, проте досі є кілька впертих індивідуалістів, які відмовилися ставити свої підписи; це дрібні рибки, їхні патенти не мають вирішальної цінності, але ми не можемо дозволити їм бути вільними; це принципово, ви ж розумієте. Ми думаємо, що вони чекають на ваш приклад. У вас багато послідовників, містере Ріарден, значно більше, ніж ви здогадувалися. Ви не знали б навіть, як такою кількістю скористатись. Ось чому повідомлення про ваш підпис позбавить їх останніх сподівань на опір, і вже о дванадцятій ночі з'являться останні підписи, й ми за графіком завершимо нашу програму.

Ріарден знав, що якби доктор Ферріс мав хоча б найменший сумнів щодо його згоди поставити підпис, він ніколи не виголосив би цієї промови.

– Продовжуйте, – незворушно мовив Ріарден. – Ви не закінчили.

– Ви знаєте – і продемонстрували це під час судового засідання, – чому так важливо, щоб ми отримували власність за добровільною згодою жертв. – Доктор Ферріс розкрив свій портфель. – Ось дарчий сертифікат, містере Ріарден. Ми його заповнили, вам залишається тільки поставити знизу свій підпис.

Аркуш, що він його поклав перед Ріарденом, був схожий на невеликий диплом про закінчення коледжу. Текст було набрано старосвітським шрифтом, а конкретні дані внесено на друкарській машинці. У документі йшлося про те, що він, Генрі Ріарден,

цим засвідчує передачу державі всіх прав на металевий сплав, відомий за назвою «ріарден-метал», і відтепер його зможе виробляти кожен, хто цього запрагне, а називатиметься він, згідно з рішенням представників народу, «дивовижним металом».

Дивлячись на документ, Ріарден міркував: цікаво, надрукувавши цей текст на напівпрозорому зображенні Статуї Свободи, його творці свідомо знущалися з почуття гідності чи просто недооцінювали інтелект своїх жертв?

Він повільно перевів погляд на доктора Ферріса.

– Ви б тут не з'явилися, – сказав він, – якби не підготували проти мене якоїсь особливої мерзоти. Якої?

– Безперечно, – погодився доктор Ферріс. – Я сподівався, що ви це зрозумієте. Ось чому багатослівні пояснення зайві.

Він знову розчахнув свій портфель.

– Хочете побачити цю особливу мерзоту? Я приніс кілька зразків.

Жестом шулера, який одним порухом кисті розкриває віяло карт, він виклав перед Ріарденом стосик лискучих фотографій. Це були копії з готельних та мотельних реєстрів, де Ріарденовим почерком вписано імена містера та місіс Смітів.

– Ви, звісно ж, знаєте, – м'яко мовив доктор Ферріс, – але, може, хочете переконатись остаточно, що нам відомо: місіс Дж. Сміт – це міс Даґні Таґґарт.

Ферріс анічогісінько не побачив на Ріарденовому обличчі. Ріарден не схилився над світлинами, він дивився на них із понурою допитливістю, наче з перспективи певної віддаленості відкривав щось незнане про Даґні та про себе.

– Ми маємо значну кількість додаткових доказів, – сказав доктор Ферріс і кинув на стіл фотокопію чека на рубіновий кулон від ювеліра. – Вам не цікаво було б побачити заяви під присягою, зроблені швейцарами житлового будинку та нічними клерками? Там немає нічого для вас нового, крім кількості свідчень людей, які знають, де саме ви ночували в Нью-Йорку протягом останніх двох років. Вам не слід судити їх суворо. Цікава особливість таких епох, як наша, – що люди починають боятися повідомляти речі, про які хотіли б повідомити, а коли їх запитують, вони бояться мовчати про речі, що їх воліли б ніколи не розголошувати. Цього і слід було очікувати. Але ви вразились би, дізнавшись, хто найперший дав нам підказку.

– Я це знаю, – відповів Ріарден. Жодної особливої реакції в його голосі не чулось. Подорож до Флориди все розставила на свої місця.

– Особисто вам ця інформація жодним чином не зашкодить, – зауважив доктор Ферріс. – Ми знали, що, завдавши кривди особисто вам, не примусимо здатись. Ось чому я чесно кажу: вам це не зашкодить. Це зашкодить тільки міс Таґґарт.

Зараз Ріарден дивився просто на нього, але докторові Феррісу чомусь здавалося, що це спокійне, замкнене обличчя віддаляється від нього дедалі дужче.

– Коли звістка про ваш роман поширюється з одного кінця країни в інший, – продовжував доктор Ферріс, – за що візьмуться такі майстри пліток, як Бертрам Скаддер, вашій репутації вона не завдасть жодної шкоди. Якщо не враховувати кількох зацікавлених поглядів та кількох піднятих брів у добре обставлених вітальнях, ви легко відбудетеся. Від чоловіків завжди чекають таких вибриків. Навпаки, це навіть зміцнить вашу репутацію. Для жінок навколо вас з'явиться аура романтичної чарівливості, а серед чоловіків додасть вам певного престижу: вам заздритимуть через таку незвичайну перемогу. Але уявляти те, що станеться з міс Таґґарт, з її незаплямованим іменем, її репутацією, недосяжною для скандалів, її особливою позицією жінки у суворому чоловічому бізнесі, що з нею станеться, що саме вона побачить в очах кожного, з ким перетнеться, що почує від тих, із ким співпрацює, – уявляти все це ви будете самі. І вирішувати.

Ріарден не відчував нічого, крім застиглості та дивовижної ясності. Здавалось, якийсь голос суворо каже йому: «Настав той час. Сцену освітлено – тепер дивись». І він, оголений серед цього яскравого світла, тихо й урочисто чекав, позбувшись усякого страху, болю, сподівань, не маючи за собою нічого, крім бажання знати.

Доктор Ферріс не сподівався, що Ріарден заговорить так повільно та беземоційно, ніби промовляючи якесь абстрактне судження, та ще й не звертаючись до слухача:

– Але ж усі ваші підрахунки зведені на тому факті, що міс Таґґарт – цнотлива жінка, а не шльондра, якою ви збираєтесь її назвати.

– Так, звісно, – погодився доктор Ферріс.

– І що наші стосунки означають для мене значно більше, ніж звичайний роман.

– Авжеж.

– Якби ми з нею були тією мерзотою, якою ви намагаєтеся нас виставити, ваш розрахунок не подіяв би.

– Ні, не подіяв би.

– Якби наші стосунки були такі порочні, якими ви хочете їх показати, ви б не могли нам зашкодити.

– Ні.

– Ми були б тоді для вас недосяжні.

– Так.

Ріарден звертався тепер не до доктора Ферріса. Він бачив довгий ланцюжок людей, що пронизував цілі століття, починаючи від Платона, і бачив нащадка та остаточний плід розвитку цього ланцюжка – некомпетентного дрібного професора із зовнішністю альфонса та душею бандита.

– Колись я давав вам шанс приєднатися до нас, – сказав доктор Ферріс. – Ви відмовились. А тепер можете побачити наслідки. Як чоловік вашого рівня інтелекту думав, що граючи чесно, він зможе перемогти, – я навіть уявити не можу.

– Але якби я до вас приєднався, – сказав Ріарден тим же нейтральним тоном, ніби говорив не про себе, – то що корисного мав би з Оррена Бойла?

– Чорт забирай, та у світі не бракує різних слабаків, яких можна обібрати!

– Таких, як міс Таґґарт? Як Кен Данаґґер? Як Елліс Ваятт? Як я?

– Як кожен, хто вирішив поводитися непрактично.

– Ви про те, що жити на світі – це непрактично?

Він не знав, чи доктор Ферріс йому відповів. Він більше не слухав. Він бачив нерішучу пику Оррена Бойла зі щілинами поросячих очиць, розпухле обличчя містера Моуена, який уникав дивитись як на співрозмовника, так і на факти. Уявляв, як вони виконують послідовність дій: різкими рухами, наче мавпа, яку навчили копіювати ланцюжок м'язових скорочень, щоб виготовити ріарден-метал, не маючи ні знань, ні здатності зрозуміти, що відбувалося в експериментальній лабораторії «Сталі Ріардена» протягом десяти років пристрасті, відданості й болісної наполегливості. Правильно, що тепер вони називають його «дивовижним металом», бо ті десять років і той хист, із яких був народжений ріарден-метал, справді дивовижні; дивовижним – ось

яким вони його бачили: невідомий результат незнаної причини, вияв природи, що його неможливо пояснити, але можливо помацати, як будь-який інший вияв природи – камінь або рослину: «Невже ми дозволимо більшості відчувати потребу, поки меншість ховатиме від нас найкращі продукти і методи?»

«Якби я не знав, що моє життя залежить від мого розуму та моїх зусиль, – подумки звертався він до ланцюжка чоловіків, що простягався крізь століття, – якби я не зробив своєю найвищою моральною метою розвивати найкращі зі своїх зусиль, найповніше проявляти можливості мого розуму, щоб підтримувати й розвивати своє життя, ви нічого не змогли б у мене відібрати, нічого такого, що сприяло б вашому існуванню. Щоб скривдити, ви використовуєте не гріхи мої, а мої чесноти, і самі визнаєте це, оскільки від них залежить ваше життя, оскільки ви їх потребуєте, оскільки ви не намагаєтеся знищити моїх досягнень, а прагнете ними заволодіти».

Він пригадав, як цей альфонс від науки казав: «Нам потрібна влада – і це не жарти. Ваші колеги були скнарами, але ж ми знаємо їхні дієві прийоми».

«А нам не потрібна була влада, – подумки звернувся Ріарден до духовних предків альфонса, – і ми не жили коштом тих, кого прокляли. Вміння створювати ми вважали чеснотою, а величину чеснот – мірою винагороди людини. Ми не наживалися на явищах, які вважали злом: не потребували банківських грабіжників для того, щоб функціонували банки, злодіїв – щоб процвітали наші домівки, а вбивць – щоб вони захищали наші життя. Вам потрібні були продукти людських умінь – і водночас ви проголошували, що вміння творити – це егоїстичне зло, тому робили так, щоб міра людської продуктивності була мірою втрат цієї людини. Ми жили згідно з тим, що вважали добром, і карали те, що вважали злом. Ви живете завдяки тому, що засуджуєте, називаючи злом, і самі знаєте, що покаране вами насправді є добром».

Він пригадав собі формулу покарання, що її збиралася застосувати стосовно нього Ліліан, у потворність якої він не міг повірити, – і побачив її тепер неймовірно чітко, як систему мислення, спосіб життя, світогляд. Ось у чому вона полягала: у покараннях, які могли відбуватися тільки завдяки чеснотам жертви; у винайденні ріарден-металу – як підстави, щоб цей метал відібрати; у тому, що честь Даґні та глибину їхніх почуттів

одне до одного було використано, як інструмент шантажу; шантажу, проти якого розбещені люди мають імунітет; у мільйонах людей із Народних Європейських Республік, яких утримували в рабстві, прикувавши їхньою ж волею до життя, їхньою енергією, виснаженою у примусовій праці, їхнім вмінням годувати своїх господарів, системою утримання заручників, їхньою любов'ю до власних дітей, дружин та друзів: ці любов, вміння і задоволення були поживою для погроз та приманкою для перекручень, ця любов була зрощена зі страхом, вміння – з покаранням, амбіції – з конфіскацією, шантаж тут був законом, тому за таких умов можлива була тільки втеча від болю, але аж ніяк не подорож до задоволення; а як єдиний стимул для зусиль та єдина винагорода за досягнення – цих людей утримували в рабстві, прикувавши притаманною їм волею до життя і тієї радості, що вони знаходили. Ось яким був кодекс, прийнятий світом, а ключ до цього кодексу крився у розумінні, що завдяки йому людська любов до існування перетворювалася на коло тортур, тому тільки людина, яка нічого не могла запропонувати, нічого й не боялася, бо чесноти, що зазвичай уможливлюють повноту існування, та цінності, що надають цьому існуванню сенсу, ставали засобами знищення людини: найкращі її риси ставали інструментами агонії, тому життя людини виявлялося цілком непрактичним.

«Твій кодекс – це кодекс життя, – почув Ріарден незабутній голос. – Який же кодекс у них?»

«Чому світ прийняв це?» – думав він. Як можуть жертви схвалювати кодекс, згідно з яким навіть сам факт існування цих жертв робить їх винними?.. І раптом потужний внутрішній вибух примусив його знерухоміти. Він сидів, переживаючи несподіване просвітлення: хіба ж і він цього не робив? Хіба він не схвалив цей кодекс самоосудження? Даґні та глибина їхніх почуттів одне до одного... Шантаж, від якого захищені лише розпусники... Хіба ж і він колись не називав це розпустою? Хіба він не був перший, хто кидав їй в обличчя принизливі слова, що ними тепер її погрожують закидати публічно? Хіба він не визнав провиною найвище щастя, яке йому випало зазнати?

«Ви не допускаєте у своєму сплаві навіть одного відсотка домішок, – казав йому незабутній голос, – чому ж допускаєте їх у власному моральному кодексі?»

– Ну, то як, містере Ріарден? – пролунав голос доктора Ферріса. – Тепер ви мене розумієте? Ми отримаємо метал чи зробимо зі спальні міс Таґґарт публічне місце?

Доктора Ферріса Ріарден не бачив. З надзвичайною чіткістю, що променем висвітлювала перед ним кожну загадку, він пригадав той день, коли вперше побачив Даґні.

Це було кілька місяців по тому, як вона стала виконавчим віце-президентом «Таґґарт Трансконтиненталь». Протягом певного часу він скептично сприймав чутки, що залізницею керує сестра Джима Таґґарта. Того літа, коли його дедалі більше дратували затримки з їхнього боку та протиріччя щодо чергового замовлення рейок для нового відрізку їхньої колії (Таґґарт спершу зробив замовлення, а потім почав його змінювати та відкладати), хтось порадив поговорити з Джимовою сестрою, щоб отримати бодай якесь уявлення про лінію поведінки «Таґґарт Трансконтиненталь». Він зателефонував до її офісу, призначив зустріч і наполіг, щоб вона відбулася того ж дня. Її секретарка сказала, що міс Таґґарт саме збирається на місце прокладення нового відрізку між Нью-Йорком та Філадельфією, на станції Мілфорд, але якщо він захоче, то може під'їхати просто туди. На зустріч він вирушив із відчуттям обурення: йому не подобалися бізнес-леді, з якими випадало зустрічатися; до того ж, Генк вважав, що залізниці – це не той бізнес, із яким варто гратися жінкам. Він очікував побачити зіпсовану спадкоємицю, яка використовувала своє ім'я і стать замість умінь і навичок, надмірно випещену жінку з вискубаними бровами, схожу на керівницю універмагом.

Він вийшов із останнього вагона далеко від самої станції Мілфорд. Навколо звивалися запасні колії, а вантажні вагони, крани, парові екскаватори спускались від головного шляху схилом яру, де чоловіки готували дорожнє полотно для нового відрізка. Він рушив стежкою між запасних колій до будівлі станції. Аж раптом зупинився.

Серед нагромадження техніки, на даху вагончика, стояла дівчина.

Вона дивилась угору, здійнявши голову, пасма скуйовдженого волосся тріпотіли на вітрі. Її простий сірий костюм, мов тонке металеве покриття, окреслював тендітне тіло на тлі залитого сонячним світлом неба. В її постаті була легкість і розкута

точність, характерна для зарозумілої та самовпевненої людини. Пильним та цілеспрямованим поглядом компетентної особи, яка насолоджується власними обов'язками, вона спостерігала за роботою. Здавалося, наче це – її місце, її момент і її світ, ніби насолода – її природний стан; її обличчя було осяяне живим, активним розумом. Це була юна дівчина з устами жінки, яка, здавалося, не усвідомлювала власного тіла і сприймала його, як справний інструмент, готовий слугувати її меті у будь-який бажаний спосіб.

Якби Ріарден ще мить тому запитав себе, якою повинна бути жінка, він відповів би, що й гадки не має. Але, дивлячись на неї, зрозумів, що саме такий образ і носив у собі впродовж багатьох років. Але він не дивився на неї, як на жінку. Він забув, де і з якою метою перебуває, натомість відчув дитячу радість цього моменту, насолоду неочікуваного та невиявленого; з захопленням усвідомив, як рідко йому випадало бачити щось таке, що подобалося по-справжньому, цілком і повністю. Ріарден дивився на неї з легкою усмішкою, як дивився б на скульптуру чи ландшафт, відчуваючи чисту насолоду споглядання, кришталеве естетичне задоволення, якого ніколи ще не зазнавав.

Неподалік проходив стрілочник, і Ріарден, вказуючи на неї, запитав:

– Хто це?

– Це Даґні Таґґарт, – відповів той.

Ріарден відчув, що слова застрягли йому поперек горла. Відчув, як подих перекрило внутрішнім струменем, що повільно розпливався вниз усім тілом, несучи з собою обважнілість, виснажливу важкість, яка залишала йому тільки одну можливість. Надзвичайно чітко він усвідомлював, де перебуває, як звати цю жінку, усвідомлював усе, що означало її ім'я, але всі ці обставини було відсунуто кудись на периферію; вони тиснули на нього, поки він стояв у центрі, становлячи суть і сенс цього кола, а його єдиною реальністю було бажання володіти цією жінкою, негайно, тут, на даху вагончика, у сонячному промінні, заволодіти нею ще до того, як між ними пролунає бодай слово на знак привітання й початку знайомства, тому що ця дія була б найпромовистіша і вони обоє на неї давно заслуговували.

Жінка обернулася. Її погляд повільно накреслив у повітрі дугу, зустрівся з його поглядом і зупинився. Він був переконаний,

що Даґні зрозуміла значення його погляду, що він прикував її увагу, хоча жінка і не сформулювала це для себе самої.

Вона перевела погляд – і Ріарден побачив, що Даґні розмовляє з чоловіком, який стоїть біля вагона і щось занотовує.

Ріардена вразили одночасно два моменти: його повернення до реальності та руйнівне відчуття провини. За якусь мить він пережив те, чого не може уповні пережити жоден чоловік – і вижити після цього: відчуття ненависті до себе – ще жорстокіше через те, що якась частина його відмовлялась це прийняти, тому інша відчувала ще гострішу провину. То не була послідовність слів, а радше приголомшливий вердикт емоцій, що повідомляв: оце і є його суть, у цьому полягає його зіпсованість; сороміцька хіть, якої він ніколи не міг подолати, накрила його у відповідь на саме лише споглядання краси, ще й виявилася незбагненно потужною; і єдиний спосіб звільнитись, який він мав, – це приховати жагу, а себе зневажати, але поки він і ця жінка живі, позбутися бажання він не зможе.

Не знав, скільки часу стояв там, не знав, яких руйнувань завдав йому той проміжок часу. Єдине, чого він міг дотриматися, – це рішення, що вона про це ніколи не повинна довідатись.

Ріарден зачекав, поки Даґні спустилася на землю, а чоловік із нотатками пішов геть. Потім наблизився до неї і холодно мовив:

– Міс Таґґарт? Я Генрі Ріарден.

– О! – вона ледь затнулась, і вже цілком природним тоном продовжила. – Вітаю вас, містере Ріарден.

Він знав, хоч і не хотів собі зізнаватися, що та її пауза зумовлена відчуттям, схожим на те, що він пережив: вона була рада, що обличчя, яке їй сподобалося, належить чоловікові, яким Даґні могла захоплюватися. Коли він почав говорити про справи, то робив це так різко, як ніколи не дозволяв собі ні з ким із клієнтів-чоловіків.

І ось тепер, у спогадах споглядаючи дівчину на даху вагона і бачачи на своєму столі дарчий сертифікат, Ріарден відчув, що те минуле і ця реальність зіткнулися між собою, сплавляючи докупи всі дні та сумніви, яких він зазнав у цьому проміжку часу; в сяйві вибуху, в момент, коли проявився остаточний підсумок, він побачив відповідь на всі свої запитання.

Ріарден подумав: «Чи винен я? Винен дужче, ніж здогадувався, значно більше, ніж мені здавалося того дня; винен у

страшному злі: я визнавав за провину найкраще в собі. Я проклинав той факт, що мої розум і тіло – одне ціле, і що тіло моє відгукувалося на те, що розум вважав цінним. Я проклинав той факт, що насолода – осердя існування, рушійна сила кожної живої істоти, що вона є потребою тіла так само, як і метою духу, що тіло моє – це не лантух бездушних м'язів, а інструмент, здатний подарувати досвід найвищого задоволення, єднаючи плоть із тілом. Це вміння, яке я проклинав і вважав ганебним, робило мене байдужим до хвойд, а натомість давало єдину жагу у відповідь на велич жінки. Ця жага, яку я проклинав і вважав безсоромною, виникала не від погляду на її тіло, а через знання, що ця чарівна форма відповідає побаченому духові. Я жадав не тіла її, а її особистості. Не дівчиною в сірому я прагнув володіти, а жінкою, яка керує залізницею. Але я прокляв уміння тіла виражати мої почуття, я скривдив її, бо проклинав найвищий дар, який міг їй дати; так само, як прокляв свій талант вкладати власний розум у ріарден-метал; так само вони прокляли мене за хист робити матерію слугою власних потреб. Я прийняв їхній кодекс і повірив, як вони навчили мене, що цінності духу повинні залишатися безсилою тугою, не висловленою в діяльності, не перекладеною на реальність, тим часом, як життя тіла мусить бути жалюгідним, безсенсовим, принизливим дійством, а тих, хто намагається ним насолоджуватися, слід затаврувати, як ниць тварин.

Я порушив їхній кодекс, але потрапив у пастку, поставлену на мене, пастку кодексу, створеного для того, щоб бути зламаним. Я не пишався своїм бунтарством, приймав його, як провину, не проклинав їх, бо проклинав себе, не проклинав їхнього кодексу, бо проклинав існування, а власне щастя ховав, мов ганебну таємницю. Я повинен був жити у щасті відкрито, повноправно: зробити її своєю дружиною, якою вона й була насправді. Але я затаврував своє щастя як зло, і її змусив нести його, як безчестя. Те, що вони хочуть із нею зараз зробити, я вже зробив. Я це уможливив.

Я зробив це через жаль до наймерзеннішої з жінок. Це теж було їхнім кодексом – і я прийняв його. Я вірив, що одна особа може мати безоплатні обов'язки перед іншою. Я вірив, що мій обов'язок – любити жінку, яка нічого мені не давала, яка зрадила все, заради чого я жив, яка вимагала власного щастя ціною мого. Я вірив, що любов – це якийсь статичний дар; коли його

отримуєш, то не можеш заслужити повторно; так само, як вони вірили, що багатство – це статична власність, що її можна відібрати й утримувати при собі без будь-яких зусиль. Я вірив, що любов – як грошовий подарунок, а не винагорода, що її слід заслужити; так само, як вони вірили, що мають право вимагати незаслуженого багатства.

Вони вірили, що їхні потреби дозволяють претендувати на мою енергію, а я вірив, що її нещасливе життя дозволяє претендувати на моє життя. Із жалю, а не зі справедливості я пережив десять років самокатувань. Я поставив жалість вище за власне сумління – і це осердя моєї провини. Я скоїв цей злочин, сказавши їй: «За всіма моїми стандартами збереження нашого шлюбу – це злісне шахрайство. Але мої стандарти – не твої. Твоїх я не розумію і ніколи не розумів, але приймаю їх».

І ось вони, лежать на моєму столі – стандарти, що я їх прийняв, не розуміючи; ось її спосіб мене любити, хоч я ніколи не вірив у її любов, хоч і намагався її поділяти. Ось остаточний результат незаслуженого. Я думав, що чинити несправедливість цілком виправдано, якщо страждатиму тільки я. Але ніщо не може виправдати несправедливості.

Це мені кара за те, що я приймав огидне зло самознищення як належне. Я думав, що буду єдиною жертвою.

Натомість приніс у жертву наймерзеннішим серед людей найшляхетнішу жінку. Коли людина діє на засадах жалю, а не справедливості, вона карає добро і чинить на користь злу. Коли людина рятує винного від страждань, вона примушує страждати невинного. Від правосуддя не втечеш, у всесвіті ніщо не може бути незаслуженим і неоплаченим, ні стосовно матерії, ні коли йдеться про дух, і якщо винні не платять, доводиться платити невинним.

Ні, не дрібні мисливці за багатством перемогли мене – я сам це зробив. Не вони позбавили мене зброї – я сам її покинув. Брати участь у цій битві можна тільки з чистими руками, адже єдина перевага ворога криється у виразках людського сумління, а я прийняв кодекс, згідно з яким вважав силу своїх рук гріхом та ганьбою».

– То ми отримаємо метал, містере Ріарден?

Генк подумки поглянув на дівчину на вагоні зі свого місця за столом, на якому лежав дарчий сертифікат. Він запитав у себе,

чи зможе передати той осяйний стан, якого щойно зазнав, інтелектуальним грабіжникам і злодіям із преси. Чи зможе й надалі допускати, щоб карали невинних? Чи зможе дозволити їй прийняти позицію, яку він обрав?

Чи зможе він ігнорувати ворожий кодекс, якщо ганьба стосуватиметься її, а не його, весь бруд кидатимуть на неї, а не на нього; якщо боротись доведеться їй, тоді як його помилують? Чи зможе він допустити, щоб її існування перетворилося на пекло, яке він не зможе з нею розділити?

Він сидів нерухомо, не зводячи з неї внутрішнього погляду. «Я люблю тебе...» – подумки промовив до дівчини на вагоні. Ці слова втілювали сенс пережитої ним чотири роки тому миті; він відчував те урочисте щастя, яким вони сповнювалися, хоча й знав, що повинен був сказати їх уперше ще тоді.

Він опустив погляд на дарчий сертифікат. «Даґні, – подумав він, – ти б не дозволила мені цього зробити, якби знала; ти зненавидиш мене, коли довідаєшся, але я не можу допустити, щоб ти виплачувала мої борги. Вся провина – на мені, я не перекладу свого покарання на твої плечі. Навіть якщо тепер у мене нічого не залишиться, я вже й так багато маю: я бачу істину, я вільний від їхньої провини, я можу залишатися невинним перед самим собою; я знаю, що правий, правий цілком і вперше, до того ж, я не зраджу заповіді свого кодексу, якої ніколи не порушував: бути людиною, яка платить за себе сама».

«Я люблю тебе...» – знову промовив він до дівчини на даху вагона, відчуваючи, як до його чола торкається літнє сонце. Здавалося, він теж стоїть просто неба на вільній землі, не маючи нічого, крім себе самого.

– Ну, містере Ріарден? Підписувати будете? – повторив доктор Ферріс.

Ріарден перевів на нього погляд. Він забув про Ферріса, не знав навіть, чи весь цей час Ферріс щось говорив, переконував чи просто мовчки чекав.

– А, це? – запитав Ріарден.

Він взяв ручку і, навіть не глянувши, легковажним жестом мільйонера, який підписує чек, написав своє ім'я біля підніжжя Статуї Свободи і штовхнув дарчий сертифікат на протилежний край столу.

Розділ VII

Мораторій на розум

– Де ви були весь цей час? – запитав Едді Віллерс у робітника, коли вони сиділи в підземному кафе, а потім додав (із усмішкою, яка водночас була закликом, проханням пробачити та зізнанням у власному відчаї):

– О, я знаю, що насправді це мене тут не було вже стільки тижнів.

Його усмішка скидалася на спробу покаліченої дитини зробити жест, на який вона більше була нездатна.

– Я сюди якось заходив, десь тижні два тому, але вас не було того вечора. Боявся, ви кудись зникли... Стільки людей останнім часом непомітно зникають. Чув, що вони сотнями блукають по всій країні. Поліція арештовувала їх, називаючи дезертирами за те, що вони покинули свою роботу, але їх занадто багато, а у в'язницях немає їжі, тому на них тепер усім начхати. Знаю, що ці дезертири просто бродять навколо, виконують різну чорну роботу чи ще гірше, бо у кого сьогодні знайдеться чорна робота?.. Зараз ми втрачаємо наших найкращих працівників, які пропрацювали у компанії по двадцять років чи й більше. Навіщо було приковувати їх до робочих місць? Ті люди ніколи не збиралися звільнятись, але зараз вони роблять це за найменшої незгоди: просто кидають свої інструменти і йдуть геть, у будь-який час дня чи ночі, блокуючи нашу роботу на кожному кроці; це ті ж люди, які вистрибували зі своїх ліжок і негайно прибігали, коли потрібні були на залізниці... Коли ми намагаємося заповнити наші вакансії, це нагадує болісні спазми. Дехто з нових працівників не бажають зла, але лякаються власних тіней. Інші виявляються такою мерзотою, що про її існування я навіть не підозрював: вони отримують роботу і знають, що ми не можемо їх викинути, їх зараховано, тому вони дають зрозуміти, що не відроблятимуть своєї зарплатні й навіть наміру такого не мають. Є люди, яким це все подобається: їм подобається, як обернулась ситуація. Ви можете уявити собі таких людей? А вони є... Знаєте, я, мабуть, не до кінця у все це вірю, – в те, що з нами зараз коїться. Все відбувається дуже швидко, але я все одно не вірю. Думаю, божевілля – це стан, коли людина не може відрізнити реальне від нереального.

Те, що зараз стало реальністю, – це чисте божевілля. Якби я прийняв це, як реальність, я збожеволів би, хіба ні?.. Я продовжую працювати і переконувати себе, що це – «Таґґарт Трансконтиненталь». Я досі чекаю, що вона повернеться, що будь-якої миті відчиняться двері... О, Боже, я не повинен був це казати!.. Що? Ви не знали? Ви не знали, що вона пішла?.. Це приховують. Але, думаю, все одно всі знають, просто ніхто не наважується про це говорити. Працівникам кажуть, що вона тимчасово десь поїхала. Вона досі числиться нашим виконавчим віце-президентом. Думаю, лише ми з Джимом упевнені, що вона звільнилася назавжди. Джим до смерті наляканий, що його друзі з Вашингтона використають це проти нього. Якщо будь-яка відома людина звільниться, це катастрофічно вплине на суспільну мораль, тому Джим не хоче, щоб у його власній родині з'явився дезертир... Але це ще не все. Джим боїться, що акціонери, робітники і всі, хто досі веде з нами бізнес, довідавшись, що вона пішла, втратять упевненість щодо «Таґґарт Трансконтиненталь». Упевненість! Ви можете сказати, що тепер це вже не має жодного значення, бо ніхто нічого не може вдіяти. І все ж Джим знає, що нам слід зберігати бодай видимість величі колишньої «Таґґарт Трансконтиненталь». І знає, що останні її крихти розвіялись зі звільненням його сестри... Ні, вони не знають, де вона... Так, я знаю, але не скажу їм. Я єдиний, хто знає... Так, вони намагалися вивідати. Намагалися всіма способами з мене це витягнути, але марно.

Я нікому не скажу... Бачили б ви того дресированого тюленя, який зараз сидить на її місці, – нашого нового виконавчого віце-президента. Звісно, у нас такий є. Тобто, і є, і немає. Все, що вони сьогодні роблять, одночасно існує і не існує. Його звати Кліфтон Лоусі, він із особистого штату Джима. Радісний і прогресивний сорокасемирічний молодик, Джимів приятель. Він мав би її тільки підміняти, але він сидить в її кабінеті, тому ми всі знаємо, що його призначили новим виконавчим віце-президентом. Він віддає накази – точніше, стежить, щоб ніхто не бачив, чи він їх насправді віддає. Докладає всіх зусиль, обходячи будь-які рішення, щоб потім уникнути обвинувачень. Розумієте, його мета – залишатися на цій посаді, а не керувати залізницею. Він не хоче керувати, йому йдеться про те, щоб задовольнити Джима. Та йому просто начхати, чи їздить десь бодай один потяг, основне – справляти на Джима та хлопців із Вашингтона

хороше враження. На цей момент містерові Кліфтону Лоусі вдалося сфабрикувати дві справи: перша – проти молодого третього помічника за те, що той не передав далі наказу, якого містер Лоусі ніколи не давав, друга – проти керівника вантажних потягів, який виконав завдання містера Лоусі; правда, цей чоловік не зміг цього факту довести. Обох офіційно звільнили, згідно з правилами Ради стандартизації...

Коли справи йдуть добре (а це ніколи не триває більш як півгодини), містер Лоусі вважає за потрібне наголосити, що тепер уже «не часи міс Таґґарт». Щойно виникають якісь неприємності, він телефонує до мене і буденним тоном запитує, що зазвичай робила в таких випадках міс Таґґарт. Я розповідаю, якщо можу. Собі ж повторюю, що це «Таґґарт Трансконтиненталь», і... і від наших рішень залежать тисячі життів, десятки потягів. Якщо не відбувається нічого надзвичайного, містер Лоусі поводиться зі мною грубо, тому я не думаю, що він мене потребує. Він вирішив змінити все, що було притаманно їй, усе, що насправді не є вирішальним для справи, але водночас він неймовірно ретельно зберігає незмінними важливі речі. Єдина його проблема – він не завжди здатен відрізнити важливе від несуттєвого...

У свій перший день в офісі він сказав мені, що портрет Ната Таґґарта на стіні – не надто добра ідея. За його словами, Нат «належить до темного минулого, до часів егоїстичної жадоби, він не символізує сучасної, прогресивної політики, тому може справити погане враження, – люди ще почнуть мене з ним ототожнювати».

– Ні, не почнуть, – відповів я, але портрет зі стіни зняв... Що?

...Ні, вона нічого про все це не знає. Я з нею не спілкувався.

Жодного разу. Вона попросила не робити цього...

Минулого тижня я мало не звільнився. Все через той потяг для «Надзвичайного шоу Чіка». Чік Моррісон із Вашингтона, хай хоч хто він там у біса є, вирушив виступати країною: розповідати про директиву, зміцнювати моральність народу, бо справи таки кепські. Він забажав для себе і своєї команди спеціальний потяг – зі спальнями, салоном, їдальнею з баром і відпочинковою зоною. Рада стандартизації дала йому дозвіл на швидкість сто шістдесят кілометрів на годину, тому що, як ішлося у постанові, ця поїздка була неприбуткова. Що ж, так воно й було. Це ж просто подорож із метою переконати людей, що вони повинні надривати спини задля прибутків і підтримки тих, хто надто високо

стоїть за рангом, бо нічого не заробляє. Але проблеми почалися, коли містер Чік Моррісон запрагнув дизельний поїзд. У нас не виявилося жодного. Всі наші дизелі весь час у роботі, вони тягнуть «Комету» і трансконтинентальні вантажні поїзди, жодного незайнятого не було, не враховуючи... Але про цей виняток містерові Кліфтону Лоусі казати я не збирався.

Містер Лоусі здійняв страшний галас: кричав, що, навіть коли почнеться кінець світу, ми не можемо відмовити забаганці містера Чіка Моррісона. Я не знаю, який клятий дурень таки розповів йому про додатковий дизель, що стояв на виїзді з тунелю у Вінстоні, в Колорадо. Ви ж знаєте, як ламаються наші дизелі, вони всі просто-таки на ладан дихають, тому маєте зрозуміти, чому ми тримаємо додатковий дизель у тунелі. Я пояснював це містерові Лоусі, я йому погрожував, благав, сказав, що міс Таґґарт найсуворіше забороняла нам залишати станцію Вінстон без додаткового дизеля. Він сказав, щоб я затямив: він – не міс Таґґарт (ніби я міг про це забути!), і що це її правило – маячня, і якщо досі нічого не траплялося, то Вінстон може ще кілька місяців пробути без дизеля, тому він не збирається морочити собі голову якимись теоретичними катастрофами майбутнього, якщо перед нами – реальна і практична катастрофа: містер Чік Моррісон починає на нас злитись. Отже, «Надзвичайне шоу Чіка» отримало свій дизель. Наглядач філіалу в Колорадо звільнився. Містер Лоусі віддав його посаду своєму другові. Я теж хотів звільнитися. Ніколи ще мені так сильно цього не хотілось. Але я цього не зробив... Ні, від неї нічого не було чути. Відколи вона поїхала, я не отримав від неї жодного слова. Чому ви постійно про неї запитуєте? Забудьте. Вона не повернеться... Не знаю, на що я сподіваюся. Мабуть, ні на що. Просто продовжую з'являтися на роботу день у день, намагаючись не зазирати вперед. Спершу сподівався, що з'явиться хтось, хто нас порятує. Думав: може, це буде Генк Ріарден. Але він здався. Не знаю, що вони зробили, щоб примусити підписати папір, але знаю, що це мало бути щось жахливе. Так думають усі. Всі про це перешіптуються, міркують, яким чином на нього натиснули... Ні, ніхто не знає. Він не робив публічних заяв і відмовився бачитися з людьми... Але слухайте, я скажу вам, про що всі шепочуться. Нахиліться ближче, не хочу говорити занадто голосно. Кажуть, що Оррен Бойл уже давно знав про директиву, на багато тижнів

чи й місяців раніше, тому що він почав тихцем таємно переобладнувати свої печі під ріарден-метал на одному з невеличких сталеливарних заводів на відлюдному узбережжі в штаті Мен. Він почав виплавляти метал відразу, щойно Ріарден підписав ту насильницьку вимогу – тобто, дарчий сертифікат. Але – тільки послухайте – на цьому ж заводі, того самого вечора люди Бойла розігрівали перед початком процесу печі, аж раптом почули голос. Вони не знали, звідки той голос лунає – з літака, з радіо чи з гучномовця, та фактом залишалося те, що голос належав чоловікові, й він давав десять хвилин на те, щоб вони покинули це місце.

Вони негайно пішли геть. Вийшли назовні та йшли якнайдалі, бо той голос повідомив, що він – Раґнар Даннескольд. Протягом наступних півгодини завод Бойла було цілком зруйновано. Зруйновано, знищено – не залишилося і цеглини. За словами робітників, для цього використали далекобійні морські гармати, цілячись звідкілясь із Атлантичного океану. Корабля Даннескольда ніхто не бачив. Ось таке люди кажуть. Зате в газетах про це – жодного слова. Хлопці з Вашингтона запевняють, що це лише чутки, поширювані панікерами. Не знаю, чи це правда. Але думаю, що так. Сподіваюся на це... Знаєте, коли мені було п'ятнадцять років, я не розумів, що змушує людину перетворитися на злочинця, я не міг цього зрозуміти.

А зараз я радий, що Раґнар Даннескольд висадив цей завод у повітря. Нехай благословить його Господь і нехай вони ніколи його не знайдуть, хай ким би і де б він був! Так, ось що я почав відчувати. Скільки всього, на їхню думку, здатна витримати людина? Вдень мені ще не аж так складно, бо я зайнятий і не маю часу думати, але вночі мені непереливки. Я більше не сплю, годинами лежу без сну... Так! Якщо хочете знати – це через хвилювання за неї! Я смертельно за неї боюся. Вудсток – лише жалюгідна діра, віддалена від усього світу, а Таґґартова хатинка – ще тридцять кілометрів від неї, тридцять кілометрів звивистою стежкою вглиб забутого Богом лісу. Звідки мені знати, що з нею там може трапитися? Вона ж геть сама, а країною блукають банди, – їх кишма саме у таких відлюдних місцинах, як Беркшири. Знаю, мені не слід про це думати. Знаю, що вона може про себе подбати. Тільки я хотів би, щоб вона написала мені бодай рядок. Хотів би я туди поїхати. Тільки вона просила мене цього не робити.

Я сказав, що чекатиму. Знаєте, я радий, що ви сьогодні тут. Це мені допомагає – говорити з вами, просто бачити вас. Ви ж не зникнете, як усі решта?.. Що? Наступного тижня?.. О, відпочивати. Надовго? Як ви можете дозволити собі цілий місяць відпустки? Хотів би і я так – взяти місяць відпочинку за власний кошт. Але мені не дозволять... Справді? Я вам заздрю... Ще кілька років тому я б вам не заздрив. Але зараз... Як би я хотів звідси забратися геть. Тепер я заздрю вам, якщо ви мали можливість цілих дванадцять років брати влітку відпустку на місяць.

У темряві пролягала дорога, та вела вона в новому напрямку. Ріарден повертався з заводу, прямуючи не додому, а до міста, до Філадельфії.

То була значна відстань, але він хотів подолати її сьогодні так само, як робив це щовечора протягом останнього тижня. У безлюдді й темряві сільської місцевості Ріарден почувався спокійно: навколо не було нічого, крім темних обрисів дерев. Погойдування гілок на вітрі та його рухи порушували завмерлий простір. Світло ніде не горіло, лише світлячки мерехтіли у живоплоті. Ці дві години між заводом і містом давали йому нагоду відпочити.

Він переїхав зі свого будинку до помешкання у Філадельфії. Ні матері, ні Філіпові він нічого не пояснив, сказав тільки, що, коли хочуть, можуть залишатись у будинку, а міс Айвз подбає про їхні витрати. А ще попросив переказати Ліліан, коли та повернеться, щоб вона не намагалась із ним зустрітися.

Вони дивились на нього мовчки, нажаханими поглядами.

Ріарден подав своєму адвокатові підписаний порожній чек і сказав:

– Улаштуй мені розлучення. На будь-яких підставах і за будь-яку ціну. Мені байдуже, якими засобами ти це зробиш і скількох суддів доведеться підкупити. Байдуже, якщо виникне необхідність вигадати обвинувачення моїй дружині. Роби, що хочеш. Тільки без будь-яких аліментів і поділу власності.

Адвокат усміхнувся мудрою, сумною усмішкою, ніби вже дуже давно чекав на такі слова, і відповів:

– Добре, Генку. Все зробимо. Але на це потрібно буде трохи часу.

– Зроби все так швидко, як тільки зможеш.

Ніхто не розпитував його про підпис на дарчому сертифікаті. Але він зауважив, що робітники на заводі зацікавлено поглядають у його бік, наче очікують побачити на його тілі ознаки якихось фізичних катувань.

Він не відчував нічого, крім рівномірних, спокійних сутінків, розлитих, мов шлак над розплавленим металом, що покриває кіркою, заковтує останню лискучу цівку білого сяйва. Він не відчував нічого, думаючи про мародерів, які збиралися тепер виробляти ріарден-метал. Його бажання володіти правом на метал і бути єдиним гордим його продавцем було формою поваги до своїх побратимів, вірою, що торгівля з ними – це справа честі. Тепер і віра, і повага, і бажання зникли. Йому було байдуже, що ці люди виробляли, що продавали, де купували його метал і чи знали, що він належить йому. Обриси людей, які проминали його на вулицях міста, були просто предметами без жодного значення. Натомість сільська місцевість була справжня: темрява тут змивала всі сліди людської діяльності, залишаючи тільки неторкану землю, до якої він колись знав підхід.

У кишені Ріарден носив пістолет, як порадили йому поліцейські, що патрулювали дорогу. Вони застерегли, що тепер жодну дорогу не можна вважати безпечною після заходу сонця. З безрадісним подивом він відчув, що пістолет більше потрібен йому на заводі, а не серед тихої безпеки, яку відчував в обіймах самотності й ночі. Що такого міг відібрати у нього голодний волоцюга порівняно з тим, що вже відібрали люди, які називали себе його захисниками?

Він рухався без зусиль, розслабляючись у цьому природному для себе занятті. Це таке тренування самотності, думав Ріарден; йому слід навчитись існувати без людей, бо люди тепер його паралізували, спричиняючи відторгнення. Колись він, не маючи й копійки за душею, надбав свої статки. Тепер мусив повністю перебудувати власне життя, маючи спустошену душу.

Він повинен дати собі трохи часу на ці тренування, думав Ріарден, а потім зможе звернутися до своєї найбільшої цінності – з тих, які ще у нього залишилися, до єдиного бажання, що досі було чисте і цілісне: він вирушить до Даґні. У його свідомості дедалі міцнішали два рішення; одне було обов'язком, інше – пристрасним бажанням. Перше – ніколи не допустити, щоб вона довідалася про причину того, чому він поступився мародерам;

друге – сказати їй нарешті слова, які вона повинна була почути ще під час їхньої першої зустрічі, які йому слід було вимовити на галереї будинку Елліса Ваятта.

Його вело тільки яскраве зоряне сяйво, але Генк зміг вирізнити попереду трасу і кам'яну огорожу на перетині з битим шляхом. Паркан уже нічого не обгороджував, крім густих бур'янів, верби, що схилилася над дорогою, і руїн фермерського будинку, розташованого на певній віддалі; крізь його дірявий дах просвічувало зоряне сяйво.

Він ішов, думаючи про те, що навіть такий пейзаж багато важив: він давав йому обіцянку неозорого простору, не зіпсованого людським втручанням.

Чоловік, який несподівано виник посеред дороги, до того ховався, мабуть, за вербою. Але з'явився він так швидко, ніби просто вистрибнув з-під землі. Ріарденова рука потягнулась до пістолета в кишені, але завмерла: з гордої постави, з відкритої пози, з рівної лінії плечей на тлі зоряного неба він зрозумів, що цей чоловік не бандит. Почувши його голос, Генк зрозумів, що це й не жебрак.

– Містере Ріарден, я хотів би поговорити з вами.

Голос лунав твердо і чітко, йому притаманна була особлива люб'язність людини, призвичаєної віддавати накази.

– Говоріть, – сказав Ріарден, – якщо ви тільки не збираєтеся просити про грошову допомогу.

Вбрання на чоловікові було досить грубе, проте вміло підібране. Він був одягнутий у темні штани і темно-синю вітрівку, застібнуту під саме горло, завдяки чому його висока тонка постать здавалась іще довшою. На голові незнайомець мав темно-синій кашкет, тому все, що можна було розгледіти в цій темряві, – це його руки, обличчя та пасмо світло-золотого волосся на скроні. Він не мав зброї, натомість тримав у руках пакунок завбільшки з блок цигарок, загорнутий у мішковину.

– Ні, містере Ріарден, – сказав чоловік, – я не збираюся просити у вас грошей. Я хочу вам їх повернути.

– Повернути мені гроші?

– Так.

– Які гроші?

– Незначна частина дуже великого боргу.

– Це ви його заборгували?

– Ні, не я. Це всього лише символічна плата, проте я хочу, щоб ви прийняли її, як доказ того, що якби ми з вами жили досить довго, то кожен долар із того боргу повернувся б до вас.

– Якого боргу?

– Із грошей, що їх у вас відібрали силою.

Він простягнув пакунок Ріарденові, відгортаючи мішковину.

Ріарден побачив, як на гладкій, наче дзеркало, поверхні вогнем спалахнуло зоряне світло.

За вагою і якістю він зрозумів, що тримає в руках злиток чистого золота.

Він підняв погляд від брикету і зазирнув у чоловікове обличчя, але воно здавалося ще менш промовисте, ніж поверхня металу.

– Хто ви? – запитав Ріарден.

– Я друг тих, у кого немає друзів.

– Ви прийшли, щоб дати мені це?

– Так.

– Тобто ви вистежили мене вночі на безлюдній дорозі не для того, щоб пограбувати, а щоб віддати шматок золота?

– Так.

– Чому?

– Якщо пограбування відбувається за денного світла, та ще й підкріплене законом, як у наш час, тоді акт честі, акт відшкодування повинен бути схований і підпільний.

– Чому ви думаєте, що я прийму такий дар?

– Це не дар, містере Ріарден. Це ваші власні гроші. Але я хочу попросити вас про послугу. Це прохання, а не умова, бо такого поняття, як «власність з умовами» не існує. Золото ваше, тому ви можете використовувати його, як захочете. Але я ризикував життям, щоб сьогодні принести його сюди, тому прошу зробити мені послугу і зберегти цей брикет на майбутнє або витратити на себе самого. На свій комфорт і своє задоволення, ні на що інше. Не віддавайте його нікому і в жодному разі не вкладайте у свій бізнес.

– Чому?

– Бо я хочу, щоб він приніс користь вам, а не комусь іншому. Інакше мені доведеться зламати клятву, яку я дав багато років тому, – так, як зараз ламаю всі свої правила, розмовляючи з вами.

– Про що ви?

– Я збирав ці гроші для вас упродовж тривалого часу. Але я не мав наміру з вами зустрічатися, розповідати вам про це чи віддавати їх вам іще дуже довго.

– То чому ж зробили це?

– Тому що більше не міг це витримувати.

– Що витримувати?

– Я думав, що бачив усе, що лише можна побачити, і що немає нічого такого, чого б я не міг витримати. Але коли вони відібрали у вас ріарден-метал, – навіть для мене це вже було занадто. Я знаю, що ви не потребуєте цього золота в подарунок. Але вам потрібна та справедливість, яку це золото символізує, як і усвідомлення, що існують люди, які прагнуть справедливості.

Щосили намагаючись не піддатись емоціям, що пробивалися крізь збентеження, долаючи всі його сумніви, Ріарден намагався вивчити обличчя чоловіка, шукаючи в ньому підказки, яка б допомогла зрозуміти. Але на обличчі не було жодного виразу; поки він говорив, воно жодного разу не змінилося. Здавалося, цей чоловік уже давно втратив здатність відчувати, і тепер на його обличчі залишилися самі риси – непримиренні та мертві. Здивований, Ріарден виявив, що тремтить: йому здалося, що перед ним – не обличчя людини, а лик янгола помсти.

– Чому вас це турбує? – запитав Ріарден. – Що я для вас значу?

– Набагато більше, ніж ви можете уявити. До того ж, у вас є друг, для якого ви важите значно більше, ніж ви здатні повірити. Він усе віддав би, щоб стояти сьогодні поруч із вами. Але він не може до вас прийти. Тому прийшов я.

– Який друг?

– Волію його не називати.

– Ви сказали, що збирали ці гроші для мене впродовж тривалого часу?

– Я зібрав набагато більше, – чоловік вказав на золото. – Я зберігаю їх для вас і віддам, коли надійде слушний час. Це тільки зразок, тільки доказ того, що є і решта. І якщо настане день, коли ви зрозумієте, що у вас відібрали рештки ваших статків, я хочу, щоб ви пам'ятали про величезний рахунок у банку, який на вас чекає.

– Що за рахунок?

– Якщо подумаєте про всі ті гроші, що їх у вас відібрано силою, то зрозумієте, що на вашому рахунку приголомшлива сума.

– Як ви їх зібрали? Звідки це золото?

– Його відібрали у тих, хто пограбував вас.

– А хто відібрав?

– Я.

– Хто ж ви?

– Раґнар Даннескольд.

Ріарден довго дивився на нього завмерлим поглядом, а потім золото випало з його рук.

Погляд Даннескольда не простежив за шматком металу, натомість залишався зафіксованим на Ріардені.

– Містере Ріарден, ви прийняли б його, якби я був законослухняним громадянином? Якщо так, то якого закону я повинен дотримуватися? Директиви десять двісті вісімдесят дев'ять?

– Раґнар Даннескольд... – повторив Ріарден, ніби побачивши перед собою минуле десятиліття і весь той велетенський злочин, що тривав так довго і містився у цьому імені.

– Будьте пильніший, містере Ріарден. Нам залишилося сьогодні лише два способи життя: бути мародером, який грабує беззбройних жертв, або бути жертвою, яка працює на користь тих, хто її обікрав. Я не хочу бути ні тим, ні тим.

– Ви вирішили жити, чинячи насильство. Так само, як і вони.

– Так. Відкрито. Чесно, якщо бажаєте. Я не грабую зв'язаних людей із кляпом у роті, я не вимагаю, щоб мої жертви мені допомагали, не переконую, що дію заради їхнього добра. Щоразу, йдучи на справу, я закладаю власне життя, тож мої супротивники мають можливість позмагатися зі мною у чесному поєдинку на пістолетах або в інтелектуальній сутичці. Справедливо? Я – один проти організованої сили, пістолетів, літаків, кораблів п'яти континентів. Якщо ви, містере Ріарден, хочете проголосити якесь високоморальне повчання, то скажіть краще, хто моральніший: я чи Веслі Моуч?

– У мене немає відповіді, – низьким голосом мовив Ріарден.

– Чому ви настільки шоковані, містере Ріарден? Я лише узгоджено дію з системою, яку встановили мої побратими. Оскільки вони переконані, що сила – найзручніший засіб для взаємодії з людьми, я даю їм те, чого вони хочуть. Якщо вони вважають, що мета мого життя – служити їм, нехай вдосконалять власне кредо. Якщо вони впевнені, що мій розум – їхня власність, нехай прийдуть і заберуть його.

– Але що за життя ви обрали? На поталу чому ви віддаєте свій розум?

– Віддаю його своїй любові.

– Що є вашою любов'ю?

– Правосуддя.

– Ви служите йому, будучи піратом?

– Я працюю задля того дня, коли мені вже не доведеться бути піратом.

– І що ж то буде за день?

– День, коли ви зможете отримувати прибутки від ріарден-металу.

– О, Боже! – сміючись, вигукнув Ріарден; в його голосі лунав відчай. – То таке ваше прагнення?

Обличчя Даннескольда не змінилося:

– Таке.

– Сподіваєтеся дожити до цього дня?

– Так. А ви не сподіваєтеся?

– Ні.

– То чого ж ви тоді чекаєте, містере Ріарден?

– Нічого.

– Заради чого ви працюєте?

Ріарден поглянув на нього пильно.

– Навіщо ви про це запитуєте?

– Щоб ви зрозуміли, чому я цього не роблю.

– Не сподівайтеся, що я схвалюватиму дії злочинця.

– Я і не сподіваюся. Просто є кілька речей, що я вам хочу допомогти їх зрозуміти.

– Навіть якщо речі, про які ви кажете, правдиві, – чому ви вирішили стати бандитом? Чому ви просто не відійшли вбік, як... – і він замовк.

– Як Елліс Ваятт? Як Ендрю Стоктон? Як ваш друг Кен Данаґґер?

– Так!

– А ви б це схвалили?

– Я... – і він затнувся, шокований власними словами.

Наступним шоком для Ріардена стала усмішка Даннескольда, схожа на перший зелений пагін, що проріс на скульптурних площинах айсберга. Ріарден раптом уперше усвідомив, що обличчя Даннескольда не просто привабливе, – його неймовірна

врода була близька до фізичної досконалості: тверді, горді риси, сповнений презирства рот статуї вікінга; і все ж сам він цього, вочевидь, не усвідомлював; так, наче мертва суворість його обличчя свідчила про заборону такої недоречної оцінки.

Але усмішка була ясна і жива.

– А я схвалюю, містере Ріарден. Я обрав для себе особливу місію. Я переслідую чоловіка, якого хочу знищити. Він помер багато століть тому, але поки останні його сліди не буде витерто з людської пам'яті, наш світ не стане достойним місцем.

– Що це за чоловік?

– Робін Гуд.

Ріарден отетеріло поглянув на нього, не розуміючи.

– Це був чоловік, який грабував багатих і віддавав усе бідним. А я грабую бідних і віддаю все багатим. Або, якщо точніше, – я людина, яка грабує злодійкуватих бідняків і повертає награбоване продуктивним багатіям.

– Про що ви в біса говорите?

– Якщо пам'ятаєте історії, які ви читали про мене в газетах, перш ніж їх перестали публікувати, то знаєте, що я ніколи не грабував приватних кораблів і не відбирав приватної власності. Так само, як ніколи не грабував військових суден, бо мета військового флоту – захищати від насильства тих громадян, які за це заплатили, що має бути також функцією уряду. Натомість я захоплював кожне вантажне судно тих злодіїв, яких сягали постріли моїх гармат, кожен урядовий корабель із допомогою, пільгове судно, кредитне судно, судно з подарунками, кожне вантажне судно з товарами, відібраними силою у виробників заради незаслуженого прибутку інших. Я захоплював кораблі, що пливли під прапором тієї ідеї, з якою я воюю, ідеї, що нужда – це священний ідол, який вимагає людської пожертви; потреба одних людей – це лезо гільйотини, що нависає над іншими; що всі ми повинні кинути свою роботу, сподівання, плани, зусилля на поталу тієї миті, коли це лезо впаде на нас; і що рівень нашої спроможності – це рівень небезпеки, яка нам загрожує, що успіх змусить наші голови відрубаними упасти на колоду, тимчасом як поразки дають нам право тягнути за шнур на гільйотині. Ось які жахіття Робін Гуд перетворив на безсмертний ідеал доброчесності. Стверджують, що він боровся проти грабіжницьких правителів і повертав постраждалим

награбоване ними, але сенс легенди, яка дійшла до нас, не в цьому. Його пам'ятають не як оборонця власності, а як захисника нужди, не як оборонця пограбованих, а як годувальника вбогих. Його мають за першу людину з німбом праведника, який був благодійником і роздавав багатство, що йому не належало, віддавав те, чого не створив сам, дозволяв собі розкіш бути жалісливим і змушував інших її оплачувати. Він втілив ідею про те, що нужда, а не досягнення, є джерелом права, що ми не повинні створювати, а повинні лише хотіти, що заслужене нам не належить, натомість належить незаслужене. Він став виправданням для кожної посередності, нездатної самостійно заробити собі на життя, а прагне розпоряджатися власністю кращих за себе, проголошуючи бажання присвятити життя нижчим за себе ціною грабунку вищих. Це наймерзенніше з усіх створінь: подвійний паразит, який харчується виразками бідних і кров'ю багатих, і якого за це назвали моральним ідеалом. І це привело нас до теперішнього світу, в якому що більше людина створює, то більше втрачає свої права, і зрештою, якщо її вміння значні, перетворюється на безправне створіння, жертву кожного охочого; це привело до світу, в якому варто просто мати потребу, щоб не зважати на принципи, на права, на мораль, щоб отримати дозвіл на все, навіть грабунок і вбивство. Невже ви дивуєтеся, чому світ навколо нас зазнає краху?

Ось за що я веду боротьбу, містере Ріарден. Поки люди не затямлять, що серед усіх символів Робін Гуд – найаморальніший і найжалюгідніший, жодної справедливості на землі не буде, як і шансу, що людство виживе.

Ріарден слухав, занімівши. Однак десь глибоко під цим заніміннням він відчув емоцію, що не міг її ідентифікувати, – вона була схожа на перший поштовх проростого зернятка. Єдине, що знав: ця емоція йому знайома, хоч і дуже віддалена, він уже таке колись переживав і чогось такого зрікався.

– Насправді, містере Ріарден, я поліцейський. Це обов'язок поліцейських – захищати людей від злочинців. Злочинці – це ті, хто силою відбирає майно. Обов'язок поліцейських – відбирати вкрадену власність і повертати її справжнім власникам. Але коли грабунок стає змістом закону, коли обов'язок поліцейського – не захист, а відбирання майна, тоді поліцейським повинен стати вигнанець. Я продаю отримані вантажі деяким особливим

клієнтам, які платять мені золотом. До того ж я продаю вантажі контрабандистам і торговцям із чорного ринку народних європейських республік. Ви знаєте, які умови існування у тих народних республіках? Оскільки не насильство, а виробництво і торгівля були визнані злочинами, найкращі люди Європи не мали іншого вибору: тільки стати злочинцями. Наглядачів-рабовласників у республіках при владі утримують подаяння від їхніх колег-грабіжників із країн, як от ця, які ще не вщент знищені. Я не допускаю, щоб ці подаяння до них дістались. Я продаю товари європейським правопорушникам за найвищими цінами, а вони платять мені золотом. Золото має об'єктивну цінність, воно здатне зберегти багатство людини, як і її майбутнє. В Європі нікому не дозволено володіти золотом, за винятком тих друзів людства з батогами в руках, які твердять, начебто використовують його для блага своїх жертв. Саме це золото отримують мої клієнти-контрабандисти і ним мені платять.

Як отримують? У той же спосіб, у який я здобуваю товари. А потім я повертаю золото тим, у кого було відібрано товари – наприклад, вам, містере Ріарден, або таким, як ви.

Ріарденові вдалося вловити походження тієї забутої емоції. То було відчуття, пережите у чотирнадцять років, коли він дивився на свій перший чек; коли у двадцять чотири став наглядачем залізорудної шахти; коли згодом, ставши власником копалень і вперше замовивши від власного імені нове устаткування на найкращій тоді моторобудівній компанії «Двадцяте сторіччя». Відчуття урочистого, радісного захоплення від того, що знайшов власне місце у світі, який він любив, відчуття поваги до себе від людей, яких обожнював. Протягом майже двох десятиліть ця емоція була похована під горою уламків, поки роки накладали шар за шаром презирство, обурення, бажання не дивитися навколо, не бачити те, з чим доводиться мати справу, не очікувати нічого від людей і утримувати сприйняття того світу, який мріяв відродити, – таку собі особисту візію, сховану в чотирьох стінах власного кабінету. І ось те відчуття пришвидшеного зацікавлення, вслухання в осяйний голос розуму, з яким можна спілкуватися, працювати і жити, раптом пробилося з-під руїни. Але то виявився голос пірата, який розповідав про насильницькі акти, пропонуючи замінити ними світ розуму й правосуддя. Він не міг прийняти цього; не міг втратити останніх залишків свого

бачення. Просто слухав, бажаючи цього уникнути, і знав водночас, що не пропустить жодного слова.

– Я зберігаю золото в банку, у системі золотого стандарту, містере Ріарден, зберігаю його для повноправних власників. Це люди з надзвичайними можливостями, які заробили свої статки особистими зусиллями, у вільній торгівлі, без насильства, без допомоги уряду. Саме вони є найбільшими жертвами, внесок яких був найзначнішим, але які натомість зазнали найстрахітливішої несправедливості. Їхні імена записано до моєї книги відшкодувань. Кожен золотий вантаж, який вдається повернути, я ділю на частини і зберігаю на їхніх рахунках.

– Хто вони?

– Ви – один із них, містере Ріарден. Я не здатен підрахувати всю суму, що у вас відібрали, – через приховані податки, регулювання, а також марнуючи ваші зусилля, час та енергію на подолання штучних перешкод. Я не можу підрахувати суми, але, якщо бажаєте пересвідчитись, яка вона величезна – роззирніться. Рівень убогості, що сьогодні заполонила квітучу колись країну, – це рівень несправедливості, заподіяної вам. Оскільки люди відмовляються віддавати те, що заборгували вам, то їм доведеться розплачуватись у такий спосіб. Проте одну частину боргу підраховано і зафіксовано. Це та частина, яку я поставив собі за мету зібрати і повернути вам.

– Що ж це?

– Ваш податок на прибутки, містере Ріарден.

– Що?

– Ваш податок на прибутки за останні дванадцять років.

– Ви збираєтесь його відшкодувати?

– У повному обсязі, золотом, містере Ріарден.

Ріарден вибухнув сміхом. Він сміявся, мов хлопчисько: радісно збуджений, захоплений неймовірністю того, що відбувалося.

– Боже милостивий! То ви – не тільки поліцейський, але ще й контролер Податкової служби?

– Так, – поважно погодився Даннескольд.

– Ви ж усе це не серйозно, правда?

– Невже я схожий на жартівника?

– Але ж це безглуздо!

– Ще безглуздіше за Директиву десять двісті вісімдесят дев'ять?

– Але ж це нереально, це неможливо!

– Невже тільки зло реальне і можливе?

– Але...

– Чи ви думаєте, містере Ріарден, що єдине, у чому ми можемо бути певні, – це смерть і податки? Що ж, із першим я нічого не можу вдіяти, але варто тільки звільнити людей від тягаря другого, як вони побачать зв'язок між цими явищами і зрозуміють, наскільки тривалішого і щасливішого життя здатні досягнути. Можливо, тоді вони навчаться керуватися не смертю і податками, а життям і виробництвом, вважатимуть їх абсолютними величинами, підґрунтям морального кодексу.

Ріарден дивився на нього, вже не усміхаючись. Висока тонка постать, одягнута у вітрівку, що підкреслювала його фізичну натренованість, скидалася на постать розбійника. Суворе, наче витесане з мармуру, лице – на обличчя судді. Стриманий і чистий голос належав вправному бухгалтеру.

– Грабіжники – не єдині, хто все про вас записував, містере Ріарден. Я теж це робив. Серед моїх документів є копії усіх ваших податкових декларацій за останні дванадцять років, так само, як і декларацій інших моїх клієнтів. Я маю друзів у деяких дивовижних місцях – вони і здобувають для мене потрібні копії. Я ділю гроші серед своїх клієнтів пропорційно до відібраних у них сум. Більшість грошей уже повністю виплачено власникам. Ваш рахунок найбільший, із ним іще треба працювати. Того дня, коли ви будете готові зголоситися щодо нього, і коли я буду впевнений, що жодне пенні не піде на підтримку грабіжників, я поверну вам усі гроші. А поки що... – він зиркнув на золотий злиток на землі. – Підніміть його, містере Ріарден. Це золото не крадене. Воно ваше.

Ріарден не рухався, не відповідав і не опускав голови.

– Набагато більше лежить у банку, записане на ваше ім'я.

– В якому банку?

– Пам'ятаєте Мідаса Малліґана з Чикаго?

– Так, звісно.

– Усі мої рахунки зберігаються у «Банку Малліґана».

– В Чикаго немає «Банку Малліґана».

– Не в Чикаго.

Ріарден вичекав мить.

– Де ж тоді?

– Думаю, містере Ріарден, ви невдовзі про це дізнаєтесь. Але зараз не можу вам сказати, – і додав: – Однак мушу наголосити,

що відповідальність за всю цю ініціативу лежить винятково на мені. Це моя особиста місія. До цього ніхто не причетний, крім мене і моєї корабельної команди. Навіть мій банкір не бере в цьому участі, – крім того, що зберігає гроші. Багато з моїх друзів не підтримують напрямок, що я обрав. Але ми всі обираємо різні способи боротьби в одній і тій же війні. Мій спосіб такий.

Ріарден презирливо всміхнувся:

– Ви що, один із тих клятих альтруїстів, які гайнують час на неприбуткові справи і ризикують життям задля служіння іншим?

– Ні, містере Ріарден. Я інвестую свій час у власне майбутнє. Коли ми звільнимось і почнемо відбудовувати світ із руїн, я хочу, щоб він відродився якнайшвидше. Тому, якщо у правильних руках (в руках наших найкращих, найпродуктивніших людей) буде діючий капітал, це заощадить час для решти, а заодно – цілі століття історії для всієї країни. Ви запитували, що я пов'язую з вами? Все, чим захоплююся, те, яким хочу бути в той день, коли на землі з'явиться місце для нашого способу існування, все, з чим я хочу мати справу, – навіть якщо я зможу взаємодіяти з вами і приносити користь тільки в такий спосіб, як зараз.

– Чому? – прошепотів Ріарден.

– Бо моя єдина любов, єдина цінність – людська спроможність діяти; та її у цьому світі ніколи не любили, вона ніколи не мала визнання, друзів і захисників. Саме цій любові я служу. І якби довелось втратити життя, то невже існує краща мета, заради якої це можна зробити?

«Невже ця людина втратила здатність відчувати?» – думав Ріарден. Але знав, що суворість цього мармурового обличчя – це форма приховувати занадто глибокі почуття. Тим часом рівний голос безпристрасно продовжував:

– Я хотів, щоб ви про це знали. Хотів, щоб ви знали про це вже зараз, коли здається, що вас покинули на дні ями, серед людиноподібних істот, покидьки людства. Я хотів, щоб у найбезпросвітніші години ви знали, що день визволення – ближче, ніж вам здається. У цьому полягає ще одна особлива причина того, що я мусив із вами поговорити і розповісти про свою таємницю до настання відповідного моменту. Чи чули ви про те, що сталося зі сталеливарнею Оррена Бойла на узбережжі штату Мен?

– Так, – відповів Ріарден, і був шокований, що ця відповідь вирвалась у нього, наче зойк, наче раптовий порив. – Я не знав, чи це правда.

– Це правда. І це зробив я. Містер Бойл не буде виробляти ріарден-метал на узбережжі штату Мен. Він ніде його не вироблятиме. Як і будь-хто з цих шахраюватих вошей, які думають, що директива дає їм право на ваш мозок. Кожен, хто намагатиметься виробляти ваш метал, виявить, що всі його печі підірвано, техніка – вибухнула, вантажі зруйновано, заводи – охоплено вогнем. Із кожним, хто зазіхне на метал, ставатиметься стільки лихого, що люди казатимуть: цей метал проклято, і невдовзі жоден робітник у країні не захоче увійти на завод жодного виробника ріарден-металу. Якщо такі, як Бойл, думають, що сила – це все, що потрібно для обкрадання кращих за них, нехай побачать, що станеться, коли один із цих найкращих теж захоче вдатися до сили. Я хотів, містере Ріарден, щоб ви знали: ніхто з них не отримає з металу жодного пенні.

Відчувши нестримне бажання розреготатись (як реготав після новини про вогонь у Ваятта і після аварії на копальнях «Мідь д'Анконії»), Ріарден відступив назад і якийсь час тримав губи міцно стиснутими, щоб не видати жодного звуку. Він знав: якщо засміється, то потрапить у пастку того, чого так боїться, і що цього разу його не відпустить, тому він більше ніколи не побачить свого заводу. Коли бажання минуло, Ріарден глухо промовив:

– Забирайте золото і самі забирайтесь. Я не прийматиму допомогу від злочинця.

На обличчі Даннескольда не відобразилось жодної реакції.

– Я не можу змусити вас прийняти золото, містере Ріарден. Але назад я його не візьму. Можете залишити його тут, якщо бажаєте.

– Мені не потрібна ваша допомога і я не збираюся вас захищати. Якби поблизу був телефон, я викликав би поліцію. Я зробив би це і зроблю, якщо ви ще хоч раз до мене наблизитесь. Я зроблю це з метою самозахисту.

– Добре розумію, про що ви.

– Оскільки ви бачили, як жадібно я вас слухав, то й знаєте, що я не прокляв вас так, як повинен був. Я не можу прокляти ні вас, ні будь-кого іншого. Люди не мають більше жодних стандартів, яких могли б дотримуватися, тож я не беруся судити, що

кожен сьогодні робить, щоб якось витримувати нестерпне. Якщо ваш спосіб такий, то ідіть собі до біса, але я не хочу бути частиною вашого пекла. Ані в ролі вашого натхненника, ні співучасника. Не сподівайтеся, що я прийму той банківський рахунок, якщо він справді є. Можете витратити його на додаткову броню для себе, тому що я збираюся повідомити про вас у поліцію і дати їм усі можливі підказки, щоб вони напали на ваш слід.

Даннескольд не поворухнувся і не відповів. Десь на відстані, у чорноті ночі, гуркотів вантажний потяг. Чоловіки не могли його бачити, але добре чули перестук коліс, що заповнював тишу. Здавалося, потяг десь зовсім близько, – перетворився на низку звуків, що прокочуються поруч.

– Ви хотіли допомогти мені у час найбільшої безнадії? – запитав Ріарден. – Якщо вже моїм єдиним захисником є пірат, тоді мені взагалі не потрібен захист. Ваша мова нагадує людську, тож в ім'я цього скажу вам, що у мене не залишилося жодних сподівань, натомість, коли настане кінець, я буду певен, що жив згідно з власними засадами, хоч я і був єдиний, для кого вони важили. Я жив у світі, в якому починалося моє життя, і разом із цим світом я зникну. Не думаю, що ви хочете мене зрозуміти, але...

Світло фар освітило їх раптово, як фізичний поштовх. Гуркотіння потяга проковтнуло шум двигуна, тому вони не почули наближення автомобіля, що вистрибнув із бічної дороги з-за фермерського будинку. Чоловіки не заступали машині шляху, але почули різкий скрегіт гальм, після якого невидима машина зупинилася. Ріарден мимоволі відстрибнув назад і встиг здивуватися зі свого співрозмовника: Даннескольд так себе контролював, що навіть не поворухнувся.

Це була поліцейська машина і вона зупинилася поруч.

Водій вихилився з вікна.

– О, це ви, містере Ріарден! – сказав він, торкнувшись пальцями до кашкета. – Доброго вечора, сер.

– Вітаю, – мовив Ріарден, намагаючись контролювати неприродно різкий голос.

На задньому сидінні машини сиділо двоє патрульних. Вони дивилися зосереджено й цілеспрямовано – не схоже, що їхнім наміром була звична приятельська балачка.

– Містере Ріарден, ви йшли від заводу по Еджвуд-Роад повз печеру Блексміт?

– Так. А що?

– А чи не бачили ви десь там чоловіка, незнайомця, який поспішав?

– Де саме?

– Він мав або йти пішки, або їхати на пошарпаній машині з двигуном за мільйон доларів.

– А що то за чоловік?

– Високий чоловік із білявим волоссям.

– Хто він?

– Містере Ріарден, ви б не повірили, якби я вам сказав. Ви його бачили?

Ріарден не усвідомлював власних запитань, лише дивувався, що здатен витискати звуки крізь пульсуючу перешкоду, яка раптом виникла у нього в горлі. Він дивився на поліцейського, але погляд було зміщено на периферію, тому значно чіткіше бачив Даннескольда – той спостерігав за Ріарденом без жодного виразу, емоції не відображались у жодній лінії, жодному м'язі обличчя. Ріарден бачив, що руки Даннескольда мляво звисають з боків, долоні розслаблені; зовсім не схоже, щоб він збирався хапатися за зброю; його висока пряма постать – безборонна і відкрита, мов перед розстрільною командою. У світлі фар Ріарденові вдалося розгледіти, що його обличчя насправді було ще молодше, ніж здавалось спершу, а очі були кольору неба.

Він відчув, що найбільша небезпека – це подивитися на Даннескольда безпосередньо, тому він не зводив погляду з поліцейського, з латунних ґудзиків на його уніформі; тим часом всю його свідомість (навіть ще потужніше, ніж те, що він насправді бачив) заполонило тіло Даннескольда, його оголене під одягом тіло, яке от-от могло припинити своє існування. Він не чув власних слів, тому що всередині нього лунало речення, – хоч і вихоплене з контексту, але пов'язане з відчуттям, що це єдина важлива річ на світі: «І якби довелося втратити життя, то невже існує краща мета, заради якої це можна зробити?»

– То ви бачили його, містере Ріарден?

– Ні, – відповів Ріарден. – Не бачив.

Поліцейський розчаровано знизав плечима і взявся долонями за кермо.

– Невже вам не траплявся ніхто підозрілий?

– Ні.

– І вас дорогою не минала жодна дивна машина?

– Ні.

Поліцейський потягнувся до стартера.

– Повідомили, що його сьогодні бачили на суходолі десь у наших місцях – невід закинули аж у п'ятьох округах. Нам заборонено називати його ім'я, щоб не розлякати людей, але за його голову по всьому світу дають винагороду три мільйони доларів.

Він повернув ключ, двигун розітнув повітря гучним тріщанням, аж раптом другий поліцейський нахилився вперед. Він придивлявся до білявого волосся під кепкою Даннескольда.

– А це хто, містере Ріарден? – запитав він.

– Мій новий охоронець, – сказав Ріарден.

– Ага! Дуже мудрий застережний захід у наші часи. Добраніч, сер.

Машина сіпнулась і рушила. Червоне світло задніх фар почало віддалятися. Даннескольд спостерігав за ним, а потім промовисто перевів погляд на праву руку Ріардена. Ріарден усвідомив, що розмовляв із поліцейськими, стискаючи пістолет у кишені, готовий ним скористатися.

Він розтиснув пальці й поспіхом висмикнув руку з кишені. Даннескольд усміхнувся. Це була усмішка осяйної радості, тихий сміх чистого, юного духу, який тішиться ще одній миті життя.

І хоча ці двоє були геть різні, усмішка нагадала Ріарденові Франциско д'Анконію.

– Ви не збрехали, – сказав Раґнар Даннескольд. – Ваш охоронець – ось хто я такий, і я заслуговую ним бути з багатьох причин, про які ви поки що не здогадуєтеся. Дякую, містере Ріарден, і до побачення. Ми зустрінемось із вами значно швидше, ніж я сподівався.

Він зник раніше, ніж Ріарден зміг відповісти. Розчинився за кам'яною огорожею так само різко та безгучно, як і виник. Коли Ріарден обернувся, щоб окинути поглядом фермерське поле, не побачив у темряві жодного натяку на рух.

Він стояв на краю порожньої дороги. Його огортала безмежна самотність – ще відчутніша, ніж доти. І раптом він зауважив загорнутий у мішковину предмет, що лежав біля його ніг: один його кут виблискував у місячному сяйві, відливаючи кольором піратового волосся. Він нагнувся, підняв його і пішов далі.

Кіп Чалмерс вилаявся, коли потяг хитнуло, і на стіл розлився коктейль. Ним кинуло вперед, лікті опинилися просто в калюжі.

– Кляті залізниці! Що це з їхньою колією? Здавалось би – мають стільки грошей, що могли б не перевантажуватися, щоб ми не підстрибували тут, наче фермери на возі з сіном!

Троє його супутників мовчали. Було пізно, і вони залишались у відсіку для відпочинку тільки тому, що не хотіли напружуватись і переходити до власних купе. Лампи в цій зоні скидалися на тьмяні ілюмінатори, оповиті сигаретним димом, вогким від випарів алкоголю.

Вони їхали у приватному вагоні: Чалмерс забажав і отримав його для своєї подорожі. Вагон причепили до хвоста «Комети», і він смикався, наче хвіст нервової тварини, коли потяг петляв серед гірських схилів.

– Я розпочну кампанію за націоналізацію залізниць, – сказав Кіп Чалмерс, зухвало позираючи на дрібного сивого чоловіка, який дивився на нього без жодного зацікавлення. – Такою буде моя програма. Мені ж потрібна якась програма. А Джим Таґґарт мені не подобається. Він схожий на розвареного молюска. До дідька залізниці! Настав час їх повідбирати.

– Іди вже спати, якщо завтра на мітингу хочеш бодай трохи нагадувати людину, – відповів йому сивий чоловік.

– Думаєш, ми встигнемо?

– Ти повинен встигнути.

– Знаю, що повинен. Але не думаю, що ми приїдемо вчасно. Цей клятий супершвидкісний слимак запізнюється на кілька годин.

– Ти повинен туди потрапити, Кіпе, – зловісно повторив чоловік з упертою монотонністю того, хто наполягає на меті, не дбаючи про засоби.

– Та хай тобі грець, ти думаєш, я не знаю?

Кіп Чалмерс мав хвилясте світле волосся і безформний рот. Він походив із родини середніх статків, не надто високопоставленої, але глузував із багатства й почестей так, ніби намагався навіяти враження, що тільки аристократ найвищого рангу може дозволити собі такий високий рівень цинічної байдужості. Чалмерс закінчив коледж, що спеціалізувався на виведенні такого типу аристократії. Коледж навчив його, що ідеї потрібні, щоб дурити всіх, хто досить недалекий і не здатний мислити. Свій шлях

до Вашингтона від проторував із вишуканістю квартирного злодюжки, дряпаючись із попереднього бюро до наступного, наче карнизами напівзруйнованої будівлі. Його не вважали надто важливою постаттю, однак манера поведінки змушувала деяких профанів сприймати його майже як Веслі Моуча.

Вибудувавши власну стратегію, Кіп Чалмерс вирішив узятися за політику і виступити на виборах як законодавець із Каліфорнії, хоча про цей штат не знав нічогісінько, крім того, що він відомий своєю кіноіндустрією та пляжними клубами. Керівник його кампанії провів попередню підготовку, тож тепер Чалмерс прямував на першу зустріч зі своїми майбутніми виборцями. Мітинг, що мав відбутись у Сан-Франциско наступного вечора, набув неймовірного розголосу. Керівник кампанії хотів, щоб Чалмерс вирушив на день раніше, але той залишився у Вашингтоні на вечірку й тільки після неї сів на останній потяг. Аж до сьогоднішнього вечора він не переймався мітингом. Тепер раптом зауважив, що «Комета» запізнюється на шість годин.

Троє його супутників не мали нічого проти настрою Чалмерса: вони любили його алкоголь. Лестер Так, керівник кампанії, був дрібним літнім чоловіком: здавалось, йому хтось добряче ум'яв пику, і вона навіки такою залишилась. Адвокат за фахом, колись він представляв би злодюжок і людей, що інсценізують аварії на територіях багатих корпорацій. Але зараз Так вирішив, що краще йому стати представником таких людей, як Кіп Чалмерс.

Лора Бредфорд, теперішня коханка Чалмерса, подобалася Кіпові за те, що перед ним вона була коханкою самого Веслі Моуча. З популярної виконавиці дрібних ролей Лора перетворилася на безталанну зірку зовсім не тому, що спала з директорами кіностудій; вона вибрала значно раціональніший, хоч і довготривалий, шлях коханки бюрократів. У своїх інтерв'ю вона говорила не про різні розкоші, а про економіку (у войовничо-праведному стилі бульварних газеток). Її економічні промови складались із тверджень у стилі: «Ми повинні допомагати бідним».

Ґілберт Кіт-Вортінґ був Чалмерсовим гостем, і причини цього жоден із них зрозуміти не міг. Британський романіст світової слави, популярний тридцять років тому, сьогодні вже нікого не міг зацікавити власними творами, проте його і далі сприймали, як живого класика.

Його вважали глибоким мислителем, оскільки він славився своїми промовами:

– Свобода? Припинімо говорити про свободу. Свобода неможлива. Людина ніколи не звільниться від голоду, холоду, хвороб, нещасних випадків. Ніколи не позбудеться тиранії природи. То навіщо ж тоді протестувати проти тиранії політичного диктаторства?

Коли у всій Європі його ідеї стали реальністю, він переїхав жити до Америки. За ці роки його стиль письма, як тіло, геть розплився. У свої сімдесят це був дебелий старигань з підфарбованим волоссям та презирливо-цинічною манерою висловлюватися, поцяцькованою цитатами з йогів про марноту людських зусиль. Кіп Чалмерс запросив його, бо вважав, що це мало надати подорожі вишуканості. Ґілберт Кіт-Вортінґ погодився, оскільки й так не мав куди подітися.

– Та чорт би забрав цих залізничників! – вигукнув Кіп Чалмерс. – Вони ж навмисне це виробляють. Хочуть зруйнувати мою кампанію. Я не можу пропустити свій мітинг! Заради Бога, Лестере, зроби щось!

– Я намагався, – сказав Лестер Так. Під час попередньої зупинки він спробував по телефону знайти повітряне сполучення, щоб швидше дістатися. Але на найближчі дві доби у розкладі не було жодного комерційного літака.

– Якщо вони не доставлять мене туди вчасно, я поздираю з них скальпи і відберу залізницю! Чи можемо наказати клятому провіднику, щоб потяг їхав швидше?

– Я вже тричі йому казав.

– Я його звільню. Він завалив мене відмовками про довбані технічні проблеми. Мені потрібне перевезення, а не відмовки. Вони не можуть ставитися до мене, як до пасажира з сидячого вагона. Вони повинні доставляти мене в те місце і в той час, що я скажу. Хіба вони не знають, що я їду цим потягом?

– Та вже знають, – сказала Лора Бредфорд. – Заткнися, Кіпе. Ти такий зануда.

Чалмерс знову налив собі випити. Вагон хитало, і склянки на полицях бару легенько подзенькували. Клапті всіяного зорями неба за вікнами судомно дрижали; здавалося, наче це зорі дзеленчать одна об одну. Крізь засклену нішу заднього вікна в кінці вагона майже нічого не можна було розгледіти: тільки

відсвічування червоних і зелених ліхтарів на задній частині потяга і короткий відтинок рейок, що розчинявся у темряві. Поруч із колією височіла скеляста стіна. Час від часу зорі пірнали у раптовий розлам, і їхнє світло – високо вгорі – увиразнювало контури гірських вершин Колорадо.

– Гори... – вдоволено промовив Ґілберт Кіт-Вортінґ. – Саме такі картини примушують усвідомити нікчемність людини. Та що означає самовпевненість цього шматка колії, якою так пишаються грубі матеріалісти, порівняно з вічною величчю? Не більше, ніж стібок швачки на подолі природи. Якби хоч один із цих кам'яних велетнів вирішив завалитися, він би розчавив цей потяг.

– Навіщо йому валитися? – без особливого зацікавлення запитала Лора Бредфорд.

– Здається, клятий потяг їде ще повільніше, – мовив Кіп Чалмерс. – Ці покидьки знову сповільнюють рух, незважаючи на те, що я їм сказав!

– Ну... Тут же гори, ви ж знаєте... – мовив Лестер Так.

– Кляті гори! Лестере, який сьогодні день? Через усі ці дурнуваті часові зміни, я не можу зрозуміти, який день...

– Двадцять сьоме травня, – зітхнув Лестер Так.

– Двадцять восьме травня, – виправив Ґілберт Кіт-Вортінґ, зиркнувши на годинник. – Зараз уже дванадцять хвилин на першу.

– О, Боже! – закричав Чалмерс. – То мітинг сьогодні?

– Ага, – сказав Лестер Так.

– Ми не встигнемо! Ми...

Потяг різко перехилився і з руки Чалмерса випав келих. Він ударився об підлогу, тонко дзенькнувши, і цей звук злився зі скреготом колісних гребенів, що обтирались об вигин колії.

– А ваші залізниці хоч безпечні? – нервово запитав Ґілберт Кіт-Вортінґ.

– Так, до дідька! – сказав Кіп Чалмерс. – У нас стільки законів, правил і регулювань, що ці кляті залізниці просто не сміють бути небезпечними!.. Лестере, де ми зараз? Яка наступна зупинка?

– До Солт-Лейк-Сіті зупинок більше не буде.

– Я питаю, яка наступна станція?

Лестер Так вказав на брудну мапу, з якою звірявся щокілька хвилин, відколи стемніло.

– Вінстон, – сказав він. – Вінстон, Колорадо.

Кіп Чалмерс потягнувся по наступний келих.

– Тінкі Голловей переказував слова Веслі: якщо ти не виграєш цих виборів, на тобі можна ставити хрест, – мовила Лора Бредфорд. Вона розвалилась у кріслі, дивлячись повз Чалмерса на власне відображення у дзеркалі, що висіло на стіні вагону. Їй було нудно, тому вона розважалась тим, що дражнила його, провокуючи на безсилу лють.

– Він так сказав, справді?

– Угу. Веслі не хоче, щоб той-як-його... хто там твій суперник на виборах... потрапив до законодавчої влади. Якщо ти не переможеш, Веслі буде ображений, мов дідько. Тінкі казав...

– Чорти б забрали цього виродка! Хай би за своїм карком стежив!

– Ну, не знаю. Веслі він дуже подобається, – і вона додала: – Тінкі Голловей ніколи б не дозволив, щоб якийсь жалюгідний потяг змусив його пропустити важливий мітинг. Його б ніколи так не затримували.

Кіп Чалмерс сидів, утупившись у келих.

– Я змушу уряд підім'яти під себе всі залізниці, – низьким голосом промовив він.

– Правильно, – мовив Ґілберт Кіт-Вортінґ. – Не розумію, чому ви досі цього не зробили. Це єдина країна на світі, що дозволяє приватно володіти залізницями.

– Ну, ми вас наздоганяємо, – зауважив Кіп Чалмерс.

– Ваша країна просто неймовірно наївна. Тут стільки пережитків. Усі ці розмови про свободу і права людини... Та я не чув такого ще відколи помер мій прадідусь! Це ж просто словесна розкіш для багатіїв. Зрештою, бідним немає жодного значення, на поталу кому кинуте їхнє життя – бюрократам чи промисловцям.

– Час промисловців закінчився. Прийшла пора...

Під час наступного страшного поштовху здавалося, що саме повітря шпурнуло ними вперед, тоді як підлога просто завмерла під ногами. Кіп Чалмерс упав на килим, Ґілберт Кіт-Вортінґ опинився на столі, лампи згасли. З полиць попадали склянки, сталеві стіни скреготали так, ніби їх розрізають, а здалека долинав тягучий глухий звук, що судомно стугонів у колесах потяга.

Звівши голову, Чалмерс зрозумів, що вагон цілий і неушкоджений, а потім почув стогони своїх супутників і перші істеричні зойки Лори Бредфорд. Він поповз до дверей, розчахнув їх і звалився зі сходів додолу. Далеко попереду, на повороті колії, він розгледів рухливі промені ліхтариків та червоне сяйво там, де мав стояти потяг. Спотикаючись, він побрів крізь темряву, зіштовхуючись із напівобгорілими людьми, оминаючи слабкі спалахи сірників у їхніх руках.

Попереду Кіп побачив чоловіка з ліхтариком і схопив його за руку. Це був провідник.

– Що сталося? – видихнув Чалмерс.

– Рейка розкололася, – безпристрасно відповів провідник. – Потяг зійшов із колії.

– Зійшов?

– Упав на бік.

– Хтось загинув?

– Ні. Машиніст у нормі. Помічника поранено.

– Рейка розкололася? Ви про що?

Обличчя провідника мало дивний вираз: понурий, закритий і сповнений обвинувачення.

– Рейки зношуються, містере Чалмерс, – відповів він, якось химерно наголошуючи на цих словах. – Особливо на поворотах.

– А ви що, не знали, що вони зношуються?

– Знали.

– Ну, то чому не замінили їх?

– Їх мали замінити. Але містер Лоусі скасував ремонт.

– Хто такий містер Лоусі?

– Людина, яка не є нашим виконавчим віце-президентом.

Чалмерс не розумів, чому провідник дивиться на нього так, ніби катастрофа якимось чином лежала на його совісті.

– То... То ви збираєтеся знову повернути потяг на колію?

– Цей потяг більше ніколи не можна буде повернути на колію, судячи з його вигляду.

– Але ж... Але ж він повинен нас тягнути!

– Він не може.

Крім кількох рухомих променів світла та приглушених криків, Чалмерс раптом відчув чорну неосяжність гір, тишу сотень незаселених кілометрів та загрозливий виступ скелі, що нависав

між кам'яною стіною та прірвою, – йому не хотілося на все це дивитись. Чалмерс міцніше стиснув руку провідника.

– Але... що ми робитимемо?

– Машиніст вирушив, щоб зателефонувати до Вінстона.

– Зателефонувати? Як?

– За кілька кілометрів звідси є телефон.

– Нас звідси витягнуть?

– Так.

– Але... – цієї миті його мозок нарешті поєднав минуле з майбутнім, і голос уперше зірвався на крик. – Скільки нам доведеться чекати?

– Не знаю, – сказав провідник. Він вирвав свою руку від Чалмерса і пішов геть.

Нічний диспетчер на станції Вінстона вислухав телефонне повідомлення, жбурнув слухавку і кинувся догори сходами, щоб витягнути з ліжка начальника станції. Начальника станції – понурого здоровила і перекотиполе – було призначено на посаду десять днів тому наказом нового начальника ділянки. Він непевно звівся на ноги, але негайно прокинувся, усвідомивши слова диспетчера.

– Що? – аж захлинувся він. – Господи! «Комета»?.. Ну, не стійте тут, не тремтіть! Дзвоніть у Сілвер-Спрінґс!

Нічний диспетчер головного управління ділянки у Сілвер-Спрінґс вислухав повідомлення, а потім зателефонував Дейву Мітчаму, новому начальнику ділянки Колорадо.

– «Комета»? – вигукнув Мітчам. Його рука ще дужче притиснула слухавку до вуха, ноги намацали підлогу і він ривком звівся з ліжка. – Потяг повністю вийшов з ладу? Дизель?

– Так, сер.

– О, Боже! Господи всемогутній! Що ж нам робити? – тоді, пригадавши, яку посаду обіймає, додав: – Вишліть аварійний потяг.

– Я вже це зробив.

– Зателефонуйте оператору в Шервуді, щоб він затримав увесь рух.

– Уже зателефонував.

– Що там за розкладом?

– Спеціальний вантажний потяг для армії, у західному напрямку. Але він їхатиме за чотири години. Він запізнюється.

– Я зараз прийду... Зачекайте. Нехай Білл, Сенді та Клеренс уже будуть там до мого приходу. Ох, як за таке карають!

Дейв Мітчам завжди скаржився на несправедливість. За його словами, йому страшенно не щастило в житті. Він пояснював це гнітючими теоріями про змови поважних перців, які ніколи не давали йому жодного шансу, хоча він і не пояснював, кого має на увазі під «поважними перцями». Перевага у становищі на службі була улюбленою темою для його скарг і єдиним стандартом цінностей; в залізничному бізнесі він був довше за багатьох людей, які вже давно просунулися вище. Він казав, що це і є доказом несправедливості соціальної системи, хоч ніколи не пояснював, що вкладає в поняття «соціальна система». Він працював у багатьох залізничних компаніях, проте у жодній не затримувався надовго. Його працедавці не ставили йому на карб якихось особливих проступків, просто виживали його з посади, бо він занадто часто вживав відмовку: «Мені ніхто не сказав!» Мітчам не здогадувався, що своєю теперішньою працею він завдячує угоді між Джеймсом Таґґартом і Веслі Моучем: коли Таґґарт здав Моучеві таємницю про особисте життя сестри в обмін на зростання тарифів, Моуч змусив того піти на додаткову поступку згідно зі звичними правилами їхніх угод, які передбачали, що з будь-якої домовленості слід витиснути якнайбільше особистого зиску. Цією додатковою поступкою була посада для Дейва Мітчама, зятя Клода Слаґенгопа, президента «Друзів глобального прогресу» – організації, що, на думку Моуча, мала найбільший вплив на громадську думку. Джеймс Таґґарт переклав відповідальність за роботу для Мітчама на Кліфтона Лоусі. Лоусі негайно запхав Мітчама на перше-ліпше місце – начальника ділянки Колорадо: посада саме звільнилася, бо попередній начальник непомітно її покинув. А покинув тоді, коли додатковий дизельний потяг зі станції Вінстон віддали для спеціального поїзда Чіка Моррісона.

– Що ж ми будемо робити? – кричав напівдягнений Дейв Мітчам, на неслухняних зі сну ногах несучись до свого офісу, де на нього чекали головний диспетчер, начальник служби руху і машиніст-наставник.

Йому ніхто не відповів. Це були чоловіки середнього віку, які чимало часу пропрацювали на залізниці. Ще місяць тому вони охоче давали поради за будь-якої надзвичайної ситуації,

але тепер кожен почав розуміти, що все змінилось, і говорити небезпечно.

– Що ж до дідька ми будемо робити?

– Ясно лише одне, – відповів Білл Брент, головний диспетчер. – Ми не можемо відправити локомотив на вугільній тязі до тунелю.

Дейв Мітчам насупився: він знав, що про це думає кожен із них, і волів, щоби Брент не казав цих слів уголос.

– Де ж ми візьмемо дизель? – злісно запитав він.

– Ніде, – відповів старший машиніст.

– Але ж ми не можемо дозволити, щоб «Комета» цілу ніч стояла на запасній колії!

– Нам, мабуть, доведеться, – мовив начальник служби руху. – Дейве, який сенс про це говорити? Ти ж знаєш, що дизеля у цьому окрузі немає.

– Але ж, Господи всемогутній! Як вони хочуть, щоб ми запускали потяги без локомотивів?

– Міс Таґґарт не хотіла, – відповів старший машиніст. – А містер Лоусі – хоче.

– Білле, – благальним тоном запитав Мітчам, – чи буде сьогодні вночі якийсь трансконтинентальний потяг із дизелем?

– Найшвидше буде двісті тридцять шостий, швидкий вантажний потяг із Сан-Франциско. У Вінстоні він має бути о сьомій вісімнадцять ранку, – і додав: – Цей дизель буде тут найраніше. Я перевіряв.

– А спеціальний потяг для армії?

– Краще про таке не думай, Дейве. Цей, за наказом військових, має переваги перед усім транспортом на лінії, включно з «Кометою». Він і так запізнюється – двічі займалися коробки передач. Вони везуть зброю для арсеналів на Західному узбережжі. Ти краще молись, щоб цей потяг на твоєму відрізку ніщо не зупинило. Якщо думаєш, що нас покарають через «Комету», то порівняно з зупинкою військового потяга – це просто ніщо.

Вони замовкли. Вікна були відчинені у літню ніч, і чоловіки чули, як в офісі диспетчера поверхом нижче дзвонив телефон. Над покинутою станцією, що колись була гомінким залізничним вузлом, мерехтіли сигнальні вогні.

Мітчам поглянув у напрямку депо, де в розмитому світлі проглядались обриси кількох локомотивів на вугільній тязі.

– Тунель... – почав він і затнувся.

– ...завдовжки дванадцять кілометрів, – безжально додав начальник служби руху.

– Я просто думаю, – гаркнув Мітчам.

– Краще не думайте про це, – м'яко порадив йому Брент.

– Я нічого не сказав!

– Про що ти говорив із Діком Гортоном перед його відходом? – запитав невинним тоном старший машиніст, ніби йшлося про дрібничку. – Щось про те, що система вентиляції тунелю – до одного місця? Він не казав часом, що цей тунель сьогодні небезпечний уже навіть для дизельних потягів?

– Навіщо ти про це говориш? – заревів Мітчам. – Я ж нічого не сказав!

Дік Гортон, головний інженер ділянки, звільнився через три дні після приїзду Мітчама.

– Та просто захотілося згадати, – невинно мовив старший машиніст.

– Слухай, Дейве, – сказав Білл Брент, знаючи, що Мітчам буде ще годину тягнути час, перш ніж прийме рішення, – ти ж знаєш: єдине, що можна зробити – це потримати «Комету» у Вінстоні до ранку, зачекати на двісті тридцять шостий, використати його дизель, щоб протягнути «Комету» крізь тунель, а тоді надати їй найкращий вугільний паротяг, який знайдеться на протилежному боці.

– Але наскільки ж вона тоді запізниться?

Брент знизав плечима.

– Дванадцять годин... вісімнадцять годин... хтозна?

– Вісімнадцять годин – для «Комети»? Боже, такого ще ніколи не було!

– Усього, що з нами зараз відбувається, ніколи досі не було, – сказав Брент; його завжди жвавий, впевнений голос сповнювала несамовита втома.

– Але в Нью-Йорку все звалять на нас! Вони обвинуватять нас!

Брент знизав плечима. Ще місяць тому таку несправедливість він вважав би незбагненною, але сьогодні вже був до цього готовий.

– Думаю... – нещасним тоном мовив Мітчам, – думаю, нічого іншого ми зробити не можемо.

– Не можемо, Дейве.

– О, Боже! Чому це з нами сталося?

– Хто такий Джон Ґолт?

О пів на третю старий маневровий паротяг потягнув «Комету» на бічну колію станції «Вінстон». Кіп Чалмерс, не вірячи своїм очам, люто поглянув на кілька халуп, що маячіли на віддаленому схилі та старезний навіс станції.

– А тепер що? Якого біса вони тут зупиняються? – закричав він і подзвонив, щоб викликати провідника.

Коли він знову зміг рухатись і відчув, що у безпеці, його жах перетворився на лють. Він почувався так, ніби його обдурили, примусивши пережити даремний переляк. Його супутники досі сиділи при столах відпочинкового купе. Вони були надто зворохоблені, щоб спати.

– Як довго? – байдужо повторив провідник його запитання. – До ранку, містере Чалмерс.

Чалмерс остовпіло поглянув на нього.

– Ми стоятимемо тут до завтрашнього ранку?

– Так, містере Чалмерс.

– Тут?

– Так.

– Але у мене завтра ввечері мітинг у Сан-Франциско!

Провідник не відповів.

– Чому? Чому ми повинні тут стояти? Якого біса? Що сталося?

Повільно і терпляче, з презирливою ввічливістю в голосі, провідник чітко змалював йому ситуацію. Але багато років тому, в початковій школі, у середній школі, у коледжі Кіпа Чалмерса навчили, що людина не мусить і не повинна жити згідно з голосом розуму.

– До дідька твій тунель! – закричав він. – Думаєш, я дозволю тобі затримувати мене через якийсь нещасний тунель? Хочеш зашкодити найважливішим державним планам через тунель? Скажи своєму машиністові, що я повинен бути в Сан-Франциско до вечора, а він повинен мене туди відвезти!

– Як?

– Це ваша робота, а не моя!

– Це неможливо зробити.

– Тоді знайдіть спосіб, чорт би вас забрав!

Провідник знову не відповів.

– Думаєш, я дозволю твоїм жалюгідним технологічним проблемам завадити вирішальним суспільним справам? Ти хоча б знаєш, хто я? Скажи машиністові, щоб їхав, якщо він цінує свою роботу!

– Машиніст отримав наказ.

– Довбані накази! Сьогодні тут віддаю накази я! Скажи, щоб негайно рушав!

– Можливо, вам краще поговорити з начальником станції, містере Чалмерс. Я не маю права відповісти вам так, як мені того хотілось би, – сказав провідник і пішов геть.

Чалмерс зірвався на ноги.

– Слухай, Кіпе, – неспокійно мовив Лестер Так. – Може, це правда... Що як вони справді не можуть?

– Вони зможуть, якщо їх змусити! – проревів Чалмерс, рішуче крокуючи до дверей.

Багато років тому, в коледжі, його навчили, що найефективніша спонука до дій – це страх.

У ветхому офісі станції Вінстон він надибав сонного чоловіка з млявими рисами та наляканого юнака, який сидів за диспетчерським столом. У мовчазному заціпенінні вони слухали потік такої лайки, якої їм ніколи не випадало чути навіть від залізничних робітників.

– ...і мене не обходить, як ви пропхаєте потяг крізь тунель, придумуйте самі! – завершив Чалмерс. – Але якщо не знайдете мені паротяга і не запустите потяга, можете послати повітряний поцілунок своїм робочим місцям, дозволам на працевлаштування і всій цій клятій залізниці!

Начальник станції ніколи не чув про Кіпа Чалмерса. Він і гадки не мав про його ранг. Але точно знав, що це саме той день, коли невідомий чоловік на незрозумілій посаді володіє необмеженою владою – владою життя і смерті.

– Це не від нас залежить, містере Чалмерс, – благально мовив він. – Ми не віддаємо наказів. Наказ прийшов зі Сілвер-Спрінґс. Зателефонуйте містерові Мітчаму і...

– Хто такий містер Мітчам?

– Наглядач ділянки в Сілвер-Спрінґс. Вам, мабуть, варто надіслати йому повідомлення...

– Оце я ще витрачатиму час заради наглядача ділянки! Я зараз надішлю повідомлення Джимові Таґґарту – ось що я зроблю!

Перш ніж начальник станції оговтався, Чалмерс підскочив до юнака, наказуючи:

– Ти! Запиши і негайно надсилай!

Ще місяць тому начальник станції не прийняв би такого повідомлення від жодного пасажира – це забороняли правила. Але він більше не мав певності щодо правил: «Містерові Джеймсу Таґґарту, Нью-Йорк. Я застряг у «Кометі» у Вінстоні (Колорадо) через некомпетентність ваших людей, які відмовились надати мені паротяг. Завтра у Сан-Франциско у мене мітинг найвищого державного значення. Якщо мій потяг негайно не поїде, наслідки можете передбачити самі. Кіп Чалмерс».

Коли юнак передав повідомлення дротами, що через весь континент тягнулися за стовпами, схожими на охоронців колії Таґґартів, а Кіп Чалмерс повернувся до свого вагона, чекаючи на відповідь, начальник станції зателефонував своєму другові Дейву Мітчаму і прочитав йому текст повідомлення. Він почув, як Мітчам застогнав:

– Я вирішив, Дейве, що краще тобі сказати. Ніколи не чув про цього чолов'ягу, але, може, він справді видатний.

– Не знаю... – простогнав Мітчам. – Кіп Чалмерс? Його ім'я весь час з'являється в газетах, поруч з іменами найповажніших діячів. Не знаю, хто він такий, але якщо він із Вашингтона, то шансів у нас немає. О, Боже, що ж нам робити?

У нас немає шансів, – подумав оператор Таґґарта в Нью-Йорку і телефоном передав повідомлення Джеймсові додому. В Нью-Йорку була шоста ранку, Джеймса Таґґарта вицупили з неспокійного сну після безсонної ночі. Він із понурим обличчям вислухав повідомлення. Джеймс відчував те саме, що й начальник станції у Вінстоні – й із тієї ж причини.

Він зателефонував додому до Кліфтона Лоусі. Всю ту лють, яку Джеймс не міг вилити на Кіпа Чалмерса, він вилив на Кліфтона.

– Зробіть щось! – верещав Таґґарт. – Мені байдуже, що! Це ваша робота, а не моя; переконайтеся, що цей потяг таки поїде! Що це в біса коїться? Ніколи досі не чув, щоб «Комету» затримували! То ось як ви керуєте своїм відділом? Краще не буває, коли високопоставлені пасажири починають надсилати мені

повідомлення! Коли моя сестра керувала, то мене, принаймні, не будили посеред ночі через кожний зламаний гвинтик на відрізку Айова – Колорадо!

– Мені так прикро, Джиме, – улесливо мовив Кліфтон Лоусі. В його інтонації поєднувалися прохання вибачити, спроба заспокоїти і поблажлива впевненість. – Це просто непорозуміння. Це чиясь дурна помилка. Не хвилюйтесь, я про все подбаю. Я, до речі, був у ліжку, але негайно візьмусь за цю справу.

Кліфтон Лоусі не був у ліжку. Він щойно повернувся з прогулянки нічними клубами у товаристві молодої леді. Він попросив її зачекати і поквапився до офісу «Таґґарт Трансконтиненталь». Ніхто з нічних працівників, які його бачили, не міг сказати, навіщо йому було з'являтися там особисто, але ніхто не сказав би й того, що у цьому не було необхідності. Він забігав до різних кабінетів – і вибігав звідти; його бачили багато людей, було видно, що він страшенно заклопотаний. Єдиним фізичним результатом цієї біганини виявився наказ, який отримав телеграфом Дейв Мітчам, наглядач залізничної ділянки в Колорадо: «Негайно надайте містерові Чалмерсу паротяг. Відправте «Комету» без невиправданих затримок. Якщо ви нездатні виконувати своїх обов'язків, я змушу вас відповідати перед Радою стандартизації. Кліфтон Лоусі».

Далі, зателефонувавши своїй подрузі, Кліфтон Лоусі вирушив разом із нею до придорожнього ресторану, – щоб мати цілковиту певність, що впродовж найближчих кількох годин їх ніхто не потурбує.

Диспетчер у Сілвер-Спрінґс був спантеличений наказом, який довелося передати Дейву Мітчаму, але той зрозумів. Він знав, що жоден залізничний наказ не віддають у таких формулюваннях, як «надай паротяг пасажирові»; він знав, що вся ця справа – показова, і здогадувався, яку саме виставу зараз ставлять, а тому, усвідомивши, кого тут призначено на роль цапа-відбувайла, вкрився холодним потом.

– Дейве, що сталося? – запитав начальник служби руху.

Мітчам не відповів. Він схопив телефон, його руки тремтіли, поки він благав зв'язати його з оператором Таґґарта у Нью-Йорку. Він мав вигляд загнаної у пастку звірини.

Нью-йоркського оператора Мітчам благав з'єднати його з домом містера Кліфтона Лоусі. Оператор намагався. Ніхто не

відповідав. Мітчам благав оператора продовжувати і спробувати кожен номер, який тільки спадає на думку, за яким можна знайти містера Лоусі. Оператор пообіцяв і Мітчам роз'єднався, але чудово знав, що чекання не має сенсу, як і розмова з будь-ким із відділу містера Лоусі.

– У чому річ, Дейве?

Мітчам простягнув йому наказ – і з обличчя начальника служби руху зрозумів, що пастка насправді була така небезпечна, як він підозрював.

Він зателефонував до регіональної контори «Таґґарт Трансконтиненталь», розташованої в Омасі, у штаті Небраска, благаючи про розмову з головним керівником регіону. В слухавці запала тиша, а потім голос оператора з Омахи повідомив, що головний керівник три дні тому звільнився і зник «через проблемку з містером Лоусі».

Мітчам попросив тоді покликати асистента головного керівника, який відповідає за цей конкретний регіон. Але той виїхав кудись на вихідні й із ним неможливо було зв'язатися.

– З'єднайте мене з кимось іншим! – закричав Мітчам. – Із будь-ким, з будь-якого регіону! Заради Бога – знайдіть мені когось, хто скаже, що робити!

Відгукнувся асистент головного керівника регіону Айова-Міннесота.

– Що? – після перших же слів перебив він Мітчама. – У Вінстоні, в Колорадо? Якого біса ви мені дзвоните?.. Ні, не розповідайте, що сталось, я не хочу цього знати!.. Ні, я сказав! Ні! Ви не втягнете мене в ситуацію, за якої я муситиму пояснювати свої дії чи бездіяльність. Це не моя проблема!.. Поговоріть із керівником свого регіону, не чіпляйтеся до мене! Що мені взагалі до вашого Колорадо?.. Чорт, та не знаю, знайдіть головного інженера, з ним і поговоріть!

Головний інженер центрального регіону нетерпляче відповів:

– Так? Що? В чому річ? – Мітчам відчайдушно заходився пояснювати. Коли головний інженер почув, що дизеля немає, він гаркнув:

– Тоді, звісно, тримайте потяг!

Коли почув про містера Чалмерса, його голос раптово пом'якшився:

– Гм... Кіп Чалмерс? Із Вашингтона?.. Ну, я не знаю. Нехай це вирішує містер Лоусі.

Коли Мітчам сказав: «Містер Лоусі наказав мені надати паротяг, але...», головний інженер із величезним полегшенням відрізав:

– Тоді робіть те, що вам каже містер Лоусі! – і роз'єднався.

Дейв Мітчам обережно відклав свою слухавку. Він більше не кричав. Натомість навшпиньки підійшов до свого крісла, ніби прагнув зробити це якомога непомітніше, сів і довго вдивлявся у наказ містера Лоусі.

Потім окинув поглядом кімнату. Диспетчер розмовляв по телефону. Начальник служби руху і машиніст-наставник були тут, але вдавали, наче ні на що не чекають. Мітчам хотів би, щоб Білл Брент, головний диспетчер, пішов додому. Білл Брент стояв у кутку, не зводячи з Мітчама погляду.

Брент був невисокий і худий, але широкоплечий. Йому було сорок, але на вигляд – набагато менше. Він мав бліде обличчя офісного працівника та сухі риси ковбоя. Брент мав репутацію найкращого диспетчера на всій залізниці.

Мітчам різко підвівся і сходами пішов нагору, стискаючи в руці наказ Лоусі.

Дейв Мітчам не надто добре розбирався в інженерних і транспортних проблемах, зате розумів таких людей, як Кліфтон Лоусі. Розумів, у яку саме гру грають нью-йоркські начальники і що вони з ним роблять. В наказі не було зазначено, щоб він надав містерові Чалмерсу вугільний паротяг, – ішлося просто про «паротяг». Коли настане час ставити запитання, то хіба містер Лоусі не зойкатиме, шокований та обурений, що, мовляв, начальник ділянки мав би знати: наказ передбачав винятково дизельний потяг? У наказі було сказано: начальник повинен «безпечно» відправити «Комету» далі, «без невиправданих затримок». Невже начальник ділянки не знає, що таке «безпека»? А що таке «невиправдана затримка»? Якщо існує ризик великої аварії, то чи вважатиметься виправданою затримка тривалістю тиждень або місяць?

Нью-йоркським начальникам було байдуже, думав Мітчам. Їм було байдуже, чи встигне на мітинг містер Чалмерс, чи станеться на їхній колії безпрецедентна катастрофа. Вони намагалися убезпечити себе лише від того, щоб їх ні в чому не можна

було обвинуватити. Якщо він затримуватиме потяг, його використають, як цапа-відбувайла, мішень для люті містера Чалмерса. Якщо він накаже потягові рушати, і той не дістанеться до західного виїзду з тунелю, вони обвинувачуватимуть його у відсутності компетенції. У кожному разі вони стверджуватимуть, начебто Мітчам діяв усупереч їхнім наказам. Що він зможе довести? Кому? Людина не може нічого довести трибуналу, який не має жодної чіткої політики, окресленої процедури, жодних норм доказового права і обов'язкових принципів. Такий трибунал, як Рада стандартизації, визнавав людину винною або невинною на свій розсуд, без жодних стандартів провини чи невинності.

Дейв Мітчам нічого не знав про філософію закону. Зате він чудово розумів: якщо суд не зв'язаний жодними правилами, то не зв'язаний він і жодними фактами, а тоді ключовим стає не правосуддя, а людський чинник, і доля людини залежить не від того, що вона скоїла або не скоїла, а від того, з ким вона знайома або не знайома. Він запитував себе, які шанси має на такому суді проти містера Джеймса Таґґарта, містера Кліфтона Лоусі, містера Кіпа Чалмерса та їхніх впливових друзів.

Усе своє життя Дейву Мітчаму вдавалось уникати необхідності приймати рішення. Він завжди чекав, щоб йому вказували, як чинити, і ніколи не мав ні в чому певності. Все, що доходило зараз до його мозку, – це розлоге й обурене скиглення про несправедливість. Він думав: доля виділила його, обдарувавши невдачами, і тепер власне начальство підставило на єдиній хорошій посаді, яку йому вдалось отримати. Мітчама не навчили усвідомлювати, що той спосіб, у який він отримав роботу, і хибне обвинувачення – нерозривні частини одного цілого.

Роздивляючись наказ Лоусі, Мітчам думав, що міг би затримати «Комету», а вагон містера Чалмерса прикріпити до паротяга і відправити в тунель. Але заперечно похитав головою, перш ніж думка встигла сформуватись: адже це змусило б містера Чалмерса зрозуміти, який це серйозний ризик; він негайно відмовився б і продовжив би вимагати безпечного неіснуючого паротяга. Більше того: це означало б, що йому, Мітчаму, доведеться взяти на себе відповідальність, визнати, що він цілком усвідомлює всю небезпеку, діяти відкрито і чітко розтлумачити ситуацію, – це було б єдиною дією, якої уникали у своїй політиці його керівники, ключем до їхньої гри.

Дейв Мітчам не належав до тих людей, які могли б збунтуватися проти свого становища чи підважити моральний кодекс власних зверхників. Він вирішив не кидати виклику політиці керівництва, а погоджуватись із нею. Білл Брент переважав його у будь-яких технологічних питаннях, але у конформізмі Мітчам перемагав без жодних зусиль. Колись існувало таке суспільство, для виживання в якому людина повинна була розвивати таланти Білла Брента. У сьогоднішньому суспільстві запорукою успіху був талант Дейва Мітчама.

Дейв Мітчам сів за друкарську машинку своєї секретарки і двома пальцями уважно надрукував два накази: один – начальникові служби руху, інший – старшому машиністові. В першому Мітчам розпорядився, щоб начальник служби руху негайно зібрав команду обслуговування для локомотива на випадок «надзвичайної ситуації». В іншій доручив старшому машиністові «вислати найкращий із доступних паротягів до Вінстона, де він повинен чекати для надання допомоги за надзвичайної ситуації».

Копії наказів Мітчам поклав собі до кишені, відчинив двері, покликав нічного диспетчера і попросив передати документи чоловікам, які перебували поверхом нижче. Нічний диспетчер був сумлінним юнаком, який довіряв своєму начальству і знав, що перше правило залізничного бізнесу – це дисципліна. Його вразило, що Мітчам хоче надіслати надруковані накази на таку невелику відстань, але хлопець ні про що не запитував. Мітчам знервовано очікував. За якусь мить він побачив, як подвір'я перетинає начальник служби руху, прямуючи до депо. Він відчув полегшення: чоловіки не прийшли, щоб особисто з ним сперечатися. Вони все зрозуміли і погодилися грати в ту ж саму гру, в яку грав він.

Начальник служби руху йшов, дивлячись собі під ноги. Він думав про свою дружину і двох дітей, про будинок, у якому прожив усе життя. Він знав, чим займається його керівництво, і міркував, чи повинен відмовитись йому підкорятися. Він ніколи не боявся втратити роботу. Як будь-яка обізнана у своїй справі людина, він був упевнений, що, посварившись із одним працедавцем, завжди зможе знайти іншого. Але зараз він боявся. Він не мав права звільнитися чи шукати нову роботу. Якщо він кине виклик працедавцеві, його долю вирішуватиме єдина Рада, що має неспростовну владу, і якщо ця Рада

винесе рішення проти нього, то приречe його на повільну голодну смерть: будь-яка робота стане для нього недоступна. Чоловік знав, що, хай там як, а Рада таки буде налаштована проти; знав, що ключ до темної, мінливої таємниці суперечливих рішень Ради криється у секретному впливі протекції. Які він мав шанси проти містера Чалмерса? Він пережив часи, коли був зацікавлений розвивати свої найкращі здібності, як того вимагали працедавці. Сьогодні жодних здібностей ніхто вже не потребував. Були часи, коли від нього вимагали докладати найбільших зусиль, – і відповідно до цього й винагороджували. Сьогодні, якби він спробував діяти згідно з власним сумлінням, на нього чекало б лише покарання. Були часи, коли працедавці хотіли, щоб їхні робітники думали. Сьогодні така потреба відпала: працівники повинні були тільки підкорятись. І совість стала небажаною чеснотою. То як ця чеснота наважується підвищувати свій голос? Заради чого? Він думав про пасажирів: про трьохсот пасажирів «Комети». Думав про своїх дітей. Його син учився в середній школі, а дев'ятнадцятирічною донькою він пишався гостро й болісно, оскільки її вважали найкрасивішою дівчиною у місті. Він запитував у себе, чи може допустити, щоб його діти повторили долю дітей безробітних, яких йому випадало бачити в занепалих районах, поселеннях, розташованих неподалік від закритих фабрик та уздовж недіючих більше колій. Вражений і нажаханий, він зрозумів, що зараз робить вибір між життям своїх дітей і життям пасажирів «Комети». Раніше такий конфлікт був просто неможливий. Оберігаючи безпеку пасажирів, він дбав про захист власних дітей; перше передбачало друге, і навпаки, в цьому не було суперечності, жодної необхідності в жертвах. Тепер же, якщо він хотів урятувати пасажирів, то зробити це міг тільки ціною життя власних дітей.

Він туманно пригадав проповіді про красу самоспалення, чесноту самопожертви заради інших. Чоловік нічого не знав про філософію етики, але несподівано усвідомив (не у формі слів, а через напад темного, лютого, дикого болю): якщо це була чеснота, то йому й клаптя від неї не треба.

Він увійшов у депо і наказав підготувати до виїзду на Вінстон великий, старезний локомотив на вугільній тязі.

Начальник служби руху скористався телефоном у диспетчерському офісі, щоб зібрати команду для паровоза, як йому

було наказано. Але його рука зі слухавкою завмерла в повітрі. Чоловіка раптово пронизала думка, що цим вчинком він прирікає людей на смерть: серед двадцяти осіб, зазначених у списку, що лежав перед ним, двоє, обраних ним, загинуть. Він відчув холод – і не більше. Жодного неспокою, тільки збентеження, тільки байдужість і здивування. До його обов'язків ніколи не входило посилати людей на смерть; навпаки – він викликав їх, щоб вони заробляли на власне прожиття. Як дивно, подумалось йому; і дивно, що його рука завмерла; те, що змусило його зупинитися, здавалося, походило з минулого двадцятирічної давнини; хоча, подумав він, як химерно, – насправді всьому цьому лише місяць, не більше.

Диспетчерові було сорок вісім років. Він не мав родини, друзів, жодних зв'язків із іншою людською істотою на світі. Всю можливу відданість, яку інші люди розподіляють на безліч випадкових зв'язків, він цілком присвятив особі свого молодшого на двадцять п'ять років брата, якого виховав сам. Він відправив хлопця вчитися до технологічного коледжу, і всі – як старший брат, так і вчителі, – добре бачили, що на цьому юному рішучому чолі накреслено знак генія. З тією ж спрямованою в одне русло відданістю, що й у брата, хлопець дбав винятково про своє навчання. Його не цікавили ні спорт, ні вечірки, ні дівчата – лише ті речі, які він збирався винайти та створити. Юнак закінчив коледж і почав працювати в дослідницькій лабораторії великого концерну електроенергії в Масачусетсі, отримуючи за це незвично високу для його віку заробітну плату.

Сьогодні двадцять восьме травня, подумав диспетчер. Директиву десять двісті вісімдесят дев'ять видали першого числа. Увечері першого травня його повідомили, що брат наклав на себе руки.

Він чув, начебто директива була необхідна для порятунку країни. Він не знав, правда це чи ні; не знав також, що саме необхідно для порятунку країни. Але, відчувши якийсь незбагненний імпульс, чоловік пішов до офісу редактора місцевої газети і почав вимагати опублікувати повідомлення про смерть його брата. «Люди повинні про це знати», – тільки таку причину він міг назвати. Чоловік не здатен був пояснити, що якісь пошкоджені зв'язки в його мозку сформулювали безсловесний висновок: якщо директива була волевиявленням народу, то народ повинен

знати про цей випадок. Якби люди дізналися про те, що сталось, вони б не підтримували і не відстоювали директиву. Редактор йому відмовив. Сказав, що це негативно позначиться на моральному стані людей.

Чоловік нічогісінько не знав про політичну філософію. Зате він знав, що саме цієї миті втратив будь-яке зацікавлення життям або смертю людей у своїй країні.

Стискаючи телефонну слухавку, він подумав, що, мабуть, варто було застерегти чоловіків, яким от-от зателефонує. Вони йому довіряли, вони б навіть запідозрити не могли, що він свідомо здатен послати їх на смерть.

Але похитав головою: що за застаріла думка, минулорічна думка, пережиток того часу, коли він теж їм довіряв. Зараз це вже не мало жодного значення. Його мозок працював повільно, ніби він тягнув думки крізь вакуум, в якому не було емоцій, щоб їх якось стимулювати. Подумав, що якби він кого-небудь попередив, то почались би проблеми – наприклад, сварка, – і йому довелось би докладати величезних зусиль, щоб її уникнути. Він уже забув, за що раніше починали такі сварки. За істину? Справедливість? Братерство? Йому не хотілося робити щонайменшого зусилля. Він був дуже втомлений. Якщо застерегти усіх людей із цього списку, подумав він, то не залишиться нікого, хто міг би керувати цим паротягом, тому він урятував би два життя плюс триста пасажирів «Комети».

Але ніщо в його свідомості не відгукнулося на ці цифри. «Життя» – це було просто слово, воно не мало жодного значення.

Він притис телефонну слухавку до вуха, набрав два номери і негайно викликав на роботу машиніста і кочегара.

Паротяг номер триста шість виїхав до Вінстона, коли Дейв Мітчам спустився сходами додолу.

– Підготуйте для мене автодрезину, – наказав він. – Я їду до Фермонта.

Фермонт – маленька станція, розташована за тридцять кілометрів на схід уздовж лінії. Робітник кивнув, нічого не запитуючи. Білла Брента серед них не було. Мітчам пішов до його офісу. Брент мовчки сидів за своїм столом. Здавалося, він на щось чекає.

– Я їду до Фермонта, – повідомив Мітчам. Голос його лунав агресивно-буденно; тон наче натякав, що відповідати не обов'язково. – У них там кілька тижнів тому був дизель... На якомусь

аварійному ремонті, чи щось таке... Я їду, щоб перевірити, чи не можемо ми ним скористатися.

Він замовк, але Брент нічого не сказав.

– У ситуації, що склалася, ми не можемо утримувати цей потяг до ранку, – продовжив Мітчам, не дивлячись на нього. – Хай там як, ми повинні спробувати. Тепер я думаю: а раптом вдасться використати цей дизель? Це останній, на який можемо розраховувати. Тому, якщо від мене через півгодини нічого не буде чути, підписуйте наказ і відсилайте «Комету» з номером триста шість.

Незалежно від того, що собі думав Мітчам, він просто не міг повірити у почуте. Після паузи Брент ледь чутно вимовив:

– Ні.

– Тобто – ні?

– Я цього не робитиму.

– Тобто – не робитимете? Це наказ!

– Я не буду цього робити, – Брентів голос лунав твердо та впевнено, не затьмарений жодною емоцією.

– Ти відмовляєшся виконувати наказ?

– Так.

– Але ти не маєш права! І я не буду сперечатися на цю тему. Я так вирішив, це моя відповідальність і твоя думка мене не цікавить. Твоя робота – виконувати мої накази.

– Ви подасте мені свій наказ у письмовому вигляді?

– Що, чорт забирай? Ти натякаєш, що не довіряєш мені? Справді?

– Дейве, а навіщо вам до Фермонта? Чому б їм просто не зателефонувати і запитати про той дизель, якщо ви думаєте, що він у них є?

– Не розказуй, як мені виконувати свою роботу! Ти не будеш отак сидіти тут і ставити мені запитання! Тримай свою пащу на замку і роби, що наказують, інакше я дам тобі можливість виступити перед Радою стандартизації!

На Брентовому ковбойському обличчі складно було розгледіти емоції, але Мітчам побачив там щось, що нагадувало недовірливий жах; тільки то був жах у відповідь на якесь власне видіння, а не на слова, і не було в цьому виразі страху, на який сподівався Мітчам.

Брент знав, що завтра вранці його слово буде протиставлятися слову Мітчама. Мітчам заперечуватиме, що віддав наказ і

покаже надрукований текст про паротяг номер триста шість, висланий до Вінстона, щоб просто «чекати», і надасть свідчення того, що сам вирушив до Фермонта у пошуках дизеля. Мітчам заявить, що фатальний наказ самовільно віддав Білл Брент, головний диспетчер, і що це повністю лежить на його совісті. Справа не видавалась би аж надто заплутаною, вона не витримала б ретельного аналізу, але для Ради стандартизації цього вистачить, адже їхня політика передбачає всього лише заборону вивчати будь-що надто ретельно. Брент знав, що він міг би грати в ту ж таки гру і передати естафету наступній жертві, знав, що йому вистачило б розуму це все провернути, – от тільки він радше помре, ніж зробить таке.

Зовсім не вигляд Мітчама змусив його завмерти від жаху. Це сталося через усвідомлення того, що немає жодної людини, якій можна про все це розповісти, щоб запобігти трагедії: жодного начальника на всій лінії, від Колорадо до Омахи та Нью-Йорка. Начальників було повно, і всі вони чинили однаково; це вони показали Мітчаму приклад, підказали спосіб. Дейв Мітчам був тепер своїм на залізниці, а він, Білл Брент, більше своїм не був.

Так, як Білл Брент умів охоплювати зором усю залізничну мережу на ділянці, тільки вхопивши зором кілька чисел на аркуші, так цієї миті він окинув зором і власне життя, а також повну ціну прийнятого рішення. Він не закохувався, аж доки не минула юність. Аж у тридцять шість років він знайшов бажану жінку. Протягом останніх чотирьох років вони були заручені. Білл мусив чекати, бо мав обов'язок підтримувати матір та овдовілу сестру з трьома дітьми. Він ніколи не боявся нести тягар, бо знав, що здатен на це, і ніколи не брав на себе зобов'язань, якщо не був певен, що зможе їх виконати. Він чекав, заощаджував гроші, й ось нарешті настав той час, коли Білл відчув, що достатньо вільний для того, щоб бути щасливим. За кілька тижнів, у червні, він мав одружуватися. Сидячи за своїм столом і дивлячись на Дейва Мітчама, він згадав про це, але думка не викликала у нього жодних вагань, тільки жаль та приглушений смуток – приглушений, бо він просто не міг дозволити почуттю стати частиною цього моменту.

Білл Брент нічого не знав про епістемологію. Зате знав, що людина повинна жити, керуючись власним раціональним сприйняттям реальності, що вона не може діяти проти нього, уникати

його або шукати йому підміни. І що іншого способу життя для нього не існує.

Він підвівся.

– Це правда: поки я на своїй посаді, я не можу не виконувати ваших наказів, – сказав він. – Але зможу, якщо звільнюсь. Тому я звільняюся.

– Ти – що?

– Я негайно звільняюся.

– Але ж ти не маєш права звільнятися, клятий покидьку! Хіба ти не знаєш? Не знаєш, що я тебе за це кину до в'язниці?

– Якщо хочете вранці прислати по мене шерифа, я буду вдома. Втікати не намагатимуся. Немає куди бігти.

Дейв Мітчам на зріст був метр дев'яносто і мав будову борця, але весь тремтів від злості й жаху перед делікатною постаттю Білла Брента.

– Ти не можеш звільнитися! Це заборонено законом! Я – закон! Ти не можеш мене покинути! Я тебе звідси не випущу! Я не дозволю тобі сьогодні покинути цю будівлю!

Брент підійшов до дверей:

– А ви повторите наказ, який дали мені, перед іншими? Ні? Тоді я йду!

Щойно він відчинив двері, як Мітчам ударив його кулаком в обличчя, і Брент упав на підлогу. Старший машиніст і начальник служби руху стояли у відчинених дверях.

– Він звільнився! – закричав Мітчам. – Цей боягуз звільнився у такий момент! Він порушник закону і нікчема!

Повільно піднявшись із підлоги, Білл поглянув на чоловіків крізь криваву пелену, що застилала йому очі. Білл бачив, що вони все зрозуміли, але бачив також і закритість їхніх облич: розуміти вони не хотіли, не хотіли втручатися, не хотіли ненавидіти його за те, що заради справедливості він ставив їх у складне становище. Білл нічого не промовив, просто звівся на ноги і покинув будівлю.

Мітчам уникав дивитися на присутніх.

– Агов, ти, – покликав він, кивнувши головою до нічного диспетчера. – Йди сюди. Мусиш негайно заступити на його місце.

Зачинивши двері, Мітчам повторив хлопцеві історію про дизель у Фермонті, яку перед тим розповідав Брентові, і наказав відправити «Комету» з паротягом номер триста шість, якщо за

півгодини від нього не буде звістки. Юнак був нездатен зараз думати, говорити або що-небудь розуміти: він бачив кров на обличчі Білла Брента, якого вважав своїм ідолом.

– Так, сер, – тупо відповів він Дейву Мітчаму, який вирушав до Фермонта, дорогою повідомляючи кожному працівнику депо, стрілочнику чи обтирачу, що він їде автодрезиною шукати дизель для «Комети».

Нічний диспетчер сидів за столом, дивлячись то на годинник, то на телефон, і молився, щоб той задзвонив, щоб надійшло повідомлення від містера Мітчама. Але півгодини минуло в тиші, і коли залишалось всього три хвилини, хлопець відчув такий жах, якого не міг пояснити. Єдине, що знав: він не хотів передавати наказ. Він обернувся до старшого машиніста і начальника служби руху та запитав, вагаючись:

– Перш ніж поїхати, містер Мітчам віддав мені наказ, але я не знаю, чи мені слід його виконувати, тому що... Мені здається, він неправильний. Він сказав...

Старший машиніст відвернувся. Він не відчував жодного жалю: хлопцеві було стільки ж років, як і його братові.

Начальник служби руху гаркнув:

– Роби, як тобі сказав містер Мітчам. Думати тобі не дозволено, – і вийшов із приміщення.

Та відповідальність, якої уникли Джеймс Таґґарт і Кліфтон Лоусі, лежала тепер на плечах переляканого хлопця. Його колотило. Він вагався, а потім повернув собі відвагу думкою, що не можна сумніватися щодо сумлінності та компетентності керівників залізниці. Він не знав, що сприймав і залізницю, і її керівників за мірками столітньої давнини.

Із добросовісною точністю залізничника, рівно у той момент, коли збігло півгодини, хлопець написав своє ім'я під наказом відправити «Комету» з паротягом номер триста шість і переправити її до станції Вінстон.

Начальник станції у Вінстоні здригнувся, побачивши наказ, але він не належав до людей, які сперечаються з владою. Він подумав: а може, тунель не такий уже й небезпечний, як здавалось. І сказав собі, що найкраща можлива політика сьогодні – не думати.

Коли він подав копії наказу провіднику та машиністові «Комети», провідник повільно окинув поглядом приміщення,

оглянув кожне обличчя, згорнув аркуш, вклав його до кишені й без жодного слова вийшов.

Машиніст якусь мить стояв, дивлячись на папірець, а потім кинув його і сказав:

– Я не буду цього робити. І якщо вже доходить до того, що залізниця видає такі накази, то я на неї більше не працюватиму. Можете записати, що я звільнився.

– Але ви не можете звільнитися! – закричав начальник станції. – Вони вас за це арештують!

– Якщо знайдуть, – відповів машиніст і вийшов зі станції у безмежну темряву гірської ночі.

Машиніст із Сілвер-Спрінґс, який доставив номер триста шість, сидів у кутку кімнати. Він зареготав і сказав:

– Та він боїться.

Начальник станції обернувся до нього.

– Джо, а ти це зробиш? Поведеш «Комету»?

Джо Скотт був п'яний. Колись залізничника, який з'являвся на роботу з ознаками алкогольної інтоксикації, сприймали як лікаря з виразками віспи на обличчі.

Але Джо Скотт був привілейованою особою. Три місяці тому його звільнили за порушення правил безпеки, що призвело до серйозних збитків. Два тижні тому Рада стандартизації поновила його на роботі. Він був другом Фреда Кіннана, захищав його інтереси у спілці, виступаючи не проти працедавців, а проти її членів.

– Звісно, – сказав Джо Скотт. – Я поведу «Комету». Якщо їхати дуже швидко, я її проведу.

Кочегар триста шостого залишився у кабіні паротяга.

Він стурбовано спостерігав, як робітники чіпляють паротяг до передньої частини «Комети». Чоловік поглянув на червоне і зелене світло над тунелем, що виднілось удалині, кілометрів за тридцять звивистої дороги. Він був спокійною, товариською людиною; став хорошим кочегаром, але ніколи не міг дослужитися до машиніста. Єдиною його цінністю були міцні м'язи.

Кочегар був упевнений, що його керівники добре знають, що роблять, тому не наважувався нічого запитувати.

Провідник стояв біля хвоста «Комети». Він вдивлявся у вогні тунелю, а потім поглянув на довгий ланцюжок вікон

потяга. У кількох із них горіло світло, але в більшості проглядалось лише слабке блакитне сяйво нічних ламп, що пробивалося крізь опущені жалюзі. Провідник подумав, що йому слід було б розбудити пасажирів і попередити їх. Колись він ставив безпеку клієнтів вище за власну – не через любов до людей, а тому, що це була частина його роботи, яку він приймав і якою пишався. Зараз же він відчував зневагу та байдужість і не мав жодного бажання нікого рятувати. Вони самі цього хотіли, вони ухвалили директиву десять двісті вісімдесят дев'ять, думав провідник, вони продовжували жити і щодня відверталися від вердиктів, які Рада стандартизації видавала беззахисним жертвам, – то чому б і йому тепер від них не відвернутись? Якщо він порятує їхні життя, ніхто з них не стане на його захист, коли Рада стандартизації обвинуватить його в невиконанні наказів, сіянні паніки, у запізненні містера Чалмерса. Він не мав жодної охоти ставати мучеником заради бажання людей безперешкодно віддаватися власному безвідповідальному злу.

Коли настав момент, він підняв ліхтар і подав машиністові сигнал їхати.

– Бачиш? – тріумфально сказав Кіп Чалмерс Лестерові Таку, коли колеса під їхніми ногами, обертаючись, задвигтіли. – Страх – єдиний дієвий засіб упливу на людей.

Провідник увійшов до тамбура останнього вагона. Ніхто не помітив, як він спустився сходами з протилежного боку, вислизнув з потяга і розчинився у гірській темряві.

Стрілочник стояв, готовий перевести стрілку і вивести «Комету» з бічної колії на основну. Він дивився, як «Комета» повільно наближається до нього. Все, що було видно, – це білу кулю з променем, який пролягав у темряві, високо над його головою; все, що було чути – гуркіт і тремтіння рейок під ногами. Він знав, що стрілку не можна переводити. Стрілочник пригадав ніч, десять років тому, коли він ризикнув життям, щоб під час повені порятувати потяг, який от-от мало змити. Але він знав, що часи змінилися. Перевівши стрілку і побачивши, як промінь змістився вбік, стрілочник зрозумів, що решту життя ненавидітиме свою роботу.

Повністю з'їхавши з бічної колії, «Комета» вирівнялась у пряму лінію і покотилась у напрямку гір. Промінь її

головного прожектора скидався на випростану руку, яка вказувала шлях, а в самому кінці потяга світилася скляна оглядова ніша.

Дехто з пасажирів «Комети» не спав. Коли потяг почав, звиваючись, пнутись догори схилами, вони побачили скупчення ліхтарів у Вінстоні, що лежали, розсипані, під ними у темряві; далі все знову накрила цілковита чорнота, в якій мерехтіли лише червоні й зелені лампи навколо отвору тунелю попереду. Вогні Вінстона ставали дедалі дрібніші щоразу, коли їх можна було розгледіти. Чорна діра тунелю збільшувалася. Часом вікна застилала темна вуаль, затягуючи собою вогники: це був густий дим від вугільного паротяга.

Із наближенням тунелю, у порожнечі простору і каміння, на самому краю неба, з південного напрямку пасажири бачили тріпотливе полум'я, що звивалося на вітрі. Вони не знали, що то було, але й довідатися не бажали.

Катастрофи зазвичай уважають результатом абсолютної випадковості, й негайно знайшлися люди, які стверджували, що пасажири «Комети» були невинні, що вони не несли відповідальності за те, що з ними сталося.

Чоловік у люксі «А» першого вагона був професором соціології. Він навчав, що індивідуальні здібності не мають жодного значення, що індивідуальне зусилля – марне, що індивідуальна свідомість – це безсенсова розкіш, що не буває індивідуального розуму, характеру або досягнення, все досягається колективно, і зважати слід не на окрему особу, а на маси.

Чоловік в одномісному сьомому купе другого вагона був журналістом. Він писав, що «задля доброї справи» цілком правильно та морально вдатися до примусу, вірив, що має право застосовувати фізичну силу щодо інших, щоб ламати життя, душити амбіції, чавити бажання, оскверняти переконання, ув'язнювати, грабувати, убивати – заради будь-чого, що можна було назвати «доброю справою». Це поняття навіть не обов'язково було пристосовувати до конкретної ідеї, оскільки він ніколи не формулював, що саме вважав добром, а просто стверджував, що керується «почуттями», – почуттями, не підкріпленими жодним знанням, оскільки вважав емоції важливішими від знань, а сам покладався винятково на власні «добрі наміри» та силу зброї.

Жінка в одномісному десятому купе третього вагона була літньою вчителькою, яка клас за класом перетворювала безпорадних дітей на жалюгідних боягузів, навчаючи їх, що воля більшості – єдиний критерій добра та зла, що більшість може робити все, що забажає, що дітям не слід відстоювати власних переконань, а необхідно просто робити те ж, що й інші.

Чоловік у салоні «B» четвертого вагона був видавцем газети, який вірив, що люди лихі за своєю природою, що вони не пристосовані до свободи, і якщо не контролювати базових інстинктів, то всі кинуться брехати, грабувати і вбивати одне одного, а тому людьми слід керувати за допомогою брехні, грабунку і вбивства, що варто зробити винятковим привілеєм керівників, і примушувати підлеглих працювати, вчити їх моральності, утримувати в рамках закону та порядку.

Чоловік у купе «H» п'ятого вагона був бізнесменом, який здобув свій бізнес, копальню залізної руди, отримавши за допомогою закону про зрівняння можливостей урядову позику.

Чоловік у салоні «A» шостого вагона був фінансистом, який надбав свої статки, скуповуючи «заморожені» залізничні облігації, а потім його друзі у Вашингтоні їх «розморожували».

Чоловік, який мав п'яте місце у сьомому вагоні, був робітником. Згідно з його переконанням, він мав «право» на роботу незалежно від того, підходив він своєму працедавцеві чи ні.

Жінка з одномісного купе номер шість у восьмому вагоні працювала викладачкою. Вона вважала, що, як споживач, має «право» на транспортні перевезення, хочуть працівники залізниці того чи ні.

Чоловік із одномісного купе номер два у дев'ятому вагоні був професором економіки. Він захищав ліквідацію приватної власності, пояснюючи, що інтелект не має жодної ролі у промисловому виробництві, що людський розум – наслідок матеріальних інструментів, що фабрикою чи залізницею може керувати будь-хто, оскільки це залежить винятково від технічних засобів.

Жінка з купе «D» у десятому вагоні вклала своїх дітей спати на верхніх полицях, дбайливо накрила їх, оберігаючи від протягів і поштовхів. Її чоловік працював на уряд – забезпечував дотримання директиви, а вона захищала його,

повторюючи: «Мені байдуже, це шкодить тільки багатим. Зрештою, я повинна думати про дітей».

Чоловік із одномісного купе номер три в одинадцятому вагоні – дрібний плаксивий невротик, – писав дешеві п'єски, соціальним посланням яких були вкраплення нецензурних виразів, що створювали ефект, наче всі бізнесмени – негідники.

В одномісному купе номер дев'ять у дванадцятому вагоні подорожувала домогосподарка, яка вважала, що має право обирати політиків, про яких нічого не знала, і контролювати гігантські галузі промисловості, про які не мала зеленого поняття.

В люксі «F» тринадцятого вагона їхав адвокат, який казав: «Я? Я завжди знайду спосіб порозумітись із будь-якою політичною системою».

У люксі «А» чотирнадцятого вагона їхав професор філософії, який навчав, що розуму немає (як ви можете знати, що тунель небезпечний?), немає реальності (як ви можете довести, що тунель існує), немає логіки (чому ви стверджуєте, що потяг не може рухатися без рушійної сили?), немає принципів (навіщо вам керуватися причинно-наслідковими зв'язками?), немає прав (чому не можна силою прикріпляти людей до їхніх робочих місць?), немає моралі (що морального у керівництві залізницею?), немає нічого абсолютного (яка вам різниця – чи ви живі, чи мертві?). Він навчав, що ми нічого не знаємо (навіщо суперечити наказам керівників?), що ми ніколи не можемо ні в чому мати певності (як ви можете знати, що ви маєте рацію?), що керуватися слід доцільністю моменту (ви ж не хочете ризикувати роботою, правда?).

Чоловік у салоні «В» п'ятнадцятого вагона успадкував свої статки. Він весь час повторював: «Чому це самому лише Ріарденові дозволено виробляти ріарден-метал?»

Чоловік у купе «А» шістнадцятого вагона був гуманітарієм і казав: «Обдаровані люди? Та мені байдуже, за що їх змушують страждати. Їх слід карати, щоб підтримувати некомпетентних. Правду кажучи, мені байдуже, чесно це чи ні. Я пишаюся тим, що мене не обходить питання справедливості стосовно людей дії, оскільки йдеться про милосердя до нужденних».

Ці пасажири не спали. У потязі не було жодної людини, яка б не розділяла бодай одного з їхніх переконань. Коли потяг в'їхав у тунель, полум'я Смолоскипа Ваятта було останнє, що вони побачили на землі.

Розділ VIII

Заради нашої любові

Сонце торкнулося верхівок дерев на схилі: вони здавалися блакитно-срібними, віддзеркалюючи барву неба. Даґні стояла біля дверей своєї хатинки: перші промені освітлювали її чоло, а під ногами розкинулися кілометри лісу. Кольори листя зі срібного вгорі переходили до зеленого, а внизу, при дорозі, вони ставали димчасто-синіми від тіні. Світло сочилося крізь гілки і раптовими сплесками, фонтанами зелених променів вистрілювало вгору, торкнувшись до кущів папороті. Даґні подобалося стежити за рухами світла тут, де панувала цілковита застиглість.

Як і кожного ранку, вона позначила сьогоднішню дату на аркуші паперу, прикріпленому до стіни в кімнаті. Послідовність дат на цьому аркуші – єдина зміна у триванні її однакових днів; вона робила це, наче в'язень, який відзначає час на безлюдному острові. Сьогодні було 28 травня.

Вона вирішила, що з плином днів мала прийти до певної мети, але не знала, чи вже її досягла. Приїхавши сюди, поставила перед собою три завдання: відпочити, навчитися жити без залізниці, позбутися болю. «Позбутися». Саме так вона казала. Даґні здавалося, ніби її приковано до пораненого незнайомця, у якого щомиті міг початися напад, супроводжуваний страшними приголомшливими криками. Вона не співчувала цьому незнайомцеві, він викликав у ній презирство і нетерпимість. Даґні мусила боротись із ним, щоб знищити, – тільки так могла розчистити собі дорогу і вирішити, що хоче робити. Але незнайомця нелегко було перемогти.

Із відпочинком усе виявилося простіше. Даґні з'ясувала, що любить самотність. Вона прокидалася щоранку, впевнена і

задоволена; знала, що може ще більше розвинути ці почуття, щоб давати собі раду з усім, що на неї чекало. У місті їй доводилося жити під постійним тиском, доводилося витримувати шокові стани, злість, обурення, відразу, погорду.

Єдина загроза, що могла тут на неї чигати, – це звичайний фізичний біль через якусь пригоду. Порівняно з усім іншим ця загроза здавалася невинною і легкою. Хатинка була розташована далеко від дороги. Вона залишилась у тому ж стані, в якому її покинув батько. Даґні готувала їжу в печі на дровах і збирала деревину на схилах. Вона повидирала з-під стін чагарники, залатала дах, перефарбувала двері та рами вікон. Дощі, бур'яни та чагарники проковтнули кам'янистий шлях, що терасами піднімався схилом, ведучи від дороги до будиночка. Даґні відновила його, розчистила тераси, виклала камінням, зміцнивши краї з м'якої землі стінами з валунів. Окрему насолоду вона отримала, вигадавши складну систему важелів і коловоротів зі шматків старого заліза та линви. Це давало можливість тягати важезні каменюки. Вона посіяла насіння настурції та іпомеї; спостерігала, як одні повільно розростаються по землі, а інші в'ються по стовбурах дерев, – на власні очі бачила розвиток і рух.

Робота дарувала Даґні необхідний спокій. Вона не помічала, як починає працювати, і не замислювалася, чому це робить. Починала без свідомого наміру, але невдовзі робота вже кипіла в її руках, тягнула її за собою, даруючи цілюще відчуття умиротворення. Тоді Даґні зрозуміла, що потребує руху до певної мети; байдуже, в якій формі, байдуже, наскільки важливої, – потребує відчуття затребуваності, поступового просування до конкретного результату впродовж конкретного часового проміжку. Готування їжі вона сприймала, як замкнуте коло: ось ти його закінчуєш – і знову нічого немає; ця праця ні до чого не вела. Натомість будівництво шляху скидалося на якусь живу арифметичну задачу: жоден прожитий нею день не зникав безслідно, кожен наступний містив у собі всі попередні, кожен день здобував власне безсмертя в дні наступному. Даґні думала: коло – це рух, характерний для неживої природи; кажуть, що у неживому всесвіті навколо нас усе рухається по колу, однак пряма лінія – це ознака людини, пряма лінія – це геометрична абстракція, це дороги, залізничні колії та мости; пряма лінія, що перерізає звивисту безцільність природи цілеспрямованим рухом від початку і до кінця.

Готування їжі, думала Даґні, схоже на закидання вугілля до топки паротяга заради великої подорожі, але який же бовдур закидає вугілля в топку паротяга, який нікуди не їде? Людському життю не притаманна форма кола, міркувала вона, чи послідовності кіл, що розходяться позаду, мов нулі; людське життя становить пряму лінію дії від цілі до наступної цілі, кожна мета веде до наступної, до цілісної і дедалі більшої суми, і це схоже на подорож залізничною колією, від станції до станції, – ох, припини!

«Припини, – сказала вона собі з тихою суворістю, коли крик пораненого незнайомця вдалося проковтнути. – Не думай про це, не відхиляйся думками надто далеко; тобі подобається будувати цей шлях, то будуй його, і дивися не далі підніжжя цього пагорба».

Кілька разів вона їздила до крамниці у Вудстоці за тридцять кілометрів від хатинки – купувала їжу та необхідні речі. Вудсток – купка напівмертвих будівель; його було збудовано кілька поколінь тому з давно забутих причин і сподівань. Поблизу нього не пролягала залізниця, в поселенні не було електрики, тільки шосе, що з кожним роком дедалі більше спустошувалося.

Єдиний магазин – дерев'яна халупа, кутки якої були затягнуті павутиною, а посеред підлоги темніла латка, зогнила від дощів, що протікали крізь дірявий дах. Власниця, товста і бліда жінка, важко пересувалася, але, здавалося, цю незручність сприймала з байдужістю. Асортимент їжі складався з запилених консервів із вицвілими етикетками, зерна та кількох овочів, що гнили у старих контейнерах за дверима.

– Чому ви не приберете ці овочі з сонця? – якось запитала Даґні.

Жінка тупо глянула на неї, наче не вірила у можливість такого запитання.

– Вони завжди там лежали, – відповіла байдуже.

Повертаючись машиною до своєї хатинки, Даґні дивилася на гірський потік, який із лютою силою падав униз із прямовисної гранітної стіни. Бризки висіли в повітрі й виблискували на сонці, мов веселковий туман. Даґні думала, що там можна було б збудувати гідроелектростанцію, щоб постачати електрику до лісової хатинки і в Вудсток. А Вудсток можна було б перетворити на продуктивне місто: Даґні бачила серед густих заростей на схилах дикі яблуні у надзвичайній кількості, залишки садів, які можна

було б відновити, а потім збудувати відгалуження до найближчої залізниці; ох, припини!

– Сьогодні немає гасу, – сказала їй продавчиня під час наступної поїздки до Вудстока. – У четвер уночі дощило, а коли дощить, вантажівки не можуть подолати ущелину Фейрфілд, дороги затоплені. Вантажівка з гасом не їхатиме цим шляхом аж до наступного місяця.

– Якщо ви знаєте, що дорогу затоплює щоразу, коли падає дощ, чому ви, місцеві, її не полагодите?

– Дорога завжди така була, – відповіла жінка.

Повертаючись, Даґні зупинилася на гребені пагорба і окинула поглядом краєвид унизу. Подивилася на ущелину Фейрфілд, де сільську дорогу, що звивалась у болотистих ґрунтах нижче рівня річки, здавалося, було впіймано в пастку між двох пагорбів. Ці пагорби можна було б оминути, думала вона, можна побудувати дорогу з протилежного боку від річки, адже мешканці Вудстока й так не мають, що робити. Даґні могла б їх навчити: прокласти коротший шлях на південний захід і з'єднати його з головною трасою штату, біля депо вантажних потягів у... Ох, припини!

Вона відклала вбік гасову лампу і сиділа у своїй хатинці зі свічкою, прислухаючись до музики, що лунала з маленького портативного радіо.

Полювала на симфонічні концерти і різко змінювала частоту, коли випадково ловила тріскучі голоси трансляції новин. Даґні не хотіла чути жодних новин із міста.

Першої ж ночі в хатинці вона сказала собі: не думай про «Таґґарт Трансконтиненталь», не думай аж доти, доки не зможеш сприймати це словосполучення так само, як, наприклад, «Південно-атлантичну залізницю» або «Об'єднаний сталеливарний завод». Але минали тижні, а рана так і не затягувалася.

Здавалося, вона бореться з непередбачуваною жорстокістю власного розуму. Лягала в ліжко, вже майже засинала, аж раптом усвідомлювала: вона думає про те, що на вугільній станції у Віллов-Бенд, в Індіані, зносився стрічковий транспортер, що вона зауважила це з вікна машини під час своєї останньої поїздки, тому треба розпорядитися, щоб його замінили, інакше... І раптом вона сідала в ліжку і кричала: «Припини!» – і припиняла, але решту ночі вже не могла заснути.

Вона сиділа на порозі хатинки, милуючись заходом сонця, вдивляючись у те, як листя завмирає, коли западають сутінки, а тоді помічала іскри світлячків, які здіймались із трави, які мерехтіли то тут, то там у темних закутках, наче когось застерігаючи; світлячки скидалися на сигнальні вогні, що блимали вночі біля колії... Припини!

Бували періоди, коли Даґні не могла зупинити те, чого так боялася, періоди, коли вона не могла навіть підвестися, мов від фізичного болю, що його не здатна була відрізнити від болю розумового: вона падала на підлогу хатинки або на землю в лісі й просто не рухалася, притиснувши обличчя до крісла чи до каменя, примушуючи себе не кричати вголос, коли вони несподівано здавались їй такі близькі, наче тіло коханця: дві рейки, які зійшлися в одній точці десь удалині; передня частина паротяга, яка розрізає простір літерами «ТТ» на носі; акцентований ритм коліс, що постукують під підлогою її вагона; статуя Ната Таґґарта у вестибюлі Термінала. Намагаючись про них не думати, не відчувати їх, вона змушувала тіло кам'яніти, і тільки обличчя терлось об руку. Всю силу своєї свідомості Даґні вкладала у беззвучне, беземоційне повторювання: «Покінчи з цим». Наставали триваліші періоди спокою, коли вона здатна була подивитися на свою проблему безсторонньо і чітко, наче зважувала якісь технічні труднощі. Але відповіді знайти не могла. Вона знала, що ця відчайдушна туга за залізницею минула б, якби вона могла переконати себе, що причина її – неможлива та неправильна. Але туга виникала з упевненості, що правда і право – за нею, що ворог – ірраціональний і нереальний, що вона не може ставити собі наступної мети, не може знайти в собі достатньо любові, щоб винайти таку мету, бо її повноправне досягнення втрачено: його відібрала не якась висока сила, а огидне і неспроможне зло.

Даґні думала, що може зректися залізниці, може знайти спокій тут, у лісі. Але вона могла збудувати шлях, дійти до дороги внизу, відновити її, а потім опинитися біля власниці магазину у Вудстоці, й це вже означало б кінець. Порожнє біле обличчя, що мляво й апатично дивиться на всесвіт, поклало би край її зусиллям. «Чому?» – чула вона свій власний крик. Відповіді не було.

Тоді залишайся тут, аж поки відповіси, думала Даґні. Ти не маєш куди йти, не можеш рухатися, ти не можеш визначити правильний шлях, поки... поки не вибереш місця призначення.

Траплялися довгі, тихі вечори, коли те, що примушувало її сидіти нерухомо і вдивлятись у недосяжну далечінь у вибляклому світлі півдня, було тугою за Генком Ріарденом. Вона прагнула побачити його непохитне обличчя, впевнене обличчя, побачити, як він ледь усміхнено дивиться на неї. Але Даґні знала, що не зможе побачитись із ним, аж доки не виграє своєї битви. Його усмішку ще треба було заслужити: вона мала адресуватися суперникові, що міряється з Ріарденом силами, а не побитій болем нікчемі, яка прагне шукати в цій усмішці полегшення, отже, руйнуючи її значення. Він міг допомогти їй жити, але не міг допомогти вирішити, заради чого їй варто продовжувати життя.

Починаючи від того ранку, коли відзначила у своєму календарі 15 травня, Даґні почала відчувати легку тривогу. Вона змушувала себе часом слухати новини, але там не згадували його імені. Страх за Ріардена був останньою ланкою, що поєднувала її з містом: Даґні звертала погляд до обрію на півдні, вела ним уздовж дороги, що пролягала біля підніжжя пагорба. Вона виявила, що чекає його приїзду. Прислухається до звуку двигуна. Але єдиний звук, що вряди-годи породжував у ній марну надію – це раптове тріщання гілок, зламаних крилами великого птаха, що злітав у небо.

Був іще один зв'язок із минулим, іще одне запитання без відповіді: Квентін Деніелс і двигун, що він його намагався відбудувати.

Як і щомісяця, 1 червня вона муситиме виписати йому чек. Чи слід розповідати, що вона звільнилася, що двигун більше ніколи не буде їй потрібен, що він ніколи не буде потрібен світові? Чи слід їй сказати, щоб він припинив роботу, щоб дозволив залишкам двигуна зотліти серед купи сміття, як було з тим, що їй пощастило знайти? Вона не могла себе до цього змусити. Це було ще складніше, ніж покинути залізницю. Цей двигун, думала вона, це не зв'язок із минулим: це зв'язок із майбутнім. Його знищення стало б навіть не вбивством, а самогубством: наказавши припинити роботу над ним, вона б поставила підпис під вироком про те, що попереду немає жодного місця призначення.

«Але ж це неправда, – думала Даґні, стоячи на порозі своєї хатинки вранці 28 травня, – це неправда, що у майбутньому немає місця для найвищих досягнень людського розуму. Це ніколи не може стати правдою». Хоч яка була б її проблема, це переконання

завжди залишиться з нею: непорушна впевненість, що зло – неприродне і тимчасове. Цього ранку вона відчула це чіткіше, ніж будь-коли: певність у тому, що потворність людей із міста і потворність її страждань – минущі й випадкові, натомість осяйне відчуття надії всередині від споглядання залитого сонцем лісу, відчуття нескінченної обіцянки – постійне і реальне.

Вона стояла на порозі й курила. З кімнати по радіо долинали звуки симфонії часів її дідуся. Даґні майже не слухала, ловлячи тільки плин акордів, що, здавалося, підкреслювали повільне кружляння диму з її сигарети і рух її руки, яка час від часу підносилась до вуст. Даґні заплющила очі і нерухомо стояла, відчуваючи на своєму тілі сонячні промені. Оце так досягнення, подумала вона: насолоджуватися моментом, не дозволяти спогадам про біль затуманювати її здатності відчувати цю мить; поки вона здатна зберігати в собі це відчуття, їй вистачить пального, щоб продовжувати рух.

Спершу вона практично не звернула увагу на шум, що пробивався крізь музику, мов скреготання старого запису. Перше, що дійшло до свідомості, – як раптово смикнулася її власна рука, відкидаючи вбік цигарку. Це сталося тієї ж миті, коли прийшло розуміння, що шум стає дедалі гучніший, – і це гуде двигун. І тоді Даґні зрозуміла, що сама собі не зізнавалась у тому, як сильно вона хотіла почути цей звук, як відчайдушно чекала на Генка Ріардена.

Вона почула власний сміх: стриманий, обережний і тихий, наче Даґні не хотіла потурбувати металеве дзижчання машини, що їхала догори гірською дорогою.

Дороги вона не бачила, єдиний доступний для огляду шматок – невеликий відрізок під аркою гілок біля підніжжя пагорба, але Даґні стежила за наближенням машини, прислухаючись до дедалі гучнішого, владного зусилля двигуна, що підкорював схили, та скреготання шин на вигинах шляху.

Під аркою з гілок машина зупинилася. Даґні не впізнала її: це не був чорний «гаммонд», а видовжений сірий автомобіль із відкидним дашком. Вона побачила, як звідти вийшов водій. Присутність тут цього чоловіка була немислимою. Це був Франциско д'Анконія.

Шок, який Даґні відчула, не можна було назвати розчаруванням, – радше усвідомленням, що розчарування тут недоречне.

Даґні відчула запал та химерне урочисте завмирання: до неї наближалося щось невідоме, і водночас – неймовірно важливе.

Франциско ішов швидко. Прямуючи до пагорба, він піднімав голову, щоб роздивитися. Побачивши її угорі, на порозі хатинки, він зупинився. Даґні не могла прочитати виразу на його обличчі. Тривалий час він стояв нерухомо, звівши до неї обличчя. Потім почав підніматися нагору.

Вона відчула – могло навіть здатися, що вона цього очікувала, – наче це сцена з їхнього дитинства. Франциско не біг, але йшов до неї з тріумфальним, упевненим захватом. Ні, подумала вона, це не дитинство, це майбутнє, яким вона його тоді уявляла, у дні, коли чекала на нього, наче на звільнення з в'язниці. Тієї миті вона пережила ранок, який міг для них збутись, якби здійснились її мрії, якби вони обоє вирушили в тому напрямку, в якому так упевнено збиралися іти. Нерухома й зачудована, вона дивилася на нього і сприймала цю мить не в ім'я теперішнього, а як привітання минулого.

Коли Франциско наблизився вже так, що Даґні могла розгледіти його обличчя, вона побачила на ньому осяйну радість – ознаку невинного чоловіка, який заслужив право на безтурботність. Він усміхався і насвистував якусь мелодію, що плинула разом із його довгими, рівномірними, летючими кроками.

Мелодія здалася Даґні знайомою, дивним чином пов'язаною з цим моментом. Однак вона нездатна була зараз про це думати, не могла розшифрувати її, хоч і знала, що це важливо.

– Привіт, Чушко!

– Привіт, Фріско!

З того, як він на неї дивився, як раптово прикрив очі повіками, як різко смикнув головою, як ніжно усміхався, а його розслаблені уста видавалися при цьому майже безпорадними, і за несподіваною твердістю його дотику, коли він її обіймав, Даґні зрозуміла, що все це було ненавмисно, що він не мав наміру сюди приїздити. І для них обох так було добре.

Він стискав її з такою відчайдушною силою, його рот болісно впивався в її уста, а тіло радісно піддалось, щойно торкнувшись до неї, що Даґні не сумнівалася: жоден фізіологічний голод не міг довести чоловіка до такого стану. Франциско начебто промовляв їй те, чого ніколи не казав словами, робив найвеличніше звіряння, на яке здатен чоловік. Хоч як він понищив

її життя, це все одно був той Франциско д'Анконія, гордою коханкою якого вона була. Незважаючи на всі зради цього світу, сприйняття життя Даґні було справжнє, але й у Франциско залишилась якась непорушна частина цього знання, – і тому її тіло відповіло його тілу, її руки і губи відгукнулися, звіряючись у жаданні, віддаючи йому те визнання, яким вона його завжди обдаровувала.

Але наступної миті до свідомості Даґні ввірвались спогади про їхні спільні роки, і її пронизало болем розуміння: що величніша була його особа, то жахливіша провина за руйнування себе самого. Вона випручалась із обіймів, похитала головою і сказала, відповідаючи їм обом:

– Ні.

Франциско дивився на неї, обеззброєний та усміхнений.

– Поки що ні. Спершу ти мусиш мені багато чого пробачити. Але тепер я можу тобі все розповісти.

Ніколи досі вона не чула такої схвильованої безпорадності в його голосі. Він намагався повернути собі самовладання, його усмішка майже просила пробачення (так діти благають про поблажливість), але проступала у ній і радість дорослого, веселе сповіщення, що йому більше не доведеться приховувати своєї внутрішньої боротьби, оскільки він змагався не з болем, а зі щастям.

Даґні позадкувала. Вона відчула, що її емоції перегнали розум, і тепер запитання намагались їх наздогнати, набуваючи форми слів.

– Даґні, ті страждання, через які ти пройшла цього місяця... Будь настільки чесною, наскільки це можливо... Ти думаєш, що могла б витримати їх дванадцять років тому?

– Ні, – відповіла вона. – Чому ти запитуєш?

Він усміхнувся:

– Щоб спокутувати дванадцять років мого життя, за якими я не хочу шкодувати.

– Про що це ти? І... Що ти знаєш про мої страждання? – наздогнало її запитання.

– Даґні, хіба ти не починаєш розуміти, що я знаю все?

– Звідки ти... Франциско! Що ти насвистував, піднімаючись до мене схилом?

– Я насвистував? Не знаю.

– То ж був «П'ятий концерт» Річарда Гейлі, так?

– О... – він збентежився, а потім радісно сам до себе всміхнувся, і поважно відповів:

– Я потім тобі поясню.

– Як ти дізнався, де я?

– І це теж розповім.

– Ти випитав у Едді.

– Я більше року його не бачив.

– Це знав тільки він.

– Мені сказав не Едді.

– Я не хотіла, щоб мене тут знайшли.

Франциско повільно роззирнувся. Даґні побачила, що його погляд зупинився на кам'яній стежці, яку вона проклала, на квітах, на перекритому даху. Він засміявся – так, ніби все зрозумів, і ніби це його скривдило.

– Не треба було тобі залишатися тут на цілий місяць, – сказав він. – Боже, не треба було! Це моя перша поразка. І саме тоді, коли я вперше не хотів зазнати невдачі. Але я не думав, що ти готова звільнитись. Якби знав, то я б і вдень, і вночі за тобою стежив.

– Справді? Навіщо?

– Щоб тобі не довелось, – і він показав на всю її роботу, – робити це все.

– Франциско, – тихо мовила Даґні, – якщо тебе непокоять мої страждання, невже ти не розумієш, що я не хочу, щоб ти про них говорив, тому що...

Вона замовкла. За всі ті роки Даґні ніколи йому не скаржилася. Рівним голосом вона закінчила:

– Просто не хочу цього.

– Тому що я – той чоловік, який не має права про це говорити? Даґні, якщо ти думаєш, що я не знаю, як сильно я тебе скривдив, я розкажу тобі про ті роки, коли... Але все вже позаду. Ох, мила моя, все вже позаду!

– Справді?

– Пробач мені, я не повинен був цього казати. Аж доки ти не скажеш.

Франциско намагався контролювати свій голос, але не міг притлумити щасливий вираз обличчя.

– Ти щасливий, бо я втратила все, заради чого жила? Добре, якщо ти прийшов заради цього, я скажу: найпершим я втратила тебе. Тепер ти так радієш, бо я втратила й решту?

Його очі звузились і сповнилися такої суворої поважності, що погляд майже перетворився на погрозу. Даґні зрозуміла: хоч би що означали для нього всі ті роки, вона не мала права говорити про «радість».

– Ти справді так думаєш? – запитав він.

Вона прошепотіла:

– Ні.

– Даґні, ми не можемо втратити того, заради чого живемо. Іноді, якщо ми припускаємося помилок, форма певних речей змінюється, хоча мета залишається тією ж, а кшталтів ми надаємо самі.

– Саме це я й повторювала собі упродовж цього місяця. Але не залишилося жодного відкритого шляху до будь-якої можливої мети.

Франциско не відповів. Він сидів на валуні біля дверей хатинки, дивлячись на Даґні так, ніби не хотів пропустити щонайменшої реакції на її обличчі.

– Що ти думаєш тепер про людей, які звільнились і зникли? – запитав він.

Вона знизала плечима, усміхаючись безпорадно й печально, і сіла на землю поруч із Франциско.

– Знаєш, – мовила вона, – я думала, що існує якийсь руйнівник, який приходить по них і змушує йти у відставку. Але, мабуть, його не існує. Протягом цього місяця іноді я майже хотіла, щоб він по мене прийшов. Але цього не сталося.

– Ні?

– Ні. Я думала, він приваблював їх якоюсь немислимою причиною і змушував зраджувати все, що вони любили. Але в цьому не було необхідності. Я знаю, що вони відчували. Я більше їх не обвинувачую. Єдине, чого я не знаю: як вони спромоглися існувати далі, – якщо вони досі існують.

– Ти почуваєшся, ніби зрадила «Таґґарт Трансконтиненталь»?

– Ні. Я... Я почуваюся, що зрадила б його, якби залишилась там працювати.

– Таки зрадила б.

– Якби я погодилася служити грабіжникам, то... віддала б їм Ната Таґґарта. Я не могла. Не могла дозволити, щоб його – і мої – досягнення мали за остаточну мету служіння злодіям.

– Ні, ти не могла. Ти називаєш це байдужістю? Думаєш, ти любиш залізниці менше, ніж любила їх місяць тому?

– Думаю, що віддала б своє життя бодай за один рік на залізниці... Але я не можу туди повернутися.

– Тоді ти розумієш, що відчували ті чоловіки, які покинули свою роботу, і що саме вони любили, коли здались.

– Франциско, – поцікавилась вона, не дивлячись на нього і схиливши голову, – чому ти запитав мене, чи могла б я відмовитися від усього дванадцять років тому?

– Хіба ти не знаєш, про яку ніч я думаю – так само, як і ти?

– Знаю... – прошепотіла вона.

– То була ніч, коли я покинув «Мідь д'Анконій».

Повільно, докладаючи зусиль, Даґні підвела голову і поглянула на нього.

На його обличчі вона побачила той же вираз, що й уранці дванадцять років тому: усмішку, що не була усмішкою, спокійний вияв перемоги над болем, вираз чоловічої гордості за ціну, яку він заплатив, і за причину, достойну тієї ціни.

– Але ж ти не віддав її, – сказала Даґні. – Ти не покинув роботи. Ти досі президент «Міді д'Анконій», – просто це для тебе нічого не означає.

– «Мідь д'Анконій» означає для мене стільки ж, скільки означала тієї ночі.

– Тоді як ти можеш дозволяти, щоб її розтягували шматками?

– Даґні, тобі пощастило менше, ніж мені. «Таґґарт Трансконтиненталь» – делікатна царина точної техніки. Без тебе компанія довго не протягне. Її не можна підтримувати за допомогою рабської праці. Вони милосердно зруйнують її і тобі не доведеться спостерігати за своїм дітищем в руках у мародерів. Але видобуток міді – значно простіша робота. «Мідь д'Анконій» могла б витримати цілі покоління грабіжників і рабів. Грубо, жалюгідно, невміло, але вона могла б витримати і їй допомагали б існувати. Я мусив її зруйнувати.

– Що?

– Я руйную «Мідь д'Анконій» свідомо, обдумано, за планом і власними руками. Мені довелося настільки ретельно все

спланувати і так тяжко працювати над цим, наче я накопичував статки. І все для того, щоб вони цього не помітили й не перешкодили мені, щоб не дозволити їм захопити копальні, аж поки не стане вже занадто пізно. Всі свої зусилля й енергію, які я сподівався вкласти в «Мідь д'Анконій», я справді вкладаю... Тільки моя справа від цього не розростається. Я зруйную кожен останній шматочок, витрачу кожне пенні зі свого багатства, знищу кожен грам міді, що міг би прогодувати грабіжників. Я не покину своїх копалень такими, якими я їх знайшов, я віддам їх хіба що у тому стані, в якому на них натрапив Себастьян д'Анконія, – і нехай спробують існувати без нього або без мене!

– Франциско! – закричала вона. – Як ти міг себе до такого змусити?

– З милості тієї ж любові, яку відчуваєш ти, – тихо відповів він. – Моєї любові до «Міді д'Анконій» і до духу, який надав цій любові форми. Надав колись – і одного дня надасть знову.

Вона не рухалась, намагаючись осягнути всі елементи того, що їй відкрилось, і лише німіла від шоку. Серед тиші з радіо продовжувала лунати симфонія, і ритм акордів здавався їй схожим на повільне, урочисте гупання кроків, тим часом, як Даґні одним поглядом намагалась охопити всі дванадцять років одночасно: замучений хлопець, який просив про допомогу в неї на грудях; чоловік на підлозі вітальні, який грався в кульки і реготав над руйнуванням великих підприємств; чоловік, який кричав: «Кохана, я не можу!», відмовляючись їй допомогти; чоловік, який піднімав тост у задимленому барі: за роки, протягом яких Себастьянові д'Анконії доведеться чекати...

– Франциско... Я стільки всього припускала стосовно тебе... І ніколи про це не думала. Я навіть уявити не могла, що ти – один із тих, хто все покинув...

– Я був один із перших.

– Я думала, що вони завжди зникають.

– Хіба ж я не зник? Хіба ж то було не найгірше, що я з тобою зробив, залишивши замість Франциско д'Анконії, що ти його знала, якогось дешевого гульвісу?

– Так... – прошепотіла вона. – Тільки найгірше – те, що я ніколи в це не вірила... Ніколи. Я все одно щоразу бачила в тобі Франциско д'Анконію.

– Знаю. І знаю, як це на тебе впливало. Я намагався допомогти тобі зрозуміти, однак було занадто пізно, щоб зізнаватися. Даґні, якби я сказав тобі – того вечора чи, скажімо, у день, коли ти прийшла мене вилаяти за «Рудні Сан-Себастьяну», – що я не безцільний нероба і покинув справу, щоб пришвидшити руйнування всього, що для нас було святим, щоб посприяти руйнуванню «Міді д'Анконій», «Таґґарт Трансконтиненталь», «Нафти Ваятта», «Сталі Ріардена», – тобі було б простіше це прийняти?

– Було б складніше, – прошепотіла вона. – Не певна, що я навіть зараз можу це прийняти. Ні твого зречення, ні мого власного... Але, Франциско, – і Даґні раптово відкинула назад голову, піднявши на нього погляд, – серед усього того пекла, в якому тобі довелося жити, я була...

– О, так, моя дорога, так, ти була найгіршим покаранням! – він вибухнув криком відчаю, змішаним зі сміхом, дозволяючи собі виявити всю ту муку, якої так хотів позбутися. Франциско взяв її руку і притиснувся до неї устами, а потім, прагнучи приховати відбиток тих років на своєму обличчі, заховав і його в долоні Даґні. – Якщо це така спокута, що неправда, – то ось як я розплатився за твої страждання. Адже я знав, що роблю з тобою, – і все одно був змушений іти далі. І чекати, чекати, щоб... Але все вже минулося.

Він звів голову, всміхаючись, і подивився на неї з ніжністю та прагненням захистити, й Даґні зрозуміла, що Франциско бачить весь той відчай, що написаний на її обличчі.

– Даґні, не думай про це. Я не виправдовуватиму себе стражданнями. Хоч би які були мої мотиви, я розумів, що роблю, розумів, як жахливо кривджу тебе. Потрібні роки, щоб усе компенсувати. Забудь про те, чого я не сказав, – Даґні розуміла, що це означає «забудь про те, у чому я зізнався, тебе обіймаючи». – З усього, що я повинен ще тобі розповісти, це буде останнім.

Однак погляд Франциско, його усмішка, потиск його пальців на зап'ясті Даґні мимоволі розповідали про все.

– На твої плечі лягло занадто багато, і тобі довелося багато чого навчитися, щоб розгладились шрами від кожної муки, яка не повинна була на тебе впасти. Але важливо те, що ти здатна одужувати. Ми обоє вільні, ми звільнилися від грабіжників, ми для них недосяжні.

Безрадісним тихим голосом Даґні відповіла:

– Для того я сюди й приїхала, – щоб спробувати це все зрозуміти. Але мені не вдається. Страхітливо й неправильно, на мою думку, віддавати грабіжникам цілий світ, і водночас жахливо й неправильно жити під їхнім керівництвом. Я не можу ні здатися, ні повернутись. Не можу ні існувати без роботи, ні бути кріпаком. Я завжди думала, що будь-яка боротьба себе виправдовує: все, крім зречення. Не думаю, що ми правильно зробили, покинувши свою справу. Нам слід було з ними боротись. Але з ними неможливо боротися. Покинути все – це капітуляція, але й залишитися там – так само. Я більше не знаю, що правильно.

– Даґні, звернися до передумов. Протиріч не існує.

– Але я не можу знайти жодної відповіді. Не можу осуджувати тебе за те, що ти зробив, і все ж відчуваю щось просто жахливе: захоплення і жах одночасно. Ти, нащадок д'Анконій, який міг перевершити своїх предків чудесами творення, використовуєш свої незрівнянні вміння для руйнації. А я граюсь із валунами, перекриваю дах, тимчасом як трансконтинентальна залізнична система розпадається в руках природжених політиканів. Але ж ми з тобою – ті люди, які визначають долю світу. Якщо ми дозволили світові до такого докотитися, це наша власна провина. І водночас я не розумію, в чому наша помилка.

– Так, Даґні, то була наша провина.

– Тому що ми недостатньо багато працювали?

– Тому що працювали занадто багато – і надто мало вимагали для себе.

– Що ти маєш на думці?

– Ми ніколи не вимагали від світу повернути нам борг, віддавали найбільші свої винагороди найгіршим серед людей. Цю помилку почали робити ще багато століть тому, її припускався Себастьян д'Анконія, Нат Таґґарт, кожен, хто утримував цей світ, його існування, і не отримував натомість жодних подяк.

Ти більше не знаєш, що правильно? Даґні, це не битва за матеріальні блага. Це моральна криза, найбільша криза, з якою стикався світ, – і вона стане останньою. Наші часи – це кульмінація, що її досягнув розвиток зла за минулі століття. Ми, люди інтелекту, повинні покласти йому край, раз і назавжди. Або загинути. Це наша провина. Ми створили все світове багатство, але дозволили нашим ворогам створити моральний кодекс.

– Але ж ми ніколи не приймали їхнього кодексу. Ми жили за власними принципами.

– Так – і платили за це відкуп! Відкуп матеріальний і духовний: грошима, що незаслужено діставалися нашим ворогам, і пошаною, на яку ми заслуговували, та якої не мали. Це наша провина – те, що ми погоджувалися платити. Ми підтримували існування людства і водночас дозволяли людям нас зневажати та поклонятися нашим руйнівникам. Ми дозволили їм поклонятися невмінню та грубості, поклонятися тим, хто отримував незаслужене і розподіляв його. Ми приймали покарання не за гріхи, а за чесноти, ми зраджували наш кодекс і дозволяли існувати їхньому. Даґні, їхня мораль – це мораль викрадачів. Твою любов до чеснот вони використовують, як заручника. Вони знають, що ти витримаєш все заради роботи і створення, бо ти знаєш: досягнення – найвища моральна мета людини, без якої вона не може існувати, а твоя любов до чеснот – це любов до життя. Вони розраховують, що ти приймеш будь-який тягар. Розраховують, що жодне зусилля ти не вважатимеш занадто великим заради служінню своїй любові.

Даґні, вороги нищать тебе твоєю ж силою. Їхні єдині інструменти – це твоя щедрість і витривалість. Твоя нерозділена прямота – все, чим вони можуть тебе утримувати. І це вони знають.

А ти – ні. І день, коли ти це зрозумієш, – єдине, чого вони бояться.

Тобі слід навчитись їх розуміти. Ти не звільнишся, поки не зробиш цього. Але коли це станеться, ти досягнеш такої стадії праведного гніву, що радше підірвеш всі колії «Таґґарт Трансконтиненталь», ніж будеш далі служити ворогам!

– Але як можна віддати їм залізницю! – застогнала Даґні. – Покинути її... Покинути «Таґґарт Трансконтиненталь», коли це вже майже як жива людина...

– Компанія була жива. Тепер уже ні. Залиш її для них. Вона не дасть їм користі. Відпусти. Вона нам непотрібна. Ми можемо її відбудувати. А вони – ні. Ми виживемо без неї. Вони – не виживуть.

– Але ж ми доведені до того, щоб цуратись і опускати руки!

– Даґні, убивці людського духу називають нас «матеріалістами», насправді ж ми – єдині, хто розуміє, як мало цінності в самих по собі матеріальних об'єктах, оскільки саме ми наповнюємо

їх значенням і цінністю. Ми можемо від них відмовитися ненадовго, щоб створити щось іще цінніше. Ми – душа, а залізниці, мідні копальні, сталеливарні заводи та нафтовидобувні підприємства – це тіло, живі сутності, що пульсують днями й ночами, як і наші серця, і їхня священна функція – підтримувати існування людей, але тільки до того моменту, поки вони становлять наше тіло, поки залишаються вираженням, винагородою та власністю досягнення. Без нас це просто трупи; все, що вони створюють, – отрута, а не багатство чи їжа, отрута розпаду, яка перетворює людей на орди сміттярів.

Даґні, навчившись розуміти джерело власних сил, ти зрозумієш той парадокс, який бачиш навколо. Ти не зобов'язана залежати від матеріального майна, це воно залежить від тебе, ти його створюєш, ти володієш тим інструментом, за допомогою якого відбувається створення. Хоч де б ти була, ти завжди зможеш створювати. Але грабіжники – згідно ж із їхньою теорією – перебувають у постійній, відчайдушній, природженій потребі, в сліпій залежності від матеріального. Чому ж не впіймати їх на слові? Їм потрібні залізниці, заводи, шахти, двигуни, та вони не здатні ні зробити їх, ані використати. Яка їм користь від твоєї залізниці без тебе? Хто нею керував? Хто підтримував її життя? Хто рятував її знову і знову?

Хіба це був твій брат Джеймс? Хто його годував? Хто годував грабіжників? Хто створював їхню зброю? Хто надав їм засоби для того, щоб тебе поневолити?

Хто зробив можливим цей неймовірний спектакль, в якому ні на що не спроможні нікчеми захоплюють владу над витворами генія? Хто підтримував твоїх ворогів, хто викував для них ланцюги, хто знищив твої досягнення?

Вона аж підстрибнула, наче це допомогло видобути з неї крик. Франциско теж зірвався на ноги: так різко вистрілює струмінь джерела, пробивши перешкоду. Несамовитий тріумф пришвидшував його слова:

– Ти починаєш розуміти, правда? Даґні! Залиш їм каркас тієї залізниці, покинь іржаві рейки, прогнилі вузли, випотрошені паротяги, але розуму свого їм не віддавай! Не віддавай їм свого розуму! Доля світу залежить від нашого рішення!

– Леді та джентльмени, – пролунав із радіо заряджений панікою голос диктора, урвавши раптом звуки симфонії, – ми

перериваємо трансляцію спеціальним випуском новин. Сьогодні вранці на головній лінії «Таґґарт Трансконтиненталь» у Вінстоні, штат Колорадо, сталася найбільша катастрофа в історії залізничного сполучення, в результаті якої обвалився знаменитий Тунель Таґґарта!

Її крик був схожий на інші крики: ті, що встигли пролунати в останній момент у темряві тунелю. Його звучання не покидало Франциско весь час, поки тривали новини; вони обоє підбігли до радіо в хатинці й стояли поруч, однаково нажахані. Даґні прикипіла очима до радіо, Франциско не відводив погляду від її обличчя.

– Деталі трагедії розповів Люк Біл, кочегар швидкісного потяга підвищеної комфортності «Комета». Сьогодні вранці його знайшли непритомним недалеко від західного краю тунелю. Схоже, він єдиний, кому вдалося вижити після катастрофи. Незважаючи на приголомшливе порушення правил безпеки, обставин якого ще повністю не встановлено, «Комету», що прямувала до Сан-Франциско, запустили до тунелю з локомотивом на вугільній тязі. Тунель Таґґарта, дванадцять кілометрів завдовжки, прорубаний крізь гірський масив Скелястих гір, вважається інженерним досягненням, що досі не має відповідників. Тунель збудував онук Натаніеля Таґґарта ще за часів чистих тепловозів, які навіть не диміли. Вентиляція тунелю не була придатна для локомотивів на вугільній тязі, для яких характерна значна кількість диму й випарів, і кожен працівник залізниці у цьому районі добре знає, що відправляти потяг до тунелю з таким локомотивом, – означає приректи всіх пасажирів на смерть від удушення. Проте за чиїмось наказом «Комета» вирушила крізь тунель. За словами кочегара Біла, вплив випарів став відчутний, коли потяг заглибився в тунель лише на п'ять метрів. Машиніст Джозеф Скотт широко відкрив клапан пари, відчайдушно намагаючись набрати швидкість, але старий, зношений двигун не міг впоратись із вагою довгого потяга і висхідним рухом. Серед дедалі густіших випарів машиніст із кочегаром якимось дивом спромоглися витиснути з пробитих парових котлів швидкість шістдесят п'ять кілометрів на годину, аж раптом хтось із пасажирів, нажаханий ризиком задихнутися, зірвав стоп-кран. Через різкий ривок зазнав пошкодження шланг для подачі стиснутого повітря, тому потяг більше не міг їхати. З вагонів долинали крики.

Пасажири вибивали вікна. Машиніст Скотт нестямно намагався запустити двигун, але зазнав удушення через випари.

Кочегар Біл вистрибнув із паротяга і побіг. Він уже бачив попереду західний вихід із тунелю, коли почув вибух, – і це було останнє, що він пам'ятає. Решту інформації вдалось отримати від залізничних працівників зі станції Вінстон. Виявляється, машиніста спеціального військового потяга, який рухався у західному напрямку і був навантажений вибуховими матеріалами, не попередили про те, що на тій само лінії попереду рухається «Комета». Обидва потяги відставали від розкладу. Схоже, що спеціальний військовий потяг мав наказ продовжувати рух незалежно від сигнальних вогнів, оскільки сигнальна система тунелю вийшла з ладу. Кажуть, що, попри обмеження швидкості з огляду на поширені поломки вентиляційної системи, всі машиністи за неписаними правилами розвивали в тунелі найвищу швидкість. Наскільки зараз можливо встановити, скидається на те, що «Комета» зупинилася відразу за різким поворотом у тунелі. Стверджують, начебто на той момент у потязі вже всі були мертві. Сумнівно, що машиніст спеціального військового потяга, який повертав на швидкості сто тридцять кілометрів на годину, міг вчасно розгледіти оглядове вікно останнього вагона «Комети», що яскраво світилося, коли потяг виїхав зі станції Вінстон. Відомо тільки те, що спеціальний військовий потяг урізався в задню частину «Комети». Вибуховою хвилею вибило шибки у фермі, розташованій на відстані восьми кілометрів від тунелю. Вибух також спричинив каменепад, що не дозволяє рятувальним групам дістатися до потяга ближче, ніж на п'ять кілометрів. Ніхто не сподівається, що хтось із постраждалих міг вижити. До того ж, стверджують, що Тунель Таґґарта відновити вже неможливо.

Даґні не рухалась. Здавалося, бачить не кімнату навколо, а катастрофу в Колорадо. Раптом вона судомно смикнулась. З націленою в одному напрямку раціональністю сновиди вона крутнулася навколо у пошуках сумочки – наче це був єдиний реальний предмет, – схопила її та кинулася до дверей.

– Даґні! – закричав він. – Не повертайся туди!

Вигук не міг до неї долинути: з тим таки успіхом Франциско міг кричати до гір Колорадо.

Він побіг слідом за нею, схопив за обидва лікті й знову закричав:

– Не повертайся! Даґні! В ім'я усього, що для тебе священне, не повертайся!

Вона поглянула на нього так, ніби вперше побачила. Франциско міг би без зусилля зламати їй руки, але вона люто, наче боролася за життя, вирвалась від нього, і він на якусь мить втратив рівновагу. Коли Франциско знову твердо став на ноги, Даґні вже збігала до своєї машини внизу (так, як він біг, почувши сирену на заводі Ріардена).

Заява про відставку лежала перед ним на столі, а сам Джеймс Таґґарт сидів і дивився на неї, згорблений ненавистю. Йому здавалося, що його ворог – цей папірець, а не слова на ньому; аркуш і чорнило надавали тексту матеріальної остаточності. Він завжди вважав слова і думки недоказовими, і уникав того, щоб надавати їм матеріальної форми, уникав зобов'язань.

Він не збирався йти у відставку; ні, не по-справжньому, – думав Джеймс. Заяву він надиктував, мотивувавши її для себе словосполученням «про всяк випадок». Цей аркуш, за його відчуттями, був формою захисту, але він поки що не підписав його, тому це був захист від захисту. Його ненависть стосувалась усього, що могло завадити йому відтягувати момент підписання.

Повідомлення про катастрофу він отримав о восьмій ранку. Опівдні Джеймс прибув до офісу. Інстинкт, пов'язаний зі розумілими причинами, про які він щосили намагався не думати, підказав, що цього разу йому слід бути на місці.

Зникли всі, кого він використовував як краплені карти у грі, правила якої він знав. Кліфтон Лоусі заховався за довідку від лікаря про серцеві ускладнення: зараз його не можна було турбувати. Один із асистентів Таґґарта начебто полетів учора ввечері до Бостона. Іншого несподівано викликали до якоїсь лікарні, де лежав важкохворий батько (про існування якого стало відомо вперше). Вдома у головного інженера не відповідав телефон. Віце-президента зі зв'язків із громадськістю ніде не могли знайти.

Дорогою до офісу Таґґарт бачив чорні літери заголовків. Ідучи коридорами «Таґґарт Трансконтиненталь», Джеймс чув голос диктора радіо, що лунав із якогось кабінету; такий голос можна почути в темному завулку: він вимагав націоналізації залізниць.

Джеймс ішов коридорами, голосно ступаючи, щоб його зауважили, і поспішаючи, щоб уникнути запитань. Він зачинив двері

до свого кабінету, наказавши секретарці нікого не впускати, не з'єднувати телефоном, а відвідувачам повідомляти, що містер Таґґарт зайнятий.

Далі він сів за стіл, сам-на-сам із тупим жахом. Він почувався так, ніби опинився в підземному склепі, двері якого ніколи більше не відчиняться, – і водночас ніби перебуває на виду у всього міста, що лежало під ним, тому Джеймс сподівався, що двері таки справді залишаться зачинені цілу вічність. Він мусив сидіти тут, у своєму кабінеті. Це було його обов'язком. Він мусив бездіяльно сидіти і чекати: чекати, коли щось невідоме зійде на нього і визначить його дії; жах сковував його: як від здогадів, хто саме може по нього прийти, так і від вірогідності того, що не прийде ніхто; ніхто не скаже, як йому діяти.

У зовнішньому офісі, наче крики про допомогу, лунали телефонні дзвінки. Він дивився на двері зі зловтішним тріумфом, уявляючи, які розчаровані будуть усі ті люди через його безвідповідального секретаря, юного експерта з мистецтва уникати, в якому той вправлявся з аморальною млявістю, невиразною і гумовою. Ці голоси, здавалося Таґґартові, лунали з самісінького Колорадо, з кожного центру системи Таґґарта, з кожного офісу цієї будівлі. Він перебував у безпеці доти, доки не чув їх.

Його емоції скупчились і сформували всередині нього нерухому, тверду, матову кулю – туди не могли пробитися думки людей, які керували системою Таґґарта. Ці люди – просто вороги, їх слід було перехитрувати. Гостріші укуси болю відчувалися при думці про представників Ради директорів. Але заява про відставку – пожежна драбина, по якій він утече, а вони залишаться у полум'ї. Найгостріший страх пронизував, коли він думав про людей із Вашингтона. Якщо зателефонують звідти, відповісти доведеться. Гумовий секретар знатиме, чий голос важливіший за Таґґартові накази. Але з Вашингтона не телефонували.

Страх час до часу напливав спазмами, висушуючи рот. Джеймс навіть не знав, чого так боявся. Точно не погроз диктора з радіо. Почувши те гарчання, він пережив жах радше тому, що сподівався на нього: жах із обов'язку, додаток до його посади, як добре скроєний костюм, як промови за святковим обідом. Але глибоко всередині теплилося підступне сподівання, прудке та скрадливе, схоже на перебіжку таргана: погроза все б вирішила, врятувала б його від рішення, від необхідності підписувати заяву... Він перестав би

бути президентом «Таґґарт Трансконтиненталь», але ніхто інший не був би президентом... Ніхто інший теж не був би...

Він сидів, утупившись в стіл, із розфокусованим поглядом і розумом. Так, наче занурився у басейн із туманом, в якому не бажав побачити жодної остаточності форми. Те, що існує, має ідентичність. Джеймс відмовлявся ідентифікувати проблеми, сподіваючись не допустити їхнього існування.

Він не вивчав подій у Колорадо, не намагався зрозуміти причин того, що сталося, не обмірковував наслідків. Не думав. Він відчував фізичну вагу скупченої кулі емоцій у грудях – вона заповнювала його свідомість, звільняючи від обов'язку думати. Ця куля уособлювала собою ненависть: ненависть як єдину відповідь, як єдину реальність; ненависть без об'єкта, причини, початку чи кінця; ненависть як його претензію всесвітові, як виправдання, як право, як абсолют.

Тишу продовжували пронизувати крики телефонів. Він знав, що ці волання про допомогу адресовані не йому, а всій реальності, в якої він поцупив форму. Саме цю форму відбирали тепер у нього дзвінки: вони перестали бути просто звуками, і стали послідовністю ударів по його черепу. Об'єкт ненависті почав набувати форми, мовби підживлений дзвінками. Тверда куля вибухнула і змусила його діяти.

Він вибіг із кімнати і, нехтуючи усіма обличчями навколо, кинувся коридором до відділу управління, а потім – до приймальні виконавчого віце-президента.

Двері кабінету були відчинені: у великому вікні над порожнім столом Джеймс побачив небо. Потім зауважив у приймальні навколо себе працівників і біляву голову Едді Віллерса у скляній кімнатці. Він цілеспрямовано рушив до Едді Віллерса, відчинив скляні двері й із самого порогу, не криючись ні від кого, загорлав:

– Де вона?

Едді Віллерс повільно підвівся на ноги, дивлячись на Таґґарта з шанобливим зацікавленням, як на ще один феномен для спостережень серед решти безпрецедентних речей. І нічого не відповів.

– Де вона?

– Я вам не можу сказати.

– Слухай, тупий нікчемо, зараз не час для церемоній! Якщо хочеш, щоб я повірив, наче ти не знаєш, де вона, то затям – я тобі не вірю! Тобі це відомо, і ти мені скажеш, інакше я наскаржуся на тебе в Раду стандартизації! Я присягну, що ти все знаєш, – і спробуй їм довести протилежне!

У словах Едді пролунало легке здивування:

– Я не казав, що не знаю, де вона, Джиме. Я це знаю. Я просто не скажу.

Крик Таґґарта перетворився на пронизливий і безсилий звук, усвідомлення прорахунку:

– Ти хоч розумієш, що кажеш?

– Авжеж, розумію.

– А ти повториш це перед свідками? – він вказав на кімнату.

Не так голосно, як чітко і виразно, Едді вимовив:

– Я знаю, де вона. Але я вам не скажу.

– Зізнаєшся, що ти – спільник дезертира, який допомагає і сприяє йому?

– Якщо ви це так хочете називати.

– Але ж це злочин! Це злочин проти держави. Ти це знаєш?

– Ні.

– Це протизаконно!

– Так.

– Це загальнодержавна катастрофа! Ти не маєш права на особисті таємниці! Ти приховуєш життєво важливу інформацію! Я – президент залізниці! Наказую тобі розповісти! Ти повинен підкоритися наказові! За таке світить в'язниця! Ти це розумієш?

– Так.

– І відмовляєшся?

– Так.

За роки тренувань Таґґарт навчився непомітно спостерігати за будь-якою публікою навколо. Зараз він бачив напружені, закриті обличчя працівників, які не були його союзниками. Всі, здавалося, охоплені відчаєм, крім Едді Віллерса. «Феодальний кріпак» компанії «Таґґарт Трансконтиненталь» був єдиний, кого начебто й не зачепила катастрофа. Він дивився на Таґґарта беземоційним, але сумлінним поглядом науковця, який зіткнувся з цариною науки, якої ніколи не хотів досліджувати.

– Ти усвідомлюєш, що ти – зрадник? – верещав Таґґарт.

Едді тихо запитав:

– Кого я зрадив?

– Народ! Прикривати дезертира – це зрада! Це економічна зрада! Спочатку – обов'язок служити народу, він вищий за будь-що інше! Це засвідчує вся публічна влада! Невже ти цього не знаєш? Не знаєш, що вони з тобою зроблять?

– А ви не розумієте, що мені начхати?

– Ох, начхати? Я перекажу це Раді стандартизації! Всі ці свідки доведуть, що ти сказав...

– Джиме, не варто турбувати свідків. Не слід ставити їх у скрутне становище. Я напишу все, що сказав, підпишусь – і ви надасте це Раді.

Таґґартів голос вибухнув так, ніби йому дали ляпаса:

– Та хто ти такий, щоб виступати проти уряду? Хто ти, жалюгідний офісний щур, щоб судити державну політику і мати власну думку? Вважаєш, країна має час, щоб дослухатися до твоєї думки, зважати на твої бажання, на твою маленьку коштовну совість? Ти отримаєш урок – всі ви отримаєте, зіпсовані, недисципліновані, дешеві клерки, що позвикали потурати власним слабкостям і так набундючились, ніби це лайно про ваші права відповідає дійсності! Невдовзі ви зрозумієте, що дні Ната Таґґарта минули!

Едді нічого не відповів. Якусь мить вони стояли з протилежних країв столу і дивились одне на одного. Обличчя Таґґарта перекосило від жаху, Едді залишався суворий і спокійний. Джеймс Таґґарт ні на мить не сумнівався в існуванні Едді Віллерса. Едді Віллерс не міг повірити в існування Джеймса Таґґарта.

– Думаєш, державу цікавлять твої чи її бажання? – закричав Таґґарт. – Її обов'язок – повернутись! Її обов'язок – працювати! Яка різниця – хоче вона працювати чи ні? Вона нам потрібна!

– Джиме, невже?

Імпульс, пов'язаний із інстинктом самозбереження, змусив Таґґарта позадкувати – геть, якнайдалі від цієї інтонації тихого голосу Едді Віллерса. Але Едді не ворухнувся услід. Він стояв біля свого столу – саме так, як вимагала цивілізована традиція поведінки в бізнес-офісі.

– Ви її не знайдете, – сказав він. – Вона не повернеться. І я радий, що не повернеться. Можете помирати з голоду, можете закрити залізницю, можете кинути мене до в'язниці або

застрелити – яка різниця? Я не скажу, де вона. Не скажу, навіть якщо вся країна розсиплеться на друзки. Ви її не знайдете. Вона...

Вхідні двері відчинились – і всі обернулись на звук. На порозі стояла Даґні.

Вона була у вим'ятій лляній сукні, волосся скуйовдилося від тривалої їзди за кермом. Даґні зупинилась і окинула все навколо поглядом, начебто намагаючись пригадати собі це місце, але в її очах не було й натяку на те, що вона впізнала когось із присутніх: просто роззирнулась приміщенням, наче швидко перераховуючи неживі предмети. Її обличчя вже не було тим обличчям, яке пам'ятали присутні. Воно стало старше, але не через зморшки, а завдяки завмерлому, оголеному погляду, в якому не було нічого, крім нещадності.

І все ж присутні, перш ніж здивуватися чи шоковано зойкнути, насамперед полегшено зітхнули. Полегшення проступило на всіх обличчях, крім обличчя Едді Віллерса: той, хто ще мить тому був незворушно-спокійний, раптом упав долілиць на стіл; він не видавав ані звуку, але з того, як здригалися його плечі, було зрозуміло: він плаче.

Даґні не подала нікому жодного сигналу, навіть не привіталася, ніби її присутність тут неуникненна, а слова – зайві. Вона рушила просто до свого кабінету. Проминаючи стіл секретарки, Даґні промовила:

– Попросіть Едді до мене зайти, – її голос звучав по-діловому, як машина: не м'яко і не грубо.

Але перший поворухнувся Джеймс Таґґарт. Здавалося, він боїться втратити її з поля зору. Він кинувся слідом, вигукнувши:

– Я не міг нічого вдіяти! – і після цього до нього повернулося життя: його власне, звичне життя. Він заверещав: – Це все ти винна! Це ти зробила! Це тебе треба обвинувачувати! Тому що ти поїхала!

Джеймс не був певен, що його крик – не ілюзія, що він не лунає тільки всередині його власних вух. Її обличчя так і залишилося беземоційним, і все ж вона обернулася до нього: схоже, до неї долинули тільки звуки, але не слова, не повідомлення. Джеймс натомість наблизився на мить до відчуття власного небуття.

Потім в обличчі Даґні почали відбуватися ледь помітні зміни, ознаки того, що вона почала усвідомлювати присутність інших

людей. Проте дивилася вона не на Джеймса; той обернувся і побачив, як до кабінету заходить Едді Віллерс.

Очі Едді були вологі від сліз, але він не намагався цього приховувати, а просто стояв, наче сльози збентеження чи прохання перепросити за них були однаково недоречним як для нього, так і для неї.

Даґні сказала:

– З'єднайся телефоном із Раяном, скажи, що я повернулась, і дай мені з ним поговорити.

Раян був головний керівник залізниці Центрального регіону.

Едді спершу відповів мовчанкою на її запитання, давши все зрозуміти, а потім промовив:

– Даґні, Раяна немає. Він звільнився минулого тижня, – його голос звучав так само твердо, як і її.

Обоє не зауважували Таґґарта, як не зауважували меблів навколо. Даґні не вважала навіть за потрібне наказати йому забиратися з кабінету. Наче паралітик, непевний, що м'язи йому підкоряються, Джеймс зібрав усі свої сили і непомітно вислизнув. Але він точно знав, що зараз зробить: Таґґарт заквапився до свого офісу, щоб знищити заяву.

Даґні не зауважила, що він пішов. Вона дивилась на Едді.

– А Ноуленд є? – запитала.

– Ні. Він теж пішов.

– Ендрюс?

– Пішов.

– Макґвайр?

– Пішов.

Він продовжував тихо перераховувати всіх, про кого вона запитувала, тих, хто був зараз найдужче потрібен, хто звільнився і зник протягом останнього місяця. Вона слухала його без здивування, без жодних емоцій: так вислуховують перелік втрат після битви, в якій усі були приречені, тому байдуже, чиє ім'я називати першим.

Коли він закінчив, Даґні лише поцікавилась:

– Що встигли зробити з сьогоднішнього ранку?

– Нічого.

– Нічого?

– Даґні, сьогоднішнього ранку будь-хто міг видавати накази і всі йому б корилися. Але навіть хлопчик на побігеньках

знає, що кожен, хто сьогодні зробить перший рух, відповідатиме за майбутнє, теперішнє і минуле. Системи він не врятує, а просто втратить роботу ще до того, як встигне врятувати бодай одну ділянку колії. Нічого не можна вдіяти. Все завмерло. Все, що робиться, – робиться навмання, ніхто на лінії не знає: треба рухатися чи зупинитись. Деякі потяги стоять на станціях, інші – їдуть, але сподіваються, що їх зупинять ще перед Колорадо. Це вже залежить від рішення місцевих диспетчерів. Керівник Термінала скасував увесь трансконтинентальний рух на сьогодні, включно з вечірньою «Кометою». Не знаю, що робить керівник у Сан-Франциско. Працюють тільки аварійні команди. У тунелі. Вони досі навіть близько не дісталися до потяга. І не думаю, що їм це вдасться.

– Зателефонуй керівникові Термінала, нехай поверне у розклад всі трансконтинентальні потяги, включно з сьогоднішньою «Кометою». І повертайся.

Коли він повернувся, Даґні стояла над розкладеною на столі мапою. Вона говорила, а Едді швидко нотував:

– Перекинути всі потяги на південь від Кібрі в Небрасці, додатковою гілкою до Гастінґса, колією «Західного Канзасу» до Лореля в Канзасі, а потім колією «Південно-атлантичної залізниці» до Джаспера в Оклахомі. Далі – на захід до Флаґстаффа і знову «Південно-атлантичною залізницею», потім на північ лінією Флаґстафф – Гоумдейл до Елджіна в Юті, на північ до Мідленда, у північному напрямку колією «Восач» до Солт-Лейк-Сіті. «Восач» – покинута вузькоколійка. Купи її. Вузькоколійку треба переробити на стандартну колію. Якщо власники боятимуться через те, що продаж заборонено, заплати їм удвічі більше і працюй далі. Між Лорелем у Канзасі і Джаспером в Оклахомі – майже п'ять кілометрів без колії. Між Елджіном і Мідлендом в Юті – майже дев'ять. Нехай колію прокладуть.

Нехай будівельні бригади негайно беруться до роботи. Найми всіх місцевих, плати удвічі більше законної платні, утричі більше, скільки вони захочуть, нехай працюють у три зміни, щоб завершити роботу до ночі. Для колій треба розібрати бічні гілки у Вінстоні, в Колорадо, Сілвер-Спрінґс, у Лідсі, в Юті, Бенсоні, у Неваді. Якщо хтось із місцевих маріонеток із Ради стандартизації з'явиться, щоб зупинити роботу, нехай хтось із місцевих, кому ти довіряєш, дасть хабар. Не роби це через бухгалтерію,

присилай до мене, я все оплачу. Якщо це не спрацює, нехай маріонеткам скажуть, що директива десять двісті вісімдесят дев'ять не передбачає заборон на місцевому рівні, що заборону слід виносити на рівні головного штабу, тому вони повинні подавати в суд на мене, якщо хочуть нас зупинити.

– Це правда?

– Звідки мені знати? Звідки взагалі будь-хто може таке знати? Але поки вони це зрозуміють і що-небудь вирішать, нашу колію вже збудують.

– Розумію.

– Я перегляну списки і повідомлю тобі імена наших людей на місцях, яких можна призначити для керування, – якщо вони ще не звільнилися. На момент, коли «Комета» сьогодні дістанеться Кірбі, в Небрасці, залізниця вже буде готова. Це додасть приблизно півтори доби до нашого трансконтинентального розкладу, але трансконтинентальний розклад у нас буде! А ще нехай мені принесуть старі мапи, на яких позначено дороги в місцевості, де внук Ната Таґґарта згодом збудував тунель.

– Що? – Едді не підвищив голос, однак йому перехопило подих від емоції, якої він намагався уникнути.

Її обличчя не змінилося, натомість змінилась інтонація: вона не дорікала, навпаки, м'яко підтверджувала його здогад:

– Старі мапи з часів, коли тунелю ще не було. Ми повертаємось, Едді. Сподіваймося, що усе вдасться. Ні, ми не можемо відбудувати тунель. Зараз це неможливо. Але стара дорога через Скелясті гори досі там є. Її можна відновити. Тільки складно буде знайти для неї рейки і робітників. Особливо робітників.

Едді від самого початку знав, що Даґні, яка бачила його сльози, не знехтувала ними байдужо, хоча в цьому чистому, безпристрасному голосі та незворушному обличчі не було й натяку на почуття.

Він вловлював у її поведінці щось таке, чого не міг перекласти. Але якби спробував це зробити, то слова Даґні були б приблизно такі: «Я знаю, я розумію. Якби ми були живі й мали здатність відчувати, я почувала б співчуття і вдячність, але ж ми неживі й невільні, Едді, правда? Ми на мертвій планеті, схожій на місяць, і ми повинні рухатися, ми не смімо зупинитися, щоб вдихнути або відчути що-небудь, інакше можемо виявити, що навколо немає повітря».

– Сьогодні та завтра ми повинні все розпочати, – сказала Даґні. – Завтра ввечері я їду в Колорадо.

– Якщо ти хочеш летіти, я десь знайду для тебе літак. Твій досі в цеху, вони не можуть знайти для нього запчастин.

– Ні, поїду потягом. Я повинна побачити лінію. Поїду завтра «Кометою».

Того ж дня, через дві години, у короткій перерві між міжміськими телефонними переговорами, вона несподівано поставила йому запитання, що не стосувалося залізниці:

– Що зробили з Генком Ріарденом?

Едді впіймав себе на тому, що намагається уникнути її погляду, глипнув їй у вічі й відповів:

– Ріарден здався. Останньої миті він підписав дарчий сертифікат.

– Ох.

У цьому вигукові не було ні шоку, ні осуду: звичайний собі звуковий сигнал, що позначає прийняття факту.

– Від Квентіна Деніелса щось чути?

– Ні.

– Він не надсилав мені листів або повідомлень?

– Ні.

Едді зрозумів, чого Даґні боялась, і це нагадало йому про те, чого він їй іще не повідомив.

– Даґні, є ще одна проблема, яка з моменту твого відходу дедалі більше загрожує системі. З першого травня. Це заморожені потяги.

– Що?

– Деякі потяги покидали просто на лінії, на обхідних шляхах, посеред пустки, переважно вночі, а команди зникали. Кидали потяг і розчинялися. Без будь-якого попередження, без конкретної причини. Це схоже на епідемію, що несподівано вражає людей, – і вони йдуть геть. На інших залізницях таке теж трапляється. Ніхто не може цього пояснити. Але я думаю, що всі розуміють. Це відбувається через директиву. У такий спосіб наші люди протестують. Вони намагаються жити, як раніше, але раптом відчувають, що це неможливо. Що ми можемо з цим зробити? – він стенув плечима. – Ох, а хто такий Джон Ґолт?

Даґні замислено кивнула. Вона не видавалась приголомшеною.

Задзвонив телефон і голос секретарки повідомив:

– Міс Таґґарт, із Вашингтона телефонує містер Веслі Моуч.

Її вуста напружилися, мов від неочікуваного дотику комахи.

– Мабуть, він хоче говорити з братом, – сказала Даґні.

– Ні, міс Таґґарт. З вами.

– Добре. З'єднайте.

– Міс Таґґарт, – сказав Веслі Моуч тоном ведучого вечірки, – я так зрадів, почувши, що ви одужали, що хотів особисто привітати вас із поверненням. Я знаю, що стан вашого здоров'я вимагав тривалого відпочинку, тому я ціную патріотизм, який через цю жахливу катастрофу змусив вас скоротити термін відсутності. Я хотів запевнити, що ви можете розраховувати на широку співпрацю у будь-якій ініціативі, яку лише вважатимете за необхідну. На нашу найповнішу співпрацю, допомогу та підтримку. Якщо ви потребуватимете для себе якихось... особливих винятків, прошу не сумніватися, що вони для вас гарантовані.

Даґні дозволила йому закінчити, хоча він кілька разів зупинявся, запрошуючи її до відповіді. Коли запала триваліша пауза, Даґні мовила:

– Я була б страшенно вдячна, якби ви дозволили мені поговорити з містером Везербі.

– Ну, звісно, міс Таґґарт, коли забажаєте... тобто... ви хочете поговорити з ним зараз?

– Так. Негайно.

Він усе зрозумів. Але таки додав:

– Звісно, міс Таґґарт.

Голос містера Везербі звучав з осторогою:

– Слухаю, міс Таґґарт. Як я можу стати вам у пригоді?

– Ви можете переказати своєму босові, що коли він не хоче, щоб я знову покинула роботу – а він знає, що я не хворіла, – нехай більше ніколи зі мною не розмовляє. Якщо ваша банда хоче мені щось повідомити, нехай повідомляють через вас. Я буду говорити з вами, але не з ним. Можете сказати йому, що причина цього – те, що він зробив із Генком Ріарденом, коли був у нього на зарплатні. Всі решта, можливо, про це забули, але я пам'ятаю.

– Мій обов'язок – у будь-який час допомагати нашій залізниці, міс Таґґарт, – містер Везербі наче намагався уникнути враження, що справді почув те, що було сказано. Але в його інтонацію раптово прокралася нотка зацікавлення; замислено, з обачною

проникливістю та без зайвого поспіху він запитав: – Я правильно розумію, міс Таґґарт, що ви офіційно бажаєте мати справу винятково зі мною? Я можу сприймати це як вашу політику?

Даґні коротко, різко засміялась.

– Та як хочете, – відповіла вона. – Можете записати мене як свою виняткову власність, використовувати, як спеціальний зразок протекції, можете торгувати мною по всьому Вашингтону. Але я не знаю, яку ви з цього матимете користь, бо не збираюся грати у ваші ігри. Я не обмінюватимусь із вами компромісами, а просто негайно почну порушувати ваші закони – і можете арештувати мене, коли вважатимете за потрібне.

– Здається, міс Таґґарт, у вас якесь старосвітське уявлення про закони. Хіба закони – це щось немилосердне, незламне? Наші сучасні закони дуже еластичні, відкриті для інтерпретації, залежно від... обставин.

– Тоді вчіться вже зараз еластичності, тому що я не збираюся набувати такої властивості. Залізничних катастроф теж неможливо передбачити.

Вона поклала слухавку і тоном, яким говорять про неживі предмети, сказала Едді:

– На якийсь час вони дадуть нам спокій.

Здавалося, вона не зауважувала змін у своєму кабінеті: відсутності портрета Ната Таґґарта, появи нового скляного столика, де містер Лоусі на радість відвідувачам порозкладав найпопулярніші гуманітарні журнали з винесеними на обкладинки заголовками статей.

З уважним виразом механізму, призначення якого – записувати, а не реагувати, Даґні вислухала розповідь Едді про те, що протягом цього місяця сталось із залізницею. Далі він повідомив їй про своє бачення причин катастрофи. З тією ж безсторонністю вона витримала цілий караван чоловіків, які заходили до її кабінету поквапливими кроками, виконуючи руками якісь надмірні жести. Едді подумав, що тепер вона стала просто-таки непробивна. Але раптом, міряючи кроками кабінет, надиктовуючи йому перелік матеріалів для колії та місць, де їх можна нелегально роздобути, вона зупинилась і поглянула на журнали, що лежали на столику. Заголовки повідомляли про «нову суспільну совість», «наш обов'язок перед незаможними» і «потребу проти жадібності». Такою Едді ще ніколи її не бачив: точним, вибуховим

і абсолютно брутальним жестом Даґні змела журнали зі столу і продовжила диктувати. Вона навіть не затнулася, називаючи цифри, наче між її розумом і жорстокістю тіла не було жодного зв'язку.

У другій половині дня, на якусь мить залишившись на самоті в офісі, вона зателефонувала Генкові Ріардену.

Назвала своє ім'я його секретарці й відчула поспіх, із яким він схопив слухавку:

– Даґні?

– Привіт, Генку. Я повернулась.

– Де ти?

– У себе в офісі.

У тиші, яка раптом запанувала, Даґні почула те, про що він мовчав. Нарешті Генк сказав:

– Мабуть, мені вже варто починати підкуп людей, шукати руду і виливати для тебе рейки.

– Так. І якнайбільше. Не обов'язково, щоб вони були з ріарден-металу. Можуть бути... – Даґні затнулася, зашпортавшись об думку: «Ріарден-метал для повернення до часів, коли ще не було звичайної сталі? Можливо навіть, до часів дерев'яних рейок зі смужками заліза?» – Нехай буде сталь, будь-якої ваги, все, що ти мені можеш дати.

– Добре, Даґні. Ти знаєш, що я віддав їм ріарден-метал? Я підписав дарчий сертифікат.

– Так, я знаю.

– Я здався.

– Хто я така, щоб тебе обвинувачувати? Хіба я не здалась? – він не відповів, і вона мовила: – Генку, мені здається, їм байдуже, чи залишаться на цьому світі хоча б один потяг або доменна піч. А нам – ні. Вони тримають нас при собі нашою любов'ю, і ми будемо й надалі їм платити, поки є щонайменший шанс зберегти бодай колесо, яке б оберталось, – ознаку людського розуму. Ми будемо підтримувати його, наче дитину, яка тоне, а коли повінь його проковтне, ми підемо на дно разом із цим останнім колесом і останнім силогізмом. Я знаю, яку ціну ми платимо, але ціна більше не є метою.

– Я знаю.

– Не бійся за мене, Генку. До завтрашнього ранку зі мною вже все буде гаразд.

– Я ніколи за тебе не боятимусь, кохана. Побачимося сьогодні ввечері.

Розділ IX

Обличчя без болю, без страху, без провини

Коли Даґні увійшла до своєї вітальні, то відчула полегшення та відстороненість одночасно. Тиша помешкання, нерухома досконалість предметів, – все було таке ж, як і місяць тому, коли вона поїхала. Тиша створювала ілюзію приватності й володіння цим усім. Предмети нагадували Даґні про моменти, які вони в собі зберігали, і яких сама вона не здатна була повернути, як і не могла змінити подій, що встигли відбутися.

Крізь вікно пробивалося передвечірнє світло. Даґні покинула офіс раніше, ніж планувала. Вона вже не могла знаходити сили для тих занять, які можна було відкласти до ранку. Це було для неї нове, як і те, що тепер вона почувалась удома в своєму помешканні, а не в офісі.

Вона пішла в душ і стояла там упродовж багатьох порожніх хвилин, дозволяючи теплій воді стікати тілом, але потім квапливо вийшла геть, усвідомивши, що хотіла змити не пилюку після подорожі, а відчуття від власного офісу.

Даґні одягнулася, закурила і пішла до вітальні. Там вона стала біля вікна, дивлячись на місто так, як сьогодні вранці милувалася початком дня в горах.

Вона сказала, що віддала б усе своє життя за один рік на залізниці. І ось вона повернулась, але відчувала не насолоду від роботи, а чистий, холодний спокій ухваленого рішення і завмерлий невизнаний біль.

Небо затягнуло хмарами. Хмари опустилися, наче туман, і загорнули вулиці внизу; здавалося, небо поглинає місто. Вона бачила весь Мангеттен – видовжений трикутник, що врізався у невидимий океан. Він був схожий на ніс корабля, що тонув. Над ним стриміло кілька високих будівель, схожих на корабельні труби, а решта розчинялось у сіро-блакитних згустках, які повільно опускались додолу, змішуючись із парою та простором.

«Ось як зникла Атлантида, – думала Даґні, – місто, що затонуло на дні океану; ось як зникли всі інші королівства, залишивши по собі легенду всіма знаними людськими мовами і саму лише тугу».

Даґні відчула й побачила той світ, який ніколи не постане насправді, – як і тієї весняної ночі, коли, важко опершись на стіл у напівзруйнованому офісі «Лінії Джона Ґолта», дивилась у вікно, на темну алею. Вона думала: «Хай хто ти є – той, кого я завжди любила і ніколи не знаходила, кого я сподівалася побачити в кінці колії над горизонтом, ти, чия присутність завжди відчувалася на вулицях міста і для кого я так прагнула збудувати світ! Знай, що мене підтримує любов до тебе, підтримують любов і надія до тебе дістатись, а ще – моє бажання бути тебе гідною того дня, коли я опинюсь із тобою віч-на-віч. Тепер я знаю, що ніколи тебе не знайду, що цього не досягнеш, не переживеш; але все, що залишилося від мого життя, належить тобі, і я боротимуся далі заради тебе, хоча ніколи не довідаюся твого імені, продовжуватиму тобі служити, хоча ніколи й не переможу, я продовжуватиму діяти, щоб того дня, коли зустріну тебе – хоч цього ніколи не станеться – бути гідною...» Даґні ніколи не приймала безнадії; стоячи біля вікна і звертаючись до скованого туманом міста, вона шепотіла присвяту своїй невзаємній любові.

Пролунав дзвінок у двері.

Даґні, втомлена і здивована, пішла відчиняти. Побачивши на порозі Франциско д'Анконію, зрозуміла, що мала б на нього чекати. Не відчувала ні шоку, ні обурення, тільки безрадісний спокій та рішучість: повільно й обережно підвела голову, щоб зустрітися з ним поглядом, наче намагалась сказати, що сама обрала свою позицію і що стоїть відкрито.

Обличчя Франциско здавалося похмурим і спокійним. Щасливого виразу більше на ньому не було, але не повернулася і радість гульвіси. Здавалося, він скинув усі маски: відвертий, зібраний, зосереджений на меті; це був чоловік, здатний зрозуміти важливість дії. Таким вона колись бажала його бачити. І ніколи ще він не видавався їй таким привабливим, як цієї миті. Даґні вражено відзначила, що це не він покинув її, навпаки – це був чоловік, якого вона покинула.

– Даґні, чи можеш ти зараз про це поговорити?

– Так, якщо хочеш. Проходь.

Він коротко оглянув вітальню – її домівку, де він ніколи не бував, – а потім знову звернув погляд на Даґні, і вже не зводив із неї пильних очей. Він розумів, що тиха простота її поведінки – це найгірша з усіх ознак, найбезнадійніша для його мети. Наче

попіл, в якому не може відродитись іскра болю. Бо навіть біль може бути вогнем.

– Сідай, Франциско.

Сама Даґні залишилася стояти перед ним, ніби свідомо демонструючи, що не має чого приховувати, – навіть виснаженої постави, що була ціною, яку вона заплатила за цей день, за власну недбалість.

– Мабуть, тепер я тебе не зупиню, – сказав він. – Якщо вже ти зробила вибір. Але якщо залишився бодай один шанс – я ним скористаюсь.

Вона повільно похитала головою.

– Немає шансів. Та й навіщо, Франциско? Ти ж здався. Хіба не байдуже, гинутиму я на залізниці чи десь далеко від неї?

– Я не відмовився від майбутнього.

– Якого майбутнього?

– Коли злодії загинуть, а ми залишимось.

– Якщо «Таґґарт Трансконтиненталь» загине разом зі злодіями, тоді і я з ними.

Він не відводив очей від її обличчя і мовчав.

Даґні безпристрасно додала:

– Я думала, що зможу жити без компанії. Але не можу. І більше ніколи не намагатимусь. Франциско, ти ж пам'ятаєш? Коли ми починали, то обоє вірили, що єдиний гріх на цьому світі – робити що-небудь погано. Я досі в це вірю.

В її голосі забриніла перша жива нота.

– Я не можу просто сидіти і дивитися, що вони наробили в тому тунелі. Не можу прийняти того, що вони всі приймають. Франциско, адже ми з тобою вважали це просто страхітливим! Вони вірять, що катастрофи – це доля, яку приймають і з якою не борються. Я не приймаю покірності. Не приймаю безпорадності. Не приймаю відречення. Поки є залізниця, я нею керуватиму.

– Для того, щоб підтримувати світ злодіїв?

– Для того, щоб підтримувати останню часточку себе.

– Даґні, – повільно сказав Франциско. – Я знаю, за що людина любить роботу. Знаю, що для тебе означає твоя робота з потягами. Але ж ти не запускатимеш їх порожніми. Даґні, що ти бачиш, коли думаєш про рух потяга?

Вона поглянула на місто.

– Життя активної людини, яка могла загинути у тій катастрофі, але уникне наступної, тому що я її не допущу. Це людина з безкомпромісним розумом, з безмежними амбіціями, вона закохана у власне життя... Ми були такими людьми, коли починали. Ти зрадив той образ. А я не можу.

На мить Франциско заплющив очі. Його рот розтягнувся у напруженій усмішці – усмішці замість стогону розуміння, здивування й болю. Урочистим і м'яким голосом він запитав:

– Думаєш, ти можеш служити такій людині тим, що керуєш залізницею?

– Так.

– Добре, Даґні. Не намагатимусь тебе зупинити. Поки ти так думаєш, тебе ніщо не примусить зупинитися – та й не повинно зупиняти. Ти зупинишся того дня, коли зрозумієш, що твоя робота служить не життю тієї людини, а її знищенню.

– Франциско! – то був крик здивування та відчаю. – Ти ж розумієш мене! Ти знаєш, про яку людину мені йдеться! Ти ж її теж бачиш!

– О, так, – просто, буденно відповів він, дивлячись в якусь точку перед собою, наче бачив когось реального. І додав: – Чим ти вражена? Ти сказала, що ми колись були такі ж. Ми й досі такі. Але один із нас зрадив ту людину.

– Так, – твердо мовила Даґні, – один із нас її зрадив. Ми не можемо служити їй, відрікаючись.

– Ми не можемо служити їй, домовляючись із її вбивцями.

– Я з ними не домовляюсь. Я їм потрібна. Вони це знають. Вони прийматимуть мої умови.

– Ти гратимеш у гру, з якої вони отримуватимуть зиск і завдаватимуть тобі кривди?

– Єдиний зиск для мене – підтримувати існування «Таґґарт Трансконтиненталь». Яка різниця, якщо вони змушуватимуть мене платити відкуп? Нехай отримують те, що хочуть. У мене є залізниця.

Він усміхнувся.

– Ти так думаєш? Думаєш, їхня залежність від тебе – це твій захист? Думаєш, що можеш дати їм те, чого вони хочуть? Ні, ти не підеш звідти, аж доки на власні очі не побачиш, чого вони хочуть насправді. Даґні, нас учили, що кесареві – кесареве, а Богові – Боже. Можливо, їхній Бог таке й допускає. Але та людина,

про яку ти казала, – вона такого не дозволить. Ця людина не дозволить ділити відданість, не допустить війни між розумом і тілом, розколу між цінностями й діями, данини кесареві. Ця людина не допускає існування кесаря.

– Упродовж дванадцяти років, – м'яко сказала Даґні, – я вважала б немислимим, що може настати день, коли мені доведеться на колінах благати в тебе пробачення. Тепер я думаю, що це можливо. Якщо я зрозумію, що ти правий, я так і зроблю. Але до того часу – ні.

– Зробиш. Тільки не на колінах.

Франциско дивився на Даґні так, ніби осягає відразу все її тіло, хоча очі його були зосереджені на її обличчі, а погляд розповідав, як саме у майбутньому він бачить цю спокуту й капітуляцію. Вона бачила, з яким зусиллям він змусив себе відвернутися, бачила, як він сподівається, що вона не помітила його погляду або не збагнула його, розуміла мовчазну боротьбу, що проступила тільки напруженням кількох м'язів під шкірою обличчя – такого знайомого обличчя:

– А доти, Даґні, пам'ятай: ми з тобою вороги. Я не хотів тобі цього казати, але ти – перша особа, яка майже ступила до раю і знову повернулася на землю. Ти занадто багато прогледіла, тому я мушу чітко тобі це сказати. Це я з тобою воюю, а не з твоїм братом Джеймсом або Веслі Моучем. Це тебе я повинен подолати. Я вийшов на бій, щоб покінчити з усім, що для тебе найцінніше. Поки ти намагатимешся врятувати компанію «Таґґарт Трансконтиненталь», я докладатиму зусиль, щоб її знищити. Не проси мене про допомогу чи про гроші. Ти знаєш, чому. Тепер можеш мене ненавидіти. Якщо дивитись із твоєї позиції, ти повинна.

Не змінюючи пози, Даґні звела голову. Вона усвідомлювала красу свого тіла і те, яке воно дороге для Франциско. Втілена жіночність, виклик у свої слова вона вкладала чітко розставленими паузами в реченні:

– Що ж тоді станеться з тобою?

Він добре її розумів, але не визнавав і не заперечував того зізнання, яке вона хотіла у нього вирвати.

– Це винятково мої клопоти, – відповів він.

Даґні натомість піддалась слабкості, хоча негайно усвідомила, що в її словах іще більше жорстокості:

– Я тебе не ненавиджу. Роками намагалась, але ніколи не зможу ненавидіти тебе, хоч як би ми поводилися... Чи тільки один із нас.

– Я знаю, – відповів тихо, прагнучи приховати від неї свій біль, але відчув у ній його відображення.

– Франциско! – закричала вона, відчайдушно намагаючись захистити його від себе. – Як ти можеш таке робити?

– Я роблю це заради моєї любові, – його очі сказали «до тебе», а голос продовжив: – Заради моєї любові до людини, яка не загинула у твоїй катастрофі й ніколи не загине.

Мить вона стояла мовчки і нерухомо, мовби висловлюючи шанобливе визнання.

– Хотів би я вберегти тебе від того, крізь що ти проходиш, – ніжність його голосу натякала: «Це не мене ти повинна жаліти». – Але я не можу. Кожен із нас повинен власними ногами долати цей шлях. Хоча дорога й одна.

– Куди ж вона веде?

Франциско всміхнувся, наче м'яко зачиняючи двері перед запитанням, на яке не збирався відповідати:

– До Атлантиди, – мовив лише.

– Що? – вражено запитала вона.

– Хіба ти не пам'ятаєш? Це втрачене місто, до якого можуть увійти тільки духи героїв.

Зв'язок, який раптово їй відкрився, проступав у свідомості Даґні від самого ранку, немов розмита тривога, якої вона не могла окреслити.

Вона все знала, але ж думала тільки про його власну долю, про його особисте рішення, думала, що він діє сам. А тепер пригадала ту велику небезпеку, відчула перед собою ворога неокреслених розмірів, ворога неосягненного.

– Ти один із них, – повільно проказала Даґні. – Це правда?

– Ти про кого?

– Це ти приходив до офісу Кена Данаґґера?

Він усміхнувся.

– Ні.

Але вона зауважила: він не запитав, про що саме їй ідеться.

– Чи насправді існує – ти це маєш знати – руйнівник, який вільно гуляє світом?

– Авжеж.

– Хто він?

– Це ти.

Вона здригнулась. Її обличчя спохмурніло.

– Люди, які покинули свою роботу, досі живі чи вже мертві?

– Вони мертві – для тебе. Але на землі повинно початися Друге Відродження. Я на нього чекаю.

– Ні! – вона викрикнула це з несподіваною несамовитістю, відповідаючи на одне з двох запитань, які він хотів їй поставити. – Ні, на мене не жди!

– Я завжди на тебе чекатиму, хоч як би ми поводились. Чи тільки один із нас.

Вони почули, як у замку вхідних дверей обертається ключ. Двері відчинились і увійшов Генк Ріарден.

Він завмер на порозі, потім повільно увійшов до вітальні, поклавши ключа до кишені. Даґні знала, що Генк побачив обличчя Франциско раніше, ніж поглянув на неї.

Коротко на неї зиркнувши, він знову перевів погляд на Франциско, наче це було єдине лице, яке він тепер був здатен розрізняти.

Сама ж вона боялася побачити вираз д'Анконії. Зусилля, з яким вона примусила свій погляд просунутися на відстань кількох кроків, було схоже на переміщення непідйомного тягаря. Франциско без поспіху звівся на ноги у натренованій автоматичній манері, притаманній кодексу люб'язності д'Анконій. Ріарден нічого не міг прочитати на його обличчі. Натомість те, що побачила там Даґні, було страшніше, ніж вона сподівалася.

– Що ви тут робите? – запитав Ріарден інтонацією, якою зазвичай звертався до слуг.

– Бачу, що я не маю права поставити вам аналогічне запитання, – мовив Франциско. Вона знала, яких зусиль йому коштувало зберігати такий чистий, безсторонній тон. Його очі знову і знову поверталися до правої долоні Ріардена, ніби й далі бачили ключ у його пальцях.

– Тоді відповідайте, – сказав Ріарден.

– Генку, якщо хочеш про щось запитати – запитуй у мене, – мовила Даґні.

Ріарден, здавалося, не бачив її і не чув.

– Відповідайте, – повторив він.

– Існує тільки одна відповідь, якої ви маєте права вимагати, – сказав Франциско, – тому я відповім, що не вона є причиною моєї присутності тут.

– Існує тільки одна причина вашої присутності вдома у будь-якої жінки, – мовив Ріарден. – Повторюю: будь-якої жінки – коли це стосується вас. Невже ви думаєте, що я тепер повірю в оте ваше зізнання, як і у решту всього, що ви мені казали?

– Я дав вам підстави мені не довіряти, але тільки не стосовно міс Таґґарт.

– Не кажіть мені, що тут у вас немає жодних шансів, ніколи їх не було і не буде. Я це знаю. Але те, що я знаходжу вас тут у перший же...

– Генку, якщо хочеш обвинувачувати мене... – почала вона, але Ріарден кинувся до неї.

– Боже, ні, Дагні, не хочу! Але тобі не слід було з ним розмовляти. Тобі не слід мати з ним жодних справ. Ти його не знаєш. А я знаю, – і він обернувся до Франциско. – Що вам потрібно? Невже ви сподіваєтеся зарахувати її до своїх перемог...

– Ні! – цей мимовільний крик був марний, адже єдине, що він пропонував – пристрасну щирість, – Ріарден приймати відмовлявся.

– Ні? Тоді ви тут у бізнесових справах? Розкладаєте пастку на кшталт тієї, в яку впіймали мене? Який обман ви готуєте для неї?

– Я прийшов... не у справах бізнесу.

– Тоді для чого?

– Якщо ви готові мені повірити, то все, що я можу вам сказати, – тут не йдеться про зраду.

– Невже ви думаєте, що можете у моїй присутності говорити про зраду?

– Настане день і я вам відповім на це запитання. Сьогодні я не можу цього зробити.

– Вам не подобається, що я про це нагадую? Відтоді ви до мене й близько не підходили! Не сподівалися мене тут побачити? Не хотіли мене зустріти?

Говорячи це, Ріарден бачив, що Франциско тримається із ним так, як майже ніхто не був здатен: стримано, беземоційно, із прямим поглядом, він не захищався і не благав, приймаючи все відкрито, із виразом оголеної хоробрості; це було обличчя чоловіка,

якого Ріарден любив, чоловіка, який звільнив його від провини, тому Генк виявив, що бореться з усвідомленням, наскільки це обличчя досі близьке йому, важливіше за все, важливіше навіть за останній місяць неспокою через бажання побачити Даґні.

– Чому ви не захищаєте себе, якщо вам нічого приховувати? Чому ви тут? Чому ви остовпіли, коли я увійшов?

– Генку, припини! – голос Даґні зірвався на крик; вона негайно відступила, розуміючи, що такі вибухи зараз – найнебезпечніші.

Обоє чоловіків обернулися до неї.

– Будь ласка, дозволь відповідати мені, – тихо мовив Франциско.

– Я ж казав тобі, що сподіваюся більше ніколи його не побачити, – мовив Ріарден. – Мені прикро, що все це відбувається тут. Тебе це не стосується, але він мусить відплатити за деякі речі.

– Якщо це – ваша мета, то хіба ви її вже не досягнули? – напружено запитав Франциско.

– У чому річ? – обличчя Ріардена було кам'яне, його вуста майже не ворушилися, натомість у голосі вчувався сміх. – Невже ви в такий спосіб просите помилування?

Франциско мовчав, роблячи над собою ще більше зусилля.

– Так... Якщо бажаєте, – відповів він.

– А ви помилували мене, тримаючи в своїх руках моє майбутнє?

– Ви маєте право думати про мене, що завгодно. Та оскільки це не стосується міс Таґґарт... Чи дозволите ви мені вас покинути?

– Ні! Невже ви хочете просто уникнути відповідальності, як і решта боягузів? Хочете втекти?

– Можете вибрати будь-яке місце і час для нашої зустрічі. Але я волів би, щоб ми зробили це не в присутності міс Таґґарт.

– Чому це? А я наполягаю на її присутності, оскільки її помешкання – єдине місце, куди ви не мали права приходити. У мене не залишилося нічого, що я міг би від вас захищати, ви забрали у мене більше, ніж можуть відібрати будь-які злодії, ви зруйнувати все, до чого торкались, але це – єдине, до чого я не дозволю вам торкнутися!

Ріарден розумів, що ця закам'яніла відсутність емоцій на обличчі Франциско – свідчення найсильніших переживань,

надприродних зусиль самоконтролю; він добре знав, що завдає страшних катувань, і що його несе сліпе бажання насолоджуватися цими катуваннями. От тільки він не міг сказати напевно, кого мучить більше: Франциско чи себе самого.

– Ви – набагато гірший за злодіїв, тому що зрадили, цілком усвідомлюючи свою зраду. Не знаю, яка внутрішня прогнилість вас на це підбила, але хочу, щоб ви затямили: існують речі, вам недоступні, речі, вищі за ваші наміри та мерзенність.

– Вам не варто мене боятися.

– Я хочу, щоб ви затямили, що не смієте про неї думати, не смієте на неї дивитись і наближатися до неї. З усіх чоловіків світу саме ви не маєте права з'являтися поруч із нею.

Ріарден розумів, що ним керує відчайдушна лють через власні почуття до цього чоловіка, що ці почуття ще досі живі, що він повинен їх відкинути та знищити:

– Байдуже, які ваші мотиви, але вона повинна бути захищена від усіх контактів із вами.

– Якщо я дам вам слово... – Франциско затнувся.

Ріарден реготнув:

– Та знаю я, яку ціну мають ваші слова, переконання, ваша дружба і присяга про вірність єдиній жінці...

На цих словах він замовк. Усі троє розуміли значення цього моменту – і Ріарден перший усе усвідомив.

Він зробив крок до Франциско і низьким чужим голосом, що не може належати чи бути спрямованим до живої людини, запитав, указуючи на Даґні:

– Це вона – ваша кохана?

Франциско заплющив очі.

– Не запитуй у нього про це! – закричала Даґні.

– Вона – ваша кохана?

Франциско поглянув на Даґні й відповів:

– Так.

Ріарденова рука здійнялась у повітря і з розмаху ляснула Франциско по обличчю.

Даґні пронизливо закричала. Коли вона знову змогла бачити, почуваючись так, ніби це її вдарили по щоці, то перше, що змогла розрізнити, були руки Франциско. Нащадок д'Анконій стояв, відкинутий до столу і вхопившись за його край позаду себе – не для того, щоб утриматися на ногах, а щоб стримати власні руки.

Вона бачила напружену застиглість його тіла, досконало випростаного й при цьому наче зламаного, неприродно вигнутого у талії та плечах, з прямими руками, заведеними назад. Здавалось, що зусиллям стриматися він обернув власну силу проти себе самого, наче тамований порив болісно розривав ізсередини його м'язи. Даґні дивилася на судомно стиснуті пальці, що впились у край столу, і думала: що зламається першим? Дерев'яна стільниця чи людські кістки? Вона знала, що життя Ріардена висить на волосині.

Звівши погляд на обличчя Франциско, Даґні не зауважила жодних слідів цієї боротьби: може, шкіра на скронях була трохи дужче напнута, а щоки, втягнуті досередини, запали помітніше, ніж зазвичай. Його обличчя видавалося незахищеним, чистим і молодим. Даґні відчувала жах: у сухих і сяючих очах Франциско вона прочитувала плач. Він дивився на Ріардена, але бачив не його. Схоже було, наче він зіткнувся з присутністю когось іншого, до кого звертався подумки: «Якщо цього ти вимагаєш від мене, то візьми. Прийми те, що я віддаю, а більше я не маю, чого тобі запропонувати. Але, принаймні, дозволь мені пишатися тим, що я здатен на таку пожертву».

І артерія, яка билася під шкірою на його шиї, і рожева піна в кутиках рота, – все це доповнювало гримасу екстатичної відданості, що майже ставала усмішкою. Даґні розуміла, що спостерігає зараз за найбільшим досягненням Франциско д'Анконії.

Відчувши, що тремтить, і почувши власний голос, який здавалося, зустрівся з відлунням її крику, який іще висів у кімнаті, Даґні усвідомила, що минула лише коротка мить. Її голос вражав дикістю, потенційною силою удару. Даґні закричала Ріарденові:

– ...захищати мене від нього? Та задовго до того, як ти навіть...

– Не смій! – Франциско різко повернув до неї голову, а в коротке рявкання вклав усю свою стримувану агресію. Даґні знала, що цьому наказові слід підкоритися.

Франциско не рухався, тільки повільно повернув голову і знову поглянув на Ріардена. Даґні помітила, як його руки відпустили край столу і розслаблено звисли. Тепер він справді дивився на Генка, і на його обличчі проступало виснаження від надлюдських зусиль; тим часом Ріарден раптово зрозумів, як сильно любить його цей чоловік.

– Наскільки дозволяють ваші знання, – тихо промовив Франциско, – ви маєте рацію.

Не чекаючи на відповідь, не даючи можливості нічого сказати, він обернувся, щоб іти геть. Перед виходом він кивнув Даґні: Ріарденові цей жест видався простим прощанням, самій Даґні – символом прийняття.

Ріарден дивився йому вслід, з абсолютною впевненістю думаючи про те, що віддав би життя, аби повернути час і не скоїти того, що скоїв.

Коли він повернувся до Даґні, його обличчя мало виснажений, відкритий і зосереджений вираз; він не запитував про її слова, а просто чекав, коли вона сама заговорить.

Тіло Даґні затремтіло від жалощів, що перейшли у похитування головою. Сама вона не знала, кого з двох чоловіків жаліє, але не здатна була заговорити, тільки хитала й хитала головою, наче намагаючись відчайдушно заперечити нескінченне, безлике страждання, яке всіх їх перетворило на жертв.

– Якщо ти мусиш мені щось сказати, то кажи, – байдуже проказав Генк.

Даґні чи то реготнула, чи застогнала. Вона не прагнула помсти, а відчайдушно потребувала справедливості. З гострою гіркотою в голосі вона закричала, свідомо кидаючи слова йому в обличчя:

– Ти хотів знати ім'я іншого чоловіка? Того, з ким я спала? Чоловіка, який був у мене перший? Це Франциско д'Анконія!

Із його сполотнілого обличчя вона зрозуміла, наскільки потужний це був удар. Їй вдалося досягнути справедливості, адже цей ляпас був значно гірший, ніж той, якого завдав він.

Даґні відчула раптовий спокій, усвідомивши, що ці слова повинні були пролунати заради кожного з них трьох. Відчай безпорадності випарувався. Тепер вона вже не була жертвою. Даґні почувалась одним із суперників, людиною, яка прагнула нести відповідальність за дії. Вона стояла навпроти Ріардена, чекаючи, що він їй відповість, і почуваючись так, наче тепер настала її черга зазнати насильства.

Вона не знала, якої завдала муки: те, що зламалося від її слів у нього всередині, Генк залишив для себе.

Він не подав їй жодного сигналу про свій біль. Здавалося, цей чоловік просто стоїть собі нерухомо посеред кімнати,

марно змушуючи свідомість прийняти небажаний факт. Далі вона помітила, що він досі не змінив пози, навіть руки з напівзігнутими пальцями звисали з обох боків, і це тривало вже досить довго. Даґні здалося, що вона відчуває важку заніміліcть, відчуває, як у його пальцях зупинилася кров, – і це єдине, що натякнуло, як сильно він страждає. Це почуття було таке могутнє, що Генк нездатен був ні на що більше, він навіть не усвідомлював власного тіла.

Даґні ще зачекала, аж доки жалість розтанула повністю, поступившись місцем повазі.

Його очі повільно опустились уздовж її тіла. Даґні знала, які тортури він обрав для себе тепер: цього погляду Генк не міг від неї приховати. Вона знала, що зараз він бачить її сімнадцятилітньою, разом із суперником, якого ненавидів, бачить їх разом такими, якими вони могли бути зараз, і не може ні витримати цього видіння, ні протистояти йому. Даґні побачила, як із його обличчя спадає машкара самоконтролю. Тепер йому було байдуже, наскільки його обличчя живе й оголене: все, що на ньому зараз читалося, – це відкрита лють, що переходила в ненависть.

Генк схопив Даґні за плечі, й вона підготувалася до того, що зараз він уб'є її або поб'є до напівпритомного стану. І раптом, коли вона вже відчула впевненість у цьому, він притиснув до себе її тіло, впившись устами в її рот, – і це було брутальніше, ніж побиття.

Нажахана, Даґні спробувала вирватись, але несподівано для себе самої екзальтовано обвила його руками, притиснула, прокусила до крові губу, – такого пожадання до нього вона ніколи ще не переживала.

Коли він кинув її на диван, з ритму його тіла вона зрозуміла, що це – акт його перемоги над суперником і водночас його капітуляції, акт власництва, доведений до нестерпної жорстокості думкою про чоловіка, яким він нехтував, акт трансформації ненависті через задоволення, пережите тим чоловіком, у власне задоволення, підкорення того чоловіка через підкорення її тіла. Вона відчувала присутність Франциско у свідомості Ріардена, їй здавалося, що вона віддається одночасно двом чоловікам, віддається рисам їх обох, рисам, яким вона поклонялась, їхнім спільним ознакам, тому субстратові характеру, який перетворював її любов до кожного на акт відданості обом. Також вона знала і те,

що це був його бунт проти навколишнього світу, проти поклоніння деградації, довготривалих катувань змарнованим часом і безпросвітної боротьби, – ось що він прагнув утвердити, перебуваючи з Даґні на самоті у напівтемній височині, у просторі над містом руїн, і за це він тримався, як за свою останню власність.

Згодом вони лежали нерухомо, його обличчя покоїлося на її плечі. На стелі мерехтів відблиск від якоїсь електричної вивіски назовні.

Він узяв її руку і поклав собі під щоку, торкаючись устами до її долоні так м'яко, що вона відчула не так доторк, як, радше, його мотив.

За деякий час вона підвелася, взяла сигарету, підкурила її і простягнула йому, запитально хитнувши рукою. Він кивнув, досі напівлежачи на дивані. Даґні вклала сигарету йому в уста і підкурила другу для себе. Вона відчула, яка між ними запанувала злагода. Інтимність неважливих жестів підкреслювала важливість того, про що обоє мовчали. Все вже сказано, подумала Даґні, хоча й знала, що все ще треба буде підтвердити.

Вона бачила, як його очі час від часу повертаються до вхідних дверей і затримуються там на певний момент, наче він досі бачить того чоловіка, який давно вже пішов.

Ріарден тихо промовив:

– Він міг будь-якої миті поставити мене на місце, сказавши правду. Чому він цього не зробив?

Вона знизала плечима і сумно та безпорадно розвела руками, адже обоє знали відповідь. Даґні запитала:

– Він насправді багато для тебе важив, правда?

– І важить.

Два розжарених кінчики сигарет повільно наближалися до кінчиків пальців, час од часу спалахуючи яскравіше, м'яко осипаючись попелом у темряві, коли раптом у двері подзвонили. Обоє знали, що чоловік, повернення якого вони обоє прагнули, не з'явиться. Даґні насупилась і з несподіваною люттю рушила відчиняти двері. Вона не відразу пригадала, що цей незагрозливий і люб'язний тип, який із шаблонною усмішкою вітав її, асистент управителя її будинку.

– Доброго вечора, міс Таґґарт. Ми страшенно раді, що ви повернулись. Я щойно вийшов на роботу, почув про ваше повернення і захотів привітати вас особисто.

– Дякую, – Даґні стояла у дверях, не дозволяючи йому увійти.

– Міс Таґґарт, приблизно тиждень тому вам прийшов лист, – сказав він і встромив руку до кишені. – Схоже, це щось важливе. Але оскільки на ньому примітка «особисте», було очевидно, що його не варто надсилати до вашого офісу. До того ж, там не знали адреси, куди ви поїхали, тому невідомо було, куди можна листа переслати. Я просто зберігав його і сподівався передати вам особисто.

На конверті, що його простягнув цей чоловік, виднілися позначки: «рекомендований», «авіапошта», «особлива доставка», «особисте». Зворотна адреса: Квентін Деніелс, Технологічний інститут, Афтон, Юта.

– Ох... Дякую.

Асистент управителя звернув увагу, що її голос перейшов на шепотіння: ввічливий відпочинок вигуків. Вона стояла, дивлячись на ім'я відправника набагато довше, ніж це було необхідно, тому він просто ще раз побажав їй усього найкращого і пішов геть.

Повертаючись до Ріардена, вона розірвала конверт і зупинилася посеред кімнати, щоб його прочитати. Він був надрукований на тонкому папері: крізь напівпрозорі аркуші Генк міг розгледіти чорні чотирикутники абзаців. Поки Даґні читала, він спостерігав за її обличчям.

Коли вона вже дочитувала, Ріарден здогадувався, що так і станеться: Даґні побігла до телефону; він почув, як вона шалено крутить диск, а потім квапливо залунав її тремтячий голос:

– Міжміський, будь ласка... Операторе, з'єднайте мене з Технологічним інститутом в Афтоні, Юта!

Ріарден наблизився і запитав:

– Що сталося?

Не дивлячись на нього, Даґні простягнула листа. Очі були зосереджені на телефоні, наче поглядом вона могла пришвидшити чиюсь відповідь.

У листі було написано:

«Дорога міс Таґґарт.

Я боровся з цим протягом трьох тижнів. Не хотів цього робити і знаю, як це вас вразить, а також знаю про всі аргументи, які ви можете мені запропонувати, тому що використав їх усі проти себе, але пишу вам, щоб повідомити, що я звільняюсь.

Я не можу працювати згідно з умовами директиви десять двісті вісімдесят дев'ять, хоча й не з тієї причини, яку передбачали її автори. Знаю, що скасування ними всіх наукових досліджень для вас, як і для мене, нічогісінько не означає, і що ви хочете, щоб я працював далі. Але повинен звільнитися, тому що не бажаю більше продовжувати дослідження.

Я не бажаю працювати у світі, який має мене за раба. Не бажаю становити цінність для народу. Якби мені вдалося відтворити двигун, я не дозволив би, щоб ви віддали його їм у користування. Я не хочу, щоб плоди мого розуму полегшували їхнє життя, – не збираюся брати на власну совість такий гріх.

Знаю, що якби ми досягли успіху, ці люди поспішили б відібрати у нас двигун. І через таку перспективу нам із вами довелося би прийняти позицію злочинців, жити під загрозою арешту, щойно їм цього заманеться. А ось чого я не можу прийняти, навіть якби міг прийняти все решту: роблячи їм цю неоціненну послугу, ми повинні стати мучениками заради людей, які без нас ніколи навіть не здогадувались би про двигун. Решту я міг би пробачити, але коли думаю про це, то кажу собі: «Та чорт би їх узяв, нехай повиздихають із голоду, і я разом із ними, – але я не подарую і не дозволю їм цього!»

Правду кажучи, зараз я особливо гостро прагну розгадати таємницю двигуна. Тому продовжу над ним працювати заради власного задоволення – так довго, як тільки зможу. Але якщо мені вдасться, це залишиться моєю особистою таємницею. Я не віддам двигун для комерційного використання. Тому більше не можу приймати від вас гроші.

Комерційний дух викликає сьогодні презирство, тому більшість людей мала б щиро схвалити моє рішення. А я просто втомився допомагати тим, хто мене зневажає.

Не знаю, чи довго я витримаю. І не знаю, що робитиму в майбутньому.

Певний час я збираюся ще залишатись на своїй посаді в інституті.

Але якщо хтось із довірених осіб або судових виконавців нагадає мені, що я не можу покинути місце двірника, – я негайно заберуся геть.

Ви дали мені найбільший шанс у житті, і якщо тепер я завдаю вам болісного удару, то, мабуть, повинен попросити пробачення.

Думаю, ви любите свою роботу так само палко, як я – свою, тому зрозумієте, що це рішення далось мені нелегко, але я мусив його ухвалити.

Дивне відчуття – писати цього листа. Я не збираюся помирати, але відмовляюся від світу, отже цей лист схожий на прощання самогубця. Тому я хочу сказати, що серед усіх, кого я знав, ви – єдина людина, яку мені сумно втрачати.

Щиро Ваш, Квентін Деніелс».

Коли Ріарден дочитав листа, то почув, як вона знову і знову кричить, і щоразу її голос ближчий до відчаю:

– Продовжуйте, операторе! Будь ласка, продовжуйте телефонувати!

– Що ти можеш йому сказати? – запитав він. – Ти не маєш жодних аргументів.

– Та вже й не вийде! Його там більше немає. Лист надійшов тиждень тому. Я впевнена, що він уже не там. Вони його забрали.

– Хто забрав його?

– Так, операторе. Я на лінії, продовжуйте!

– Що б ти сказала йому, якби він відповів?

– Я благала б і далі брати від мене гроші – без жодних прив'язок, умов, просто щоб він міг продовжувати працювати! Я пообіцяю, що коли йому вдасться... Адже ми й далі житимемо у світі злодіїв... Я не проситиму його віддати мені двигун чи навіть поділитися зі мною таємницею. Але якщо на той момент ми звільнимося... – і вона замовкла.

– Якщо ми звільнимося...

– Усе, що я хочу від нього зараз, – це щоб він не здавався і не зникав, як... як усі решта. Я не хочу, щоб вони його забрали. Раптом іще не пізно – о, Боже, я не хочу, щоб вони його забрали!.. Так, операторе, продовжуйте телефонувати!

– Яка нам користь, навіть якщо він продовжить працювати?

– Це єдине, про що я його благатиму: просто продовжувати. Можливо, ми ніколи не зможемо використати двигун. Але мені треба знати, що десь у світі існує величний розум, який намагається зробити щось видатне, і що в майбутньому ми маємо шанс... Якщо цей двигун так і не буде відновлено, то попереду на нас чекає лише Старнсвілль.

– Так, я знаю.

Даґні щільно притискала слухавку до вуха, докладаючи зусиль, щоб не тремтіла рука. Вона ще зачекала, а потім почула серед тиші тихе клацання телефонного апарата, до якого ніхто не підійшов.

– Його там немає, – промовила Даґні. – Вони його забрали. Тиждень – це набагато більше, ніж їм потрібно. Не знаю, як вони дізнаються, коли настає відповідний момент, але це... – і вона вказала на лист. – Це був саме той момент, і вони ним скористалися.

– Хто?

– Агенти руйнівника.

– Ти починаєш вірити, що вони насправді існують?

– Так.

– Ти серйозно?

– Так. Я зустрічала одного з них.

– Хто це був?

– Я згодом тобі розповім. Не знаю, хто їхній лідер, але зовсім скоро я це з'ясую. Я збираюся це з'ясувати. Та хай мені грець, якщо я дозволю їм...

Даґні раптом зойкнула. Ріарден побачив зміну в її обличчі за мить до того, як вона почула клацання в слухавці. Чоловічий голос проказав:

– Алло?

– Деніелс! Це ви? Ви живий? Ви ще там?

– Ну... так. Це ви, міс Таґґарт? У чому річ?

– Я... Я думала, що ви зникли.

– О, перепрошую. Я тільки щойно почув, що дзвонить телефон. Я був на грядці, збирав моркву.

– Моркву? – вона істерично зареготала, відчуваючи полегшення.

– У мене тут є своя овочева грядка. Раніше то була стоянка інституту. Міс Таґґарт, ви телефонуєте з Нью-Йорка?

– Так. Я щойно отримала вашого листа. Тільки щойно. Я... Я була у від'їзді.

– Ох, – запала пауза, а потім він тихо промовив: – Тут більше немає про що говорити, міс Таґґарт.

– Скажіть мені, ви кудись збираєтеся?

– Ні.

– Ви нікуди не плануєте їхати?

– Ні. Куди?

– Збираєтеся залишитися в інституті?

– Так.

– Як надовго? На невизначений час?

– Так, наскільки я можу припускати.

– А з вами ніхто не розмовляв?

– Про що?

– Про те, щоб ви поїхали.

– Ні. Хто?

– Послухайте, Деніелс. Я не буду обговорювати вашого листа по телефону. Але мені треба з вами поговорити. Я їду, щоб із вами побачитися. Буду так швидко, як тільки зможу.

– Міс Таґґарт, я не хочу, щоб ви їхали. Не хочу, щоб ви докладали стільки зусиль, тому що все однак марно.

– Дайте мені шанс, будь ласка! Ви не повинні обіцяти мені, що передумаєте, не повинні брати на себе жодних зобов'язань. Просто вислухайте мене. Якщо я хочу приїхати – отже, готова ризикнути. Просто треба вам дещо сказати. Я прошу лише про шанс поговорити з вами.

– Ви ж знаєте, міс Таґґарт, що я завжди дам вам такий шанс.

– Я негайно вирушаю до Юти. Вночі. Але ви повинні пообіцяти мені одну річ. Пообіцяєте мене дочекатися? Пообіцяєте, що будете на місці, коли я приїду?

– Що... Ну, звісно, міс Таґґарт. Хіба що я помру або станеться щось таке, на що я не здатен вплинути, але не думаю.

– Якщо не помрете, дочекаєтеся мене, хоч би там що?

– Звісно.

– Обіцяєте, що дочекаєтеся?

– Так, міс Таґґарт.

– Дякую. На добраніч.

– На добраніч, міс Таґґарт.

Вона поклала слухавку і негайно підняла її знову, швидко набираючи наступний номер.

– Едді? Нехай затримають «Комету». Так, поїду сьогоднішньою «Кометою». Нехай приєднають мій вагон, а потім негайно приїжджай до мене додому, – вона поглянула на годинник. – Зараз дванадцять по восьмій. У мене година, щоб встигнути. Не думаю, що надовго їх затримаю. Поговорю з тобою, поки пакуватимусь.

Вона відклала слухавку і повернулася до Ріардена.

– Сьогодні? – запитав він.

– Я повинна.

– Мабуть. А до Колорадо тобі не треба?

– Треба. Я збиралась їхати завтра ввечері. Думаю, Едді впорається із роботою в офісі, а я поїду. Все разом забере у мене три дні, – раптом вона пригадала: – Зараз подорож до Юти триває п'ять днів. Мені треба їхати потягом, на лінії є люди, з якими мені треба побачитися. Це теж не можна відкладати.

– Скільки ти пробудеш у Колорадо?

– Складно передбачити.

– Дай мені телеграму, коли дістанешся, добре? Якщо зрозумієш, що затримаєшся надовше, я приєднаюся до тебе.

Це були єдині слова, якими він висловив те, що так відчайдушно прагнув їй сказати, на що стільки чекав, заради чого прийшов сюди. Зараз він іще гостріше, ніж завжди, відчував потребу їх вимовити, але знав: ще не сьогодні.

За наголошено урочистою інтонацією голосу вона зрозуміла, що він здався, пробачив і прийняв її зізнання.

Даґні запитала:

– Ти зможеш покинути завод?

– Зможу, просто мені потрібно кілька днів, щоб усе залагодити.

Її пропозиція стала для нього знаком прийняття, визнання та прощення:

– Генку, а чому б нам не зустрітись у Колорадо за тиждень? Якщо летітимеш літаком, ми прибудемо туди одночасно. А потім повернемося разом.

– Домовилися... моя найдорожча.

Вона надиктовувала список інструкцій, невпинно рухаючись кімнатою, збираючи одяг, поспіхом пакуючи валізу. Ріарден поїхав. Едді Віллерс сидів біля туалетного столика, все занотовуючи. Він, як завжди, старанно працював, не ставлячи запитань, наче перед ним не було всіх цих пляшечок із парфумами, коробок із пудрою, наче туалетний столик був письмовим столом, а ця кімната – приміщенням офісу.

– Я зателефоную тобі з Чикаго, Омахи, Флаґстаффа й Афтона, – сказала вона, втрамбовуючи до валізи білизну. – Якщо я буду потрібна тобі в інший час, нехай будь-який оператор на лінії накаже дати сигнал потягові.

– «Кометі»? – м'яко запитав він.

– Чорт, ну звісно, «Кометі».

– Добре.

– Не вагайся і телефонуй, якщо виникне потреба.

– Добре. Але не думаю, що виникне.

– Ми впораємося. Будемо працювати по міжміському телефону, як тоді, коли... – і вона затнулася.

– ...коли будували «Лінію Джона Ґолта»? – тихо запитав Віллерс.

Вони мовчки перезирнулися.

– Які останні новини про будівельні бригади? – запитала Даґні.

– Працюють. Коли ти пішла з офісу, мені повідомили, що робітники почали робити насипи – у Лорелі, в Канзасі й у Джаспері, в Оклахомі. Рейки везуть із Сілвер-Спрінґс. Усе буде добре. Найскладніше було знайти...

– Людей?

– Так. Керівників. У нас виникли проблеми на заході, на відрізку від Елджина до Мідленда. Всі, на кого ми розраховували, зникли. Я не міг знайти нікого, здатного взяти на себе відповідальність, ні на нашій лінії, ні деінде. Навіть намагався залучити Дена Конвея, але...

– Дена Конвея? – завмерши, перепитала Даґні.

– Так. Намагався. Пробував. Пам'ятаєш, як він прокладав колію зі швидкістю вісім кілометрів за день, саме у тих місцях? Ох, я знаю, що у нього є всі підстави нас ненавидіти, але яке це зараз має значення?

Я знайшов його – він живе на ранчо в Арізоні. Я сам йому зателефонував і почав благати про порятунок. Просив, щоб він всього лише на одну ніч узяв на себе керівництво, щоб проклав дев'ять кілометрів колії. Даґні, нам бракує лише дев'яти кілометрів, а він найвидатніший будівельник колій! Я сказав, що прошу його про жест милосердя. Знаєш, він, здається, мене зрозумів. Він не злився. Голос був дуже сумний. Але Ден цього не зробить. Він сказав, що не можна виймати людей із могили... Побажав успіху. І я думаю, він говорив щиро... Знаєш, я не думаю, що він один із тих, кого вибив із колії руйнівник. Думаю, він зламався сам.

– Так. Я знаю.

Едді побачив вираз її обличчя і квапливо підвівся.

– Ну, і врешті-решт нам вдалося знайти відповідальну людину в Елджині, – сказав він, надаючи своєму голосові впевненості. – Не хвилюйся, колію збудують іще до твого повернення.

Даґні поглянула на нього з легким натяком на усмішку. Вона думала, як часто сама казала йому щось подібне, і про те, з якою відчайдушною хоробрістю він намагався переконати її зараз, що хвилюватися не варто. Віллерс перехопив її погляд і все зрозумів. Відповідаючи їй таким же усміхом, він наче збентежено просив пробачення.

Він знову повернувся до свого нотатника, розізлившись на себе за те, що порушив власне неписане правило: не ускладнювати їй життя. Він не повинен був розповідати про Дена Конвея, думав Віллерс, не повинен був казати речей, що їм обом нагадають про відчай, який доводилося переживати. Едді дивувався, що ж із ним не те; недопустимо було отак відхилятися від дисципліни тільки тому, що він перебував у її кімнаті, а не в офісі.

Даґні продовжувала говорити, а він слухав, дивлячись у нотатник, коротко записуючи окремі моменти. Більше не дозволяв собі на неї дивитися.

Даґні відчинила дверцята шафи, зняла з вішака костюм і швидко його згорнула, продовжуючи точно і без поспіху давати інструкції.

Віллерс не піднімав голови, він сприймав присутність Даґні тільки через звуки: її різкі рухи кімнатою та вивірений голос. Він знав, що з ним не те: він не хотів, щоб Даґні їхала, не хотів знову її втрачати після такого нетривалого возз'єднання. Але потурати відчуттям особистої самотності у часи, коли він знав, наскільки вона потрібна там, у Колорадо, було віроломством; нічого схожого раніше він собі не дозволяв, тому відчув глибоку, безрадісну провину.

– Передай розпорядження, що «Комета» повинна зупинятись у кожній точці розподілу, – сказала Даґні. – І нехай усі наглядачі підготують для мене звіти...

Едді підняв очі – й раптом його погляд завмер. Решти слів він уже почути не міг. Віллерс побачив халат, який висів у відчиненій шафі: темно-синій халат із білими ініціалами «ГР» на нагрудній кишені.

Він пригадав, де бачив цей халат раніше, пригадав обличчя чоловіка, який сидів навпроти нього за сніданком у готелі

«Вейн-Фолкленд», пригадав, як той чоловік без попередження прийшов до неї в офіс пізнього вечора на День подяки, – і усвідомлення того, що він давно вже мусив був усе зрозуміти, накотилося подвійним підземним поштовхом землетрусу: всередині Едді загриміло таке дике «ні!», що цей крик вибив усі підпори свідомості. І пережитий страхітливий шок стосувався не так самого відкриття, як того, що це відкриття розповіло йому про нього самого.

Едді вхопився за одну-єдину думку: якщо так, він повинен докласти всіх зусиль, щоб вона не помітила, що з ним відбувається. Внутрішнє збентеження переросло у фізичні тортури. Він боявся цього подвійного втручання у її приватний простір: по-перше, виявивши її таємницю, по-друге, відкривши свою. Він іще дужче схилився над нотатником і зосередив усі свої зусилля на тому, щоб олівець не тремтів.

– ...треба прокласти вісімдесят кілометрів колії, а ми можемо розраховувати тільки на власні матеріали.

– Перепрошую, – ледь чутно мовив він, – я не почув, що ти сказала.

– Я сказала, що мені потрібен звіт від кожного наглядача про кожен метр рейок і кожну деталь обладнання, на які можемо розраховувати.

– Добре.

– Я радитимусь із кожним по черзі. Нехай приходять на розмову до мене у вагон «Комети».

– Добре.

– Дай неофіційне розпорядження, щоб машиністи виграли час для цих зустрічей, їдучи зі швидкістю сто десять, сто тридцять, сто шістдесят кілометрів на годину, скільки завгодно, щоб я могла... Едді?

– Так. Добре.

– Едді, у чому річ?

Він мусив підвести голову, щоб подивитися на неї. У відчаї він збрехав Даґні уперше в житті:

– Я... Я хвилююся через проблеми, які у нас можуть виникнути з законом.

– Забудь. Невже ти не бачиш, що жодного закону більше немає? Все тепер на боці того, хто вміє виходити сухий із води. І поки що умови диктуємо ми.

Коли Даґні зібралась, Едді відніс її валізу до таксі, а потім, платформою «Термінала Таґґарта», до її вагона-кабінету, останнього у хвості «Комети». Він стояв на платформі, спостерігаючи, як потяг рушає, як світяться червоним ліхтарики на задній частині її вагона, що поволі розчинявся у темряві вокзального тунелю. Коли потяг зник, Едді відчув те, що відчуває людина, втрачаючи мрію, про існування якої не здогадувалася сама.

Кілька людей, які перебували поруч на платформі, рухались із якимось незграбним напруженням, ніби рейки внизу і підпори над головами транслювали їм передчуття катастрофи. Едді збайдужіло міркував, що століття безпеки минуло, і тепер люди знову сприймають відправлення потяга, як подію, рівнозначну грі зі смертю.

Віллерс пригадав, що сьогодні ще не обідав, але не відчував голоду, хоча підземне кафе «Термінала Таґґарта» більше нагадувало йому дім, ніж порожній кубічний простір помешкання, тому Едді пішов туди. Більше він не мав куди йти.

В кафе майже нікого не було, але перше, на що Віллерс, увійшовши, звернув увагу, – це тонка цівка диму, що звивався над сигаретою робітника. Той сидів самотою у темному закутку.

Навіть не зауваживши, що саме поклав на свою тацю, Едді переніс її до столу робітника, привітався і мовчки сів навпроти. Він дивився на столове срібло перед собою, не розуміючи, що з цим робити, пригадав, для чого потрібна виделка і спробував виконати нею кілька рухів, але виявив, що не здатен їсти. За певний час підняв погляд і побачив, що робітник пильно за ним стежить.

– Ні, – мовив Едді, – ні, зі мною нічого не сталося... Ну так, багато всього відбулось, але яка вже тепер різниця?.. Так, вона повернулася... Що ви хочете від мене ще почути?.. Звідки ви знаєте, що вона повернулася? Хоча так, мабуть, усі в компанії довідалися про це протягом перших же десяти хвилин... Хтозна... Не знаю, чи радий я, що вона повернулася... Звісно, вона тягнутиме залізницю, триматиме її ще рік або місяць... Що ви хочете почути?

Ні, не сказала. Не сказала, на що вона розраховує. Не сказала, що вона думає або відчуває... А що вона мала б відчувати, на вашу думку? Для неї це пекло. Так, і для мене теж! Тільки моє пекло – це моя власна провина... Ні. Нічого. Я не можу про це говорити. Говорити? Та я навіть думати про це не повинен, мені треба схаменутися, перестати про неї думати і... Так, про неї.

Едді замовк, зауваживши, що сьогодні очі робітника – які завжди, здавалося, бачили його наскрізь, – викликають у нього неспокій. Він подивився на стіл і зауважив на тарілці співрозмовника чимало недопалків, розкиданих серед залишків їжі.

– У вас теж неприємності? – запитав Едді. – Ну, з того, що ви вже так довго сьогодні тут сидите – хіба ні?.. На мене? Чому ви на мене чекали?.. Знаєте, я ніколи не думав, що вам важливо, бачилися ми чи ні, що вам узагалі з ким-небудь важливо бачитися; здається, ви завжди такий самозанурений, і саме тому мені подобається з вами спілкуватися. Мені здавалося, ви все розумієте, і що вас нічим неможливо зачепити. Ви маєте такий вигляд, наче вас узагалі неможливо скривдити, – і це давало мені таке відчуття свободи, ніби... ніби у світі взагалі не існує болю... Знаєте, що дивного у вашому обличчі? Ви справляєте враження, наче ніколи не зазнавали болю, страху чи провини... Вибачте, що я сьогодні так пізно. Я повинен був переконатися, що вона поїде. Вона щойно поїхала, на «Кометі»... Так, сьогодні. Допіру вирушила.

...Атож, поїхала... Це було несподіване рішення – виникло кілька годин тому. Вона збиралась їхати завтра ввечері, але сталося щось непередбачуване, тому їй довелося вирушати негайно... Так, вона їде до Колорадо, але згодом... Спочатку – до Юти... Тому що отримала листа від Квентіна Деніелса, він написав, що звільняється. Єдине, від чого вона не може відмовитися, чого не може покинути, – це двигун. Пам'ятаєте, я вам розповідав про двигун, про той зламаний механізм, який вона знайшла... Деніелс?

Це фізик, який упродовж минулого року працював у Технологічному інституті в Юті, намагався розгадати таємницю двигуна і відновити його... Чому ви так на мене дивитеся?.. Ні, я вам раніше про нього не розповідав, бо це була таємниця. Це був її власний секретний і особистий проект. Та й узагалі, хіба вас таке цікавить? Тепер, мабуть, я вже можу про це говорити, бо він звільнився. Так, причини пояснив. Сказав, що не збирається віддавати плоди свого розуму світові, який має його за раба.

Сказав, що не збирається ставати мучеником для того, щоб принести людям неоціненну користь... З чого ви регочете? Перестаньте, будь ласка! Чому ви так смієтеся? Вся таємниця? Що ви маєте на гадці – вся таємниця? Він не розгадав таємниці двигуна, якщо ви про це, але, здається, наближався до розгадки, у нього був шанс. А зараз шанс утрачено. Вона поквапилася до нього.

Збирається благати, втримувати, хоче вмовити його працювати далі. Але, думаю, все марно. Коли вони покидають роботу, то більше не повертаються. Жоден із них не повернувся. Ні, мені байдуже, тепер мені вже байдужісінько, ми пережили стільки втрат, що я почав до цього звикати... О, ні! Те, що мене мордує, не стосується Деніелса, це... Ні, годі, перестаньте. Не розпитуйте мене про це. Весь світ розлітається на друзки, а вона продовжує боротися, щоб його порятувати, і я... я сиджу тут, проклинаючи її за те, чого не мав права знати... Ні! Вона не зробила нічого такого, за що її можна було б проклинати, нічого. Та й зрештою, це не стосується залізниці... Не зважайте на мене, це неправда, я проклинаю не її, а себе... Послухайте, я знаю, що ви любите «Tarrart Трансконтиненталь» так само, як я, що компанія має для вас особливе значення, у вас до неї щось особисте, і саме тому вам так подобається, коли я про це розповідаю. Але те, що я довідався сьогодні, не має жодного стосунку до залізниці. Вам це не потрібно.

Забудьте... Це просто факт, якого я про неї не знав.

...Я виріс разом із нею. Думав, що знаю її. Але не знав. Гадки не маю, на що я сподівався. Можливо, думав, що у неї взагалі немає особистого життя. Для мене вона не була, як усі, не була... жінкою. Вона уособлювала залізницю. І я не припускав, що хтось може мати нахабство дивитися на неї якось інакше.

Що ж, це мені тільки на користь. Забудьте. Забудьте, я сказав! Навіщо ви мене так наполегливо розпитуєте? Це просто її особисте життя. Що вам до нього?.. Облиште, заради Бога! Невже ви не бачите, що мені важко про це говорити? Нічого не сталося, зі мною все гаразд, просто... Ох, навіщо я брешу? Я не можу вам брехати, таке враження, що ви все про мене знаєте, це ще гірше, ніж намагатися дурити себе самого!.. А я себе дурив. Я не знав, що я до неї відчуваю. Залізниця? Я огидний лицемір. Якщо залізниця – це все, що вона втілювала, мене б зараз так не вибило з рівноваги. Я б не відчував такого бажання його убити!..

Що з вами сьогодні таке? Чому ви так на мене дивитеся?

...Ох, що коїться з нами усіма? Чому навколо самі лише страждання? Чому ми стільки страждаємо? Ми ж цього не хотіли. Я завжди думав, що ми будемо щасливі, геть усі, що це наша доля. Що ми робимо? Що ми втратили? Ще рік тому я не проклинав би її за те, що вона знайшла бажане. Але я ж знаю, що вони обоє приречені, так само, як і я, як усі решта. Вона – це все, що

у мене залишилося... Було так чудово почуватися живим. Який дивовижний шанс! Навіть не припускав, що я так любив цей стан, що в ньому крилась уся наша любов, наша із нею любов, як і ваша, зрештою. Але світ гине, і ми не можемо цьому запобігти. Чому ми знищуємо себе? Хто розповість нам правду? Хто порятує нас? Ех... Та хто такий Джон Ґолт?!.. Ні, все марно.

Зараз це не має значення. Чому я повинен що-небудь відчувати? Нам залишилося зовсім трохи. Що мені до її особистого життя? Хіба мені не байдуже, що вона спить із Генком Ріарденом?.. О, Боже! Що з вами таке? Не йдіть! Куди ви йдете?

Розділ X

Знак долара

Вона нерухомо сиділа в поїзді біля вікна, відкинувши голову, задоволена, що вже більше не доведеться кудись іти.

Телеграфні стовпи мигтіли за вікном, але, здавалося, поїзд загубився в порожнечі між коричневою ділянкою прерії та ваговитим покривалом іржаво-сивих хмар. Сутінь заполонила небо без жодного просвітку призахідного сонця; картина була більше схожа на згасання анемічного тіла у процесі витікання його останніх крапель крові та світла. Поїзд прямував на захід, немовби також тягнувся до притьмянілих променів і тихо зникав із поверхні землі. Вона сиділа нерухомо і не відчувала жодного бажання опиратися цьому.

Їй не хотілося чути звуку коліс. Вони стукотіли в монотонному ритмі з акцентом на кожному четвертому ударі, й крізь швидкий, безперервний гуркіт їй вчувалася марна спроба виборсатися, натомість у чітких четвертих ударах – кроки ворога, який невблаганно наближався до своєї мети.

Ніколи досі, дивлячись на прерію, Даґні не відчувала такого занепокоєння. Було відчуття, що залізничні колії – це всього лише тонкі нитки, протягнуті крізь неймовірну порожнечу, немов пошарпані нерви, готові порватися. Даґні ніколи не сподівалася, що, завжди почуваючись рушійною силою у вагоні поїзда, вона сидітиме колись і мріятиме, наче дитина чи дикун,

щоби цей поїзд рухався, не зупинявся і вчасно її довіз, – і це бажання було не проявом волі, а благанням до темної безодні.

Вона думала про зміну, що сталася за один місяць. Вона бачила її в обличчях людей на вокзалах. Залізничники, стрілочники, робітники депо, які віталися з нею завжди, коли Даґні з'являлася на шляху, а їхні веселі усмішки були свідченням гордості від того, що вони знають, хто вона така, тепер дивилися на неї холодно, відверталися з настороженими та замкнутими обличчями.

Їй хотілося попросити у них пробачення і крикнути: «Це не я таке вчинила з вами», а потім згадувала, що вона прийняла це, і що вони тепер мають право її ненавидіти, що вона тепер, водночас, і рабиня, і рабовласниця, і що так почувається кожна людина в цій країні, й що ненависть тепер – єдина річ, яку люди почувають одне до одного.

Упродовж двох днів вона знаходила заспокоєння у тому, що розглядала міста, які пролітали за вікном: заводи, мости, електричні стовпи, рекламні щити, що тиснуть на дахи будинків, – все це велелюдне, похмуре, активне, живе осердя індустріального Сходу.

Але міста залишилися позаду. Потяг занурився у прерії Небраски, а гуркіт його злучників лунав так, немовби дрижав від холоду. Вона бачила самотні обриси, що колись були фермерськими господарствами у порожній просторіні, яка колись була полями. Неабиякий вибух енергії кілька поколінь тому заклав початок яскравих паростків, які пробилися крізь порожнечу; деякі з них померли, а деякі жили собі далі.

Даґні приголомшували вогні маленьких міст, що, промайнувши повз її вагон, щезали в темряві; ставало ще непрогляднішe. Вона не наважувалася підвестися, щоб увімкнути світло. Нерухомо сиділа, спостерігаючи за поодинокими містами. Коли промінь електричного ліхтаря коротко освітлював її обличчя, вона сприймала це, як мить привітання.

Бачила, як миготіли написи на стінах скромних споруд, над прокопченими дахами, біля тонких димарів, на цистернах: «Комбайни Рейнолдса», «Цемент Мейсі», «Пресована люцерна Квінлейна та Джонса», «Дім матраців Кроуфорда», «Зерно та фураж Бенджаміна Вайлі». Слова височіли, як прапори у порожній темряві небес, застиглі форми руху, зусиль, надій,

пам'ятники тому, чого змогла досягти людина перед лицем порожнечі природи за часів, коли звільнилася для нових здобутків. Вона бачила розкидані по окремих ділянках будинки, невеличкі крамниці, широкі вулиці з електричним освітленням, схожі на яскраві мазки, нанесені на чорне полотно пустирищ. Вона бачила привидів серед міських решток: заводські скелети з напівзруйнованими трубами, крамниці з розбитими вітринами, перекособочені стовпи з обривками дротів. Вона бачила раптові спалахи світла, заправку, що промайнула – білий лискучий острівець скла та металу під гігантською чорною ваготою небесної тверді. Вона бачила рекламу морозива, зроблену з блискучої труби й підвішену на розі вулиць, і як поруч зупинився битий автомобіль із молодим чоловіком за кермом, із якого вийшла дівчина у білій сукні, що розвивалася на літньому вітрі. Вона здригнулася від їхньої появи, подумавши: «Я не можу дивитися на вас; я, людина, котра знає, якою ціною вам далася ваша молодість, цей вечір, ця машина і морозиво, яке ви зараз купите за двадцять п'ять центів». На околиці міста вона побачила споруду, що всі її поверхи випромінювали блідо-блакитне світло. Вона любила це індустріальне освітлення з обрисами машин у вікнах і рекламним щитом над дахом. І раптом Даґні опустила голову на руку, затремтіла, німотно волаючи в ніч, до себе, до людського, що ще залишалось у кожній живій істоті: «Не дозвольте цьому померти!.. Не дозвольте цьому померти!..»

Вона скочила з місця і рвучким рухом увімкнула світло. Стояла, випростана, силкуючись опритомніти, знаючи, що такі моменти були особливо небезпечні для неї. Вогні міста щезли, а вікно тепер стало порожнім прямокутником, і в тиші вона почула, як з наростанням четвертих ударів наближається ворог, прихід якого неможливо ні прискорити, ні вповільнити.

Відчуваючи відчайдушну потребу побачити якісь ознаки людського життя, Даґні вирішила, що не замовлятиме вечерю в купе, а піде до ресторану. Немовби акцентуючи на її самотності й насміхаючись із неї, у свідомості знову пролунав голос: «Але ти не експлуатувала би поїзди, якби вони були порожні». «Забудь...» – сердито сказала собі Даґні, поспішаючи до виходу зі свого вагона.

Біля дверей тамбура вона здивувалася, почувши поруч голоси. А коли відчинила двері, пролунав вигук: «Ушивайся звідси, чорт забирай!»

У кутку її тамбура принишк пристаркуватий волоцюга.

Він сидів на підлозі, демонструючи своїм виглядом, що не має сил ні підвестись, ні непокоїтися через те, що його впіймають. Він невідступно водив своїми очима за провідником, усе розуміючи, але ніяк не реагуючи. Поїзд уповільнював хід перед складною ділянкою шляху, коли провідник відчинив двері назустріч пориву холодного вітру і, простягнувши руку у чорну порожнечу, наказав: «Ушивайся! Злізай, як заліз, або я зараз сам тебе викину!»

На обличчі волоцюги не було ні подиву, ні злості, ні надії; він дивився так, немов уже дуже давно перестав оцінювати людські вчинки. Старий покірно рушив, чіпляючись руками за поруччя вагонної стіни. Даґні помітила, як він ковзнув по ній поглядом, немовби вона була ще одним неживим приладом цього поїзда. Він, здавалося, відчував її присутність не більше, ніж свою. Байдужий до всього і готовий виконати наказ, який у його стані означав вірну смерть.

Волоцюга зиркнув на провідника. Даґні не побачила на його обличчі нічого, крім легкого незадоволення, довго притлумлюваної злоби, що майже несвідомо зійшлася на першому-ліпшому об'єкті. Ці двоє чоловіків більше не були один для одного людськими істотами.

Костюм волоцюги був усіяний латками і зношений до лиску; здавалося, тканина, якщо її зігнути, захрустить, наче скло. Але вона звернула увагу на комір його сорочки: він був матового відтінку від постійного прасування й досі зберігав залишки колишньої форми. Він важко підвівся і байдуже глянув у чорний отвір, що розкрив перед ним огром безлюдного простору, де ніхто не побачить його тіла і не почує голосу скаліченого чоловіка. І він зробив єдиний усвідомлений жест: щільніше затягнув мотузку, що стягувала його невеличку брудну торбину, щоб не загубити її, стрибаючи з поїзда.

Саме запраний комірець і цей жест останньої турботи за свої пожитки – жест, у якому було почуття власності, – несподівано породили в Даґні раптовий, несподіваний імпульс.

– Стривайте, – сказала вона.

Обидва повернулися в її бік.

– Хай він буде моїм гостем, – звернулася вона до провідника, відчиняючи двері, а волоцюзі сказала: – Заходьте.

Чоловік побрів за нею, підкоряючись так само байдуже, як допіру збирався підкоритися провідникові.

Він стояв на середині вагону, тримаючи свою торбину й обводячи все навколо тим же байдужим, туманним поглядом.

– Сідайте, – запросила вона.

Він скорився і глянув на неї, немовби чекаючи подальших наказів.

У його манерах проступало щось таке, що нагадувало гідність. Він чесно визнавав, що не може ні на що претендувати, ні про що просити, він готовий до всього, що з ним зроблять.

Йому було ледь за п'ятдесят; його статура і вільний крій костюма свідчили про те, що колись це був мускулястий чоловік.

За млявою байдужістю його очей неможливо було приховати розум, а за глибокими зморшками, що прорізали обличчя, як слід неймовірного відчаю, неможливо було приховати той факт, що лице колись осявала доброта, властива чесній людині.

– Коли ви їли востаннє? – запитала вона.

– Вчора, – відповів він, і додав: – Здається.

Даґні подзвонила до провідника і замовила вечерю на двох у купе.

Волоцюга тихо дивився на неї, але коли провідник вийшов, запропонував єдину плату, на яку був спроможний:

– Я не хочу, щоб у вас були неприємності, мем, – промовив він.

Вона всміхнулася:

– Які неприємності?

– Ви ж подорожуєте з одним із отих залізничних магнатів, правда?

– Ні, сама.

– Отже, ви дружина одного з них?

– Ні.

– Ох... – вона побачила, яких зусиль він доклав, щоб зберегти на обличчі щось на кшталт поваги, наче змусив її до недоречного зізнання, і розсміялася.

– Ні, це не те, що ви подумали. Бачте, я сама один із таких магнатів. Мене звати Даґні Таґґарт, і я працюю на цій залізниці.

– О... Здається, я чув про вас, мем... Колись давно.

Важко було сказати, що значило для нього оце «колись давно» – місяць, рік або якийсь інший період часу, що минув відтоді, як він пустився берега. Чоловік дивився на неї з зацікавленням, зверненим у минулі часи, немовби згадуючи ту пору, коли він почав вважати її гідним уваги персонажем.

– Ви – та міс, що керувала залізницею, – сказав він.

– Так, це я, – відповіла вона.

Він не виявив жодного здивування з того, що вона захотіла допомогти. З його вигляду здавалося, наче він зазнав таку силу-силенну жорстокості, що відмовився від спроб щось розуміти, у щось вірити і на щось сподіватися.

– Коли ви сіли в поїзд?

– Ще на вузловій станції, мем. Ваші двері були незамкнені, – додав він. – Я думав, що, можливо, ніхто не помітить мене до ранку, адже це приватний вагон.

– Куди ви їдете?

– Не знаю, – потім, збагнувши, що це могло пролунати як заклик його пожаліти, додав: – Схоже, я просто хотів їхати без зупинки, поки не побачу місця, що може дати мені бодай якийсь шанс знайти роботу.

Таким чином він спробував узяти відповідальність за свій намір, а не перекладати тягар своєї безцільності на її милосердя; це була спроба того ж штибу, що і турбота про комір своєї сорочки.

– Якої роботи ви шукаєте?

– Люди більше не шукають конкретної роботи, мем, – відповів він спокійно. – Вони просто шукають роботу.

– А яке місце ви сподівалися знайти?

– Ну... гм... думаю, де є якісь заводи.

– А ви не помилилися з напрямком? Заводи на Сході.

– Ні, – зі знанням справи заперечив він. – На Сході забагато людей. За заводами занадто ретельний нагляд. Я подумав, що, можливо, десь вдасться знайти краще місце, де менше людей і не така пильна увага.

– О, то ви втікач? Ви тікаєте від закону?

– Не в тому сенсі, як було колись. Але за сьогоднішніми мірками, думаю, так, я втікач. Мені потрібна робота.

– Про що конкретно ви кажете?

– На Сході немає роботи. Людина не може дати тобі роботу, навіть якщо її має, – вона за це сяде в тюрму. За нею стежать. Ви можете отримати роботу лише через Раду стандартизації. А в Ради стандартизації своїх друзів у пошуках роботи ціла купа, більше, ніж родичів у мільйонера. Що ж до мене, то я не маю ні тих, ні тих.

– Де ви працювали востаннє?

– Протягом півроку я вештався країною... Ні, думаю, довше – десь близько року. Вже важко сказати, найчастіше це була денна праця. Здебільшого на фермах. Але тепер і в цій роботі немає сенсу. Я знаю ставлення фермерів – їм тяжко дивитися на голодну людину, але вони самі на межі голоду, вони не мають для тебе ні роботи, ні їжі, а все, що їм вдається зберегти, у них забирають – як не податкові інспектори, то бандити. Ви ж знаєте, що по всій країні орудують банди? Вони їх називають дезертирами.

– Ви думаєте, що на Заході краще?

– Ні, не думаю.

– То ж навіщо ви туди їдете?

– Тому що цього я ще не пробував. Це останнє, що залишається. Рух заради руху. Просто щоб не сидіти на місці... Розумієте, – додав він раптом, – я не думаю, що з цього буде якийсь пожиток. Але на Сході нема чого робити, хіба що сісти під парканом і чекати на смерть. Не думаю, що смерть була би найгіршим виходом. Знаю, що тоді було б значно легше. Тільки я переконаний, що це гріх – просто сидіти і чекати погибелі, нічого не пробуючи змінити.

Раптом вона згадала про інфікованих коледжем паразитів, які з нудотно-моральною праведністю промовляли стандартні фрази про те, як вони дбають про добробут інших. Останнє речення волоцюги було однією з найморальніших сентенцій, яку їй коли-небудь випадало чути; але чоловік про це й не здогадувався. Він промовив її своїм байдужим, понурим голосом, просто і стримано, як щось повсякденне.

– Звідки ви родом?

– З Вісконсину, – відповів він.

Офіціант приніс вечерю. Він встановив столик і люб'язно підсунув до нього два стільці, вдаючи, ніби геть не здивований тим, що відбувається.

Вона глянула на стіл і подумала, що велич світу, де люди могли витрачати час і невимушено перейматися такими речами, як накрохмалені серветки та дзвінкі кубики льоду, які пропонували пасажирам разом із їжею за ціною у кілька доларів, – це відлуння епохи, коли підтримувати своє життя ще не вважалося злочином, а щоб роздобути харч, не треба було вступати в ігри зі смертю. Але це відлуння теж незабаром мало щезнути, подібно до білої заправки в чагарях на краю лісу.

Вона зауважила, що волоцюга, який не мав сил стояти на ногах, іще не втратив поваги до призначення речей, розкладених перед ним. Він не накинувся на їжу, а намагався все робити повагом: розгорнув серветку, одночасно з нею взяв виделку, і хоча його руки тремтіли, він досі пам'ятав, що саме так повинна поводитися людина, попри принизливі умови, в які її поставило життя.

– Де ви працювали за старих часів? – запитала вона, коли офіціант вийшов. – На заводах?

– Так, мем.

– І який у вас фах?

– Токар вищого розряду.

– Де ви востаннє працювали за цією спеціальністю?

– У Колорадо, мем. Автомобільна компанія «Гаммонд».

– Ох!..

– Мем?

– Ні, пусте. Довго працювали?

– Ні, мем. Всього лише два тижні.

– Чому так мало?

– Я рік чекав цієї роботи, зависаючи в Колорадо тільки для того, щоб її отримати. До автомобільної компанії «Гаммонд» також була довжелезна черга, тільки вони брали не за дружбою чи за трудовим стажем, а за послужним списком. У мене він був хороший. Отримавши роботу, я пропрацював лише два тижні, а потім Лоуренс Гаммонд зник. Він вийшов зі свого офісу, і тільки його й бачили. Завод закрили. Але потім громадський комітет знову відкрив його. Мене покликали назад. Але все це потривало лише п'ять днів, бо всіх одразу ж почали звільняти. Відповідно до трудового стажу. Тож мені довелося піти. Я чув, що громадський комітет проіснував іще три місяці. А потім завод закрили назавжди.

– А де ви працювали перед тим?

– Майже у всіх східних штатах, мем. Але ніде не затримувався довше місяця чи двох. Заводи закривалися.

– Чи таке ставалося всюди, де ви працювали?

Він глянув на неї так, немовби збагнув її питання:

– Ні, мем, – відповів він і вперше за весь час вона вловила слабке відлуння гордості в його голосі. – На першій своїй роботі я пропрацював двадцять років. Тобто, не на одній посаді, а на одному підприємстві. Я дослужився до начальника цеху. Це було дванадцять років тому. Потім власник заводу помер, а нащадки, які його успадкували, остаточно його добили. Часи були невеселі, але саме відтоді все дедалі швидше почало тріщати по швах. Після того здавалося, що всюди, хоч куди оком кинь, усе ламається та гине. Попервах ми думали, що так погано лише в одному чи в двох штатах. Чимало з нас вважали, що Колорадо встоїть. На жаль, і Колорадо не став винятком.

Усе, за що візьмешся, усе, до чого доторкнешся, – все розсипалося. Хоч куди поглянь, всюди зупинялася робота, зупинялися заводи, машини, – додав він пошепки, немовби в ньому самому проявився прихований жах, – двигуни... зупинялись.

Він підвищив голос:

– О, Господи, хто такий... – і замовк.

– Джон Ґолт? – запитала вона.

– Так, – відповів він і схопився за голову, немовби силкуючись відігнати від себе якесь видіння. – Тільки мені не подобається це ім'я.

– Мені теж. Цікаво дізнатися, чому люди так кажуть, і хто це почав.

– Авжеж, мем. Саме цього я і остерігаюся. Можливо, саме я це найперший і почав.

– Що?!

– Я чи ще хтось із шести тисяч інших людей. Цілком можливо, що це наша робота. Сподіваюся, ми не мали рації.

– Що ви кажете?

– Ну, щось сталося на тому заводі, де я пропрацював двадцять років. Саме тоді, коли помер старий власник, а його нащадки прибрали все до рук. Їх було троє – двоє синів і дочка. І вони розробили новий план керівництва заводом. Вони запропонували нам теж проголосувати за нього, і всі – або майже

всі – проголосували. Ми не знали. Ми думали, що це хороший план. Ні, трохи не так. Ми думали, що повинні вважати його хорошим. План полягав у тому, що кожен робітник заводу працюватиме за своїми здібностями, а його праця буде винагороджена за його потребами. Ми... Що з вами таке, мем? Чому ви так на мене дивитеся?

– Як називався цей завод? – ледь чутно запитала вона.

– Моторобудівна компанія «Двадцяте сторіччя», Старнсвілль, штат Вісконсин, мем.

– Розказуйте далі.

– Ми проголосували за цей план на великих зборах; були присутні всі шість тисяч людей, усі працівники заводу. Спадкоємці Старнса виступили з довгими промовами, з яких мало що було зрозуміло, але ніхто не поставив жодного запитання. Ніхто з нас не знав, як працюватиме цей план, але кожен із нас думав, що це знає сусід поруч. І якщо хтось мав сумніви, то почувався винним і тримав рот на замку, щоб його не перетворили на людину, яка протистоїть плану, на прихованого дітовбивцю та недолюдка. Вони втовкмачували нам, що цей план спрямований на досягнення високого ідеалу. Ну, і звідки ж ми могли знати, що це не так? Хіба ми не вислуховуємо подібних речей усе своє життя – від наших батьків, шкільних учителів, наших міністрів, у кожній читаній нами газеті, кожному фільмі та публічній промові? Хіба нам не вказують завжди, що саме правильно і справедливо? Що ж, можливо, існує якесь виправдання тому, що ми вчинили на цих зборах. Та все ж ми проголосували за цей план і поплатилися за це. Знаєте, мем, ми в якомусь сенсі мічені люди. Я маю на думці тих, хто працював на заводі «Двадцяте сторіччя» протягом чотирьох років цього плану. На що схоже пекло?

На зло – просте, неприховане, всміхнене зло. Хіба ні? Ось що ми побачили і чому допомогли народитись. І, думаю, ми прокляті й нам ніколи не буде прощення...

Ви знаєте, яким чином цей план працював і як вплинув на людей?

Спробуйте наповнити водою резервуар, на дні якого дірка, через яку вода витікає швидше, ніж наповнюється посудина, і кожне нове відро збільшує розмір цієї дірки на кілька сантиметрів. І що більше ви працюєте, то більше роботи від вас

вимагають. Ви тягаєте відра сорок годин на тиждень, потім сорок вісім, потім п'ятдесят шість. Для того, щоб ваш сусід мав чим повечеряти, щоб його дружині зробили операцію, щоб його дитину вилікували від кору, щоб його мати отримала крісло на коліщатках, щоб у його дядька була сорочка, щоб його племінник мав за що навчатися, для сусідської дитини, для ще ненародженої дитини, все для всіх навколо вас – від пелюшок до зубних протезів. Натомість ви мусите працювати від світання до смеркання, місяць за місяцем, рік за роком, не отримуючи за це нічого, крім свого поту, не бачачи нічого, крім їхнього задоволення. Все своє життя, без спочинку, без надії, без кінця... Від кожного за здібностями і кожному за потребами.

– Ми всі одна велика родина, – казали вони нам. – Ми всі заодно.

Але не всі разом ми десять годин на день працюємо за зварювальним апаратом і не всім нам разом зводить живіт. Тому чиї здібності й потреби найважливіші? Тобто, коли всі в одному котлі, чи можете ви будь-кому іншому дозволити визначати власні потреби? Якщо дозволите, а він заявить, що йому потрібна яхта? І якщо ви керуватиметеся своїми почуттями, він теж цілком здатен обґрунтувати свою потребу. Чому ні? Якщо я не маю права заробити на власний автомобіль, поки не опинюся на лікарняному ліжку, заробляючи на машину для кожного ледацюги і кожного голого дикуна на землі, то чому б йому теж не вимагати від мене яхти, якщо я досі здатний триматися на ногах? Ні? Він не може? Чому ж тоді він може вимагати, щоб я пив каву без вершків, поки він переклеює шпалери у своїй вітальні?.. Отаке ось... Все-таки ми вирішили, що ніхто не має права сам судити про свої потреби та здібності. Ми проголосували за це. Авжеж, мем, ми голосували за це на загальних зборах двічі на рік. І ніяк інакше. Як ви думаєте, що відбувалося на тих зборах? Цілком вистачило одних таких зборів, щоб зрозуміти, що ми перетворилися на жебраків: смердючих, брудних, слинявих жебраків; усі ми, тому що ніхто не наважився б сказати, що його зарплатня справедлива; у нас не залишилося ні прав, ні заробітку, а праця більше не належала нам, вона належала «родині», яка нічого не віддавала натомість. І тепер єдиною причиною звертання до сім'ї були наші потреби. Кожен мусив публічно виканючувати на свої потреби, немов

послідущий захребетник, перелічуючи всі свої клопоти та нещастя, включно з латаними сподніми та застудою дружини, сподіваючись, що «родина» кине йому милостиню. Слід було пред'являти свої нещастя, тому що саме вони, а не праця, стали ходовою валютою. А відтак робота перетворилася на змагання серед шістьох тисяч голодранців, кожен із яких стверджував, що його потреби важливіші за потреби його брата. А як інакше могло обернутися? Ви не здогадуєтеся, що відбулось? Які люди мовчали, відчуваючи сором, а які зривали банк?

Але й це ще не все. На тих-таки зборах ми з'ясували ще одну річ. Виробництво на заводі впало на сорок відсотків у першому півріччі, тому вирішили, що дехто працював невідповідно до власних здібностей. Хто? Як це визначити? «Родина» теж проголосувала з цього питання. Вони визначили тих, хто працював найкраще, і проголосували за те, щоб присудити їм понаднормову роботу протягом наступного півріччя. Понаднормово та безплатно, тому що платили не за витрачений час і не за виконану роботу, а лише за потребою.

Чи слід мені вам пояснювати, що сталося після того, і на яких створінь почали перетворюватися ми, що колись були людьми?

Ми почали приховувати свої здібності, повільніше працювати і, наче яструби, стежили за тим, щоби працювати не краще від сусіда. А що нам іще залишалося робити, коли ми знали, що, віддавши всі свої сили на благо «родини», отримаємо взамін не подяку і не винагороду, а покарання? Ми знали, що кожна підлота – або через свою неповороткість і безвідповідальність, або через незнання, – здатна запороти партію двигунів, що може дорого обійтися компанії, а розплачуватися будемо за це ми своїми вільними вечорами чи недільними днями. Тому ми щосили намагалися працювати погано.

У нас був один хлопчина, який нещодавно прийшов на роботу і заразився шляхетним ідеалом; розумник без будь-якої освіти, але з дивовижною головою на плечах. У перший рік він придумав, як реорганізувати робочий процес так, щоб зекономити тисячі людино-годин. Він віддав цю ідею «родині», нічого не попросивши натомість. Та й не міг він просити – з такого вже тіста був зроблений. Сказав, що робить це заради ідеалу. Але коли він довідався, що за нього проголосували, як за

одного з найздібніших, і засудили до роботи в нічну зміну через те, що отримуємо від нього недостатньо, він замовк і більше нічого не пропонував. Ясно, що наступного року він не висловив жодної пропозиції.

Нам безперестанку розповідали про хижацьку конкуренцію в економіці вільного підприємництва, де люди змушені змагатися одне з одним за найкраще виконану роботу. Хижацьку, еге ж? Ну, їм, вочевидь, закортіло подивитись, як ми будемо одне з одним змагатися за найгірше виконану роботу. Не існує надійнішого способу знищити людину, ніж змусити її день у день працювати якнайгірше. Це доб'є її швидше за пияцтво, ледарювання чи крадіжки заради виживання. Але нам не залишалося нічого іншого, крім як розігрувати з себе недоумків.

Єдине, що нас насправді лякало, – це те, що власники можуть запідозрити в тобі існування здібностей. Людський хист був чимось на кшталт банківського кредиту, який ти ніколи не виплатиш. Заради чого працювати? Знали, що зарплатню все одно дадуть, заробив ти її чи ні. Але більше, ніж оту «пайку на проживання та харчування», як називали заробітну плату, не дадуть нічого, хоч зі шкури вибивайся. Ти не міг і мріяти про те, щоб придбати наступного року новий одяг, бо хтозна, видадуть тобі «допомогу на одяг» чи ні. А раптом хтось зламає ногу чи народить іще одну дитину? Коли ж бракувало грошей на новий одяг для всіх, то й тобі теж не могли дати.

Я знав одного чоловіка, який тяжко працював усе життя, тому що завжди хотів віддати свого сина навчатись у коледж. Хлопчик закінчив середню школу на другому році плану, але «родина» не надала його батькові жодної «допомоги» на навчання. Вони мотивували це тим, що хлопець не зможе навчатись у коледжі доти, доки в нас не буде достатньо грошей, щоб оплатити навчання в коледжі всім дітям, і що в нас навіть бракує коштів, щоб оплатити навчання всіх дітей у середній школі. Наступного року батько загинув у бійці в барі – через якусь дрібничку хтось встромив йому ножа у спину. Такі бійки стали у нас поширеним явищем.

Був також один дідок, бездітний удівець, який мав хобі: грамофонні платівки. Схоже, вони були його єдиною радістю в житті. Колись він економив на їжі тільки для того, щоб придбати нову платівку з класичною музикою. Певна річ, вони

відмовили йому в «допомозі» на грамплатівки; як-не-як, а це «предмет особистої розкоші». Але на тих-таки зборах люди проголосували за пару золотих скоб для кривих зубів Міллі Буш – чиєїсь потворної малої восьмирічної доньки, – що було оформлено, як «медична потреба». Заводський психолог сказав, що бідна дівчинка здобуде комплекс меншовартості, якщо їй не вирівняти зубів. А дідок, що любив музику, почав пиячити і так пустився берега, що його нечасто можна було побачити у притомному стані. Та, здається, одне він дуже добре запам'ятав. Одного вечора, насилу пересуваючись вулицею, він побачив Міллі Буш, розмахнувся і кулаком вибив їй усі зуби. Всі до єдиного.

Усі ми – хто більше, хто менше, – почали пиячити.

Не питайте, де ми брали на це гроші. Коли всі нормальні розваги заборонено, завжди є спосіб роздобути грошей на неблагопристойні втіхи. Ви не вдиратиметесь у продовольчу крамницю під покровом темряви і не викрадатимете у вашого сусіда гроші, щоб купити класичні симфонії чи вудку, але майже напевно зробите це, щоб напитися до нестями і забутися. Вудка? Мисливська зброя? Фотоапарати? Хобі? У «допомозі на розваги» було відмовлено всім. «Розваги» – це перше, що вони заборонили. Адже не прийнято і навіть ганебно протестувати, коли хтось просить вас відмовитися від чогось, що дає вам задоволення. Навіть «допомогу на тютюн» урізали до двох пачок на місяць; а все тому, як пояснили нам, що ці гроші слід спрямувати у фонд молока для дітей. Діти були єдиним виробничим показником, який не знизився, а навпаки, зріс і далі продовжував збільшуватися. Оскільки люди більше не мали чого робити, дитина була тягарем не їхнім, а «родини». Фактично, найкращим шансом отримати надбавку до зарплати та короткий спочинок була «допомога на дитину». Або дитина, або серйозна хвороба.

Ми досить швидко збагнули суть цього плану. Кожному, хто поводився по-чесному, доводилось у всьому собі відмовляти. Він утрачав смак до будь-яких розваг, знехотя покурював тютюн за кілька центів або жував гумку, весь час переймаючись, щоб комусь раптом ці кілька центів не знадобилися більше, ніж йому. Він соромився кожної ложки спожитої їжі, думаючи про те, чиєю наднормовою працею її оплачено,

знаючи, що ця їжа не належала йому за правом, маючи жалюгідне бажання радше бути ошуканим, а не ошуканцем, вахлаком, а не кровопивцею.

Він не одружувався, не допомагав своїм рідним і не створював «родині» додаткових проблем. Крім того, якщо він іще зберігав бодай якесь почуття відповідальності, то не міг одружитись або дати життя дітям у світі, де нічого не міг спланувати, пообіцяти і ні на що не міг розраховувати.

Але на вулицю до ледачих і безвідповідальних прийшло свято. Вони народжували дітей, створювали неприємності дівчатам, звозили з усієї країни своїх нікчемних родичів, незаміжніх вагітних сестер заради додаткової «допомоги за непрацездатністю». У них виявляли більше хвороб, ніж їх знав лікар, вони псували свій одяг, меблі, будинки – чорт забирай, «родина» за все платить! Вони знаходили набагато більше способів нахапатися злигоднів, ніж можна було уявити, вони довели це до рівня мистецтва і це був єдиний притаманний їм талант.

Допоможи нам, Боже, мем! Ви розумієте, що ми нарешті збагнули? Ми збагнули, що є закон, згідно з яким ми повинні були жити, моральний кодекс, як вони його називали, і цей закон карав тих, хто його дотримувався. Що більше людина намагалася його дотримуватися, то більше потерпала; а що спритніше обходила, то більше натомість отримувала. Чесність порядної людини була інструментом у руках підлотника. Чесний платив, а шахрай користувався. Чесний програвав, ошуканець вигравав. Чи довго люди могли залишатися добрими за таких законів? Коли ми починали працювати, всі були досить чесні хлопці. Пройдисвітів серед нас було небагацько.

Ми знали своє діло й пишалися тим, що працюємо на найкращому заводі країни, куди Старнс наймав обранців з-поміж робітничого класу. Через рік після запровадження плану серед нас не залишилося жодної чесної людини. Оце й було те саме зло, оте пекельне зло, яким лякають проповідники, хоча всі думають, що ніколи не натраплять на нього в житті. Річ не в тому, що план заохочував купку покидьків, а в тому, що перетворював на покидьків порядних людей, – і нічого іншого він породити не міг. І це називалося моральним ідеалом!

Тож заради чого нам було працювати? Заради любові до наших ближніх? Яких ближніх? Пройдисвітів, волоцюг і захребетників, яких ми бачили навколо себе? А чи були вони ошуканці чи просто нездари, чи не хотіли працювати або не вміли, – яка нам була різниця? Якщо нас було поставлено в залежність від їхньої вигаданої чи реальної неспроможності, скільки ми могли це терпіти? Ми не мали як довідатися про їхні справжні здібності, ми не мали способу контролювати їхні потреби. Лише знали, що ми – тяглова худоба, яка тупо товчеться в якомусь місці, що нагадувало напівлікарню-напівбойню, місці, непристосованому ні до чого, крім неспроможності, катастрофи і хвороби. Ми були скотиною, яку зігнали задовольняти чиїсь потреби.

Любити ближнього свого? Саме тоді ми вперше в житті навчилися ненавидіти своїх ближніх. Ми стали ненавидіти їх за кожен з'їдений ними шматок їжі, за кожне отримане задоволення, за нову сорочку чоловіка, за другий капелюшок дружини, за відпочинок чиєїсь родини, за свіжу фарбу на чужому будинку. Тому що все це відібрали в нас, за це заплатили ми своїми злигоднями і своїм голодом. Ми почали шпигувати одне за одним, і кожен сподівався впіймати когось на брехні про потреби, щоб на наступних зборах урізати його «допомогу». У нас завелися донощики, які інформували про людей, навушничали, що хтось якогось недільного дня приніс на свій сімейний стіл індика, купленого зазвичай за гроші від картярського виграшу. Ми почали втручатись у життя одне одного. Ми провокували родинні чвари, щоб змусити виїхати деяких родичів. Щоразу, коли якийсь хлопець починав серйозні стосунки з дівчиною, ми робили його життя нестерпним, – було зруйновано чимало заручин.

Ми не хотіли нових одружень, щоб не збільшувалася кількість утриманців, яких треба годувати.

Колись ми влаштовували святкування, якщо в когось народжувалася дитина: скидалися грішми, допомагаючи розрахуватися за медичні послуги, щоб родина швидше здолала тимчасові труднощі. Тепер, коли народжувалася дитина, ми тижнями не розмовляли з такими сім'ями. Для нас діти стали чимсь таким, як для фермерів сарана. Колись ми допомагали людині, в чиїй родині хтось серйозно хворів. А потім...

Ось розкажу вам одну історію. Це сталося з матір'ю робітника, який п'ятнадцять років працював разом із нами. Вона була добра літня жінка, весела та мудра, знала всіх нас на імена і всі ми любили її. Колись. Одного дня вона послизнулася на сходах у підвалі й зламала стегнову кістку. Ми знали, що це означає для людини в її віці. Заводський лікар сказав, що жінку слід доправити до лікарні в місто на дороге і тривале лікування. Старенька померла вночі, напередодні запланованого від'їзду. Причини смерті так ніколи й не встановили. Ні, я не кажу, що її вбили. І ніхто такого не казав. Ніхто взагалі про це не говорив. Знаю лише, що я – і я цього ніколи не забуду! – як і всі решта, ловив себе на думці, що краще б вона померла. Отаке – прости нас, Господи! – братство, безпеку та достаток передбачав для нас цей план!

Чи існувала якась причина, чому цей жах комусь захотілося проповідувати? Чи було це комусь вигідно? Було. Нащадкам Старнса. Сподіваюся, ви не будете мені нагадувати, що вони пожертвували своїм майном і подарували нам свій завод. Цим нас теж обвели навколо пальця. Так, вони відмовилися від заводу. Але зиск, мем, залежить від того, чого ви прагнете. А те, чого прагнули ці Старнси, за жодні гроші на землі не купиш.

Гроші – занадто чисті й невинні для цього.

Наймолодший із них, Ерік Старнс, був справжнім тюхтієм, якому на все бракувало волі. Його обрали директором нашого піар-відділу, що не робив нічого, крім того, що мав штат працівників-лайдаків. Тому він особливо й не переймався своїми обов'язками. Він отримував платню, хоча не варто називати це «платнею», бо ніхто з нас не отримував «платні». Отже, призначена йому милостиня була досить скромна, десь удесятеро більша за мою, але й це не було дуже багато.

Еріка не цікавили гроші – він не знав би, що з ними робити. Тринькав час, обертаючись між нами і показуючи, який він комунікабельний і демократичний. Схоже, він хотів, щоб його любили. Повсякчас нагадував, що подарував нам завод. Ми його ненавиділи.

Джеральд Старнс був нашим директором з виробництва. Ми так і не довідалися про розмір його долі, тобто, милостині. Для того, щоб це зрозуміти, потрібен був цілий бухгалтерський

і аналітичний відділ, адже неможливо було збагнути, яким чином гроші потрапляли до його офісу.

Жоден цент не призначався на його потреби – все це начебто йшло на компанію. Джеральд мав три автомобілі, чотирьох секретарок, п'ять телефонів і полюбляв улаштовувати вечірки з шампанським і кав'яром, яких жоден магнат, що сплачує в цій країні податки, не зміг би собі дозволити. За один рік він протринькав більше грошей, ніж заробив його батько за останніх два роки свого життя. Ми бачили сорокап'ятикілограмову пачку журналів (сорок п'ять кілограмів, ми зважували) у Джеральдовому офісі, нафарширований історіями про наш завод і наш шляхетний план. З величезними портретами Джеральда Старнса і титулом видатного поборника соціальної справедливості. Джеральд полюбляв ночами заходити в цехи у своєму парадному костюмі, сяючи діамантовими запонками завбільшки з п'ятицентову монету і струшуючи всюди сигарний попіл.

Кожен дешевий покидьок, якому нема чим похвалитися, крім грошей, – нікчема. Принаймні він не робить жодної таємниці з того, що це його гроші, й це вже тобі обирати – витріщатися на нього чи ні. Переважно ти цього не робиш. Але коли покидьки на кшталт Джеральда Старнса розігрують сцену і розводяться про те, що їх не цікавлять матеріальні блага, що вони лише служить «родині», що вся ця розкіш потрібна не йому, а призначена для загального добра, тому що необхідно підтримувати престиж компанії та шляхетного плану в очах публіки, тоді ти починаєш ненавидіти це створіння найдужче з усіх людських істот.

Але його сестра Айві була ще гірша. Її насправді не цікавили матеріальні цінності. Призначена їй милостиня не була більша за нашу. Вона ходила у старих черевиках зі стоптаними підборами та в потертій блузці тільки для того, щоб продемонструвати нам свою самовідданість. Саме вона відповідала за наші потреби і була однією з тих, хто тримав нас за горло. Певна річ, усе, що стосувалося розподілу, вирішувалося шляхом голосування, тобто волевиявлення людей. Але коли ця воля втілюється у витті шести тисяч голосів, які намагаються вирішити щось, не маючи ні критеріїв, ні потрібних слів, тоді не існує правил гри і кожен може вимагати чого завгодно, водночас не маючи права ні на що; коли кожен має владу над

життями всіх людей, окрім свого власного, тоді з'ясовується, що голосом людей стає Айві Старнс. Наприкінці другого року ми перестали розігрувати «родинні збори» заради «виробничої ефективності та економії часу», адже одні такі збори в нас могли тривати десять днів. Відтак усі клопотання просто надсилалися до офісу міс Старнс. Ні, не надсилалися. Кожен прохач мусив уголос особисто його зачитати.

Вона складала перелік розподілу, який зачитувала нам для затвердження на голосуванні під час зборів, які тривали сорок п'ять хвилин.

Ми голосували «за». Регламентом передбачалося десять хвилин на запитання та заперечення. У нас не було заперечень. На той час ми вже точно знали одну річ: нікому не вдасться розділити прибуток заводу між тисячами людей без застосування критерію оцінки праці. Її критерієм було підлабузництво. Безсрібниця? Колись її батько з усіма своїми грішми не дозволяв собі розмовляти зі своїм найгіршим працівником так, як вона розмовляла з найкваліфікованішими робітниками та їхніми дружинами. Погляд її сірих очей був риб'ячий, холодний і мертвотний. І якби ви хотіли побачити втілене зло, варто було подивитися, як блищали ті її очі, коли вона дивилася на чоловіка, який колись наважився був їй заперечити, а потім почув своє ім'я у списку людей, які не отримають нічого, крім мінімальної платні. Якби ви це побачили, то збагнули б справжній мотив людей, які проповідують гасло: «Від кожного за здібностями, кожному – за потребою». У цьому полягала вся таємниця. По-первах я запитував себе, яким чином стало можливим, щоб освічені, культурні й відомі люди у всьому світі припустилися такої помилки і проповідували як істину таку гидоту. Адже і п'яти хвилин достатньо, щоби зрозуміти, до чого здатні призвести утілені на практиці такі ідеї. Тепер я знаю, що жодної помилки в їхніх діях не було. Помилки такого масштабу ніколи не бувають несвідомими.

Коли люди поринають у злочинне безумство, нездатні пояснити його дії та можливої причини, щоб обґрунтувати свій вибір, значить, існує причина, якої вони не бажають оприлюднювати. Ми теж не були такі безневинні, проголосувавши за цей план на перших зборах. Ми зробили так не просто тому, що вірили в позитив вивержених ними давніх

банальних нісенітниць. У нас була інша причина, і нісенітниці допомогли приховати її від наших сусідів і від себе самих. Ця балаканина дала нам шанс видати за чесноту те, чого ми раніше посоромились би. Не було жодної людини, яка, голосуючи за той план, таємно не думала б, що тепер завдяки цій пастці з'явиться шанс зазіхнути на прибутки здібніших і талановитіших. Хоч би яка багата і розумна була людина, вона все одно вважає когось багатшим і розумнішим, а цей план долучав її до цього начебто кращого багатства та мудрості. Та розраховуючи на те, що вдасться урвати прибутки тих, хто стоїть вище, всі забували про людей, які стоять нижче і, відповідно, теж отримують право зазіхати на прибутки інших. Люди забували, що нижчі за них так само можуть їх обчистити, як вони самі сподівалися обчистити вищих за себе. Робітник, якому була до вподоби ідея, що, оголосивши про свою потребу, він отримує право на такий же лімузин, як і в його начальника, забував, що кожен ледацюга і жебрак на землі може оголосити про свої права на такий самий холодильник, як у нього. Ось що було справжнім мотивом нашого голосування за цей план, ось уся правда. Але ми не хотіли думати про це. Тому, що менше ми про це думали, то гучніше кричали про нашу любов до всезагального добра.

І зрештою отримали те, чого хотіли. А коли усвідомили своє істинне бажання, було занадто пізно. Ми опинилися в пастці, з якої не було виходу. Найкращі з нас покинули завод у перший же тиждень упровадження плану. Ми втратили наших провідних інженерів, контролерів, майстрів і висококваліфікованих робітників. Людина, яка поважає себе, не погодиться на роль дійної корови загального користування. Деякі здібні працівники намагалися пересидіти цей час, але довго витерпіти не могли. Ми втрачали дедалі більше наших колег, які тікали з заводу, як від джерела епідемії, поки в нас не залишилися винятково люди з потребами і жодної людини зі здібностями.

Нечисленні з нас, що досі більш-менш добре працювали, але залишилися, належали до тих, хто працював тут віддавна. Колись ніхто ніколи не покидав «Двадцяте сторіччя», а тому ми не могли повірити, що ці часи вже в минулому. А незабаром уже й ми не могли звідти піти, оскільки жоден інший роботодавець нас би не взяв. І я не можу їм за це дорікати.

Ніхто не хотів би мати з нами справи, жодна порядна людина або фірма.

Усі невеличкі крамнички, де ми скуповувалися, почали стрімко закриватися, поки нам не залишилося нічого, крім салунів, ігрових гадючників і шахраїв, які продавали нам непотріб за скажені гроші. Отримувана нами милостиня ставала дедалі менша, а вартість життя стрімко зростала. Список незабезпечених на заводі збільшувався, а список його клієнтів скорочувався. Дедалі менші прибутки треба було розподіляти між дедалі більшою кількістю людей. А колись подейкували, що торгівельна марка «Двадцяте сторіччя» така ж надійна, як проба на золоті. Я не знаю, про що думали нащадки Старнса, якщо взагалі бодай про щось думали. Але, гадаю, що, як і всі соціальні планувальники та дикуни, вони вважали, що ця торговельна марка – щось на кшталт магічного знаку, який розв'язує всі проблеми за допомогою якоїсь чарівної сили, що й далі їх збагачуватиме, як колись збагачувала їхнього батька. А коли наші клієнти почали помічати, що ми ніколи не постачаємо свій товар вчасно, що немає жодного небракованого двигуна, магічний знак набув зворотної сили: люди й задурно не хотіли брати двигуни, позначені торговельною маркою «Двадцяте сторіччя». І тоді серед наших клієнтів залишилися тільки ті, які ніколи не платили і не збиралися оплачувати своїх рахунків. Але Джеральд Старнс, сп'янілий від свого становища, дратувався і ходив усюди, випромінюючи зверхність і вимагаючи від бізнесменів робити в нас замовлення. І не тому, що наші двигуни були якісні, а тому, що ми так гостро потребували замовлень.

На той час навіть сільський дурник міг зрозуміти те, чого покоління професорів воліли не помічати. Яка користь електростанції від наших двигунів, якщо її генератори раптово зупинялися через наші браковані агрегати? Яка користь буде людині, прикутій до операційного столу, коли вимкнеться електроенергія? Яка користь буде пасажирам літака, коли його двигуни відмовлять у повітрі?

І якщо вони куплять наші продукти не через їхню якість, а для задоволення наших потреб, чи буде це добрим, порядним і моральним вчинком для власника електростанції, хірурга тієї лікарні та авіабудівника?

Але саме таку мораль хотіли запровадити на всій землі професори, лідери та мислителі. Уявіть собі, що могло відбутися у масштабах усієї планети, якщо це призвело до таких наслідків у маленькому містечку, де всі знають кожного? Уявіть-но собі, що було б, якби ви мусили жити та працювати, будучи залежною від усіх катастроф і всіх симулянтів земної кулі? І якщо хтось десь колись щось не доробив, – ти повинен за це відповісти. Працювати без жодного шансу на зростання, коли ваші їжа, одяг, житло і відпочинок залежать від шахрайства, голоду, чуми в інших частинах землі. Працювати без жодного шансу на додаткову пайку, поки всі камбоджійці не нажеруться, а патагонці не вивчаться в коледжах. Працювати, коли кожна народжена істота може пред'явити тобі рахунок: люди, яких ти ніколи не побачиш, про чиї потреби ніколи не дізнаєшся, про чиї таланти чи невігластво, порядність чи підлість ніколи не довідаєшся та не матимеш права запитати. Тобі дозволено лише працювати, безперестанку працювати, залишаючи право Айві та Джеральдам цього світу визначати, чий шлунок споживатиме зусилля, мрії та дні твого життя. І цей моральний кодекс слід прийняти? І це моральний ідеал?

Отже, ми його спробували і нажерлися донесхочу. Наша агонія тривала чотири роки, з перших зборів до останніх, і єдиним можливим фіналом могло бути лише банкрутство. На останніх зборах одна лише Айві Старнс намагалася триматися виключно. Вона виголосила коротку, злу і брутальну промову, в якій причиною провалу плану назвала те, що решта країни не прийняла його, що одна спільнота не здатна досягти успіху в егоїстичному, жадібному світі, й що план був шляхетним ідеалом, а людська природа недостатньо придатна для нього. Поки ми мовчки сиділи, молодий хлопчина – той, що його в перший рік було покарано за запропоновану корисну ідею, – підвівся і кинувся до помосту, на якому стояла Айві Старнс. Він не промовив ані слова. Просто плюнув їй в лице. Отакий був кінець шляхетного плану та компанії «Двадцяте сторіччя».

Чоловік говорив так, немовби тягар років мовчання несподівано почав спадати з його плечей. Даґні знала, що це його данина їй: він жодним словом не подякував їй за доброту і, здавалося, був байдужий до людських цінностей і людських сподівань, але щось зачепило всередині, й він виплеснувся цією

сповіддю, розверзнувся цим довгим, стримуваним роками, відчайдушним криком незгоди з несправедливістю, що знайшов собі вихід перед людиною, яку він вперше бачить і в присутності якої заклик до справедливості не буде безнадійним. Здавалося, що життя, якого він майже зрікся, повернулося до нього двома найнеобхіднішими речами, – їжею і товариством розумної істоти.

– Але до чого тут Джон Ґолт? – запитала вона.

– Ох, – сказав він, пригадуючи. – Ох, так...

– Ви збиралися розповісти мені, чому люди почали ставити це запитання.

– Так... – він задивився у простір, немовби на видиво, яке роками вивчав, але так і не спромігся збагнути; на його обличчі застиг дивний вираз збентеження та страху.

– Ви збиралися розповісти мені, хто такий Джон Ґолт. Якщо, звісно, колись існувала така людина.

– Маю надію, що ні, мем. Тобто, сподіваюся, що це просто збіг, просто фраза, позбавлена значення.

– Але скажіть, про що вам ідеться? Що у вас на думці?

– Це було... Це сталося на тих перших зборах на заводі «Двадцяте сторіччя». Можливо, саме це дало поштовх, а може й ні. Я не знаю. Збори відбувалися весняного вечора, дванадцять років тому. Шеститисячний натовп зібрався біля відкритої трибуни, встановленої у найбільшому заводському цеху. Ми щойно проголосували за новий план і перебували у збудженому стані, галасуючи, вітаючи свою перемогу, погрожуючи невідомим ворогам і мало не починаючи бійки, немов розбишаки з нечистим сумлінням. Згори нас засліплювали промені електричного світла, ми переживали якесь роздратоване збудження і були тоді бридкою, небезпечною юрбою. Джеральд Старнс, що головував на зборах, час од часу постукував молоточком, закликаючи нас до порядку, і ми трохи заспокоювались, але не дуже. Можна було побачити, як увесь натовп безперестанку коливався з боку в бік, немов вода в розгойданій каструлі.

– Це вирішальний момент в історії людства! – перекрикуючи галас, щосили репетував Джеральд Старнс. – Пам'ятайте, що ніхто з нас тепер не зможе покинути цього місця, оскільки кожен з нас належить усім решті – відповідно до морального кодексу, який ми визнаємо.

– Я його не визнаю, – сказав один чоловік і підвівся. Це був один із молодих інженерів. Ніхто про нього особливо багато не знав. Він завжди тримався осторонь від решти. Коли молодик підвівся, раптом запала мертва тиша – через те, як він тримав голову. Він був високий і худорлявий, і я, пам'ятаю, подумав, що кожен другий із нас зараз без жодних докорів сумління може зламати йому шию. Але всі ми тоді раптом злякалися. Він стояв, як людина, свідома власної правди.

– Я покінчу з цим раз і назавжди, – сказав цей чоловік. Його голос був чистий і безсторонній. Більше він нічого не сказав і попрямував до виходу. Він ішов, залитий білим світлом, не кваплячись і не помічаючи нікого з нас. Ніхто не рушив з місця, щоб його зупинити.

Раптом Джеральд Старнс крикнув йому в спину:

– Як покінчите?

Він обернувся і відповів:

– Я зупиню двигун цього світу.

Потім він вийшов. І більше ніхто його не бачив.

Ми ніколи не чули, що з ним сталось. Але роки потому, побачивши, як на величезних заводах, що поколіннями стояли міцно, наче гори, раз по раз гасло світло, побачивши, як зачиняються брами і зупиняються конвеєрні лінії, як порожніють дороги і пересихає потік автомобілів, неначе якась таємна сила зупиняє двигун світу, і цей світ помалу розкладається, немов тіло, коли його покидає душа, – тоді ми почали дивуватись і цікавитися долею того чоловіка. Ми запитували одне в одного, чи хтось із нас щось про нього чув.

Ми почали думати, що він дотримався свого слова, що він, бачачи і знаючи правду, яку ми відкинули, був карою, яку ми накликали на свої голови, месником, людиною тієї справедливості, що ми нею знехтували. Ми почали думати, що він прокляв нас і тепер його вироку нам не уникнути, і що нам ніколи не вдасться позбутися цієї людини. І це було найжахливіше, тому що він не переслідував нас, – саме нам раптом захотілося знайти його, зниклого без жодного сліду. Ми ніде не знаходили відповіді. Нас цікавило, якою ж неймовірною силою він міг володіти, щоб здійснити обіцяне. І не могли зрозуміти. Ми згадували про цього чоловіка щоразу, коли дізнавалися про чергову катастрофу у світі, якої ніхто не міг пояснити; коли

отримували черговий удар, втрачали чергову надію, коли почувалися охопленими мертвотним, сірим туманом, що встеляв усю землю. Вочевидь, люди почули наше волання, наше запитання без відповіді, й не знали, про що нам ідеться, хоча їм теж було добре знайоме це відчуття, що змусило нас кричати. Вони теж відчували, як щось важливе покидає цей світ. Можливо, саме тому вони почали промовляти цю фразу щоразу, коли відчували, що надій більше немає. Мені хотілось би помилятися, хотілось би думати, що ці слова не означають нічого, що не існує свідомого наміру і немає месника, який прагне знищити людський рід. Але коли я чую, як вони повторюють це питання, мені стає моторошно. Я думаю про чоловіка, який пообіцяв зупинити двигун світу. І знаєте, його звали Джон Ґолт.

Даґні прокинулася через те, що змінився звук коліс. Це був безладний стукіт із несподіваним скрипом і коротким та різким потріскуванням, який нагадував рвучкий істеричний сміх. Він супроводжувався судомними смиканнями вагона. Ще не поглянувши на годинник, вона знала, що це була колія «Західного Канзасу», і що поїзд повернув на довгий об'їзний шлях на південь від Кірбі, штат Небраска.

Потяг був напівпорожній. Кілька осіб наважилися на мандри через континент першою «Кометою» після катастрофи в тунелі. Вона поступилася спальним купе волоцюзі, а потім залишилася на самоті з його історією.

Їй хотілося поміркувати про це, про всі запитання, які вона збиралася поставити йому завтра, але її розум застиг, наче глядач, що витріщився на сцену і закляк. Вона відчувала, немовби вловила суть цього видовища, знає його без подальших уточнень, і хотіла позбутися його. Рухатися – це слово з особливою наполегливістю пульсувало в її мозку, – рухатися, немовби рух став самоціллю: вирішальною, абсолютною та невідворотною.

Крізь тривожний сон і стукіт коліс, що невпинно продовжували свій рух, вона відчувала, як зростає її насторога. Вона прокинулась у незбагненній паніці й зрозуміла, що сидить у темряві, безпорадно думаючи: «Що це було?», а потім запевняючи себе: «Ми рухаємося... Ми досі рухаємося...»

Колія «Західний Канзас» була гірша, ніж очікувала Даґні. Тепер потяг віз її на сотні кілометрів від Юти. Вона відчула

відчайдушне бажання зійти з поїзда на головній магістралі, відкинути всі проблеми «Таґґарт Трансконтиненталь», знайти літак і полетіти просто до Квентіна Деніелса.

Змушена була зробити неабияке зусилля, щоб залишитись у своєму вагоні.

Вона лежала в темряві, прислухаючись до коліс, думаючи, що лише Деніелс і його двигун залишилися променем світла, що кличе її вперед. Навіщо цей двигун їй потрібен? Вона відповісти не могла. Чому вона так відчайдушно відчувала потребу поспішати?

На це запитання вона теж не мала відповіді. Вчасно наздогнати його – це був єдиний ультиматум, запропонований її свідомістю. Вона трималася за нього несвідомо, але вперто. Інтуїтивно знала справжню відповідь: двигун був потрібен не для оснащення її поїздів, а для того, щоб підтримувати її власний рух.

Вона більше не чула кожного четвертого удару в хисткому скрипінні металу; вона не могла чути кроків ворога, якого вона переслідувала, – лише безнадійну німу паніку...

«Я прибуду туди вчасно, – думала вона. – Я приїду туди перша і врятую двигун. Цей двигун він не зуміє зупинити, не зуміє зупинити... не зуміє зупинити... Він не зуміє зупинити...» – думала вона, прокидаючись від поштовху, що скинув її голову з подушки. Колеса зупинилися.

Якусь мить вона залишалася нерухомою, намагаючись усвідомити особливу тишу навколо себе. Це було схоже на марну спробу створити відчутний образ небуття. Для сприйняття реальності не було жодного атрибуту, крім її відсутності: жодного звуку, немовби вона була сама в поїзді, жодного руху, немовби це був не потяг, а кімната в будинку, жодного світла, немовби це був і не потяг, і не кімната, а простір без предметів; жодної ознаки насильства або фізичної катастрофи, немовби це був стан, де катастрофа більше не можлива.

У мить, коли вона усвідомила природу цієї тиші, її тіло стрімко випросталось у безпосередньому і рвучкому, як крик обурення, русі. Коли вони підняла віконну завісу, гучний скрип штори пройшов, наче ніж, крізь тишу. Крім неозорих просторів прерії, назовні нічого не було. Сильний вітер

шматував хмари, а місячне світло спадало крізь них на рівнини так, що здавалося таким же мертвотним, як і сам Місяць.

Змахом руки вона ввімкнула світло і натиснула на кнопку виклику провідника. Спалахнула електрика і це повернуло її у світ раціонального. Даґні глянула на годинник: було трохи за опівніч. Визирнула в заднє вікно: колія бігла прямою лінією і на відповідній відстані вона побачили на землі червоні ліхтарі, розташовані там для захисту задньої частини поїзда. Ця картина її трохи збадьорила.

Натиснула на кнопку виклику провідника ще раз. Трохи почекала. Потім вийшла в тамбур, відчинила двері й вилізла назовні, щоб перевірити рухомий склад поїзда. У довгій, протяжній сталевій стрічці світилося кілька вікон, але вона не побачила жодної постаті, жодної ознаки людської діяльності. Зачинила двері, повернулася назад і почала вдягатися. Її рухи раптом стали спокійні та впевнені.

За її викликом так ніхто й не прийшов. Коли вона поспішила до наступного вагона, то не відчувала ні страху, ні розгубленості, ні відчаю – нічого, крім потреби діяти.

Провідника не було ні в купе сусіднього вагона, ні в наступному. Нікого не зустрічаючи на своєму шляху, вона прискорила рух вузькими коридорами. Двері деяких купе були відчинені. Пасажири мовчки сиділи всередині, одягнені або напіводягнені, немовби чогось очікуючи. Вони спостерігали за нею дивними, вкрадливими поглядами, немовби знали, куди вона біжить, немовби чекали, що хтось прийде і залагодить усі їхні проблеми. Вона й далі бігла хребтом мертвого поїзда, помічаючи особливе поєднання освітлених купе, відчинених дверей і порожніх коридорів: ніхто не наважився вийти назовні. Ніхто не хотів поставити запитання першим.

Вона бігла єдиним на весь поїзд сидячим вагоном, у якому деякі втомлені пасажири спали в незручних позах, тоді як решта прокинулись і сиділи нерухомо, скулившись, наче тварини в очікуванні удару, не вдаючись до жодних спроб його уникнути. У тамбурі сидячого вагона вона зупинилася. Побачила чоловіка, який відчиняв двері та визирав назовні, уважно вдивляючись у темряву. Він був готовий зійти. Чоловік озирнувся, почувши, як вона підійшла. Даґні впізнала його обличчя: Оуен

Келлоґ, чоловік, який відмовився від майбутнього, яке вона йому колись запропонувала.

– Келлоґ! – вигукнула вона, і її крик нагадав зойк полегшення, немовби раптом побачила людину в пустелі.

– Доброго вечора, міс Таґґарт, – відповів він, здивовано всміхнувшись, і в його усмішці скептична радість змішалася з жалем. – Я не знав, що ви їдете в цьому поїзді.

– Ходімо, – наказала вона, немовби він досі був залізничним службовцем. – Думаю, ми опинились у застиглому поїзді.

– Авжеж, – сказав він і, не вагаючись, дисципліновано рушив за нею.

Пояснення були зайві. Здавалося, що вони обоє мовчки виконували службовий обов'язок, і природним було те, що із сотень людей у потязі саме ці двоє кинули виклик небезпеці.

– Ви не знаєте, скільки ми вже стоїмо? – запитала Даґні, коли вони пробігали через наступний вагон.

– Ні, – відповів Келлоґ. – Коли я прокинувся, ми вже стояли.

Вони пройшли через весь поїзд, не зустрівши ні провідників, ні офіціантів у вагоні-ресторані, ні кондуктора. Іноді вони мовчки перезиралися. Вони знали історії про покинуті поїзди, про поїзні бригади, які щезали в несподіваному вибуху протесту проти невільничої праці.

Діставшись до голови поїзда без жодних ознак життя навколо, за винятком вітру, що обвівав їхні обличчя, вони піднялися в кабіну машиністів. Головна фара, наче караюча рука, відкидала світло в порожнечу ночі. Кабіна машиністів була порожня.

Як реакція на шок від побаченого, з неї вирвався відчайдушно-радісний крик:

– І добре! Вони ж люди!

Вона приголомшено застигла, немов від чужого вигуку. Помітила, що Келлоґ допитливо і ледь усміхнено спостерігає за нею.

Це був старий паротяг, найкращий із тих, що їх залізниця могла запропонувати для «Комети». Заґратована топка, внизу манометр пари. У великому лобовому склі попереду них відбивався промінь фари, що падав на стрічку шпал, що тепер лежали нерухомо, наче сходинки драбини: пораховані, пронумеровані та завмерлі.

Вона взяла бортовий журнал і поглянула на імена останньої бригади поїзда. Машиністом був Пат Лоґан.

Даґні повільно схилила голову і заплющила очі. Вона згадала першу подорож зелено-синьою колією, про яку, вочевидь, теж думав Пат Лоґан у тихі години своєї останньої подорожі, як тепер думала вона.

– Міс Таґґарт? – м'яко озвався Оуен Келлоґ.

Вона підняла голову.

– Так, – відповіла вона, – так... Що ж, – в її безбарвному голосі вчувалися лише металеві рішучі нотки, – ми мусимо зателефонувати та викликати іншу бригаду.

Вона подивилася на годинник.

– Судячи з нашої швидкості, думаю, ми зараз приблизно за дванадцять кілометрів від Оклахомської державної залізниці. Мабуть, у цьому напрямку найближчий пункт, куди можна зателефонувати, – це Бредшоу. Ми приблизно на відстані п'ятдесяти кілометрів звідти.

– За нами їде якийсь поїзд «Таґґарт Трансконтиненталь»?

– Наступний – за номером двісті п'ятдесят три – товарний, але він не дістанеться сюди до сьомої ранку, якщо вирушить вчасно, в чому я сумніваюся.

– Лише один товарняк за сім годин? – запитав він із неконтрольованою ноткою ображеної вірності великій залізниці, на якій він колись мав честь служити.

Вона витиснула з себе щось схоже на усмішку:

– Рух «Таґґарт Трансконтиненталь» уже не той, що був під час вашої служби.

Він повільно кивнув:

– Я також сподіваюся, що сьогодні вночі не передбачається і поїздів «Західного Канзасу»?

– Точно не пам'ятаю, але думаю, що ні.

Він поглянув на стовпи вздовж дороги.

– Маю надію, люди з «Західного Канзасу» підтримують свою телефонну лінію в належному стані.

– Ви хочете сказати, що, судячи зі стану їхньої колії, існує ймовірність, що телефонного зв'язку там немає? Але треба спробувати.

– Так.

Даґні повернулася, щоби піти, але зупинилася. Вона знала, що марно це коментувати, але не могла стримати слів.

– Знаєте, – сказала вона, – найважче бачити оці ліхтарі, що їх наші люди поставили на колію за поїздом для нашого захисту. Вони... Вони турбуються за життя людей набагато більше, ніж країна піклується за них.

Його стрімкий погляд на неї був схожий на яскравий попереджувальний спалах, а потім Келлоґ похмуро погодився:

– Так, міс Таґґарт.

Спускаючись сходами з паротяга, вони побачили гурт пасажирів, які зібралися біля колії; ще кілька людей зійшли з поїзда, щоби приєднатися до них. За допомогою особливого інстинкту люди, які сиділи в очікуванні, знали, що хтось почав діяти, хтось узяв на себе відповідальність і тепер можна було виявити ознаки життя.

Коли Даґні підійшла до гурту, всі запитально дивилися на неї. Неприродне місячне сяйво, здавалося, стерло будь-які відмінності з їхніх облич і увиразнило якості, притаманні їм усім: погляд, сповнений обережного зацікавлення, частково страх, частково благання, частково приховане зухвальство.

– Чи хтось із вас готовий стати делегатом від пасажирів? – запитала вона.

Люди перезирнулися, але відповіді не пролунало.

– Гаразд, – сказали вона. – Не відповідайте. Я – Даґні Таґґарт, виконавчий віце-президент цієї залізниці, і... – серед людей почулося шарудіння, стримані рухи і полегшене перешіптування, – і говорити буду я. Цей потяг покинула його бригада. Жодної аварії не сталося. Двигун із ладу не вийшов. Але немає нікого, хто б його повів. Це те, що в газетах називають «застиглим поїздом». Усі ви знаєте, що це означає, як знаєте також причини. Можливо, ви знали про причини задовго до того, як про них довідалися люди, які сьогодні покинули нас. Закон забороняє їм покидати потяг. Але це нам тепер не допоможе.

Якась жінка раптом вимогливо й істерично закричала:

– Що ж нам тепер робити?

Даґні зупинила погляд на ній. Жінка проштовхнулася вперед через гурт, щоб відчувати людські тіла між собою і гігантською порожнечею рівнини, що простягалась уперед і розчинялася в місячному сяйві – мертвотно-безсилому відблиску

чужорідної енергії. На жінці просто на нічну сорочку було накинуте пальто. Пальто було розстібнуте і під тонкою тканиною нічної сорочки випинався живіт – з недбалою непристойністю самовикриття, коли людина не докладає жодних зусиль, щоб приховати власну потворність. На якусь мить Даґні пошкодувала, що мусить продовжувати.

– Я піду по шпалах до першого телефону, – промовила вона чистим і холодним, як місячне сяйво, голосом. – Через кожні вісім кілометрів мають бути телефони екстреного зв'язку. Я зателефоную і викличу іншу бригаду. Це забере трохи часу. Будь ласка, залишайтесь у вагонах і дотримуйтеся порядку, наскільки це можливо.

– А як же банди дезертирів? – нервово запитала інша жінка.

– Ваша правда, – мовила Даґні. – Краще буде, якщо хтось мене супроводжуватиме. Охочі є?

Вона неправильно зрозуміла мотив цієї жінки. Відповіді не було.

Ніхто не наважувався дивитися на Даґні або одне на одного. Це були не очі, а туманні овали, в яких відбивалося місячне сяйво. Ось вони – люди нової ери, що вимагають самопожертви і самі погоджуються на неї. Її вразила злостивість їхньої мовчанки; злостивість, яка свідчила, що ці люди очікують від неї захисту від таких ситуацій. Даґні з несподіваною для себе запеклістю мовчала.

Вона помітила, що Оуен Келлоґ теж вагається. Але він спостерігав не за пасажирами, а за її обличчям. Коли Даґні переконалася, що не дочекається відповіді від натовпу, він спокійно сказав:

– Певна річ, міс Таґґарт, я піду з вами.

– Дякую.

– А що буде з нами? – вигукнула нервова жінка.

Даґні повернулася до неї і відповіла офіційним безжально-монотонним голосом адміністраторки:

– Ще не було випадків нападу дезертирів на застиглі поїзди. На превеликий жаль.

– А все ж таки де ми? – запитав огрядний чоловік у занадто дорогому плащі та з дуже миршавим обличчям. У його інтонації вчувалися нотки, з якими звертаються до слуг люди, які не заслужили мати прислугу. – В якій частині якого штату?

– Я не знаю, – відповіла вона.

– Скільки ми ще тут простоїмо? – запитав іще хтось тоном обманутого кредитора.

– Я не знаю.

– Коли ми прибудемо до Сан-Франциско? – запитав третій тоном шерифа, що звертається до підозрюваного.

– Я не знаю.

Вимогливе незадоволення знаходило вихід у коротких тріскотливих спалахах, немовби в темних духовках людських голів, які тепер відчули впевненість, що їхню потребу в турботі та безпеці буде задоволено, тріскалися смажені каштани.

– Це обурливий випадок! – верещала якась жінка, вистрибуючи з натовпу і кидаючи свої слова просто в обличчя Даґні. – Ви не маєте права таке допускати! Я не маю наміру чекати в Богом забутому місці! Я вимагаю транспорту!

– Стуліть пельку, – кинула Даґні, – або я зачиню двері вагонів і залишу вас назовні.

– Ви не маєте права! Ви громадський перевізник! Ви не маєте права мене дискримінувати! Я поскаржуся Раді стандартизації!

– Якщо я надам потяг, щоб ви потрапили в поле зору і слуху вашої Ради, – промовила Даґні й відвернулася.

Вона побачила, що Келлоґ дивиться на неї. Його погляд був немовби проведена під її словами риска, що підкреслювала значущість сказаного.

– Знайдіть десь ліхтарик, – попросила вона, – а я сходжу по свою сумочку, й тоді ми вирушимо.

Просуваючись із Келлоґом уздовж німої лінії вагонів на пошуки телефону, вона побачила постать, яка злізла з поїзда і поспішала назустріч. Даґні впізнала волоцюгу.

– Якісь проблеми, мем? – запитав він, зупинившись.

– Зникла бригада.

– Ох... А що ж робити?

– Я знайду телефон на стиковому пункті.

– Не варто ходити самій. Не ті тепер часи. Я піду з вами.

Вона всміхнулась.

– Дякую. Зі мною нічого не станеться. Містер Келлоґ піде зі мною. Скажіть, як вас звати?

– Джефф Еліен.

– Послухайте, Еліен, ви коли-небудь працювали на залізниці?

– Ні, мем.

– То зараз ви на ній працюєте. Ви – виконувач обов'язків провідника і заступник віце-президента з перевезень. Ваша функція – за моєї відсутності взяти на себе відповідальність за потяг, підтримувати порядок і вберегти худобу від панічної втечі. Скажіть їм, що я вас призначила. Вам не потрібно жодних підтверджень. Вони коритимуться будь-кому, хто вимагатиме покори.

– Зрозумів, мем, – твердо і з тямущим поглядом відповів він.

Даґні згадала, що гроші в кишені людини мають силу перетворитися на впевненість її духу; вона витягла з сумочки стодоларову банкноту і встромила йому в руку.

– Це тільки аванс.

– Так, мем.

Вона рушила далі, аж раптом Джефф Еліен гукнув:

– Міс Таґґарт!

Даґні озирнулася.

– Прошу?

– Дякую, – сказав він.

Вона всміхнулася, здійнявши руку у прощальному салюті, і пішла далі.

– Хто це? – запитав Келлоґ.

– Волоцюга, якого впіймали в поїзді як зайця.

– Думаю, він впорається.

– Авжеж, упорається.

Вони мовчки проминули паротяг і рушили в напрямку, вказаному світлом фари. Пересуваючись від шпали до шпали, супроводжувані світлом, яке било їм у спини, вони спершу почувалися так, немовби перебували у звичному світі залізниці. Потім Даґні виявила, що дивиться на шпали під ногами, спостерігаючи, як поступово згасає світло, і намагається втримати його, поки не збагнула, що тепер шпали більше не освітлені нічим, крім місячного сяйва. Вона не змогла стримати дрожу, який змусив повернутись і глянути назад. Світло фари досі сяяло позаду, немов прозоро-сріблясta куля планети, оманливо близько, а насправді – десь на іншій орбіті та в іншій системі.

Оуен Келлоґ мовчки йшов поруч і вона була переконана, що вони знають думки одне одного.

– Це неможливо. О, Господи, він би не зміг! – раптом промовила вона, не усвідомлюючи, що вимовляє це вголос.

– Хто?

– Натаніель Таґґарт. Він не зміг би працювати з такими людьми, як ці пасажири. Не зміг би запустити для них поїзди. Не зміг би брати їх на роботу. Не зміг би ніяк їх використати – ні як клієнтів, ні як працівників.

Келлоґ усміхнувся:

– Ви про те, міс Таґґарт, що він би не зміг збагатитися, експлуатуючи їх?

Даґні кивнула.

– Вони... – промовила, і Келлоґ почув легке тремтіння в її голосі, в якому злилися і любов, і біль, і обурення. – Вони кажуть, що він піднявся за рахунок здібностей інших людей, не залишаючи їм жодного шансу, і що... що йому була вигідна людська некомпетентність... Але він... Він не вимагав від людей покори.

– Міс Таґґарт, – промовив Келлоґ з дивною ноткою суворості в голосі, – просто пам'ятайте, що він уособлював принцип існування, який за короткий проміжок історії людства витіснив із цивілізованого світу рабство. Пам'ятайте про це, коли відчуєте, що на вас окошилася сутність його ворогів.

– Ви коли-небудь чули про жінку на ім'я Айві Старнс?

– О, так.

– Я весь час думаю, що їй би дуже сподобався вигляд цих сьогоднішніх пасажирів. Це саме те, за що вона виступала. Але ми... ми не можемо змиритися з цим, ви і я, адже так? Ніхто не міг би змиритися з цим. Так жити не можна.

– А чому ви вважаєте, що мета Айві Старнс – життя?

Десь на краєчку її свідомості, немов незбагненних форм серпанки, що блукали над берегами прерії – ні промені, ні туман, ні хмари, – вона відчула нечіткий обрис, який не могла вловити, обрис, що був приблизний і вимагав усвідомлення.

Вона мовчала і – як ланки ланцюга, що тяглися через їхнє мовчання, – ритм їхніх кроків лунав, розподілений між шпалами, відмірюваний сухим коротким стукотом каблуків об дерево.

У неї не було часу дивуватися, що Келлоґ іде поруч – вона сприймала його, як посланого долею товариша. Тепер вона дивилася на нього з прискіпливою увагою. Вираз його обличчя був чистий і суворий, як і тоді, коли він у неї працював. Але обличчя стало спокійніше і наче умиротвореніше. Одяг був заношений. На ньому була стара шкіряна куртка, і навіть у темряві Даґні могла розгледіти протерті плями, що поцяткували шкіру.

– Що ви робили, відколи пішли з «Таґґарт Трансконтиненталь»? – запитала вона.

– Ох, багато чого.

– Де ви зараз працюєте?

– За спеціальними дорученнями.

– Якого плану?

– Різного.

– Ви не працюєте на залізниці?

– Ні.

Різка лаконічність звуку, здавалося, переросла у красномовне повідомлення. Вона припускала, що він знає про її намір.

– Келлоґ, якби я сказала, що в мене немає жодного першокласного працівника в системі «Таґґарт Трансконтиненталь», і якби запропонувала вам будь-яку роботу, будь-які умови, будь-яку названу вами суму, ви би повернулися до нас?

– Ні.

– Вас шокував скорочений нами розклад. Не думаю, що ви здогадуєтесь, яких збитків ми зазнали через втрату людей. Я не можу вам передати, яких страждань зазнала три дні тому, намагаючись знайти когось, хто би зміг побудувати вісім кілометрів тимчасового залізничного полотна. Мені залишилося прокласти вісімдесят кілометрів через Скелясті гори. Я не знаю, як це зробити. Але це слід зробити. Я об'їздила всю країну в пошуках людей. І ніде їх не знайшла. І раптом зустрічаю вас, знаходжу тут, у сидячому вагоні. Я віддала б половину своєї компанії за одного такого працівника, як ви. Розумієте, чому я не можу відпустити вас? Обирайте все, що забажаєте. Хочете посаду генерального менеджера регіонального відділення? Або помічника президента з технічних питань?

– Ні.

– Але ж ви ледь зводите кінці з кінцями, хіба ні?

– Так.

– Здається, ви заробляєте не дуже багато.

– На свої потреби мені вистачає – і ні на чиї інші.

– Чому ви волієте працювати де завгодно, крім «Таґґарт Трансконтиненталь»?

– Бо ви не надасте мені такої роботи, яку б мені хотілося виконувати.

– Я? – вона завмерла на місці. – О, Господи, Келлоґ! Хіба ви не зрозуміли? Я дам вам будь-яку роботу, яку ви захочете!

– Добре. Обхідника колій.

– Що?

– Укладальника колії. Мийника локомотива, – Келлоґ усміхнувся, помітивши вираз її обличчя. – Ні? От бачите, я ж казав, що не дасте.

– Ви про те, що готові працювати звичайним робітником?

– Одразу ж, як ви мені це запропонуєте.

– І нічого кращого?

– Авжеж, нічого кращого.

– Чи ви не розумієте, що в мене занадто багато людей, здатних виконувати таку роботу, але більше ніякої?

– Я розумію, міс Таґґарт. А ви?

– Мені потрібна ваша...

– Голова? Міс Таґґарт, моя голова більше не продається.

Вона стояла, дивлячись на нього, і її обличчя похмурніло дедалі дужче.

– Ви – один із них, так? – нарешті запитала вона.

– Один із кого?

Вона не відповіла, знизала плечима й рушила далі.

– Міс Таґґарт, скільки ви ще збираєтеся опікуватися громадським транспортом? – поцікавився Келлоґ.

– Я не збираюся здати світ тій тварюці, яку ви цитуєте.

– Відповідь, яку ви дали їй, була значно реалістичніша.

Ланцюг їхніх кроків розтягнувся на багато мовчазних хвилин, поки вона не порушила тишу:

– Чому ви сьогодні стали на мій бік? Чому захотіли допомогти мені?

Келлоґ відповів легко, майже весело:

– Бо на весь поїзд ви не знайдете іншого пасажира, якому треба так терміново, як мені, дістатися пункту призначення. Якщо поїзд рушить, ніхто не матиме більше зиску, ніж я. Але

коли мені щось потрібно, я не сиджу і не чекаю, як ота ваша тварюка.

– Не чекаєте? А що, як усі поїзди зупиняться?

– Тоді я не розраховуватиму на них у важливих поїздках.

– Куди ви їдете?

– На Захід.

– З «особливим дорученням»?

– Ні. У відпустку. На місяць, із кількома друзями.

– У відпустку? І це для вас так важливо?

– Найважливіше за все на світі.

Вони пройшли вже три кілометри, аж поки дісталися невеличкої сірої будки, прикріпленої до стійки неподалік від колії. Це був телефон екстреного зв'язку.

Будку перекособочило останніми зливами. Даґні одним рухом відчинила її. Телефон був усередині – знайомий, заспокійливий предмет, що виблискував під променем Келлоґового ліхтарика. Але, приклавши слухавку до вуха, вона вже знала, що апарат не працює. Келлоґ теж зрозумів це, побачивши, як вона рвучко шарпнула пальцем важіль.

Даґні мовчки простягнула йому слухавку. Вона тримала ліхтарик, поки він прискіпливо досліджував апарат, потім відкрутив розетку і перевірив дроти.

– Дроти цілі, – сказав він. – Струм іде. Сам апарат зламаний. Але є шанс, що наступний може працювати, – додав він. – До наступного звідси вісім кілометрів.

– Ходімо, – мовила вона.

Далеко позаду ще видно було світло фари паротяга – вже не планета, а маленька зірочка, що миготить у серпанку.

Попереду колія губилася в нескінченному синюватому просторі.

Даґні усвідомила, наскільки часто вона озиралася назад, на світло фари; поки та залишалася в полі зору, вона відчувала, немовби страхувальний канат надійно тримає їх. Тепер вони були змушені кинути його і зануритись... і покинути цю планету, – подумала вона. Вона помітила, що Келлоґ теж стояв, дивлячись на це світло.

Вони мовчки перезирнулися. Щебінь під її підошвами шварґотнув у тиші, як вибух хлопавки.

Він свідомим рухом відкинув слухавку, і вона покотилася у канаву: порожнечу стривожив цей ґвалтовний звук.

– Чорт його забирай, – сказав він спокійно, не підвищуючи голосу, з огидою і без жодної емоції. – Мабуть, цей майстер ставився до своєї роботи абияк, а оскільки зарплата йому була потрібна, ніхто не мав права вимагати, щоб він утримував телефони в робочому стані.

– Ходімо, – повторила Даґні.

– Міс Таґґарт, якщо ви стомилися, можемо відпочити.

– Зі мною все гаразд. У нас немає часу на втому.

– Це наша велика помилка, міс Таґґарт. Іноді нам варто відпочивати.

Вона хмикнула й рушила колією, переступаючи через шпали, а кожен її крок був її відповіддю на його слова.

По шпалах іти було важко, але коли вони спробували йти поруч із колією, з'ясувалося, що це ще важче. Їхнє взуття вгрузало у ґрунт, у суміш піску та грязюки, немов у м'яку, податливу речовину, що не була ні рідка, ні тверда. Вони пересувалися від шпали до шпали. Це схоже було на перестрибування з колоди на колоду посеред річки.

Даґні подумала, якою довгою відстанню раптом стали ці вісім кілометрів, і що стиковий пункт за п'ятдесят кілометрів від них був недосяжний. І це після ери залізниць, будованих людьми, які мислили тисячами кілометрів трансконтинентальних доріг. Мережа колій і вогнів, що простягалися від океану до океану, висіла на обірваному дроті всередині іржавого телефону. «Ні, – подумала вона, – на чомусь потужнішому і, водночас, тоншому». Вона висіла на зв'язках між інтелектом людей, які були переконані, що існування дротів, поїзда, роботи та їх самих є абсолютом, від якого не сховатися. Коли цей інтелект щез, поїзд вагою дві тисячі тонн було покинуто на милість м'язів її ніг.

«Чи я втомлена?» – подумала Даґні. Ні, саме пересування мало сенс: невеличкий фрагмент реальності у нерухомій навколишній тиші. Відчуття зусиль було особливим досвідом – болем і більше нічим. Серед простору, що не був ні світлом, ні темрявою, серед ґрунту, який не піддавався і не опирався, серед імли, що не згущувалась і не розсіювалась. Їхнє напруження було єдиним доказом їхнього руху: в навколишній

порожнечі не змінилося нічого, нічого не набуло форми, яка могла би позначити їхнє просування. Сповнена скептичного презирства, вона завжди дивувалася сектам, що проповідували, як бажаний ідеал, знищення всесвіту. Оце, нарешті, їхній світ і зміст їхніх ідей став реальністю, – подумала вона.

Зелене світло семафора, що з'явився попереду, стало для них бажаним орієнтиром; а втім, недоречне посеред нескінченної імли, воно не дало їм полегшення. Світло, здавалося, виходило із давно згаслого світу, як зірки, сяйво яких живе після їхньої загибелі. Зелений вогник мерехтів у просторі, вказуючи на те, що шлях вільний, закликаючи до руху там, де не було чому рухатись. «Який філософ вважав, що рух існує і без рухомих предметів? – подумала вона. – Це був його світ».

Вона помітила, що йде, докладаючи дедалі більше зусиль, немов долає якийсь опір, який був не тиском, а вгрузанням. Зиркнувши на Келлоґа, вона помітила, що він теж ішов, як людина, що опирається ураганові. Їй здавалося, що вони двоє – самотні люди, які вціліли у... у реальності; вона подумала про дві одинокі постаті, які протистоять не ураганові, а чомусь набагато гіршому – небуттю.

Незабаром Келлоґ озирнувся, а Даґні простежила за його поглядом: промінь світла позаду вже зник.

Вони не зупинилися. Дивлячись перед собою, він із приреченим виглядом потягнувся до кишені. Даґні була переконана, що це випадковий рух. Та він дістав пачку сигарет і простягнув їй.

Вона вже хотіла взяти цигарку, але раптом схопила Келлоґа за зап'ястя і видерла пачку з його рук. Це була звичайна біла пачка з єдиним тисненням – знаком долара.

– Дайте мені ліхтарик! – наказала вона, зупинившись.

Він слухняно зупинився і спрямував промінь ліхтарика на пачку в її руках. Вона мигцем зиркнула на його обличчя: він задавався трохи здивованим і дуже веселим.

На пачці не було ні написів, ні торговельної марки, ні адреси – лише золоте тиснення долара. На самих сигаретах був той самий знак.

– Де ви їх узяли? – запитала вона.

Він усміхнувся:

– Якщо ви достатньо знаєте, щоб запитати в мене про це, міс Таґґарт, то ви також мали б знати, що я не відповім.

– Я знаю, що за цим щось стоїть.

– За знаком долара? Дуже і дуже багато. За ним стоїть кожен жирний, свиноподібний персонаж у кожній карикатурі, що зображує ошуканця, хабарника, покидька. Це найпевніше тавро зла. За ним, як за грішми вільної країни, стоять здобутки, успіхи, таланти, творчі сили людей, і саме з цих причин його вважають тавром ганьби. Його випалено на чолі таких людей, як Генк Ріарден, – тавром прокляття. До речі, ви часом не знаєте, звідки походить цей знак? Він означає ініціали Сполучених Штатів.

Він відвів ліхтарик, але не рушив з місця. Даґні помітила гірку посмішку на його обличчі.

– Ви знаєте, що Сполучені Штати – єдина країна в історії, що використала власну монограму як символ гріха? Запитайте в себе, чому. Запитайте у себе, як довго може існувати країна, що таке вчинила, і чиї моральні стандарти зруйнували її. Це єдина країна в історії, де багатство здобувалося не обкраданням, а виробництвом, не силою, а торгівлею, єдина країна, чиї гроші були символом прав людини на її власний розум, працю, життя, щастя і на саму себе. Якщо це зло за стандартами цього світу, якщо це причина для того, щоб нас проклинати, тоді ми – прихильники та творці долара – приймаємо це і вибираємо прокляття цього світу. Ми готові гордо носити знак долара в себе на чолі, як наш символ шляхетності, символ нашої волі до життя і, якщо треба буде, до смерті.

Він простягнув руку за пачкою. Даґні тримала її в руках, немовби не хотіла віддавати, але здалась і поклала цигарки на його долоню. З навмисною повільністю, немовби намагаючись наголосити на цьому жесті, він запропонував їй сигарету. Даґні взяла її і стиснула губами.

Келлоґ узяв одну для себе, запалив сірник, вони прикурили і рушили далі.

Йшли напівпрогнилими шпалами, які без опору вгрузали у в'язкий ґрунт, крізь безмежне царство місячного сяйва та густого туману – з двома крапками живого вогню в руках і жаром двох невеличких кілець світла, що осявали їхні обличчя.

«Вогонь – це небезпечна сила, приборкана людиною, що тримає його у свої пальцях, – вона згадала слова старого,

який сказав їй, що ці цигарки не могли бути зроблені на землі. – Коли людина думає, у її свідомості живе вогняна іскра і, відповідно, як її відображення, вона мусить мати запалену сигарету».

– Сподіваюся, ви розкажете мені, хто їхній виробник, – вимовила вона безнадійно-прохальним тоном.

Він добродушно засміявся:

– Я вам навіть більше скажу: їх виготовив мій друг – для продажу, але в обхід держави. Він продає їх лише своїм друзям.

– Може, продасте мені цю пачку?

– Не думаю, що ви зможете її купити, міс Таґґарт, але добре, якщо ви хочете.

– Скільки вона коштує?

– П'ять центів.

– П'ять центів? – перепитала вона спантеличено.

– П'ять центів, – повторив він і додав: – Золотом.

Вона зупинилася, витріщившись на нього:

– Золотом?

– Так, міс Таґґарт.

– Гаразд, який у вас обмінний курс? Скільки це у звичайних грошах?

– Такого обмінного курсу не існує, міс Таґґарт. Не існує жодної суми фізичної чи духовної валюти, чий єдиний стандарт вартості – указ містера Веслі Моуча, за яку можна купити ці сигарети.

– Розумію.

Він поліз у кишеню, витягнув пачку і простягнув їй.

– Я дам їх вам, міс Таґґарт, – сказав він, – тому що ви заробили їх уже багато разів. І тому що вам вони потрібні для тієї ж мети, що й нам: нагадувати – у моменти відчаю, у самотності вигнання – про нашу справжню батьківщину, яка завжди була також і ваша, міс Таґґарт.

– Дякую, – промовила Даґні. Вона поклала цигарки до кишені. Келлоґ помітив, як тремтіла її рука.

На шляху до четвертого та п'ятого дорожнього знаку вони мовчали, не маючи сил ні на що, крім ходи. Далеко попереду побачили пляму світла: надто низько над горизонтом і надто яскраву, щоб бути зіркою. Вони йшли, не зводячи погляду з

цієї плями, і мовчали, аж поки переконалися, що це потужний електричний маяк посеред прерії.

– Що це? – запитала вона.

– Я не знаю, – відповів Келлоґ. – На вигляд, наче...

– Ні, – різко перебила вона, – це неможливо. Тільки не тут.

Даґні не хотіла, щоб він озвучив здогад, від якого вона відмовилася певний час тому. Вона не дозволяла собі думати про це, знати, що думка – це і є надія.

Вони знайшли телефонну будку на п'ятому дорожньому знаку. Маяк сяяв несамовитим полум'ям холодного вогню десь за кілометр на схід від них.

Телефон працював. Коли вона підняла слухавку, гудок видався їй диханням живої істоти. Потім протяжний голос відповів:

– Джіссап, Бредшоу.

Голос здавався сонним.

– Це Даґні Таґґарт...

– Хто?

– Даґні Таґґарт, «Таґґарт Трансконтиненталь».

– Ох, ох, так... Розумію. Слухаю вас.

– Я телефоную з вашого дорожнього телефону номер вісімдесят три. За одинадцять кілометрів звідси зупинилася «Комета». Її покинули. Бригада щезла.

На тому кінці мовчали.

– А що ви хочете, щоб я зробив?

Даґні не вірила власним вухам.

– Ви нічний диспетчер?

– Так.

– Тоді терміново вишліть до нас іншу бригаду.

– Цілу бригаду пасажирського поїзда?

– Авжеж.

– Зараз?

– Так.

Знову пауза.

– Правилами це не передбачено.

– Покличте до телефону головного диспетчера, – задихаючись, мовила Даґні.

– Він у відпустці.

– То з'єднайте з начальником відділення.

– Він на кілька днів поїхав до Лорела.

– Покличте якусь відповідальну особу.

– Я відповідальна особа.

– Послухайте, – повільна промовила вона, насилу зберігаючи терпіння, – ви розумієте, що посеред прерії стоїть пасажирський потяг?

– Так, але звідки я знаю, що мені в такому випадку робити? В інструкціях про таке не сказано. Якщо у вас сталася аварія, ми вишлемо аварійну бригаду, але якщо аварії не було... вам не потрібна аварійна бригада, так же?

– Ні. Нам не потрібна аварійна бригада. Нам потрібні люди. Ви розумієте? Живі люди, щоб керувати потягом.

– В інструкціях нічого не сказано про поїзди без персоналу. Або про персонал без поїзда. В інструкціях немає такого пункту, за яким можна було б викликати посеред ночі бригаду і вислати її кудись на пошуки поїзда. Я ніколи раніше не чув про таке.

– Ви зараз про таке чуєте. Ви не знаєте, що робити?

– А хто я такий, щоб знати?

– А ви знаєте, що ваша робота – стежити за рухом поїздів?

– Моя робота полягає у дотриманні інструкцій. Якщо я вишлю бригаду, коли цього робити не варто, сам лише Господь знає, що може статися! Що скаже Рада стандартизації та всі їхні постанови? Хто я такий, щоби брати на себе відповідальність?

– А що станеться, якщо ви залишите поїзд на колії?

– Це не моя провина. Це мене не стосується. Вони не зможуть обвинуватити мене. Я нічого не можу з цим зробити.

– Ви можете.

– Але мені ніхто не наказав.

– Я вам наказую!

– Звідки мені знати, можете ви мені наказувати чи ні? Ми не зобов'язані укомплектовувати рухомий склад «Таґґарт Трансконтиненталь». У вас мають бути власні бригади. Ось що нам казали.

– Але це надзвичайна ситуація!

– Ніхто нічого не казав мені про надзвичайні ситуації.

Даґні знадобилося кілька секунд, щоб себе опанувати. Вона бачила, як Келлоґ спостерігає за нею, весело і трохи гірко всміхаючись.

– Послухайте, – сказала вона у слухавку, – ви знаєте, що «Комета» мала прибути до Бредшоу три години тому?

– Так, звісно. Але ніхто цим не переймається. У наш час жоден поїзд не ходить за розкладом.

– То ви хочете, щоб ми назавжди заблокували вашу колію?

– У нас нічого не заплановано за розкладом до четвертого номера, пасажирського потяга в північному напрямку з Лорела, о восьмій тридцять ранку. Ви можете почекати до того часу. Тоді працюватиме денний диспетчер. Зможете поговорити з ним.

– Кінчений ідіот! Це «Комета»!

– А мені що до того? Це не «Таґґарт Трансконтиненталь». Ви забагато хочете як на свої гроші. А нам від того нічого, крім головного болю та понаднормової роботи без додаткової оплати для простих робітників, – його голос зірвався на нахабне скиглення. – Ви не маєте права так зі мною розмовляти. Минули ті часи, коли ви могли так розмовляти з людьми.

Вона ніколи не вірила, що є люди, на яких подіє певний прийом, яким вона ніколи не користувалася. Таких людей не брали на роботу в «Таґґарт Трансконтиненталь» і їй ніколи досі не випадало мати з ними справу.

– Ви знаєте, хто я? – запитала вона холодним, владним і погрозливим тоном.

Це спрацювало.

– Я... Я здогадуюся, хто, – відповів він.

– Тоді дозвольте мені сказати: коли ви негайно не пришлете бригаду, ви втратите роботу через годину після мого приїзду в Бредшоу, а я рано чи пізно туди дістануся. Зробіть так, щоб це було рано.

– Так, мем, – відповів він.

– Викличне повну бригаду для пасажирського поїзда і накажіть їм довезти нас до Лорела, де ми маємо власну бригаду.

– Так, мем, – повторив він. – А ви скажете начальству, що це ви наказали мені так вчинити?

– Скажу.

– І ви відповідаєте за це рішення?

– Я.

Настала пауза, потім він безпорадно запитав:

– А як же я вишлю людей? У більшості з них немає телефону.

– У вас є кур'єр?

– Так, але він з'явиться тут лише вранці.

– А є бодай хтось поблизу вас?

– Прибиральник у депо.

– Пошліть його.

– Так, мем. Повисіть на лінії.

Даґні притулилася до стінки будки й чекала. Келлоґ усміхався.

– І з такими людьми ви пропонуєте мені керувати залізницею? Трансконтинентальною залізницею? – запитав він.

Вона знизала плечима.

Даґні не могла відвести очей від маяка. Він здавався таким близьким. І начебто так легко було дістатися до нього. Вона відчувала, наче в ній затято пульсує якась невизнана думка, пронизуючи своїми ударами мозок: людина, здатна використовувати невичерпне джерело енергії, людина, що працює над двигуном, який зробить непотрібними решту двигунів... Вона могла би спілкуватися з нею, з її розумом через кілька годин... Лише через кілька годин... А що, як немає потреби так поспішати? Але вона цього хотіла. Це все, чого вона хотіла... Її робота? Яка була її робота? Прагнути найповнішого, найточнішого використання її розуму? Чи провести решту свого життя у роздумах про людину, яка нездатна працювати нічним диспетчером? Чому вона вирішила залишитися на роботі?

Чи зробила вона це для того, щоб залишитися там, звідки вона починала – нічним диспетчером на станції Рокдейл? Ні, нижче цього. Вона була кращою за того диспетчера, навіть у Рокдейлі. Можливо, такий і мав бути підсумок: опинитись у кінці шляху нижче, ніж на його початку?.. Не було причин поспішати? Вона була причиною... Їм потрібні поїзди, але не потрібен двигун? Їй потрібен двигун... Її обов'язок? Перед ким?

Диспетчер пішов надовго; коли повернувся, голос його лунав похмуро:

– Ну, прибиральник сказав, що він може покликати людей, але це не має сенсу, тому що як я пошлю їх до вас? У нас немає локомотива.

– Немає локомотива?

– Ні. На одному до Лорела поїхав начальник, а інший ремонтують у депо вже кілька тижнів, і стрілка сьогодні вранці зламалась, її ремонтуватимуть до завтрашнього вечора.

– А як щодо локомотива аварійної бригади, яку ви обіцяли вислати до нас?

– Ох, він на півночі. У них учора сталася аварія. Він іще не повернувся.

– А паротяг у вас є?

– У нас його ніколи не було. І в околиці ніде немає.

– А дрезина?

– Так. Дрезина є.

– То пришліть їх із дрезиною.

– Ох... Так, мем.

– Перекажіть своїм людям зупинитися тут, біля телефону номер вісімдесят три, щоб забрати мене і містера Келлоґа, – вона дивилася на маяк.

– Так, мем.

– Зателефонуйте до начальника поїзної бригади в Лорелі, повідомте про запізнення «Комети» і поясніть йому, що сталося, – вона поклала руку до кишені й раптово стиснула пальці, намацавши пачку сигарет.

– Скажіть, – запитала вона, – а що то за маяк десь за кілометр звідси?

– Від того місця, де ви зараз? Ох, це, очевидно, запасний аеродром компанії «Флеґшіп Ейрлайнз».

– Ясно... Ну, здається, все. Забезпечте вчасний виїзд вашої бригади. Скажіть, щоб вони забрали містера Келлоґа біля телефону номер вісімдесят три.

– Так, мем.

Вона поклала слухавку. Келлоґ усміхався.

– Аеродром, так? – запитав він.

– Так, – вона й далі дивилася на маяк, стискаючи пачку сигарет у кишені.

– То вони підберуть містера Келлоґа?

Даґні повернулася до нього, усвідомивши, яке рішення – всупереч її волі – прийняв її розум.

– Ні, – сказала вона, – ні, я не покину вас тут. Просто в мене дуже важлива справа на Заході, куди мушу поспішати. Тому

подумала, що непогано було б знайти літак, але зробити я це не можу, та й потреби такої немає.

– Ходімо, – сказала вона, рушаючи у напрямку аеродрому.

– Але я...

– Якщо ви хочете зробити щось набагато важливіше, ніж бавитися з цими кретинами, то ходімо.

– Найважливіше на світі, – прошепотіла вона.

– Я візьму на себе відповідальність і доправлю «Комету» до вашої людини в Лорелі.

– Дякую... Але якщо ви сподіваєтеся... Я не тікаю, розумієте?

– Я розумію.

– Тоді чому ви так хочете допомогти мені?

– Щоб ви бодай раз у житті зрозуміли, що означає робити те, що вам хочеться.

– Шанси, що на аеродромі є літак, – невеликі.

– Шанси завжди є.

На краю летовища стояло два літаки. Один – напівобвуглений каркас, що й на брухт не годиться, а другий – новесенький моноплан «Двайт Сандерс», об'єкт пристрасної мрії всіх американців.

На аеродромі був лише один заспаний черговий – молодий, присадкуватий та огрядний; судячи з його лексикону, якщо не рахувати слабкого натяку на освіту в коледжі, – брат по розуму нічного диспетчера із Бредшоу. Він нічого не знав про ці два літаки: вони стояли тут, відколи він заступив на службу ще рік тому. Він ніколи не цікавився ними, як і всі решта. У тихому скнінні далеко від центрального офісу, під акомпанемент повільного вмирання великої авіакомпанії, про моноплан «Сандерс» забули. Про такі цінності забували повсюдно...

Молодому черговому не дали жодних інструкцій щодо того, зобов'язаний він тримати «Сандерс» на летовищі чи ні. Рішення замість нього було прийнято за допомогою безцеремонної, самовпевненої манери двох незнайомців – візитною карткою міс Даґні Таґґарт, віце-президента залізниці, короткими натяками на секретну термінову місію (яка йому одразу ж нагадала про Вашингтон), згадкою про угоду з якимись шишками з авіакомпанії у Нью-Йорку, чиїх імен він ніколи досі не чув, чеком на п'ятнадцять тисяч доларів, підписаним міс Таґґарт (у якості

застави до повернення літака «Сандерс») і ще одним чеком на двісті доларів за його особисту згоду.

Він заправив літак, перевірив його так старанно, як тільки міг, знайшов мапу аеродромів країни, і вона побачила, що летовище в околицях Афтона, штат Юта, позначено як таке, що досі існує. Вона була занадто схвильована і дуже поспішала, щоби щось відчувати, але в останній момент, коли черговий увімкнув прожектори, коли вона була готова піднятися на борт, зупинилась і поглянула на порожнє небо, а потім на Оуена Келлоґа. Він стояв, самотній у яскравому білому світлі, на острівці цементу в колі сліпучих вогнів, за якими не було нічого, крім безкрайньої ночі. Даґні раптом замислилася, хто з них двох іде назустріч більшій небезпеці.

– Якщо зі мною щось станеться, – сказала вона, – ви скажете Едді Віллерсу з мого офісу, щоб він дав роботу Джеффу Елієну, як я обіцяла?

– Так, скажу... Чи це все, що ви хочете переказати... якщо з вами раптом щось станеться?

Вона поміркувала над його словами і сумно всміхнулася:

– Так, думаю, все... Крім одного: розкажіть іще Генкові Ріардену, як усе сталося. Скажіть, що це я просила вас йому це переказати.

– Гаразд, перекажу.

Вона підняла голову і твердо мовила:

– Однак я не думаю, що щось станеться. Коли доїдете до Лорела, зателефонуйте у Вінстон, штат Колорадо, перекажіть, що я буду там завтра пополудні.

– Добре, міс Таґґарт.

Даґні хотіла потиснути йому руку на прощання, але цього здалося їй замало. Вона згадала, що Келлоґ казав про хвилі самотності. Вона витягла пачку і мовчки запропонувала одну з його сигарет. Він з розумінням усміхнувся і невеличке полум'я сірника, що підпалило дві їхні сигарети, було найміцнішим рукостисканням.

Потім вона піднялася на борт, і свідомість стала невіддільна від її рухів, вони злилися в єдиний потік, формуючи спільну сутність, як ноти симфонії: дотик руки до стартера, шум заведеного, як гірський каменепад, мотора, будь-який контакт із часом у неї за спиною, обертання лопаті пропелера, що щезала

у крихкому блиску збуреного повітря, прорізаючи простір попереду, виїзд на злітну смугу, коротка пауза, потім поштовх, довгий, небезпечний розгін, розгін по прямій лінії, що набирав силу, витрачаючи її на дедалі більше прискорення, пряму лінію до мети; і, нарешті, момент, коли земля залишилася внизу, а лінія, не обірвавшись, продовжилася у просторі простою та природною дією – підйомом.

Вона побачила телеграфні стовпи, що пропливали вздовж залізничних колій. Земля падала вниз, і вона відчувала, немовби вагота спливає з її кісточок, немовби планета зменшилася до розміру ядра, прив'язаного до засудженого, ядра, яке вона тягала за собою і щойно позбулась.

Її тіло погойдувалося, сп'яніле від цього відкриття, а її літак розгойдувався з її тілом, і земля внизу кружляла в ритмі погойдування літака. Даґні виявила, що її життя тепер у її руках, що немає потреби сперечатися, пояснювати, вчити, благати, боротися, – лише дивитись, думати і діяти. Потім земля зробилася пласка і ставала дедалі більш схожою на чорний аркуш, що з поступовим підйомом вгору ширшає. Коли вона востаннє поглянула вниз, вогні летовища зникли, залишилося лише світло маяка, схоже радше на іскру Келлоґової цигарки, що миготить у темряві останнім салютом.

Вона залишилася на самоті з вогниками на панелі інструментів і розсипом зірок за склом кабіни. Її ніщо не могло підтримати, крім стугоніння двигуна і розуму людей, що створили цей літак. Але що ж іще всюди підтримує людину? – подумала вона.

Курс літака лежав на північний захід, прорізуючи по діагоналі штат Колорадо. Вона знала, що обрала найнебезпечніший маршрут через широку смугу найгіршої гірської гряди, але цей шлях був найкоротший, а небезпека залежала від вибору висоти. Проте жодні гори не здавалися такими небезпечними, як диспетчер із Бредшоу.

Зорі нагадували піну, а небеса, здавалося, плавно погойдувалися, і в цьому погойдуванні формувалися бульбашки, переливалися хвилі. Іноді на землі спалахували вогники, що були яскравіші за нерухому синяву вгорі. Але земля висіла самотньо між попелястою чорнотою та потойбічною синявою і,

здавалося, вона бореться за свою крихку основу, вітає її – й тікає геть.

Бліда смуга річки повільно виринула з порожнечі та довго залишалася в полі зору Даґні, непомітно ковзаючи їй назустріч. Вона була схожа на тонку знекровлену вену, що світилася крізь шкіру землі.

Потім Даґні побачила вогні міста, схожі на пригоршню золотих монет, розкиданих по прерії, несамовито яскраві вогники, підживлені електричним струмом. Вони здавалися такими ж далекими, як і зорі, – й такими ж недосяжними. Енергія, яка їх запалила, щезла, сила, яка створила електростанції в порожній прерії, зникла, і Даґні не знала, як її повернути назад. Але це були її зорі, – думала вона, дивлячись униз; це була її мета, її маяк, бажання, що несло її цим курсом. Те, що інші начебто відчували, дивлячись на зорі – зорі, безпечно віддалені на мільйони років, які не вимагали жодних вчинків і своїм служінням підтверджували марноту всього земного, – вона відчувала, дивлячись на електричні лампи, що освітлювали вулиці міста. Саме ця земля внизу і була висотою, якої вона хотіла досягти, і Даґні дивувалася, як її можна було втратити; хто перетворив її на ядро ув'язненого, яке вона приречена тягати по багнюці; хто перетворив обіцяну велич на видіння, якого ніколи не досягти. Але місто щезло і треба було дивитися вперед, на гори Колорадо, що виринали на її шляху.

На панелі інструментів маленька стрілка показувала, що літак піднімається вгору.

Шум двигуна, що пульсував у металевому корпусі навколо неї, тремтіння штурвалу під її долонями, неначе робота серця, напруженого в неймовірному зусиллі, розповідали Даґні про ту силу, яка несла її понад вершинами. Тепер земля нагадувала спотворену скульптуру, що погойдувалася з боку в бік, оболонку, що обстрілювала літак раптовими спалахами. Вона дивилася на них, як на зазубрені чорні борозни, спушені в молочному зоряному безмежжі просто на її шляху; вони ставали дедалі ширші. Її розум злився з її тілом, а тіло стало одним цілим із літаком; вона боролася з невидимою помпою, що тягнула її вниз, боролася з раптовими поривами вітру, що розгойдували землю. Здавалося, ще трохи – і земля зіллється з небом, затягнувши за собою половину гір. Це було схоже на боротьбу з

крижаним океаном, де зіткнення з однією хвилею може виявитися фатальним.

Можна було перевести подих, коли гори опускалися вниз і літак пролітав над застеленими туманом долинами. Потім туман піднімався вгору, поглинаючи землю, і Даґні немовби зависала у просторі, залишаючись нерухомою, сам-на-сам зі звуком двигуна.

Але їй і не потрібно було дивитися на землю. Панель інструментів була тепер її органом зору. Це був об'єднаний зір найкращих умів, здатних керувати її польотом. «Їхній сконденсований зір, – думала вона, – запропоновано мені, а від мене вимагається лише вміння читати ці підказки. Яким чином їм заплатили за це – тим, хто дарує зір? Від сконденсованого молока до сконденсованої музики та сконденсованого зору точних інструментів. Яке багатство вони подарували світові і що вони здобули натомість?»

Де вони тепер? Де тепер Двайт Сандерс? Де винахідник її двигуна?

Туман піднімався все вище, і несподівано Даґні побачила у просвітку над горами вогняну пляму. Це було не електричне світло, а самотнє полум'я в темряві землі. Даґні зрозуміла, куди вона прилетіла, – впізнала це полум'я. Це був Смолоскип Ваятта.

Даґні наближалася до своєї мети. Десь за її плечима, на північному сході, височіли скелі, пронизані тунелем «Таґґарт Трансконтиненталь». Гори плавно переходили в дедалі більш однорідний ґрунт штату Юта. Вона спрямувала літак нижче над землею.

Зорі зникали, небеса ставали темніші, але серед басаманів хмар на сході з'явилися вузькі щілинки: спочатку – як нитки, потім – як слабкі лінії, згодом – як прямі смуги, які ще не були рожеві, але вже й не сині. Це було майбутнє світло, перші ознаки близького світанку. Вони з'являлися та зникали, поволі стаючи чистішими, залишаючи небо темнішим, потім розширюючись, неначе обіцянка, яка відчайдушно прагне бути виконаною. У голові Даґні зазвучала музика, яку вона нечасто згадувала: не «П'ятий концерт» Гейлі, а четвертий, плач важкої битви з могутніми акордами головної теми – далекого видіння, що його реально досягнути.

Вона побачила аеродром Афтона за кілька миль; спочатку – як вмістилище іскор, а потім – як яскравий спалах білих променів. Він був освітлений для літака, який готувався до злету, і вона мусила почекати з приземленням. Кружляючи в темряві над полем, вона побачила срібне тіло літака, що злітав, наче фенікс із білого полум'я; по прямій лінії, що залишала в небі зникомий світляний слід, він повернув на схід.

Потім Даґні спрямувала свій літак по вже второваному шляху і опинилася в освітленій вирві проміння. Вона побачила бетонну смугу, що летить їй в обличчя, відчула поштовх коліс, що вчасно збавляли хід літака; потім смуга руху скоротилася і літальний апарат, немовби перетворившись на автомобіль, плавно покотився посадковою смугою.

Це був невеличкий приватний аеродром, що обслуговував нечисленні рейси індустріальних концернів, які ще залишалися в Афтоні. Вона побачила самотнього чергового, який біжить до неї. Літак зупинився і вона зістрибнула на землю. Години польоту випаровувалися з її свідомості нетерплячим очікуванням того, що станеться за кілька хвилин.

– Чи можна тут знайти машину, яка терміново відвезла б мене у Технологічний інститут? – запитала вона.

Черговий спантеличено подивився на неї.

– Навіщо? Думаю, так. Але... навіщо? Там нікого немає.

– Там містер Квентін Деніелс.

Черговий повільно похитав головою, а потім різко підняв палець, показуючи у східному напрямку на літак у небі, слід якого повільно розчинявся.

– Містер Деніелс зараз там.

– Що?

– Він щойно вилетів.

– Вилетів? Навіщо?

– Він вилетів разом із чоловіком, який прибув по нього двітри години тому.

– Що то за чоловік?

– Я не знаю, ніколи раніше його не бачив. Але, Господи, який же у нього прекрасний літак!

Даґні знову опинилася за штурвалом, машина розігналася по злітній смузі й піднялась у небо. Її літак був наче куля,

націлена на два вогники – червоний і зелений, – що мерехтіли, зникаючи, на сході. А вона весь час повторювала:

– О, ні, вони не втечуть! Не втечуть! Не втечуть!

Раз і назавжди, – думала Даґні, стискаючи штурвал, немовби це був ворог, якому не можна було дати втекти. Її слова вибухали у свідомості, залишаючи за собою вогняний слід. Раз і назавжди... Зустрітися з ворогом сам-на-сам... Довідатися, хто він і куди ховається. Двигун... Він не забере двигун у темряву нелюдської невідомості... Цього разу він не втече...

На сході з'являлася смужка світла. Здавалося, вона народжується з землі, немов довго тамоване дихання, яке виходить на свободу. Високо в небі літак незнайомця був єдиною плямою, що змінювала колір і спалахувала тут і там, як вістря вагадла, що гойдається в темряві, відмірюючи час.

Крива польоту наближала цей проблиск до краю землі, а Даґні нарощувала швидкість, намагаючись не втратити його з поля зору, не дати йому злитися з горизонтом і зникнути. Світло струменіло в небеса, немовби вирване з землі літаком незнайомця. Літальний апарат прямував на південний схід, і вона мчала слідом за ним назустріч світанку.

Небеса кольору прозоро-зеленого льоду перетворювалися на бліде золото, і це золото накрило озеро під тонкою плівкою рожевого скла. Колір того забутого ранку – це перше, що вона побачила на землі. Хмари пропливали довгими смугами димчастої синяви. Вона не зводила своїх очей із літака незнайомця, немовби її погляд слугував тросом, що утримував її власний літак. Переслідуваний літак був тепер невеличким чорним хрестиком, дедалі меншою шаховою клітинкою, позначеною на яскраво освітленому небі.

Потім Даґні помітила, що хмари не розсіюються, а стоять, застиглі, над обрієм, і зрозуміла, що літак тримає курс на гори Колорадо, і що вона знову змушена буде пережити боротьбу зі стихіями. Вона відзначила це для себе без жодних емоцій. Їй було абсолютно байдуже, чи її літаку і її тілу не забракне сил спробувати це ще раз. Поки залишається бодай трохи сили, вона переслідуватиме цю зникому плямку, яка забирає останнє, що залишилося в неї на цьому світі. Даґні не відчувала нічого, крім порожнечі, яку покинув вогонь, сповнений ненависті, злоби та відчайдушного імпульсу боротися не на життя,

а на смерть. Усе злилося в єдину крижану смугу, в єдине рішення – переслідувати незнайомця, хоч ким би він був, хоч куди б її привів, переслідувати і... Цієї думки Даґні так і не завершила, але її закінчення виникло немовби саме собою із порожнечі: і віддати своє життя. Але спочатку – забравши його у того чужинця.

Як автомат, її тіло виконувало рухи керування літаком. Внизу, в синюватому тумані, кружляли гори, а гострі вершини піднімалися на шляху, немов туманні скупчення мертвотної синяви. Вона помітила, що відстань між літаками зменшилася: переслідуваний збавив швидкість перед небезпечною перепоною, натомість вона летіла так само, не замислюючись про небезпеку, – лише м'язи її рук і ніг напружилися, щоб утримати літак на висоті. Її губи були настільки щільно стиснуті, що мало не перетворилися на посмішку: саме цей чоловік попереду вів її літак, думала вона; він дав їй силу переслідувати його з безпомильним автоматизмом сомнамбули.

Немовби підкоряючись її волі, стрілка висотоміра на панелі інструментів повільно піднімалася вгору. Даґні здіймалася і здіймалася дедалі вище, не знаючи, наскільки їй вистачить дихання, і як довго ще витримає пропелер.

Незнайомець летів на південний схід, до найвищих гір, що затуляли сонце.

Перший промінь світла торкнувся саме до його літака. На мить він спалахнув білим полум'ям, відкидаючи врізнобіч від своїх крил яскраве проміння.

Потім сонце осяяло вершини гір: Даґні побачила, як світло впало на сніг у розколинах, потім заструменіло гранітними схилами. Воно викарбовувало на схилах химерні тіні й надавало горам живої завершеності форм.

Даґні пролітала зараз над найширшою смугою гірського хребта Колорадо – незаселеного, непридатного для життя, недоступного для людей: ані пішки, ані на літаку. В радіусі сотень кілометрів приземлитися було неможливо. Вона поглянула на паливний датчик: залишалося щонайбільше на півгодини польоту. Незнайомець наближався до іншого, ще вищого хребта. Даґні здивувалася, що він обрав цей курс, де не було і не могло бути жодного повітряного маршруту. Їй захотілося,

щоб цей хребет залишився позаду; вона сподівалася, що це остання перепона, яку вона могла подолати.

Літак незнайомця несподівано зменшив швидкість. Він почав втрачати висоту саме у ту мить, коли Даґні очікувала підйому. На його шляху виріс гранітний бар'єр, що рухався назустріч, наближаючись до його крил, – але довга, плавна лінія руху переслідуваного літака сходила вниз. Даґні не зауважувала ні поломки, ні зіткнення, ні механічного ушкодження; це виглядало, наче контрольований рух. Раптом на його крилах спалахнуло сонячне світло, літак пішов широкими плавними колами, проміння розбивалося об його корпус, наче водяні бризки. Це було схоже на приземлення там, де приземлення було немислиме.

Даґні дивилася, навіть не намагаючись зрозуміти, і не вірячи в те, що вона бачить, очікуючи рвучкого злету вгору, що дасть змогу літаку відновити свій курс. Але легкі, плавні кола спускалися дедалі нижче, до землі, якої вона не бачила і не насмілювалася щось припускати... Ряди гранітних зубців, неначе рештки велетенської щелепи, виросли між їхніми літаками. Вона не могла знати, що лежить на дні цього руху по спіралі.

Вона лише знала, що це не справляло враження самогубства, хоча, за логікою, саме ним і мало бути.

Даґні побачила, як на крилах блищить сонячне світло. Потім, наче тіло дайвера, що пірнає головою у воду, з розпростертими руками, літак поринув униз і зник за грядою гір. Вона летіла, очікуючи, що він з'явиться знову, не мала сили повірити, що стала свідком жахливої катастрофи. Вона наблизилася до місця, де впав літак. Здавалося, там мала бути долина, зусібіч оточена гранітними стінами.

Вона долетіла до долини і поглянула вниз. Там не було жодного місця для приземлення. І не було жодного сліду літака.

Дно ущелини на вигляд було, як поверхня земної кори, утворена в епоху, коли земля застигала, і відтоді залишилася незмінною. Перед очима Даґні постала гряда каміння, навареного одне на одного. Брили нависали химерними утвореннями – з довгими, темними ущелинами і кількома покрученими соснами, які напівгоризонтально росли в повітрі.

Внизу не було рівної ділянки навіть завбільшки з носову хустинку. Тут не було місця, де можна було б сховатися літаку. Як, утім, не було видно і його уламків.

Даґні різко нахилила літак, кружляючи над долиною і поступово знижуючись. Завдяки грі світла, що її походження неможливо було пояснити, дно долини, здавалося, осяяне набагато яскравіше, ніж решта землі.

Вона могла досить чітко розгледіти, що літака там немає. Хоча це здавалося неможливим.

Даґні кружляла, опускаючись дедалі нижче. Озирнулася навколо; раптом, злякавшись, подумала, що цього спокійного літнього ранку вона, сама-самісінька, загублена в районі Скелястих гір, куди не долетить жоден літак, із пальним майже на нулі, шукала апарат, якого ніколи не існувало, переслідувала руйнівника, який зник так само, як він зникав завжди. Можливо, це була лише примара, видиво, що привело її сюди на загибель. Та наступної миті вона мотнула головою, щільніше стиснула вуста й опустилася ще нижче.

Подумала, що не може покинути таке велике багатство, як інтелект Квентіна Деніелса, на одному з цих каменів унизу, і якщо він живий і в межах досяжності, вона мусить допомогти йому. Вона опустилася всередину кола, оточеного стінами долини. Політ став небезпечний, простір дедалі тіснішав, але вона спускалася все нижче; її життя тепер залежало від її зору, який виконував два завдання: стежив за поверхнею долини і за гранітними стінами, в які, здавалося, незабаром вріжуться крила її літака.

Даґні відчувала небезпеку, як складову своєї роботи. Вона більше не мала жодного особистого стосунку до неї. Дике відчуття, що охопило її, було майже радістю. Це був останній шал програної битви. Ні! – подумки кричала вона, кидаючи виклик руйнівникові, світові, який вона покинула, минулим рокам, довгій низці поразок. Ні!.. Ні!..

Ні!..

Вона ковзнула очима по панелі інструментів і раптом застигла, затамувавши подих. Коли вона востаннє дивилася на нього, її висотомір показував три тисячі триста п'ятдесят метрів. А тепер на ньому була цифра три тисячі п'ятдесят. Але дно

долини не наблизилося. Воно залишалося на тій самій відстані, на якій було, коли вона вперше поглянула вниз.

Вона знала, що цифра дві тисячі чотириста метрів означає рівень землі у цій частині Колорадо. Але Даґні не відчувала свого зниження.

Вона не помічала, що земля, така чітка та близька з висоти, здавалася тепер надто туманною і далекою. Вона дивилася на ті ж скелі, з тієї ж точки, але вони не збільшувалися, їхня тінь не рухалась, а дно долини світилося тим таки дивним неприродним світлом.

Даґні подумала, що висотомір зламався і продовжувала кружляти. Вона побачила, що стрілка приладу падає; бачила, що гранітні стіни піднімаються, бачила, що кільце гір стає дедалі вище; їхні вершини, тісно змикаючись, поринають у небо. Але дно долини залишається незмінне, немовби вона падає у безмірну криницю, дна якої ніколи не досягнути. Стрілка продовжувала падати: дві тисячі дев'ятсот, дві тисячі вісімсот, дві тисячі сімсот, дві тисячі п'ятсот.

У спалаху світла, що вразив її, не було джерела. Воно вибухнуло, як повітря, сліпучим холодним вогнем, несподівано і беззвучно. Ударом її відкинуло назад, руки випустили штурвал і вона затулила ними очі. За якусь мить знову вчепилася у штурвал, спалах світла згас, але літак трусило, на вуха тиснула тиша, а гвинт застиг: її двигун заглух.

Даґні намагалася підняти машину вгору, але літак опускався вниз. Вона побачила, що назустріч летить земля. Не безформні кам'яні брили, а зелена трава там, де досі не було жодного поля.

Часу розгледіти решту не було. Не було часу на пошуки пояснень. Не було часу на вихід зі штопора. Земля насувалася на неї зеленою стелею, була вже за кількасот метрів, і ця відстань стрімко скорочувалася.

Розгойдуючись з боку в бік, як розбите вагадло, вчепившись у штурвал, то на сидінні, то на колінах, вона намагалася змусити літак до плавної посадки, щоб приземлитися на живіт, натомість зелене поле кружляло навколо неї, прокочувалося над нею, а потім унизу. Його спіральні кільця дедалі ближчали. Вчепившись у штурвал, не знаючи, чи вдасться їй посадити літак і приборкати зникомий простір і час, вона відчувала в

усій повній, шаленій чистоті особливу сутність існування, яке завжди належало їй. В освяченій миті любові, в її бунтівному запереченні катастрофи, в її любові до життя і до тієї найбільшої коштовності, якою була вона сама, вона відчула могутню, горду впевненість у тому, що виживе.

І Дагні відповіла землі, що летіла їй назустріч; вона чула у своїй свідомості, як насмішку над долею, як крик непокори, слова, які вона ненавиділа, які досі були для неї символом поразки, відчаю та благання про допомогу:

– Чорт забирай! Хто такий Джон Ґолт?

ХТО МИ Є

Ми стартували у вересні 2006 року в Києві. Сьогодні ми працюємо майже у всіх сегментах українського книжкового ринку і видаємо художню прозу, історичну мемуаристику й есеїстику, ділову та світоглядну літературу.

Ви розгорнули одну з наших книг, яку ми створювали для того, щоб вразити, здивувати й об'єднати читачів. Яка ціль будь-якого автора, опублікованого нами?

Розважити і навчити новому? Так. Ми працюємо для інтелектуального задоволення найвибагливішого читача. Прославитися? Цілком можливо, ми видаємо найнесподіваніші тексти, які нам вдалося знайти. Якщо ви щойно прочитали найцікавішу і найкориснішу у вашому житті книгу, розкажіть нам про неї.

Ми працюємо, щоб зацікавити вас особисто.

Якщо ми допоможемо вам створити нові ідеї, сенси, проекти і цінності – ми здійснимо українську культурну революцію і на рівні думок, емоцій, і в реальності. Ми віримо в соціальний капітал.

Революція Гідності триває. Революційне мислення і вільні мізки – це наш з вами капітал. Українці прагнуть бути ближчими до європейського культурного простору та шукають концептуальні ультрасучасні культурні ініціативи, яких не було до сьогодні.

БУДЬТЕ З НАМИ!

Владислав Кириченко,
засновник агенції «Наш Формат»,
громадський діяч, меценат
www.facebook.com/omnitip

Антон Мартинов,
директор агенції «Наш Формат»
www.facebook.com/antonio.martynov

НАЙКРАЩЕ З МОЖЛИВОГО — НАШ ФОРМАТ

Ми у Facebook

Приєднуйтесь до нас у Facebook!
Усе найцікавіше з перших вуст: www.facebook.com/NashFormat

ЩО МИ РОБИМО

Перші книги «Нашого Формату» вийшли в співпраці з видавництвами-партнерами, зокрема мемуари Лі Куан Ю **«Сингапурська історія: із третього світу в перший»** (2011), активне книговидання агенції розвивається з кінця 2012 року. У видавництві «Наш Формат» побачила світ серія книг історика Володимира В'ятровича **«Історія з грифом «Секретно»** (2012; 2013). Найновіші наші видання історичної тематики – наукова розвідка Олександра Гогуна **«Сталінські командос»** (2014), нарис Юрія Фельштинського та Михайла Станчева **«Третя світова: Битва за Україну»** (2015).

Найбільшу популярність серед українців здобув лонгселер всеукраїнського мистецько-культурного проекту Антіна Мухарського **«Жлобологія»,** в якій феномен жлобства відверто описали скандальні, знамениті митці й науковці.

Із 2014 року ми почали роботу над серією світових бестселерів українською мовою. Видавництво «Наш Формат» готує до друку 20 топових світоглядних і бізнес-книг. Першим виданням цієї серії була книжка – **«Величні за власним вибором»** (2014) американського економіста Джима Коллінза і **«Моє життя та робота»** Генрі Форда. Ми видали українською найвпливовішу трилогію світової літератури **«Атлант розправив плечі»** (2015), бестселер молекулярного біолога Джона Медіни **«Правила розвитку мозку дитини»**. Готуються до друку такі видання: **«Від нуля до одиниці»** Пітера Тіля, **«Чому теорія еволюції істинна»** Джеррі Койна, **«Перегляд позитивного мислення: на основі нової науки про мотивацію»** Ґебріел Етінґен та інші корисні книжки.

На кожен наш паперовий варіант ми видаємо електронні версії книг, які можна придбати на сайтах: nashformat.ua, smart.kyivstar.ua, store.obreey.com. Планується розміщення на iTunes, Amazon Store, Google Book, iBookstore, Kobo Bookstore та інших світових ресурсах.

Маєте до нас пропозицію видання/перевидання цікавої книги?

Пишіть на електронну адресу директорові видавництва Антону Мартинову: martynov@nashformat.ua

Арт-простір

Мистецька агенція «Наш Формат» організовує у власному клубі за адресою: **м. Київ, пров. Бєлінського, 5** – зустрічі з письменниками та громадськими діячами, музичні концерти українських гуртів і майстер-класи. Підписуйтесь на нашу розсилку на www.nashformat.ua, у www.facebook.com/nashformat і залишайтеся в курсі останніх подій українського культурного фронту.

ДЛЯ ПРЕСИ **Відділ маркетингу та PR** (044) 222-53-49, (097) 904-36-96 pr@nashformat.ua	ДЛЯ МУЗИЧНИХ ГУРТІВ **Видавництво дисків** (044) 222-53-49, (097) 595-62-43 pub@nashformat.ua
ДЛЯ ГУРТОВИКІВ **Відділ збуту** (044) 222-53-69, (067) 247-57-17 order@nashformat.ua	ДЛЯ КЛІЄНТІВ **Інтернет-магазин** (044) 222-53-49, (067) 247-57-37 client@nashformat.ua

Інтернет-магазин www.nashformat.ua

пропонує україномовний культурний продукт – книги, музику, аудіокниги, широкий асортимент українського кіно, символіку та подарунки-сувеніри.

Швидка доставка замовлень здійснюється по Україні та світу через найзручніші методи доставки. Оплата – готівкою, карткою Visa/Mastercard, Webmoney, Privat24, PayPal. Асортимент крамниці – понад 10 000 найменувань.

Музичний лейбл «Наш Формат» і запис аудіокниг

Ми першими в Україні розпочали випуск україномовної аудіокниги й записали понад 200 аудіокниг.

«Наш Формат» також видав найкращі надбання світової та української літератури, яка входить у навчальні програми загальноосвітніх навчальних закладів країни. Наші аудіокниги озвучували: Ада Роговцева, Наталя Сумська, Петро Панчук, Борис Лобода, Євген Нищук та інші актори театру і кіно. Студія звукозапису агенції – чи не єдина в Україні саундпродакшн-студія, яка спеціалізується на записі аудіокниг. У нас записані: «*Залишинець. Чорний Ворон*» Василя Шкляра (2011), «*Доба. Сповідь молодого бандерівця*» Антіна Мухарського (2012), «*Лексикон інтимних міст*» Юрія Андруховича (2012), «*Весняні ігри в осінніх садах*» Юрія Винничука (2011).

Масштабний благодійний проект «Київстар» дарує казку дітям» ми здійснили разом з оператором мобільного зв'язку «Київстар» у 2012 році. 60 волонтерів-працівників найбільшого оператора озвучили 22 дитячі казки, зокрема українських і зарубіжних письменників. Проект охопив 12 інтернатів по всій Україні.

Ми записали аудіодиски: «*Мандри*» – *альбом «Світ»*, *Орест Лютий* – «*А я не москаль*», «*Тартак*» – «*Сімка*», «*Рутенія*» – «*Неопалима Купина*», «*Пропала Грамота*» – «*Чудернацька Сила*» *etc.*

Виробництво одягу

Принти на футболці – це форма самовираження і персональна ідеологія. Сьогодні модно й престижно носити на собі українські інтелектуальні гасла та принти витворів художників. Наші креативні футболки та реглани – з високоякісних українських матеріалів.

ДЕ МОЖНА КУПИТИ НАШІ КНИГИ

Наш Формат	м. Київ, провулок Бєлінського, 5; тел. 044 234 82 25
Інтернет-магазин www.nashformat.ua	(044) 222-53-49
Інтернет-магазин www.audiobooks.ua	м. Київ, просп. Московський, 6; тел. (044) 587-94-45
Інтернет-магазин www.yakaboo.ua	м. Київ, вул. Фрунзе, 160-Ю; тел.044 225-05-05
Наукова думка	м.Київ, вул. Грушевського, 4; тел. (044) 278-06-96
Сяйво	м.Київ, вул.Червоноармійська, 6; тел. 235-43-66, 261-43-53
Книгарня «Є»	м. Київ, вул. Лисенка, 3; тел. 235-88-50
Книгарня «Є»	м. Київ, пр. Повітрофлотський 33/2; тел. 275-67-42
Книгарня «Є»	м. Київ, вул. Спаська, 5; тел. 351-13-38
Книгарня «Є»	м. Київ, вул. Саксаганського; 107/47, тел. 383-61-49
Смолоскип	м. Київ, вул. Межигірська; 21 тел. 425-45-09
ФОП Лисенко А.	м. Київ, ринок «Петрівка» 58; ряд, 3-4 місце
ФОП Гунько Ю.В.	м. Київ, ринок «Петрівка», 34 ряд, 3-4 місце
Книжкова Хата	м. Коломия, пр-кт Чорновола, 51; тел. (03433) 2-05-45
Українська книгарня	м. Львів, проспект Шевченка, 8; тел. (032) 272-16-30
Книгарня НТШ	м. Львів, проспект Шевченка, 8; тел. 237-12-29
Книгарня «Є»	м. Львів, проспект Свободи, 7; тел. 272-85-74
Центр української книги	м. Львів, вул. В. Великого, 36 тел. 240-21-90
Ноти	м. Львів, пр. Шевченка, 16; тел. 261-19-64
Глобус	м. Львів, площа Галицька, 12; тел. 274-01-77
Наш Формат	м. Львів ,вул. Братів Рогатинців, 24; тел. 032 236-70-69
Книгообрій	м. Львів, вул. Бузкова, 2; тел. 245-00-64
Книгарня на Федорова	м. Львів, вул. Ставропігійська, 4; тел. 255-04-18
Арка	м. Івано-Франківськ, Вічевий майдан, 3; тел. 23-04-60
Букініст	м. Івано-Франківськ, вул. Незалежності, 19; тел. 75-13-71
Лілея-НВ	м. Івано-Франківськ, вул. Незалежності, 18/2; тел. 55-91-70
ФОП Дольник В.П.	м. Одеса, вул. Троїцька, 30 тел. (048) 724-62-02
Рівнекнига	м. Рівне, вул. Островського, 16 тел./факс. (0362) 22-35-97
Підручники і посібники	м. Тернопіль, вул. Поліська, 6 тел. (0352) 43-15-15
Книжкова хата ФОП Вацик Ю. Я.	м. Тернопіль, вул. Подільська, 44; тел. 23-63-55
ФОП Домарецький О.Г.	м. Тернопіль, вул. Подільська, 44; тел. 25-16-00
Книгарня «Є»	м. Харків, вул. Сумська, 3; тел. (057) 731-59-49
Книжковий світ	м. Хмельницький, вул. Подільська, 25; тел. (0382) 65-60-73